1.00

LI
Jewish Home for the Age

Baycrest Centre
for Geriatric Care

THIS BOOK MAY BE KEPT
21 DAYS

and may be renewed once, if no c
plication has been registered for
A fine of 4 cents a day is charg
if the book is kept after the last d
stamped below. No book will
issued while a fine remains unp

FORM # 215-1152

די גרויסע

אידישע געשיכטע

פון די עלטסטע צייטען ביז אויף היינט

באַנד I

פון דער אוראַלטער צייט ביז צו
דער גרינדונג פון דער מלוכה

צוזאַמענגעשטעלט פון די ווערק פון פאַרשידענע
פאָרשער און אויטאָריטעטען
פון
חיים שויס

מיט דער רעדאַקציאָנעלער מיטווירקונג פון
דר. ק. פאַרנבערג

ליטעראַרישער פאַרלאַג

411 גרענד סטריט, ניו יאָרק

1919

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/bigonesjewishhis0001haim

LIBRARY
Jewish Home for the Aged.

אינהאַלט:

זייט

פון די אַרויסגעבער.

איינפיהרונג — — — — — — — — 9—26

1. ש. מ. דובנאָוו, די באַדייטונג פון דער אידישער געשיכטע — — — — — — — — — — — — — 11

2. ט ש. פ. קענט, די קוועלען פון דער אידישער געשיכטע — — — — — — — — — — — — — — 17

דאָס לאַנד און זיינע איינוואוינער 27—127

1. י. בענציננער, דאָס לאַנד — — — — — — — — — — 29

די נעמען. — די גרעניצען. —. די פאָרמען פון אויבערפלאַך.

2. מ. לעהר, לאַגע און כאַראַקטער פון דעם לאַנד — — — — — 42

קלימאַט און פרוכטבאַרקייט. — נאַטור־קאַטאַסטראָפען. — פאַרקעהרס־וועגען. — די לאַגע פון פאַלעסטינאַ אין דער אַלטער וועלט.

3. ר. קיטעל, די איינוואוינער און די שכנים פון כנען — — 54

4. ר. קיטעל, פאַלעסטינאַ אין דער אורצייט — — — — — 60—96

1. די עלטסטע פעלקער־פאַרהעלטענישען אין׳ם לאַנד — — — — — — — — — — — — — 60

דאָס אַריינדרינגען פון די סעמיטען אין פאַלעסטינאַ. — שומערער און סעמיטען אינ׳ם לאַנד פון די צוויי טייכען. — די אמורים אין מערב־לאַנד. — סרגון פון אגאַדע.

2. דאָס צווייטע יאָהרטויזענד ביז צו דער אַמאַרנאַ־צייט — — — — — — — — — — 71

פאַלעסטינאַ און די מיטעלסטע מלוכה פון עגיפטען. — דאָס פאַרהעלטעניש צו באַבילאָניען און צו די צפון־מלוכות ביז 1600. — די היקסאָס און די עגיפטישע ממשלה.

3. די אַמאַרנאַ־צייט — — — — — — — — — — 88

זייט

4. די פאסירונגען נאך דעם בונד מיט גבעון — — — — — — — — — — — — — — 223

די שלאכט ביי גבעון. — די איבעריגע ידיעות

די פאר-קעניגליכע צייט — — — — — — 231—317

ערשטע אפטיילונג.

ר. קיטעל, די געשיכטע פון דער פאר-קעניגליכער צייט 233—284

1. די לאגע אין אלגעמיין. ישראל׳ס אויפגאבע — — — — — — — — 233

2. די שבטים פון ישראל — — — — — — — — — — — — — — 241

מערענפטאה׳ס אויפשריפט, דבורה׳ס ליד, יעקב׳ס ברכה. — יוסף, אפרים, מנשה, מכיר. — בנימין. — דן. — זבולן, אשר, נפתלי. — יששכר. — ראובן. — גד, גלעד. — יאיר. — יהודה. — כלב, ירחמאל, קין, קנז. — שמעון, לוי.

3. ווייטעריגע ערובערונגס־מלחמות — — — — — — — — — — 257

שמעון און לוי. — דער שבט דן. — ברק און דבורה. — די קליינע שופטים.

4. אנפאלען פון דרויסען. דאס שבט־קעניגטום פון עפרה — — — 267

אהוד. — די מדינים. — ירבעל־גדעון. — אבימלך.

5. יפתח און שמשון.

צווייטע אפטיילונג.

דאס אידישע לעבען אין דער פאר-קעניגליכער צייט— 285—317

1. דזש. פ. מק׳קורדי, סאציאל־עקאנאמישע צושטענדען 285

שבט, קלאן (אלף), משפחה, בית־אב, בית. — דער אריבערגאנג צו א באזעסענעם לעבען. — דער וואוקס פון שטאדטישען לעבען. — זקנים, שופטים, כהנים. — דער נייער אידישער בירגער אין פאלעסטינא.

2. ר. קיטעל, קולטור און גייסטיגעס לעבען. זיטען און ליטעראטור — — — — — — — — — — — — — — 299

3. ר. קיטעל, רעליגיאן און קולט — — — — — — — — — 304

ביבליאגראפיע

זייט

5. די פאר־אידישע קולטור פון דעם לאנד — 127—97

י. בענציאנער, די פאר־היסטארישע צייט — 97

ר. קיטעל, דאס לעבען פון די כנענים — 98

אלגעמיינע פארהעלטעענישען פון לעבען. — פיהרונג פון מלחמה. — כלי־זין. — האנדעל. — האנטווערק און קונסט.— שריפט און בילדונג. — בוכשטאבענשריפט. — די קבורה פון מתים. — די השגה פון גאט. — דער פאנטעאן. — ערטער פון קולט. — סימבאלען פון קולט. — דער דינסט פון די טויטע. — קורצער סך־הכל.

די פאר-היסטארישע צייט — 229—129

1. ח. שויס, די מעשיות וועגען די אבות — 131

2. ח. שויס, וואס שטעלען מיט זיך פאר די מעשיות וועגען די אבות — 138

3. ר. קיטעל, דער היסטארישער הינטערגרונט פון די מעשיות וועגען די אבות — 141

4. ר. קיטעל, משה און די וואנדערונג דורכ'ן מדבר — 152

1. איינפיהרונג — 152
2. די היסטארישע סיטואציע — 154
3. יציאת מצרים און די וואנדערונג דורכ'ן מדבר — 165
4. משה און „מתן־תורה" — 176

5. ר. קיטעל, דאס אריינדרינגען אין כנען — 191

1. איבערבליק איבער דער ערָאבערונג אין שופטים קאפ. א און קאפ. ב 1—5 און אנדערע פארוואנדטע שטיקער — 192

דער טעקסט. — די ערשטע אטאקעס אין דרום. — יהודה און שמעון. — די חלוקה פון לאנד און יהושע. — דער סך־הכל.

2. די עראבערונג פון כנען לויט דעם ספר יהושע ביז צום בונד מיט גבעון — 210

יהושע בראש פונ'ם שבטים־בונד. — יהושע בראש פונ'ם הויז יוסף.

3. דער היסטארישער כאראקטער פון דער דערצעהלונג — 213

אלגעמיינע געזיכטספונקטען. — דער אופן פון אריינדרינ־גען. — די איינצעלנע געשעהענישען.

פון די ארויסגעבער

„דער אידישער נאציאנאלער קיום שטיצט זיך איצט מעהרסטענס אויף דעם היסטארישען באוואוסטזיין“ — שרייבט דער באוואוסטער אידישער היסטאריקער ש. ד ו ב נ א ו ו אין זיין באריהמטער אפהאנדלונג וועגען דער באדייטונג פון אידישער געשיכטע, וועלכע איז אפגעדרוקט אלס איינפיהרונג צו אונזער „גרויסער אידישער געשיכטע“.

מ׳קאן זאגען אהן א שום גוזמא, אז פאר דעם מאדערנעם אידען און פאר דעם מאדערנעם אידישען נאציאנאליזם איז דאס באוואוסטזיין פון היסטארישען צוזאמענהאנג דער גרעסטער, וויכטיגסטער פאקטאר.

דאס פאדערט קודם כל א גענויע באקאנטשאפט מיט דער אידישער געשיכטע. מ׳קאן ניט זיין קיין באוואוסטזיניגער איד, ניט וויסענדיג די גרויסע געשעהענישען, די גראנדיעזע שאפונגען, די פריידען און ליידען פון אידישען פאלק אין די יאהר־טויזענדען פון זיין עקזיסטענץ.

עס איז אבער א חרפה צו זאגען, אז ביי קיין פאלק אין דער וועלט איז די היסטאריע ניט אזוי פארנאכלעסיגט ווי דוקא ביי אונז אידען, דעם היסטארישען פאלק. און באזונדערס פארנאכלעסיגט און כמעט לגמרי אומבאקאנט איז פאר אונז די היסטאריע פון אידישען פאלק אין יענע צייטען, ווען עס האט נאך געפיהרט זיין זעלבסטשטענדיג מלוכה־לעבען: ווען זיין גייסט איז נאך געווען דורך און דורך אריגינעל; ווען לעבענדיג אין זיין קליין, שען לאנד האט עס געשאפען זיין אייגענעם אריגינעלען וועלט־קוק, וועלכער האט באשטימט דעם גאנצען גאנג פון דער קולטור־געשיכטע פון דער מענשהייט און האט געפונען זיין אויסדרוק אין זיין אומשטערבליכער נאציאנאלער ליטעראטור, אין דער ביבעל.

און דאך איז א דאנק דעם האלבען יאהרהונדערט פון אומדערמידליכע פארשונגען און אויסגראבונגען, וואס זיינען אנגעפיהרט געווארען פון קריסטליכע געלעהרטע, געשאפען געווארען די מעגליכקייט זיך צו באקאנען מיט דעם לעבען און די זיטען, מיט די שאפונגען און די שאפער פון דעם אידישען

איינפיהרונג

פאָלק אין די צייטען פון זיין זעלבסט־שטענדיגען מלוכה־לעבען מיט אַלע פּרטים.

דאָס מלוכה־לעבען און דאָס פּריוואטע לעבען, די זיטען און מנהגים, דער אופן ווי אזוי די אמאָליגע אידען האָבען געפיהרט זייער באַלעבאַטיש־קייט און געפּראַוועט זייערע יום־טובים — אַלץ, אַלץ איז פאַר אונז אויפגע־שטאַנען תחית המתים א דאַנק די נייעסטע אויסגראָבונגען און פאָרשונגען.

און צוזאַמען דערמיט זיינען פון די קברים אַרויסגעבראַכט געוואָרען די שכנים־פעלקער פון די אידען, זייערע פריינד און זייערע שונאים. די גאַנצע פּאָליטיק פון יענע צייטען, אַלע רעליגיעזע און קולטורעלע איינפלוסען און גע־גענווירקונגען, אַלץ איז געוואָרען אזוי נאָהענט און פאַרשטענדליך.

פאַר דעם אידישען לעזער איז אָט דער גאַנצער אוצר פון ידיעות און באַלעהרונג אין גאַנצען פרעמד. אין קיין איינציגען פון די וועניגע היסטאָרישע ווערק וואָס זיינען פאַראַן אין אידיש (מיט דער אויס־נאַם פון שירער'ס אידישער פאַרקירצונג, וואָס באַהאַנדעלט נאָר איין תקופה) איז פון די אַלע נייעסטע אנטדעקונגען און פאָרשונגען קיין שום זכר ניט פאַראַן.

„די גרויסע אידישע געשיכטע“ האָט זיך געשטעלט פאַר איהר אויפ־גאַבע צו געבען דעם מאַקסימום ידיעות וואָס געפינען זיך וועגען דעם אידי־שען לעבען און די אידישע שאַפונגען פון יעדער פעריאָדע, און צו געבען עס פון די בעסטע קוועלען, פון די גרעסטע פאָרשער אין א טרייער איבערזע־צונג.

די „גרויסע אידישע געשיכטע“ איז בכן ניט קיין קאָמפּילאַציע, ניט קיין פּאָפּולאַריזאַציע, נאָר עכטע פאָרשונגס־אַרבייט פון די גרעסטע אויטאָרי־טעטען אין א קלאָרען ליטעראַרישען אידיש איבערזעצט. צו דערזעלביגער צייט אבער האָבען מיר געשטרעבט ביי דעם אויסוואַהל פונ'ם מאַטעריאַל צו האַלטען אין זינען, אז דאָס ווערק דאַרף געלעזען ווערען פון די גרויסע מאַסען און אז עס מוז זיין גרינג, צוגענגליך, לעבעדיג און בילדליך געשילדערט.

און נאָך איינס: די גרויסע אידישע געשיכטע איז גייסטיג אויסגע־האַלטען: פון אָנהויב ביז'ן סוף שטרעבט זי צו זיין א נאַציאָנאַלעס ווערק, אין אַן אויסגעהאַלטענעם, מאָדערנעם אידיש־נאַציאָנאַלען גייסט.

ליטעראַרישער פאַרלאַג.

1. ש. מ. דובנאָוו

די באַדייטונג פון דער אידישער געשיכטע

וואָס פאַר אַ באַדייטונג האָט די אויספאָרשונג און די באַטראַכטונג פון דער אידישער געשיכטע פאַר אונזער הייַנטיגער צייַט און פאַר די קו־מענדיגע דורות?

די באַדייטונג פון דער אידישער געשיכטע איז אַ צוויַיפאַכיגע: אַ נ אַ צ י אָ נ אַ ל ע און אַן א ו נ י ו ו ע ר ס אַ ל ע. דער אידישער נאַ־ציאָנעלער קיום שטיצט זיך איצט מעהרסטענס אויף דעם היסטאָרישען באַ־וואוסטזיין. אין אַלטערטום זייַנען די אידען געווען צוזאַמענגעשלאָסען אין אַ פאַראייניגטער נאַציאָן דורך דער דרייפאַכיגער קראַפט פון א י י ן מ ל ו כ ה, א י י ן ר אַ ס ע און א י י ן ר ע ל י ג י אָ ן. דאָס הייסט: דער סך־הכל פון די מאַטעריעלע און גייסטיגע פאַקטאָרען. אין דער וויַיטערדיגער צייַט, ווען די אידען האָבען פאַרלאָרען זייער לאַנד און האָבען געלעבט צעשפּרייט איבער דער וועלט, האָט דאָס ר ע ל י ג י ע ז ע באַוואוסטזיין זיי צוזאַמענגעהאַלטען אין איינעם און האָט ממלא געווען די פאַרשוואונדענע פּאָליטישע פאַרבינדונג און אויך דעם אָפּגעטעמפּטען ראַסען־אינסטינקט, וועלכער מוז שוואַכער ווערען, וואָס מעהר מען דערווייטערט זיך פון דעם פּרימיטיוועז צושטאַנד און פון דעם היימישען באָדען. אין דער נייעסטער צייַט אַבער, ווען די פאַרשפּרייטונג פון פרייען געדאַנק, וואָס האָט ארומגענומען די גאַנצע מענשהייט, האָט שטאַרק געענדערט ביי אַ באַדייטענדען טייל פון אידישען פאָלק דאָס רע־ליגיעזע באַוואוסטזיין אָדער עס אין גאַנצען צעטרייסעלט: ווען עס האָט זיך באַוויזען אַזאַ פונדאַמענטאַלע פאַרשידענקייט אין די מיי־נונגען בנוגע גלויבען און קולט, און דאָס טראַדיציאָנעלע, היסטאָריש־אַנט־וויקעלטע יודענטום האָט זיך ארויסגעוויזען מאַכטלאָז צוזאַמענצוהאַלטען די פאַרשידענאַרטיגע חלקים פון נאַציאָנאַלען אָרגאַניזם — אין אַט דער צייַט ערשיינט פאַר אונז דאָס היסטאָרישע באַוואוסטזיין אַלס דער „עמוד התוך" פון דער נאַציאָנאַלער איינינקייט. אַט דאָס באַוואוסטזיין שטעלט מיט זיך פאַר אַן אויסערגעוועהנליך טיפע און קאָמפּליצירטע פּסיכישע ער־שיינונג, וועלכע איז צוזאַמענגעזעצט פון פיזישע, אינטעלעקטועלע און מאָ־

אלס ערשטע זאך ווילען מיר אנווייזען אויף איהר וויסענשאפטליך־פילאזאפישען ווערט. אזוי ווי די אידישע געשיכטע שטעלט פאר צום גרעסטען טייל א כראניק פון אידעען און גייסטיגע באוועגונגען, גיט זי דערפאר דעם פילאזאף אדער פסיכאלאג דעם וויכטיגסטען און נוצליכסטען מאטעריאל פאר באטראכטונגען. דורך דעם שטודיום פון אנדערע, דאס רוב לאנגווייליגע, קאפיטלען פון דער וועלט־געשיכטע, האט מען פעסטגעשטעלט פסיכאלאגישע אדער סאציאלאגישע הנחות; מ'האט אויסגעארבייט גאנצע פילאזאפישע סיסטעמען און ארויסגעבראכט אלגעמיינע געזעצען. מ'קען דערפון זיכער דרינגען, אז דער קאפיטעל וואס דערצעהלט וועגען דער א י ד י ש ע ר געשיכטע, איז אין מאנכע פרטים דער אריגינעלסטער מאטעריאל פאר אזעלכע הנחות און סיסטעמען. ווארים די אידישע געשיכטע האט אין זיך מערקווירדיגע, זונדערבארע שטריכען, און זי פאסט זיך דעריבער ניט אריין אין דעם אלגעמיינעם ראהם. איהר אינהאלט מוז דערפאר אויך אנטהאלטען אן אריגינעלען בייטראג צו דער פילאזאפיע. ס'איז קיין ספק ניט, אז אויף דעם געביט פון געשיכטס־פילאזאפיע און פעלקער־פסיכאלאגיע וועט דער שטודיום פון אידישער געשיכטע ארויסברינגען נייע באהויפטונגען, וועלכע די פארשער פון די איבעריגע אפטיילונגען פון דער וועלט־געשיכטע האבען ביז איצט פארבייגעקוקט. אין דער אינדוקטיווער לאגיק איז פאראן א כלל וועגען אן ערשיינונג, וועלכע איז דער רעזולטאט פון צוויי אדער פון מעהרערע אורזאכען. לויט אט דעם כלל קענען מיר בלויז דאן פעסטשטעלען געגוי דאס געזעץ פון דער דאזיגער ערשיינונג, ווען מיר האבען די פארשידענע אורזאכען אפגעשיידט איינע פון די אנדערע דורך א קינסטליכען עקספערימענט און דורך דעם באקומען די מעגליכקייט פעסטצושטעלען מיט מאטעמאטישער פינקטליכקייט דעם אנטייל, וואס יעדע אורזאך באזונדער האט אין דער, פון אלע אורזאכען צוזאמען ארויסגערופענער, ערשיינונג. אט די מעטאדע פון אויסשיידען קאן מען באנוצען בלויז ביי זעהר ווייניג ערשיינונגען, און אויך דאס בלויז אין דער נאטור־וויסענשאפט, אבער ניט אין די גייסטיגע וויסענשאפטען, וואו מ'קען די ערשיינונגען נאר באטראכטען, ניט אבער זיי קינסטליך ריפראדוצירען. די אידישע געשיכטע גיט אונז אבער איז אט דעם פרט די מעגליכקייט פון אזא'ן עקספערימענט. אינ'ם היסטארישען לעבען פון די געוועהנליכע נאציאנען, וואס האבען א טעריטאריע און א מלוכה, זיינען דער גייסטיגער און דער פאליטישער עלעמענט לגמרי צונויפגעוואקסען. מיר קאנען דעריבער נאר אומגעפעהר און זעהר אומבאשטימט פעסט־

ראַלישע עלעמענטען. עס באַשטעהט פון געוואוינהייטען, מיינונגען, גע־פיהלען און איינדרוקען, וועלכע האָבען זיך אין אונז אויסגעבילדעט דורך א ירושה פון טויזענדער יאהרען. מיר אידען זיינען, באוואוסטזיניג אדער ניט־באוואוסטזיניג, מאראַליש פעסט פארבונדען דורך די שותפות'דיגע ערינערונגען אן אונזער גרויסער, רייכער פאַרגאַנגענהייט, אן אונזערע העל־דישע אויפטואונגען אויפ'ן שלאַכטפעלד פון גייסט; דורך דער דערהויבענער היסטאָרישער שליחות, וואס איז באשערט געווען פאר אונזער גורל: דורך אונזערע טויזענדיעהריגע ליידען; דורך אונזערע וואנדער־וועגען, וואס זיי־נען באזעעט מיט דערנער; דורך דאס מארטירערטום וואס מיר האבען אנ־גענומען צוליב אונזערע אידעען. ווארים, ווי רענאַן האָט באַמערקט, „שותפות'דיגע צרות פארבינדען די מענשען אסך פעסטער, איידער שותפות'דיגע פרייד". א גרויסע קייט פון היסטאָרישע טראַדיציעס נעמט אונז אַלעמען ארום אזוי ווי מיט א מעכטיגען רינג; די וואונדערליכע פאר־גאנגענהייט אונזערע, וועלכע האָט ניט קיין גלייכען צו זיך, ציהט אונז צו זיך צו ווי מיט א מאגנעטישען כוח. דורכמאַכענדיג דיזעלביגע היסטאָרישע שיקזאַלען, האָבען מיר אין א משך פון הונדערטער יאהרען אנגעקליבען אין א גאנצער רייה פון דורות אויך עהנליכע איינדרוקען. און ווען זיי האבען זיך קריסטאַליזירט, האָט זיך פון זיי אָפּגעזעצט דאס וואס מ'קען באצייכענען אלס „די אידישע פאָלקס־נשמה". אט דאס איז דער באדען, אין וועלכען עס ליגען טיף איינגעווארצעלט אלס אומבאוואוסטער עלעמענט דער אידישער נאציאָנאַלער געפיהל, און אלס באוואוסטער עלע־מענט — דער אידישער נאַציאָנאַלער געדאַנק.

דער פועל יוצא דערפון איז, אז דער אידישער נאַציאָנאַלער געדאַנק און דער נאַציאָנאַלער געפיהל, וואס איז מיט איהם פארבונדען, שטאַמען מעהר ווי אַלץ פון היסטאָרישען באוואוסטזיין; דאס הייסט: פון א געווי־סער סומע פון אידעען און פסיכישע נייגונגען. דורך דעם סך־הכל פון די דערהאַלטענע היסטאָרישע איינדרוקען, זיינען די דאָזיגע אידעען און נייגונ־גען געוואָרען דאס שותפות'דיגע אייגענטום פון דער גאנצער נאַציאָן; און דירך דער אָפּפרישונג פון אָט די איינדרוקען — דורך דעם שטודיום פון געשיכטע, קענען זיי שטארק אויסגעבילדעט און געקרעפטיגט ווערען. די שטאַרקייט פון נאַציאָנאַלען באוואוסטזיין הענגט בכן אָפּ פון דער באַ־קאַנטשאַפט מיט דער געשיכטע.

אָבער אויסער אַט די נאַציאָנאַלע באדייטונג האָט די אידישע גע־שיכטע, ווי שוין פריהער באַמערקט, אויך אן אוניווערסאַלע באַדייטונג.

אלס העלדען, דערוועקט אין אונז אזא הייליגע מורא ווי דער פלאם אויפ׳ן שפיץ פון בארג סיני. מיט א גלייכער קראפט, נאר אויף פארשידענע אופנים, פארכאפעןביידע דאס הארץ און דערוועקען דעם מאראלישען גע־פיהל. דאס גרעסטע פאלק ישראל פון דער ביבלישער צייט און דאס פאראכטעטע יודא פון מיטעלאלטער — איז דאסזעלביגע פאלק, נאר פאר־שידען באאורטיילט אין די פארשידענע צושטענדען פון זיין היסטארישען לעבען. אויב ישראל האט געשאנקען דער מענשהייט א רעליגיעזען וועלט־קוק, האט יודא געוויזען דער וועלט א וואונדערבארען ביישפיל פון א שווע־רען לעבען און פון א כוח אלצדינג גובר צו זיין אין נאמען פון זיינע אי־בערצייגונגען. דאס דאזיגע ניט אונטערבראכענע גייסטיגע לעבען: אט די ניט מיד ווערענדיגע שטרעבונג צו געהן אלץ ווייטער און ווייטער אויף דעם געביט פון רעליגיעזען געדאנק, פון פילאזאפיע, פון וויסענשאפט: אט די מאראלישע ניט דערשראקענקייט אין נאכט און אין שטורם, אויף להכעים אלע קלעפ פון שיקזאל — צי דען איז דאס אלץ ניט א דראמע, וואס פאדערט דעם גרעסטען יראת־הכבוד?... די שרעקליכע טראגעדיע פון אידישען היסטארישען לעבען מוז מאכען א ווירקונג אויף יעדען איידעלען געמיט. אט דאס וואונדערבארע בילד פון א גייסט, וואס טריאומפירט איבער אלע שמערצען פון קערפער, מוז יעדען איינעם פארכאפען ביים הארצען און מוז האבען אן איינפלוס אויף ניט קיין אידען ניט ווייניגער ווי אויף א אידען.

פאר דעם ניט־אידען האט די באקאנטשאפט מיט דער אידישער גע־שיכטע, אונטער געוויסע באדינגונגען, נאך אן אנדערע, א ריין הומאני־טארישע באדייטונג. ווער עס קען די טראגישע און העלדישע פארגאנגענ־הייט פון דער אידישער נאציאן, דער וועט קוים קענען זי האסען אדער פאר־דאמען. פראפעסיאנעלע אידישע שונאים דארפען מיר ניט אזוי לייכט ראטען צו שטודירען די אידישע געשיכטע, ווייל עס קען זיי נאך שלעכט באקומען. זיי קענען נאך סוף כל סוף קורירט ווערען פון זייער מאדערנער קראנקהייט און קענען דערגעהן צו אזוינע געדאנקען, וואס וועלען מאכען זייער גאנצע פראפעסיאן צו גארנישט: מען מוז באמת זיין טיף געזונ־קען ביז׳ן סאמע דעק פון אנטיסעמיטישער געפיהללאזיגקייט, אום ניט צו ווערען פארציטערט ביז׳ן גרונט פון הארצען פון אט דער דערהויבענער העלדישקייט, פון אט דער הייליגער דערנידעריגונג, פון אט דעם שטארקען בטחון, פון אט דער סטאאישער פעסטקייט וואס מיר זעהען אין דער אי־דישער געשיכטע. מ׳קען זיך ניט אנטזאגען צו פארעהרען דעם, אויף ווע־מען עס פאסען פושקין׳ס ווערטער:

שטעלען די געזעצען וואָס באַהערשען יעדען פון די דאָזיגעביידע עלע־מענטען באַזונדער. מיר קענען לחלוטין ניט וויסען, למשל, ווי דער גייס־טיגער עלעמענט וואָלט זיך אַנטוויקעלט, ווען ער וואָלט לגמרי געווען אָפּ־געשיידט פון'ם פּאָליטישען עלעמענט. די אידישע געשיכטע אָבער, וואו דער פּאָליטישער און דער גייסטיגער עלעמענט זיינען דורך אַזוי פיעל יאָהר־הונדערטען געווען פאַנאַנדערגעשיידט איינער פון אַנדערען, פאַרשאַפט אונז אַט אַזאַ'ן עקספּערימענט, און מיר האָבען די מעגליכקייט פעסטצושטעלען די געזעצען פון די גייסטיגע ערשיינונגען מיט אַ פיעל גרעסערער ווי־סענשאַפטליכער גענויאיגקייט איידער די געזעצען, וואָס קומען אַרויס פון מעהרערע עהנליכע ערשיינונגען.

אָבער אויסער דורך איהר הויכער באַדייטונג פאַר ווּיסענשאַפטליכע צוועקען: אויסער דורך איהר פּרוכטבאַרער אָנרעגונג פאַר דעם פילאָזאָפישען דענקען, צייכענט זיך די אידישע געשיכטע אויס פון דער געשיכטע פון אַנדערע פעלקער אויך דערמיט, וואָס זי האָט אַן איינפלוס אויף דעם גע־פיהל. קיין זאַך אין דער וועלט דערהייבט ניט אַזוי דאָס האַרץ און מאַכט ניט אַזוי איידעל דעם מענשען'ס נאַטור, ווי די באַטראַכטונג פון דער מאָ־ראַלישער פעסטקייט, פון דער ליידענס־געשיכטע פון אַ מאַרטירער, וואָס האָט פאַר זיינע אידעען געשטריטען און געליטען. און די צווייטע העלפט פון דער אידישער געשיכטע איז דאָך בעצם ניט מעהר ווי דאָס. דער הויי־כער דערציהונגס־ווערט פון דעם ערשטען, ביבלישען, טייל פון דער אידי־שער געשיכטע ווערט פון קיינעם ניט באַשטריטען. מ'רופט עס זאָגאַר „היילינע געשיכטע“. וואָס אַז מ'לערענט זי, באַקומט מען דערפאַר „עולם הבא“. דאָך דעם טיפען, מאָראַלישען אינהאַלט פון צווייטען טייל פון דער אידישער געשיכטע, פון דער גלות־טראַגעדיע, אַנערקענען נאָר גאַנץ ווייניגע, און דאָך איז דוקא זי, דורך איהרע אויסערגעוועהנליכע אייגענשאַפ־טען און איהרע הויך־טראַגישע שטריכען, אַם מעהרסטען מסוגל צו דערהיי־בען און צו פאַראיידלען דעם מענשען'ס גייסט. מ'דאַרף באַטראַכטען דאָס אי־דישע פאָלק ניט בלויז אין יענע מאָמענטען, ווען עס האָט אַנטוויקעלט זיין מאַכט און זעלבשטענדיגקייט, נאָר אויך אין די צייטען פון שוואַכקייט און פון דריקענדער אָפּהענגיגקייט, ווען עס איז געצוואונגען געווען כסדר צו קויפען זיין גייסטיגע אַנטוויקלונג מיט די שווערסטע קרבנות. אַ דענקער, געקרוינט מיט דערנער, פאַרדינט ניט ווייניגער פאַרעהרונג איידער אַ דענ־קער מיט אַ לאָרבער־קראַנץ אויף זיין קאָפּ. דער פלאַם פון די שייטער־הויפענס, אויף וועלכע די קדושים זיינען פאַר זייערע אידעען געשטאָרבען

2. טש. פ. קענט

די קוועלען פון דער אידישער געשיכטע

(אין דער ביבלישער עפאכע).

ווען מ׳האט געפרעגט דעם היסטאריקער פאן ראנקע, ווי אזוי ער איז געווען בכוח צו שרייבען א געשיכטע, וואס האט ניט פארלארען איהר ווערט אין פארלויף פון דער צייט, האט ער געענטפערט . „איך געה ניט צו די קוועלען, נאר איך געה ארויס פון די קוועלען.“ ער האט גע־מיינט דערמיט צו זאגען, אז ער האט ניט אריינגענומען אין זיין געשיכטע יעדע נאאיווע מעשה׳לע וואס איז איהם צו האנט געקומען. אנשטאט דעם האט ער פריהער באשטימט די צייט און דעם שטאנדפונקט פון יעדען אל־טען מאנוסקריפט, פון וועלכען ער האט געשעפט זיינע ידיעות. דאן ערשט איז ער געווען ביכולת ארויסצושיילען און צו געברויכען די היסטארישע פאקטען וואס דער מאנוסקריפט האט אנטהאלטען.

אט דער כלל איז ריכטיג פאר יעדער היסטאריע. איידער מ׳קען אויפ־בויען א בנין, וואס זאל האבען א קיום, מוז מען פריהער לעגען א פעסטען פינדאמענט. אום דאס צו טאן, מוז מען די ערשטע זאך גוט אונטער־זוכען די מאטעריאלען, וואס מ׳באנוצט פאר׳ן פונדאמענט. באזונדערס פארזיכטיג מוז מען זיין ביים אונטערזוכען די קוועלען פון דער געשיכטע פון אידישען פאלק, מחמת די פאסירונגען, וועלכע ווערען אין איהר באהאנ־דעלט, נעהערען צו אזא ווייטער פארגאנגענהייט.

פון אלע קוועלען פון דער אידישער געשיכטע איז די רייכסטע קוועלע דער תנ״ך. דאס איז א גרויסע ביבליאטעק, וועלכע אנטהאלט די ליטערא־טור וואס איז געבליבען פונ׳ם אידישען פאלק אין דער אוראלטער צייט. זי באשטעהט פון ביכער און פון טיילען פון ביכער, וואס שטאמען פון פארשידענע צייטען און פון פארשידענע פארפאסערס, וועלכע האבען גע־שריבען פון פארשידענע שטאנדפונקטען און צוליב פארשידענע צוועקען. דער מאדערנער פארשער פון מערב־לאנד קען זיך אפט ניט ארויסגעפינען און ווערט צעטומעלט לעזענדיג אט די ליטעראטור פון תנ״ך, ווייל דער מאטעריאל איז דארטען ניט צונויפגעשטעלט סיסטעמאטיש. קלאסיפי־

„ניט צו שטאַרבען איז געווען זיין שטרעבען,
נאָר צו דענקען און צו דולדען און זיין לעבען“...

ווען די האַרצרייסענדע טראַגעדיע פון דער אידישער געשיכטע וועט אמאָל אַנטפּלעקט ווערען פאַר דעם שטוינענדען אויג פון דעם מאָדערנעם דור, וועלכער, ניט אַכטענדיג אויף דעם געבאָט פון זיין משיח, טראָגט אַזוי ווע־ניג ליבע און אַזוי פיעל האַס אין האַרצען, דעמאָלט וועלען פיליכט די הערצער ווייכער ווערען, און אויף די חורבות פון נאַציאָנאַלער שנאה וועט זיצען אויף אַ טראָן די געגענזייטיגע ליבע, באַגרינדעט אויף געגענזייטיגער פאַרשטענדעניש און געגענזייטיגער אַכטונג. און ווער ווייסט?... אפשר וועט די אידישע געשיכטע ניט האָבען קיין קליינעם חלק אין דער צוקינפ־טיגער גייסטיגער איבערקעהרעניש, וואָס וועט פאַרניכטען די מאָדערנע נאַ־ציאָנאַלע אומטאָלעראַנץ, וועלכע האָט פאַרנומען דעם פּלאַץ פון דער מי־טעלאַלטערליכער רעליגיעזער אומטאָלעראַנץ? אין אַט דעם פאַל וועט די אויפגאַבע פון דער אידישער געשיכטע זיך אַרויסווייזען אין דער צוקונפט פונקט אַזוי דערהויבען ווי די שליחות פון אידישען פאָלק אין דער פאַר־גאַנגענהייט: די לעצטע איז באַשטאַנען אין פאַרשפּרייטען די דאָגמע פון דער אחדות פון דער בריאה: די אידישע געשיכטע וועט אינדירעקט ביי־טראָגען דורכצופיהרען די (צום באַדויערען נאָך ניט אַנערקענטע) דאָגמע פון דער אחדות פון דער מענשהייט.

נען ניט געווען קיין „פאראויסזאגער“, נאר „ארויסזאגער“. אפטמאל האט זייער געטליכע שליחות אנגענומען די פארם פון א פאראויסזאגונג וועגען דער צוקונפט; עפטער אבער איז זי באשטאנען אין א פלאמענדער רעדע וועגען די לעבעדיגע פאליטישע, סאציאלע און רעליגיעזע פראגען פון טאג. אפט, ווען דער נביא האט איינגעזעהן, אז זיינע צוהערער באגרייפען ניט די גרויסע אמת׳ן און פרינציפען, וועלכע ער האט געזוכט זיי צו דערקלע־רען, האט ער געמאכט א הפסקה אויף א ווײלע און האט געבראכט עפעס אן באקאנטע אילוסטראציע, וועלכע האט געמוזט קלאר מאכען די זאך אפילו פאר די אפגעטעמפטע הערצער. געוועהנליך פלעגט ער שעפען זיינע אי־לוסטראציעס פון דעם רייכען אוצר פון ערפאהרונגען, וואס זיין פאלק האט דורכגעמאכט. אט אזוי פלעגט ער א ווײלע באלעהרען ניט מיט דער צ׳קונפט און ניט מיט דער געגענוואַרט, נאר מיט דער פארגאנגענהייט. ער פלעגט זיך באנוצען מיט א דערצעהלונג אדער א טראדיציע פון די אמאליגע צייטען אום צו אילוסטרירען און קלאר צו מאכען א נביאי׳שען אמת. אט די ווירקזאמע מעטאדע פון באלעהרונג איז געווען זעהר פאפולער ביים פאלק און אויך ביים נביא אליין. מעהרערע ביכער פון תנ״ך מעג מען קלאסיפיצירען אלס נבואות וועגען דער פארגאנגענהייט. די אידען האבען טאקע דעריבער באצייכענט יהושע, שופטים, שמואל און מלכים אלס „נביאים ראשונים“ (פריהעריגע נביאים), זיי צו אונטערשיידען פון די אנדערע „נביאים אחרונים“ (שפעטעריגע נביאים). צו די „נביאים ראשונים“ געהערט אויך באמת דאס קליין ביכעל „רות“ (וואס איז א פא־ראלעל צו די מעשיות פון דעם בוך „שופטים“) און מאנכע טיילען פון הומש. אן עהנליכקייט אין שפראך און אין ליטעראַרישען סטיל און א שותפות׳דיגקייט אין דעם געדאנק און אין דעם אינהאלט צייכענען אויס די דאזיגע ביכער און שטיקער פון ביכער פון אנדערע טיילען פון תנ״ך און ווייזען באשיינפערליך, אז זיי שטאמען פון שריפטשטעלער, וועלכע האבען געהערט צו די קרייזען פון די נביאים. עס זעהט זיך אין זיי א שותפות׳ער ציל. א היסטארישע מאס איז אין זיי ניטא. אין שמואל, למשל, ווערט די וויכטיגע שלאכט פון גלבע באהאנדעלט אין עטליכע פסוקים, בעת דאס פארהעלטעניש צווישען שמואל׳ן (דעם נביא) און שאול׳ן פארנעמט מעה־רערע קאפיטלען.

אט דער פאקט און אנדערע אזוינע עהנליכע פאקטען לאזען זיך דער־קלערען, ווען מ׳האלט אין אויג דעם ציל פון דעם נביא׳ישען שריפטשטע־

קאציע איז דערפאר די ערשטע נויטווענדיגקייט. א גרינטליכען איין פראַק־טישען סיסטעם ווי צו קלאסיפיצירען די ביכער פון תנ"ך געפינען מיר אין א ציטאַט וואס איז אריינגעלעגט אין מויל פון ירמיה'ס שונאים: „עס וועט ניט אונטערגעהן די תורה פונ'ם כהן, די עצה פונ'ם חכם און דאס וואָרט (דבר) פונ'ם נביא" (ירמיה י"ח 18). אט דא געפינען מיר פארגעשטעלט די דריי קלאסען לעהרער און פיהרער אין אידישען לעבען און זייערע כאַ־ראקטעריסטישע ליטעראַרישע שאפונגען.

די אידישע נביאים, וועלכע זיינען געשטאנען העכער פון די מענשען פון זייער צייט אין הייליגקייט, אינטעליגענץ און ערנסטקייט, האבען גע־זעהן פאקטען און אמת'ן, וועלכע זיינען געווען אומבאקאנט צו זייער דור. האבענדיג אט דעם טיפערען אריינקוק, האבען זיי געבראכט צו זייער פאלק די שליחות פון גאָט, אין וועמעס נאמען זיי האבען גערעדט. זייער האַרץ איז געווען פול מיט א געטליכען אידעאל פון גערעכטיגקייט און מאראַ־לישער פולקומענהייט. זייער שטארקע שטרעבונג צו זעהן אט דעם אידעאל פארווירקליכט אין זייער פאלק, וואס איז געווען אזוי ניט קלוג און אזוי פארדאָרבען אין זיינע וועגען, האט זיי געמאכט פאר שטאאטסלייט, פאר סאָציאלע רעפארמער און פאר רעליגיעזע און עטישע לעהרער. דורך ריה־רענדע רעדעס, דורך עפענטליכע אויפשריפטען און סימבאלישע האנדלונגען האבען זיי געזוכט קלאר צו מאכען צו די ווייניגער אויפגעקלערטע קינדער פון זייער דור די גרויסע אמת'ן, וואס זיינען צו זיי אנטפלעקט געוואָרען. מיט דער צייט האבען זיי אויך אנגעהויבען אויפצושרייבען זייערע רייד. די נבואות פון די נביאים זיינען אויף אזא'ן אופן געוואָרען א טייל פון די ביכער פון תנ"ך.

די ליטעראַרישע טעטיגקייט פון די נביאים האט זיך אבער ניט אָפּ־געשטעלט ביים אויפשרייבען זייערע רייד. שוין אין די מונדליכע נבואות געפינען מיר אן אנצוהערעניש אויף אן אנדער זאַרט באלעהרונג. ס'איז זעהר ניט גוט וואס די באדייטונג פונ'ם וואָרט „נביא" איז היינט־צו־טאָג זעהר באשרענקט און פיהרט צו א פאלשער אויפפאסונג פון דער זאך. דאס וואָרט „נביא" האט לכתחילה ניט באדייט „איינער וואס זאגט פאראויס", נאר „איינער וואס איז א פאַרשפּרעכער פאר אן אנדערען". דאס זעהען מיר אין דעם פסוק, וואו גאָט זאגט צו משה'ן: „זעה, איך האב דיך גע־מאכט פאר א גאָט פאר פרעה'ן, און אהרן דיין ברודער וועט זיין דיין נביא" (שמות ז 1). אהרן, הייסט עס, וועט זיין משה'ס נביא, ווייל ער וועט ריידען אין זיין נאמען. די נביאים, האט איינער גוט באמערקט, זייַ־

און האבען דעריבער געהאלטען טייער די טראדיציעס וועגען איהם. אט אזוי איז יעקב פאראייביגט געווארען אין בית־אל און אברהם אין חברון. אפט האבען זיך צונויפגעקליבען מעשיות ארום א געוויסען מאנומענט פון דיער נאטור, וואס האט דערוועקט די נייגעריגקייט פון דורות נאכאנאנד. רחל'ס קבר, למשל, האט ארויסגערופען אין זכרון די געשיכטע וועגען יעקב'ס געליבטער פרוי (בראשית ל"ה 20), פונקט ווי די „מערת המכפלה" האט ארויסגערופען אין זכרון די געשיכטען וועגען די אבות (בראשית כ"ג 9-20) און אבשלום'ס קבר — די געשיכטע פון דוד'ס רעוואלטירענדען זוהן (שמואל ב, י"ח 17, 18). עהנליכע דערמאנערס זיינען געווען דער הויפען שטיינער אין ירדן (יהושע ד 9), וועגען וועלכען דער שרייבער פון ספר יהושע זאגט עדות, אז ער איז נאך געשטאנען אין דער צייט ווען ער האט געשריבען זיין בוך. די בערגלעך אין דעם „עמק עכור" און ביי „עי" (יהושע ז 26; ח 29) האבען דערמאנט אן דער עראבערונג פונ'ם לאנד כנען. אסך טראדיציעס האבען זיך אויך צונויפגעקליבען ארום די לאקאלע הייליגטימער, ווי, למשל, „בית־אל" און „דן". ווען די אידישע טעכטער אין מזרח־זייט פון ירדן האבען יעדעס יאהר באוויינט דעם טראגישען טויט פון יפתח'ס טאכטער, האבען זיי דערהאלטען די ערינערונגען וועגען די העלדישע אויפטואונגען פון יענעם גבור פון די אזראלטע צייטען. אפטמאל פלעגט א פאפולער שפריכווארט — ווי, למשל, „ווי קומט שאול צווישען די נביאים?" (שמואל א, י 12; י"ט 24) — ארויסרופען אין זכרון א געוויסע פאסירונג, וואס וואלט אהן דעם פארגעסען געווארען.

פון אט די פיעלע קוועלען האבען די נביאים געשעפט זייערע אילוסטראציעס און די פאקטען, דורך וועלכע זיי האבען אויפגעשטעלט די גרונטליניען פון דער געשיכטע פון זייער נאציאן. אבער די געשיכטע גופא איז פאר זיי געווען ניט מעהר ווי א גרויסע אילוסטראציע פון די אמת'ן בנוגע יהוה, וואס זיי האבען געזוכט איינצוקריצען אין די הערצער פון די מענשען. וועגען וויסענשאפטליכע אדער היסטארישע גענויאיגקייט האבען זיי זיך ניט געקימערט. די גרויסקייט פון די היסטאריע־ביכער פון תנ"ך וואקסט אין אונזערע אויגען, ווען מיר האלטען אין זינען, אז זיי שטאמען פון א באגרעניצטער צייט, ווען וויסענשאפטליכע מעטאדען פון פארשונג זיינען ניט געווען באקאנט און דער גייסט פאר היסטארישער פינקטליכקייט איז נאך ניט געווען געבארען. ס'איז אבער פארשטענדליך, אז אויב דער מאדערנער פארשער וויל באקאנט ווערען מיט די ווירקליכע פאקטען פון דער אידישער געשיכטע, מוז ער טאן דאס, וואס די נביאי'שע שריפטשטעלער האבען ניט

לער. פאר איהם זיינען די געשעהענישען גופא ניט פון גרויס וויכטיגקייט, מחמת ער איז דא ניט אויסען צו שרייבען בלויז א געשיכטע פון זיין פאלק, נאר ער וויל גיכער פון אלץ אויסדריקען און דערקלערען גייסטיגע אמת'ן. כדי דאס צו דערגרייכען, איז ער געווען גרייט צו געברויכען א שפע־טערדיגע טראדיציע אלס אן אלטע געשיכטע. אפט, ווען ער האט געפונען צוויי באריכטען וועגען דערזעלביגער פאסירונג, האט ער זיי ביידען אריינ־געשטעלט און האט זיך ווייניג געקימערט וואס זיי זיינען זיך סותר און זיי־נען היסטאריש ניט אויסגעהאלטען. אפילו ווען ער וואלט באהערשט זיין מאטעריאל און וואלט געקאנט באשטימען, וועלכער פון די צוויי דאקומענ־טען איז דער עלטערער און דערפאר דער זיכערער, וואלט ער עס אויך ניט גע־טאן, ווייל דאס וואלט לחלוטין ניט געהאלפען צו מאכען ווירקזאמער די לעהרע, וואס ער האט געוואלט געבען די קינדער פון זיין דור. אין היס־טארישע קענטענישען איז ער ניט געשטאנען העכער פון זיין צייט: ער האט אריינגענומען אין זיינע ביכער די געשיכטען און טראדיציעס, מיט וועלכע די מענשען פון זיין דור זיינען געווען באקאנט. ווען ער האט געשריבען וועגען א תקופה פון יאהרהונדערטען צוריק, איז ער אין גאנצען געווען אפהענגיג פון דעם וואס ער האט זיך אנגעהערט פון אנדערע. די שרייבער פון די ביכער שמואל און מלכים באציהען זיך אפט אויף געוויסע עלטערע דאקומענטען, וועלכע זיי האבען געקאנט נאכקוקען, למשל, דאס כראניק־בוך פון די מלכים פון יהודה און פון ישראל („דברי הימים למלכי יהודה", „דברי הימים למלכי ישראל") . אבער בנוגע די סאמע עלטסטע עפאכען, ווען שרייבען איז נאך געווען א גרויסע זעלטענקייט, זיינען די שרייבער קענטיג לגמרי געווען אפהענגיג פון דער פאפולערער טראדיציע פון זייער צייט. די דאזיגע טראדיציעס האבען זיך אנגעזאמעלט ארום געוויסע ערטער און מנהגים. ווען די פרויען אין שפעטערדיגע צייטען פלעגען שעפען פון דעם באריהמטען ברונים, וואס ווערט דערמאנט אין במדבר (כ"א 16), פלעגען זיי זינגען א געזאנג, וואס ווערט דארטען אויפ'ן זעלביגען שטעל ציטירט. דער געזאנג האט דערהאלטען אין דעם זכרון פון פאלק פאסירונגען וואס זיינען פארגעקומען מיט יאהרהונדערטען צוריק ארום דעם דאזיגען אוראל־טען ברונים. די ערינערונגען וועגען דבורה'ן זיינען געווען פארבונדען מיט דבורה'ס פאלמען־בוים („תמר דבורה", שופטים ד 4): פונקט ווי די ערינע־רונגען וועגען אברהם'ען זיינען געווען פארבונדען מיט זיין הייליגען בוים אין באר שבע (בראשית כ"א 33). געוויסע שטעדט האבען באטראכט דעם אדער יענעם פון די אבות אלס זייער הייליגען פאטראן (באשיצער)

פון יהודה, וואו זייער איינפלוס איז געווען אם שטארקסטען: בעת די אנ־דערע איגנארירט כמעט די כהנים און דערצעהלט וועגען די אויפטואונגען פון די נביאים און שטעלט זיך אפ באריכות אויף דער צפון־מלוכה ישראל, וואו די נביאים זיינען געווען די גייסטיגע הויפט־פיהרער. מ'זעהט דערפון באשיינפערליך, אז די פריסטעריש־היסטאריש־ביכער קען מען ניט רופען קיין געשיכטע אין געוועהנליכען זין פון'ם ווארט: מחמת זייער הויפט־ציל איז צו געבען מענשען א רעליגיעזע לעהרע, און אויך דאס נאר פון א ריין ריטועלען כאראקטער. די פאקטען וואס זיי אנטהאלטען בנוגע דעם פאליטישען לעבען פון אידישען פאלק זיינען דעריבער א טפל און האבען א גאנץ קליינע באדייטונג.

דער דריטער קלאס פון די אידישע לעהרער זיינען די חכמים. זיי האבען געטאן זייער ארבייט אזוי שטיל, אז מ'האט זיי כמעט גאר ניט באַ־מערקט. זיי האבען גערעדט צום יחיד און ניט עפענטליך צו דער נאַ־ציאן. זיי האבען פארגעשטעלט אין זייער פערזאן די חכמה פון זייער דור און פאלק, רייף אין פערזענליכער ערפאהרונג, שארף אין דער באאבאכטונג פון דער מענשליכער נאטור, באַרייכערט מיט גע'ירש'עטער חכמה, זיינען זיי געווארען די עצה־געבער פון אלע קלאסען פון אידישען פאלק אין דער אוראלטער צייט. אלץ וואס איז געווען נוגע דעם פשוט'ען מענשען האט ארויסגערופען זייער אויפמערקזאמקייט. זיי זיינען געווען גרייט מיט א פראקטישער עצה פאר יעדער מינדסטער זאך, פון קויפען א נחלה ביז דעם מענשען'ס פליכט צו גאט. הונדערטער יאהרען האבען זיי באלעהרט די מאסען ביים טויער פון שטאדט, איידער זיי האבען אויסגעדריקט זייערע עצות אין א געשריבענער פארם. דער ספר משלי איז זייער כאראקטעריס־טישסטער פראדוקט: ער אנטהאלט די קריסטאליזירטע ערפאהרונגען פון די אויפגעקלערטע חכמים. ווען זיי האבען זיך אפגעגעבען מיט די גרעסערע פראבלעמען פון לעבען, האט מען צוגעלעגט צו זייער ליטעראטור „שיר השירים", „איוב" און „קהלת".

עס בלייבען נאך צוויי אנדערע ביכער, פאעטיש אין פארם און טיף רעליגיעז אין אינהאלט, — „תהלים" און „איכה". זיי דריקען אויס די „השתפכות הנפש" פון פרומע אידען פון אלע צייטען, בעת זיי האבען זיך געפונען אין דער אנוועזענהייט פון גאט. מ'מעג זיי באצייכענען אלס די פרומע ליטעראטור פון תנ"ך. לויב־געזאנגען צו גאט, דעם מקור פון ברכה, אדער אן ערנסטער הילף־געשריי נאך באפרייאונג פון שלעכטסקייט און סכנה, איז דארטען דער הערשענדער טאָן. דער נביא, דער כהן און דער

געהאט פאר דעם ניט דעם פארלאנג און ניט די מיטלען. ער מוז, הייסט עס, „ארויסגעהן פון די קוועלען.״ ער מוז פארזיכטיג פאנאנדערגלידערען איט־ליכע געשיכטעלע און זיך קלאר מאכען פון וועלכער צייט זי שטאמט און פון וואס פאר א שטאנדפונקט זי איז געשריבען געווארען.

בעת די נביאים און די וואס זיינען געשטאנען נאהנט צו זיי האבען אויסגעדריקט זייער געטליכע שליחות אין א דויערהאפטיגער ליטעראַרישער פארם, האט די צווייטע גרופע פון די לעהרער פון׳ם פאלק ישראל — די כהנים — אויך געשאפען. זייער הויפט־אויפגאבע אין זייער גרויסער ליטע־ראַרישער פעריאדע איז באשטאנען אין אכטונג געבען אויף די נאציאנאלע הייליגטימער און אין אויספיהרען די רעליגיעזע צערעמאניעס. ס׳איז וואהר־שיינליך, אז די הייליגע געזעצען און מנהגים זיינען הונדערטער יאהרען איבערגעגעבען געווארען מונדליך פון דור צו דור, אדער זיינען בלויז צום טייל געווען אויפגעשריבען. אבער עס איז סוף כל סוף געקומען א צייט, ווען די באקוועמליכקייט אדער די צושטענדען, וואס האבען דאן געהערשט, האבען געפאדערט, אז די דאזיגע געזעצען און מנהגים זאלען צונויפגעשריבען ווערען אין א געזעצבוך. מ׳האט זיך אויך דעמאלט שטארק פאראינטערע־סירט צו וויסען דעם אורשפרונג און די געשיכטע פון אט די געזעצען. דאס האט געפיהרט דערצו, אז, פונקט ווי די נביאים, זאלען אויך די כהנים ווערען היסטאריקער. אט דער פאקט דערקלערט די פאראלעלע געשיכטען, וועלכע מ׳געפינט אריינגעוועבט אין חומש זייט ביי זייט מיט יענע געשיכטען, וועל־כע טראגען אויף זיך דעם נביא׳ישען אויסדרוק: שותפות׳קייט אין שפראך, אין ליטערארישען סטיל, אין געדאנק און אין ציל אונטערשיידען אט די היסטאריש־געזעצגעבערישע טיילען פון די היסטאריש־נביא׳ישע, און ווייזען אן זייער שייכות איינע צו די אנדערע. די פריסטערליכע דאקומענ־טען וואס זיינען אנטהאלטען אין דיביידע ביכער פון „דברי הימים״ און אין זייער פארטזעצונג, אין „עזרא״ און „נחמיה״, גיבען אונז די געשיכטע פון בית המקדש, פון די הייליגע געזעצען און פון דער כהונה פון דער סאמע עלטסטער צייט ביז ווייט אריין אין דער תקופה פון צווייטען בית המקדש. ווען מיר פארגלייכען אט די שפעטערדיגע פריסטערליכע דאקומענטען מיט די עלטערע דאקומענטען וואס זיינען אנטהאלטען אין שמואל און אין מלכים, זעהען מיר דאן קלאר דעם חילוק צווישען דער פריסטערליך־געזעצ־געבענדער און דער נביא׳ישער ליטעראטור פון תנ״ך. ביידע ליטעראטורען באהאנדלען צום טייל דיזעלביגע תקופה; אבער איינע קאנצענטרירט איהר גאנצע אויפמערקזאמקייט אויף די כהנים און ווייסט בלויז פון דער מלוכה

לען און שטרעבונגען, וואס האבען געמאכט די אידען פאר די גייסטיגע לעה־
רער פון דער מענשהייט און די אידיישע געשיכטע פאר איינציג אין איהר
ארט.

ביז'ן נייצעהנטען יאהרהונדערט זיינען אונזערע ידיעות מכוח דעם
אידישען לעבען אין דער אוראלטער צייט געווען באשרענקט נאר אויפ'ן
תנ"ך. די לעצטע אנטדעקונגען אבער האבען געווארפען א נייע ליכט אויף
דער געשיכטע פון יענער צייט. די ליטעראטור פון דער בילדער־שריפט
(הירּאגליפען) פון דער אלטער עגיפטען, פארפולשטענדיגט דורך די טאוולען
מיט דער פלעקלער־שריפט (כתב־היתדות) פון פערצעהנטען יאהרהונדערט
(פאר דער קריסטליכער ערא) דערצעהלען אונז די געשיכטע פונ'ם לאנד
כנען איידער די אידען האבען דארטען איינגעוואנדערט, און גיבען אונז די
מעגליכקייט צו פארשטעהן די צושטענדען, אונטער וועלכע די אידישע נא־
ציאן איז געבארען געווארען. אין פארלויף פון זייער נאציאנאלער עקסיס־
טענץ זיינען די באציהונגען צווישען עגיפטען און ישראל געווען זעהר אינ־
טים: אונזער קענטעניש פונ'ם אלט־עגיפטישען לעבען דערקלערט אונז דע־
ריבער אסך שווערע פראגען אינ'ם לעבען פון איהר שוועסטער־מדינה.
אין פאלעסטינא גופא האט מען נאך דערווייל אויסגעגראבען ווייניג שריפט־
ליכע מאנומענטען. צוויי דריי אויפשריפטען מיט עטליכע שורות איז אלץ
וואס מ'האט דארטען אנטדעקט. אבער אט די פאר אויפשריפטען זיינען גענוג
צו ווייזען, אז די אזויגערופענע פעניקישע שריפט איז געווען אין געברויך
ביי די אידען אין דער צייט פון דער מלוכה, און אז די שפראך פון אונזער
היינטיגען תנ"ך איז כמעט דיזעלביגע, וועלכע דוד און ישעיה האבען גערעדט.
אין דער טעריטאריע פון דער אלטער פעניקיען האט מען אנטדעקט א גרויסע
קאלעקציע פון אויפשריפטען, וועלכע זיינען זעהר ווערטפול פאר דעם פאר־
שער פון סעמיטישע שפראכען און רעליגיאנען. די וויכטיגסטע אויפשריפט
אבער, וואס קומט פון דער כנעני'שער פעלקער־גרופע, איז דער באריהמטער
שטיין פון מואב, וואס איז אנטדעקט געווארען אין יאהר 1868 אין מזרח־זייט
פון ירדן. דעם דאזיגען שטיין האט אויפגעשטעלט מישע מלך מואב, וועלכער
ווערט דערמאנט אין מלכים (ב, ג 4). די שריפט פונ'ם שטיין איז די
פעניקישע: די ווערטער און די גראמאטיקאלישע פארמען זיינען זעהר
עהנליך צו העברעאיש. פאר'ן שטודיום פון אידישער געשיכטע האבען די
אויסגעגראבענע אויפשריפטען פון אשור און בבל אונז געגעבען די וויכ־
טיגסטע פאקטען. כאטש אפטמאל ענדערען זיי און פארשטארקען אויך די
ביבלישע באריכטען, זיינען זיי אבער א וואונדערליכע דערגענצונג צו זיי:

חכם זיינען פאראייניגט מיט דעם קעניג און מיט דעם פויער אלס די פאר־פאסערס פון דעם דאזיגען געזאנג־בוך פון דער פרומער מענשהייט.

דער מאטעריאל אין אט דער אלטער ביבליאטעק, דעם תנ"ך, וואס איז די הויפט־קוועלע פאר דער געשיכטע פון אידישען פאלק אין דעם ערשטען יאהרטויזענד פון זיין היסטארישען לעבען, קען קלאסיפיצירט ווערען ווי פאלגט:

א) נביאים־ליטעראטור, — די נביא'ישע טיילען פון חומש און יהושע, און שופטים, רות, שמואל, מלכים, יונה און די נבואות פון די נביאים אחרונים.

ב) געזעצגעבערישע ליטעראטור, — די פריסטערליכע טיילען פון חומש און יהושע, און דברי הימים, עזרא, נחמיה און אסתר.

ג) חכמה־ליטעראטור, — משלי, שיר השירים, איוב און קהלת.

ד) פרומע ליטעראטור, — תהלים און איכה.

דער בייטראג פון יעדער פון אט די פיער קלאסען ליטעראטור צו דער אידישער געשיכטע איז זעהר פארשידען לויט זיין כאראקטער און לויט זיין ווערט. אזוי ווי די נביאים זיינען געוועזן די אידישע שטאאטסלייט און זיי־נען געשטאנען אין דער נעהנטסטער באריהרונג מיט די נאציאנאלע באַ־וועגונגען, אנטהאלטען דעריבער זייערע שריפטען די מעהרסטע פאקטען בנוגע דעם פאליטישען לעבען פון אידישען פאלק; זיי גיבען אונז אויך דאס קלערסטע בילד פון די סאציאלע, רעליגיעזע און מאראלישע צושטענדען. פון אלע ביבלישע קוועלען זיינען די נביאים די זיכערסטע, ווייל זייערע פארפאסערס דערצעהלען דארטען זאכען וואס זיי האבען אליין געזעהן מיט די אויגען. די געזעצגעבערישע ליטעראטור איז ווערטפול איבערהויפט פאר די ידיעות, וואס זי גיט אונז בנוגע די רעליגיעזע מנהגים פון אידישען לעבען. איהרע פריסטערליכע געשיכטעס אבער זיינען געשריבען געווארען לאנג נאכדעם ווי עס זיינען פארגעקימען די פאסירונגען, וועגען וועלכע זיי באַ־ריכטען און זיי אנטהאלטען דערפאר זעהר וועניג נייע פאקטען וואס געפינען זיך ניט אין נביאים ראשונים. די חכמה־ליטעראטור באציהט זיך ניט אויף קיין פאליטישע געשעהענישען; פונדעסטוועגען קאנען מיר ניט אפשאצען צו הויך איהר ווערט, ווייל זי פיהרט אונז אריין אין דעם סאציאלען, הויזליכען און מאראלישען לעבען פון פאלק. דורך דער פרומער ליטעראַ־טור קריגען מיר א צוטריט צו דעם הייליגטום פון דער נשמה פון פאלק, און מיר קענען דארטען זעהן די באוועגונגען פון יענע טיפע רעליגיעזע געפיה־

דאס לאנד און זיינע איינוואוינער

מיט דער הילף פון די דאזיגע אויפשריפטען איז אונז מעגליך צו באטראכטען די אידישע געשיכטע פון דרויסען־זייט און צו קוקען אויף די אידען אזוי ווי די וועלט האט אויף זיי געקוקט אין יענער צייט. ווייניגער קאן מען זיך פארלאזען אויף די שפעטערע טראדיציעס, וואס זיינען געבליבען אין העברעאיש, אין גריכיש און אין מאכמעדאנישע שריפטען, אדער וואס געהען נאך איצט ארום אין מויל פון די אראביש־שפרעכענדע פעלקער. פונדעסטוועגען קענען די דאזיגע טראדיציעס אונז געבען אן אנשטויס צו א סך אינטערעסאנטע געדאנקען. ווען מיר שטודירען זיי פארזיכטיג לויט די כללים פון דער אנטוויקלונג פון טראדיציעס, איז עס דאן אפט מעגליך ארויסצושיילען דאס קערענדיל פון אן אמת׳ן פאקט וואס זיי אנטהאלטען.

דער רידעל האט אויסגעגראבען פון אונטער דר׳ערד ניט בלויז אויפשריפטען, נאר אויך א סך אנדערע „שיריים" פון דער ציוויליזאציע פון אלטען מזרח. די ארכעאלאגיע פארשאפט אונז דעריבער די וויכטיגסטע ידיעות וועגען דעם היימישען לעבען און דער מאטעריעלער סביבה פון די אידען אין דער אוראלטער צייט. די היינטיגע מנהגים פונ׳ם אומפארענדערליכען מזרח זיינען א רייכער קוואל, פון וואנעט מיר קענען שעפען ידיעות וועגען דעם סאציאלען לעבען פון די אידען. די לפי ערך נייע וויסענשאפט פון היסטארישער געאגראפיע פיהרט ארויין דעם פארשער אין דעם הינטערגרונט פון די היסטארישע געשעהענישען, און רעקט אויף יענע נאטירליכע באדינגונגען, וואס האבען געהאט אזא ווירקונג אין פארמירען דאס לעבען פון אידישען פאלק. די איינגאבע פון דעם אידישען היסטאריקער איז די ערשטע זאך פאנאנדערצוגלידערען אט דעם פארשידענארטיגען מאטעריאל, און דאן עס צונויפצובינדען אין איין איינהייטליכער, לעבעדיגער גאנצקייט.

1. בענצינגער

1. י. בענצינגער

דאָס לאַנד

די נעמען.

דער נאָמען פאַלעסטינא איז די גריכישע פאָרם פון „פלשת“ (שמות ט"ו 14; ישעיה י"ד 29; תהלים ס 10), וואָס באַצייכענט דאָס לאַנד פון די פלשתים, דאָס הייסט: דעם פּאָס לאַנד ביים ברעג ים אין דרום. אבער ביי די גריכען איז דער נאָמען שוין זינט העראָדאָט אַנגעווענדט געוואָרען אויך אויף דאָס אינערליכע לאַנד. אין דעם דאָזיגען זין געברויכען עס דאַן די קריסטליכע שריפטשטעלער.

אלס עלטסטען נאָמען טרעפען מיר אין די באבילאנישע אויפשריפטען די באצייכענונג א־מו־רו, וועלכע נעמט ארום פאלעסטינא, פעניקיען און א שטיק פון דרום־סיריען. די אמארנא־בריף רופען די היינטיגע פאלעסטינא און מיטעל־סיריען קינאהי אדער קינאהני. ביי די עגיפטער איז כנען די באצייכענונג פאר דאָס גאנצע עגיפטישע פאָדער־אזיען, אריינרעכנענדיג פעניקיען. אזוי האָבען די איינוואוינער אַנגערופען זיך גופא און זייער לאַנד. די עגיפטער אבער האָבען פארגעצויגען די נעמען הארו פאר דעם דרום (פאלעסטינא) און רוטענו פאָר דעם צפון. די באדייטונג פון וואָרט כנען איז אומבאקאנט.

אין תנ"ך ווערט באצייכענט אלס כנען: די פאלעסטינא אין דער מערב־זייט פון ירדן, אריינגעמענדיג דאָס פלאכלאנד ביים ברעג ים. די גרעניצען פון לאַנד ווערען אין תנ"ך פארשידען אַנגעגעבען, באזונדערס דער גרעניץ אין צפון. אסך מאָל ווערט דער צוגאנג צו חמת (לבוא חמת) אַנגערופען אלס גרעניץ אין צפון (עמוס ו 14; שופטים ג 3; מלכים א, ח 65; יחזקאל מ"ז 20; יהושע י"ג 5; במדבר ל"ד 8). אונטער דעם ווערט געוועהנליך פארשטאנען די „גרויסע“ חמת („חמת רבה“, עמוס ו 2), דאָס איז די געגענד ביים צפון־ענד פון לבנון. גיכער אבער וואָלט זען באַדאַרפט אונטער דעם פארשטעהן חמת צובא אין דרום־זייט פון חרמון (דברי הימים ב, ח 3). אין יעדען פאַל האָט די אידישע טעריטאָריע געגרייכט נאָר אזוי ווייט („מדן ועד באר שבע“). דער דרום־גרעניץ פון

מ צ ר י ם (וואדי־על־אריש) און ק ד ש ב ר נ ע (במדבר ל״ד, יהושע ט״ו). אין מערב איז דער גרעניץ דער מיטעללענדישער ים. דער מזרח־גרע־ניץ איז אומבאשטימט: ער דעקט זיך מיט׳ן גרעניץ פון מענשליכען ישוב געגען סירישען מדבר, וואו עס ציהען ארום נאמאדישע שבטים.

די לענג פונ׳ם גאנצען לאנד איז ארום 230 קילאמעטער, בערך צוויי פינפטעל פון דער לענג פון גאנץ סיריען. די ברייט איז אין דרום גרעסער איידער אין צפון: דאָס לאַנד אין מערב־זייט פון ירדן איז אין דרום ארום 120, אין צפון 35 — 40 קילאמעטער ברייט: דער שטח פונ׳ם לאנד אין מערב־זייט פון ירדן פארנעמט ארום 15.700 קוואדראט־קילאמעטער; דעם שטח פין דעם עבר הירדן וועט מען דארפען שאַצען אויף העכסטענס 12.000 קוואדראט־קילאמעטער. א רעכטער טייל פון אַט דעם לאַנד, דער ברעג פון מיטעללענדישען ים, איז קיינמאל ניט געווען באזעצט פון די „בני ישראל״.

די פאָרמען פון אויבערפלאך.

די פאָרם פון אויבערפלאך פון סיריען איז באשטימט דורך א גרוי־סען איינברוך־סיסטעם, וועלכער ציהט זיך פאר לענגס דורך דאָס לאַנ־פון צפון קיין דרום און וועלכער האָט צעריסען אין צוויי טיילען די לכתחילה צוזאמענהענגענדע, לאנג אויסגעשטרעקטע קרייד־פלאטע. דער גראַ־בען הייבט זיך אָן אין צפון־זייט פון דער אלטער אנטיאכיען: ער בילדעט דעם אָראָנטעס־טאַל און די פארטיפונג צווישען דעם לבנון און דעם אנטי־לבנון (בקעת הלבנון, יהושע י״א 17; י״ב 7), לאזט זיך שנעל טיף אראָפּ אין ירדן־טאַל, אום צו דערגרייכען אין ים־המלח זיין גרעסטע טיפקייט. דער איינבריך פונ׳ם גאנצען גראבען איז פארגעקומען ביים ענד פון דער טערטיער־צייט אין דער געשיכטע פון דער ערד. אויך די מערב־ליניע פונ׳ם בערגלאנד און די ים־ברעג־ליניע געהערען צו דעם דאזיגען איינ־ברוך־סיסטעם, נאָר אינערהאלב פון פאלעסטינא איז פארגעלאָגערט פאר די בערג א טיפלאנד ביים ברעג ים, וואָס שטאַמט פון אַן אינגערער צייט. אַט אזוי צעפאלט פאלעסטינא אין פיער פאסען לאנד, וועלכע זיינען פון דער נאַטור שטארק אונטערשידען: דאָס טיפלאנד ביים ברעג ים, דאָס בערג־לאנד אין מערב־זייט פון ירדן, דער ירדן־שפּאלט און דאָס לאנד אין מזרח־זייט פון ירדן.

1. ד ע ר י ם ־ ב ר ע ג איז, ווי שוין דערמאָנט, פון אַן אינגע־רער צייט. אמאל איז דער ים געשטאנען 60—70 מעטער העכער און האָט

כנען גרייכט איבער באר־שבע ארוים ביז קיין ק ד ש ב ר נ ע איז דעם טייך פון מצרים („נחל מצרים", וואדי־על־אריש, יחזקאל מ"ז 19; במדבר ל"ד 3—5). די אומבאשטימטקייט פון די גרעניצען הענגט צוזאמען דער־מיט, וואס עס פעהלט א פעסטע, נאטירליכע אפגרעניצונג.

די שטיק אידישע לאנד אויף דער מזרח־זייט פון ירדן ווערט אין תנ"ך באצייכענט אלס ג ל ע ד. דער נאמען ווערט אין ענגסטען זין געברויכט פאר דאס בערגלאנד פון גלעד אין דרום־זייט פון יבוק, ער ווערט אבער אויסגעשפרייט אויף דער געגענד אין דרום־זייט פון יבוק ביז צום יארמוק (דברים ג 10; יהושע י"ג 11; מלכים ב, י 33) און ווערט סוף כל סוף א באצייכענונג פאר'ן גאנצען עבר־הירדן (בראשית ל"ז 25; יהושע כ"ב 9).

די גרעניצען.

פאלעסטינא איז א טייל פונ'ם גרויסען לאנד־שטח, וואס טראגט פיז דער אלטער צייט אן דעם נאמען סיריען. דער געברויך פון דעם נאמען האט זיך געביטען אין פארשידענע צייטען, נאר די היינטיגע סיריען ציהט זיך פון דעם הויכלאנד פון טוירוס ביז צום גרעניץ פון עגיפטען. ווען מיר זאלען זיך פארשטעלען צוויי ליניעס געצויגען פונ'ם צפון־מזרח־ווינקעל און פונ'ם דרום־מזרח־ווינקעל פון מיטעללענדישען ים דירעקט נאך מזרח, וואלטען מיר דאן האבען אומגעפעהר די צפון און דרום־גרעניצען. די אויסשפרייטונג פון צפון קיין דרום פארנעמט בערך 600 קילאמעטער.

אומגעפעהר דעם דרום'דיגען דריטעל פון דעם דאזיגען שטח פאר־נעמט פאלעסטינא. צו באשטימען איהר גרעניץ אין צפון דארפען מיר זיך פארשטעלען א ליניע אין צפון־זייט פון צור, וועלכע ציהט זיך קיין מזרח פארביי דעם דרום־פוס פון לבנון און פון חרמון און פארביי דער רואינע פון דער שטאדט דן (שופטים י"ח 29). אין דרום ווערט אפגעשיידט דאס בערגלאנד פון סיני פונ'ם בערגלאנד פון פאלעסטינא דורך אן ערד־פאר־טיפונג, וואס ציהט זיך פון עזה פארביי באר־שבע צום דרום־ענד פון ים־המלח; אויף דער מזרח־זייט פון ים־המלח איז דער טייך ארנון דער גרעניץ. אט די אויסשפרייטונג פון צפון קיין דרום שטימט מיט דער באקאנטער גרעניץ־באשטימונג „פון דן ביז באר־שבע". אין „תורת־כהנים" ווערט אבער אידעאל־גרעניץ פיעל ווייטער ארויסגערוקט. אין צפון ביז צו דעם אריינגאנג פון חמת, דאס איז: ביז צום צפון־ענד פון דער „בקעה" צווישען דעם לבנון און דעם אנטי־לבנון, אין דרום ביז צום נ ח ל

פּאַלעסטינא, ווייטער אין צפון דורך דעם נאַהר עז־זערקא און נאָך אַנדערע טייכעז. שוין אין אַלטערטום איז דער שרון־טאָל באַקאַנט געווען אַלס פּרוכטבאַר און רייך אין בלומען (ישעיה ל״ג 9; ס״ה 10; שיר השירים ב 1) און אַלס לאַנד מיט גוטער פּאַשע (דברי הימים א. כ״ז 29). היינט איז דער שרון־טאָל נאָר אין דרום גוט קולטיווירט.

אין צפון־זייט פון כרמל האָט דאָס פלאַכלאַנד ביים ברעג ים א פאָרט־זעצונג אין׳ם פלאַכלאַנד פון עכו, וואָס שפּרייט זיך אויס אין א לענג פון אן ערך 35 קילאָמעטער ביז צום אַרויסגעשטאַרצטען באַרג ראַס עז־נאַקורא. דער דרום־טייל דערפון צווישען חאיפא און עכו גרייכט אין־לאַנד אריין אַרום 6 קילאָמעטער.

2. דאָס בערגלאַנד אין מערב־זייט פון ירדן, וואָס ציהט זיך אין א גראַדער ליניע פון דרום צו צפון, בילדעט דאָס פאַרבינדונגס־גליד צווישען דעם פּלאַטאָ עט־טיה אויפ׳ן האַלב־אינזעל סיני און דעם לבנון. פון גרעסטען איינפלוס אויף דער געשטאַל־טונג פונ׳ם לאַנד איז דאָס וואָס די אַקס פון דער בערג־קייט ציהט זיך ניט אין מיטען פון לאַנד, נאָר אַסך נעהנטער צום ירדן איידער צום ים. אַרום צוויי־דריטעל פון מערב־פּאַלעסטינא ליגען אין מערב־זייט פונ׳ם וואַסער־שייד (דער העכסטער רוקען פון די בערג). דאָס איז זעהר וויכטיג פאַר די וואַסער־פאַרהעלטענישען פון לאַנד: דער אַראָפּפאַל פון די טאָלען צו מערב צו איז אביסעל א לאַנגזאַמערער, אזוי אז פונ׳ם וואַסער־שייד פון דער בערג־קייט ביז׳ן ים האָבען זיך געקאַנט אַנטוויקלען לענגערע און רייכערע טאָל־סיסטעמען. צו מזרח צו איז דער אַראָפּשטייג צו קורץ, די ווינטער־וואַסערן רייסען אַריין אין די בערג טיפע, כמעט פּערפּענדיקולאַר אַריינגע־שניטענע, אומפרוכטבאַרע טאָלען.

דער קאַם פון די בערג איז פיזיש ווי אויך קולטורעל דער צענטער פון לאַנד. אויף איהם זיינען געלעגען און ליגען כמעט אַלע וויכטיגערע שטעדט: חברון, בית־לחם, ירושלים, בית־אל, שכם, שומרון. אין דער לענג פון קאַם האָט זיך אויך געצויגען דער הויפּטוועג, וואָס האָט יע־דענפאַלס געהאַט א באַדייטונג נאָר פאַר׳ן אינערליכען פאַרקעהר. אַט די וונדערבאַרע ערשיינונג האָט איהר גרונט אין דער פאָרם פון דעם אויבער־פלאַך פון לאַנד: אין דער ריכטונג פון צפון־מזרח האָבען זיך געקאַנט ציהען וועגען נאָר אויפ׳ן קאַם אָדער אויפ׳ן פלאַכלאַנד, אָבער ניט אויף דעם מזרח׳דיגען אָדער מערב׳דיגען שיפּוע, ווייל מ׳האָט דאַ זעהר שווער

נעגרייכט ביז די בערג. בשעת ער איז אפגעטראטען צוריק איז דאס פלאכע לאנד ביים ברעג געבליבען טרוקען. אין איינצעלנע שטעלען (צום ביישפיל צור, עכו, עזה) קאן מען נאך פעסטשטעלען אין דער היסטארישער צייט, אז דער ברעג וואקסט פון דער אפזעצונג פון ים. דער דאזיגער טאל ביים ים־ברעג פעהלט צו צפון צו, פון ר א ס ע ן ־ נ א ק ו ר א אן; דא איז א משופע'דיגער ברעג. פון דארטען אן אבער צו דרום צו ביז עגיפטען האבען מיר א פלאכען ברעג, וואס ווערט נאר אונטערבראכען אין איין שטעל דורך א צווייג פונ'ם בערגלאנד, וואס ציהט זיך ארויס צום ים, דאס איז דער כרמל. די פארמירונג פונ'ם ים־גרונט פאלגט נאך דער פארמירונג פונ'ם ים־ברעג: אויך דער ים־באדען לאזט זיך אראפ זעהר לאנגזאם אין דרום. די טיפקייט פון 100 מעטער איז ביי עזה בערך 30 קילאמעטער פון דער יבשה. דערפאר אבער ביים כרמל און ביים ר א ס ע ן ־ נ א־ ק ו ר א קומט אט די טיפקייט ביז אויף 10־13 קילאמעטער, און ווייטער ביים ראס על־אביאד אויף 3 קילאמעטער. איבער דעם האט ניט דער פאלעסטינישער ים־ברעג קיין גוטע האפען און קיין געשיצטען אנקער־פלאץ; די שיפען קענען ניט קומען גענוג נאהנט צום לאנד און זיי געפינען ניט אין קיין ים־־אויסגוס א באשיצונג געגען ווינט (ספעציעל געגען דעם מערב־ווינט).

דער טאל ביים ים אין דרום־זייט פון כרמל ווערט געטיילט דורך דעם נ א ה ר ־ ר ו ב י ן דירעקט אין דרום־זייט פון יפו אין צוויי פיזיש און פאליטיש פאנאנדערגעשיידטע טיילען. די דרום'דיגע נידערונג, דאס פ ל ש ת י ם ־ ל א נ ד, איז א ווייכע־פארמיג טיפלאנד. צאהלרייכע קייטלעך פון בערג שניידען עס דורך פון בערגלאנד אויס צו מערב און צפון־מערב, אפגעשיידט דורך פארשידענע טאלען. דער אריבערגאנג צום בערג־לאנד איז בהדרגה'דיג. ווייניגער שארף ווי אין דער צפון־העלפט. די שטרע־קע לאנד מיט בערגלעך צווישען דעם בערגלאנד און דעם פלאכלאנד ביים ברעג הייסט אין תנ"ך שפלה (דברים א 7; יהושע ט 1); אפט איז אט דער נאמען כולל דעם טאל גופא ביים ים. די גאנצע געגענד, א חוץ קליינע שטרעקעס ביי דעם ים, איז פרוכטבאר און גוט קולטיווירט. די צפון־העלפט, דער „טאל שרון", ליגט נידעריגער און האט גאנץ ווינציג בערג־לעך. איהר לענג (צפון־דרום) באטרעפט ארום 100 קילאמעטער; איהר ברייט ווערט צו צפון צו אלץ קלענער פון ארום 20 קילאמעטער (ביי יפו) ביז צו 3 קילאמעטער (אין דרום־זייט פון כרמל). זי ווערט רייך באוואַ־סערט דורך דעם נאהר על־אאודזשא, דעם צווייטען גרעסטען טייך פון

שייך ווידער א הויך פון 850 און 938 מעטער. אום דאן זיך אראָפּצולאָזען לאַנגזאַם ביז דעם טאָל יזרעאל. אין דער דרום־העלפט פון אָט דעם שומרונ׳ישען בערגלאַנד האָט מען קענטיג צו זוכען די בערג אפרים פון תנ״ך. פון׳ם בערגלאַנד פון שומרון שיידט זיך אָפּ די צפון־מזרח׳דיגע אפּצווייגונג, דער באַרג כרמל, אלס א באַזונדערער גליד פאַר זיך. זיין אַקס געהט אין א קרומער ליניע פון דרום־מזרח קיין צפון־מערב. צום ים צו ווערט זיין רוקען (העכסטע הויך 552 מעטער) א משופּע׳דיגער שפּיץ. נאָר היינט אַזוי ווי אין די אַמאָליגע צייטען צייכענט זיך דער כרמל אויס מיט זיין רייכקייט אין וואַלד; ער איז א יוצא מן הכלל דערמיט וואָס ער בלייבט אויך גרין אין זומער. זיין שענקייט, וועלכע ער האָט צו פאַרדאַנקען דעם רייכען טוי, ווערט אָפט געריהמט אין תנ״ך (ישעיה ל״ה 2; שיר השירים ז 6).

דער טאָל יזרעאל, וואָס באַגרעניצט דאָס שומרונ׳ישע בערגלאַנד אין צפון, האָט די געשטאַלט פון א רעכטווינקעלדיגען דרייעק, וואָס זיין דרום־שפּיץ ליגט ביי עין־גנים. דאָס וואַסער פון׳ם טאָל האָט אָפּגעצויגען דער נחל קישון. אין איינצעלנע שטעלען איז דאָרטען אפילו דער באָדען עטוואָס זומפּיג, אבער בדרך כלל איז ער אויסערגעוועהנליך פּרוכטבאַר, ער באַשטעהט פון צעפאַלענע וואולקאַנישע שטיינער. אלס איינציגע פאַרבינדונג צווישען דעם מיטעללענדישען ים און דעם עבר הירדן איז דער טאָל געוועזען פון גרויס וויכטיגקייט. באַהערשט איז ער געווען אין דער אַלטער צייט פון די באַפעסטיגטע שטערט: מגידו און יזרעאל. אויפ׳ן באָדען פון דעם דאָזיגען טאָל זיינען אויסגעקעמפט געוואָרען די מערסטע שלאַכטען, וואָס האָבען אַנטשיידט דעם שיקזאַל פון לאַנד. זיין אַלטען נאָמען האָט דער טאָל געהאַט פון די ביידע דערמאָנטע שטערט: „טאָל פון יזרעאל“, און „טאָל פון מגידו“; ביי די גריכען האָט ער געהייסען „טאָל עזדרעלאָן“, היינט הייסט ער „מערדש איבן אמור“.

דאָס בערגלאַנד פון גליל אין צפון־זייט פון טאָל יזרעאל ווייזט א גרויסע רייכקייט פון פאָרמען: ברייטע פלאַכלענדער ליגען טיף אין די בערג, פּרוכטבאַרע טאָלען און שענע לאַנקעס בייטען זיך מיט הויך־שטייגענדע בערג. דאָס גאַנצע לאַנד מאַכט דעם איינדרוק פון אומרעגעלמעסיגקייט, דער פאַרקעהר איז דאָרטען שווער צוליב דער צעשניטענקייט פון דער געגענד. דערפאַר אבער איז גליל איינע פון די שענסטע און פּרוכטבאַרסטע געגענדען פון פּאַלעסטינא. די נאַסקייט וואָס פאַלט דאָרטען איז א רייכער מאָס פון הימעל און די קוואַלען וואָס שפּריצען פון אונטער דר׳ערד, די טייכלעך וואָס פליסען שטענדיג אראָפּ פון די בערג און דער צום טייל

געקאנט אריבערגעהן די טיפע טאלען. וואס זיינען דא פאראן אין א גרויסער צאהל.

דער סאמע דרום־טייל פון פאלעסטינא טראגט אין תנ"ך דעם נאמען „נגב", דאס טרוקענע לאנד. דער **נגב** איז נאך א שטיק פונ'ם גרויסען פלאטא, וואס ציהט זיך אויף דער מערב־זייט פון דער **ערבה** ביז צום מיטעללענדישען ים. די דאזיגע שטרעקע לאנד איז נאך ניט גענוג אויסגעפארשט. אין איהר צפון־טייל צו דער געגענד פון יהודה צו האט זי א הויך פון בערך 350 מעטער; דער דרום־טייל איז העכער. א חוץ דער ניי באזעצטער באר־שבע איז דער **נגב** היינט באוואוינט בלויז פון בעדואינער; אין דער אלטער צייט אבער, ווי ס'איז צו זעהן פון תנ"ך און פון די רואינען וואס זיינען נאך איצט פאראן, איז ער געוועזן גוט באפעלקערט.

פון דעם דאזיגען נגב־פלאטא הייבט זיך ארויס אביסעל צו צפון־זייט פון באר־שבע דאס בערגלאנד פון יהודה און דערגרייכט שנעל א מיטעלסטע הויך פון 900 מעטער (ביי חברון און ביי בית־אל ארום 1000 מעטער, ביי ירושלים ארום 800, העכסטער פונקט דער **טעל אצור** אין צפון־זייט פון בית־אל). אט דא ווייזען זיך אם דייטליכסטען די אויבען דערמאנטע כאראקטעריסטישע שטריכען פון דעם בערגלאנד אין מערב־זייט פון ירדן. דער וואסער־שייד ציהט זיך כמעט אין א גראדער ליניע פון חברון צו בית־אל. אין מערב־זייט פון אט דעם וואסער־שייד געפינען זיך אייניגע קלענערע פרוכטבארע טאלען: אט אזוי דער טאל פון חברון, דער טאל פון בית־לחם און דער טאל **רפאים** אין דרום־מערב־זייט פון ירושלים (ישעיה י"ז 5). די הויכע פלאכען פון די בערג זיינען אין זייער דרום־טייל, ארום בית־לחם, אויסערגעוועהנליך פרוכטבאר. דער שיפוע פון די בערג פון יהודה אין מזרח־זייט טראגט אין תנ"ך דעם נאמען „מדבר יהודה", די סטעפע פון יהודה. די וויסטעניש, וועלכע ברייגגט נאר ארויס אין פריהיאהר אן ארימע גרינקייט, הייבט זיך שוין אן אין צפון־זייט פון ירושלים: משופע'דיגע אפגרונטען, ווילדע עפענונגען, שרעקליכע טיפענישען גיבען דער סטעפע איהר לאנדשאפטליכען אויסדרוק.

דאס **שומרונ'ישע בערגלאנד**, די פארטזעצונג צו צפון פונ'ם בערגלאנד פון יהודה, ווייזט שוין מעהר פארשידענקייט אין פארם. דער וואסער־שייד ציהט זיך דא מעהר ניט אין א גראדער ליניע, נאר ער בייט כסדר זיין ריכטונג. אין **עיבל** און אין **גריזים**, אויףביידע זייטען פונ'ם טאל פון **שכם**, דערגרייכט דער וואסער־

זעהר רייך אין פיש: מאַנכע זאָרטען פיש פון דאָרטען קאָן מען נאָך געפינען בלויז נאָר אין נילוס און אין אַנדערע טראָפּישע וואַסערן.

אין אונטערשטען לויף פון ירדן האָט דער טייך זעהר א משונה׳דיגען כאַראַקטער. דער טאָל איז ניט אַנדערש ווי אַן אַלטער ים־בעקען. דער באָדען באַשטעהט הויפּטזעכליך פון העל־גראָהער מערגעל־ערד. אין אָט דער מערגעל־שיכט האָט דער ירדן איינגעגראָבען א דאָפּעלטע בעט: צוערשט א בעט אַרום 15 מעטער טיף און אין דורכשניט א האַלבע שטונדע ברייט מיט כמעט פּערפּענדיקולאַרע ווענט און א רעכט גראַדען לויף. דאָן איז אָט דער אַלטער טאָל־בעט די היינטיגע פלוס־רינע פון בערך 3-4 מעטער טיף. אין א ברייט פון אומגעפעהר 30 מעטער לויפט אָט די רינע אין די גרעני־צען פון דער אַלטער בעט מיט גרויסע קרימונגען. באַגלייט אויף ביידע זייטען פון א פרוכטבאַרען ליים־באָדען און אַרומגעזוימט פון א געדיכטעניש פון ראָהרען און ביימער (ירמיה מ״ט 19; זכריה י״א 3). פון אָט דער משונה׳דיגער געשטאַלטונג שטאַמט דער וויסטער כאַראַקטער פון טאָל. דער ירדן קען האַדורך ניט אויספלייצען קיינמאָל איבער די ברעגען און פאַרשפּרייטען פרוכטבאַרקייט און גערעטעניש ווי דער נילוס אין עגיפּטען: אפילו ביים העכסטען וואַסער־שטאַנד קאָן דער ירדן ניט אויספילען די ברייטע אַלטע בעט. פונקט אַזוי איז די באַוואַסערונג דורך קאַנאַלען כמעט ווי אוממעגליך ביי דער גרויסער טיפקייט פון׳ם וואַסער־שפּיגעל: די וואַסערן פון ירדן געהען ווירטשאַפטליך פאַרלאָרען. שוין אין דער אַלטער צייט איז דער טאָל געוועזן אומפרוכטבאַר (במדבר כ״א 20): נאָר אין די פּרעכטיגע אָאַזען, וואו עס פאַלען אַריין גרעסערע נעבען־טייכען האָבען זיך געפונען אַמאָל באַדייטענדע ישובים: יריחו, פזאַלים (געגרינדעט פון הורדוס׳ן לכבוד זיין ברודער פזאַל), בית־שאָן.

די מעהרסטע פון די צאָהלרייכע נעבען־טייכען ברייגנען ווייניג אָדער גאָר קיין וואַסער ניט: דאָס זיינען מעהרסטענס ווינטער־טייכלעך. פון די נעבען־טייכען, וואָס ווערען זומער ניט פאַרטריקענט דאַרפען דערמאָנט ווערען: דער יאַרמוק*), אונטערהאַלב דעם ים־כנרת, וועלכער קומט פון מזרח, פון חורן און גולן; ווייטער צו דרום דער יבוק, קומענדיג פון מזרח: דער וואַדי פּאַראַ (פיליכט דער „נחל כרית״, וואָס ווערט דערמאָנט אין

*) ירמוך, דערמאָנט אין משנה, פרה, פרק ח, י.

וואולקאנישער באדען האבען געמאכט גליל פאר א געבענשט לאנד. יוסף פלאוויוס (אידישע מלחמות, בוך 3, קאפ. 3) רופט אן גליל א גרויסען פרוכט־גארטען און ריהמט באזונדערס איהרע אויל̇ען. מיט די בערג פון דער דרום־העלפט פון לאנד איז גליל ווייניג פארבונדען און זי איז דעריבער געוועזן אלעמאל זעלבשטענדיג אין א גרויסער מאס.

3. ד ע ר י ר ד ן ־ ט א ל. כאראקטעריסטיש פאר'ן ירדן איז זיין שטארקער אראפפאל. דער קוואל פון ירדן ליגט 520 מעטער איבער'ן ים, דער מי־מרום 2 מעטער איבער'ן ים, דער ים־כנרת 208 מעטער אונטער'ן ים, דער ים־המלח 393,8 מעטער אונטער'ן ים. אין גאנצען פאלט בכן דער ירדן אראפ 914 מעטער. וואס פון דעם ליגען נאר 520 מעטער איבער'ן ים־שפיגעל. דערצו איז די ווייטקייט פונ'ם קוואל, וואו דער ירדן הייבט זיך אן, ביז'ן מויל, וואו ער ענדיגט זיך, אין א גראדער ליניע העכסטענס 220 מעטער. דער דאזיגער שטארקער אראפפאל דערקלערט אויך די פיעלע פארדרעהונגען, דורך וועלכע דער לויף פונ'ם טייך ווערט פארלענגערט אויף כמעט דריי מאל אזויפיעל.

די וואסער־מאסען פון ירדן ווערען רעגולירט אין אנהויב פון זיין לויף דורך צוויי אזערעס. ביז דער אזערע ב א ה ר א ט ע ל־ה ו ל ע איז דער טאל פון ירדן מעהרסטענס באדעקט מיט זומפען. ארום דעם וואסער־לויף איז א געדיכטעניש פון פאפירוס־בוימלעך און אנדערע זומפ־פלאנצען. די אזערע גופא איז א דרייקאנטיגער בעקען (גרעסטע ברייט 5,2 קילאמעטער, לענג 5,8 קילאמעטער). מאנכע אידענטיפיצירען די אזערע מיט מי־מרום (יהושע י"א 5, 7).

אין דער דרום־זייט פון דער אזערע ליגט א פרוכטבארער טאל, וועלכען דער ירדן שטראמט לאנגזאם דורך. דאן ווארפט זיך דער ירדן אריין מיט א פאל פון 13 מעטער אויף א קילאמעטער אין דער אזערע פון טבריה. אין תנ"ך טראגט די דאזיגע אזערע דעם נאמען „ים־כנרת" נאך א שטאדט אדער א געגענד מיט אט דעם נאמען (יהושע י"ט 35; מלכים א, ט"ו 20). דער וואסער־שפיגעל פון אט דער אזערע ליגט 208 מעטער אונטער'ן מיטעל־לענדישען ים, איהר טיפקייט באטרעפט 70־50 מעטער, די גרעסטע ברייט 9,5 קילאמעטער, די לענג 21 קילאמעטער, דער אויבערפלאך 170 קוואדראט־קילאמעטער. די פארם איז אומרעגעלמעסיג לענגליך־רונד. מ'מוז אבער האבען אסך פאנטאזיע צו זעהן דעריין דעם בוייגען קערפער פון א לויטע („כנור") און צו דערקלערען דערפון דעם נאמען „כנרת". די אזערע איז

טראָגט דער ים מיט רעכט דעם נאָמען „דער טויטער". די ווילדלעך אָבער ביי די ברעגען זיינען באַלעבט מיט צאָהלרייכע פויגלען. די חיות־וועלט איז נאַטירליך ניט רייך צוליב דעם מאַנגעל אין זיסע וואַסער: וואו דאָס איז פאַראַן, ווי צום ביישפּיל ביי עין־גדי, אַנטוויקעלט זיך אַ רייך טראָפּיש פלאַנצען־לעבען. דאָס לאַנדשאַפטליכע בילד פון'ם ים מיט זיין טיף־בלאָהען וואַסער, מיט די משופּע'דיגע בערג, וועלכע הויבען זיך אויף האַרט ביים ברעג, האָט אַ געוויסע שענקייט אין זיך, דאָך אָבער פעהלט היינט לעבען. אַמאָל איז עס אַנדערש געווען. נאָך אין דער צייט פון יוסף פלאַוויוס איז מען אָפט אַרומגעפאָהרען איבער דעם ים

ביים דרום־ענד פון ים־המלח ליגט אַ זומפּ־לאַנד. די פאָרטזעצונג פון טאָל (ערבה) ווערט נאָכדעם פאָרטגעזעצט, אָבער ביסלעכוויז הויבט זי זיך אויף צו דרום צו. אומגעפעהר אין מיטען צווישען דעם ים־המלח און דעם ים־אויסגוס פון אַקאַבאַ (ביים רויטען ים) ליגט דער וואַסער־שייד פוןביידע ימ'ען (246 מעטער איבער'ן מיטעללענדישען ים).

4. ד א ָ ס ל א ַ נ ד א י ן מ ז ר ח־ז י י ט פ ו ן י ר ד ן (עבר הירדן) האָט דעם כאַראַקטער פון אַן איינפאָרמיגען הויכלאַנד, וואָס איז מערב פאַלט עס משופּע'דיג אַראָפּ צום ירדן־טאָל, אין מזרח לויפט עס אַריין אָהן פעסטע גרענעץ־ליניען אין מדבר. די שטיק אין סאַמע דרום, וואָס האָט צום גרעסטען טייל געהערט אַמאָל צו די מואבים, ווערט אין תנ"ך ריכטיג אָנגערופען מ י ש ו ר, עס הייסט: אַ פלאַך־לאַנד (דברים ג 10). דאָס לאַנד צווישען דעם יאַרמוק און דעם ארנון איז די ביבלישע גלעד. גלעד איז באַדייטענד רייכער אין וואַסער איידער די מערב־זייט פון ירדן; אַ סך טייכלעך פאַלען דאָ אַראָפּ אין ירדן־טאָל. די לאַנדשאַפט קאָן בכן געשטעלט ווערען ביי דער זייט פון גליל: דער שיפּוע פון די בערג איז באַדעקט מיט פּרעכטיגע וועלדער, און וואו נאָר עס געפינט זיך אַ קליין פלאַכלאַנד, איז עס באַקליידט מיט שענע, זאַפטיגע גראָז. גלעד איז פון אַלעמאָל באַקאַנט אַלס אַ לאַנד פון פאַשע.

פאַר דעם גאַנצען הויכלאַנד אין מזרח־זייט פון ירדן און אין צפון־זייט פון יאַרמוק ווערט מעהרסטענס געברויכט דער נאָמען הויראַן (חורן, יחזקאל מ"ז 18). האַרט ביים ירדן, אין מזרח־זייט, הייבט זיך אויף גאַנץ משופּע'דיג דער גולן (דזשאַלאַן). אַן דעם גולן שליסט זיך אָן דאָס פלאַכלאַנד פון חורן (ען־נוקראַ), און אין מזרח־זייט פון אָט דעם פלאַכלאַנד דערהייבט זיך דער חורן־באַרג, דער אונז באַקאַנטער הר־בשן (תהלים ס"ח 15־17), וועלכער

דער געשיכטע וועגן אליהו, מלכים א, י״ז 5,3) אין דער ו ו א ד י ע ל־ע ע ל ט, וועלכער פליסט דורך דעם טיפלאנד פון יריחו.

דאס דאזיגע טיפלאנד, וואס ווערט אנגערופען אין תנ״ד „ערבות יריחו“, געהערט שוין צו דער מויל־געגענד פון ירדן. די טאל־זייט וואס ליגט אנטקעגען דעקט זיך אומגעפעהר מיט די „ערבות מואב“. צאהל־רייכע פורטען (54 צווישען דעם ים־כנרת און דעם ים־המלח) מאכען מעגליך דעם אריבערגאנג איבער'ן ירדן, אבער דאך נאר זומער־צייט, ווען דאס וואסער שטעהט נידעריג.

דער ירדן גיסט זיך אריין אין ים המלח אין צוויי ארעמס. יעדערער 50 מעטער ברייט; נאהנט ארום איז זומפיג. דער העכערער ברעג בילדעט נאקעטע, אין משונה'דיגע פארמען צעריסענע ערד־ווענט.

זיין טיפסטען פונקט דערגרייכט דער גראבען פון ירדן אין טויטען ים. ביי די היינטיגע אראבער הייסט ער געוועהנליך ב א ה ר ל ו ט, לוט'ס ים. די אידען האבען איהם גערופען „ים־המלח“, זאלץ־ים (בראשית י״ד 3), אדער „ים הערבה“, דער ים פון דער וויסטעניש (דברים ג 17; מלכים ב, י״ד 25). דער ים־המלח איז 76 קילאמעטער לאנג, די גרעסטע ברייט אין דרום־זייט פון טייך ארנון באטרעפט 15.7 קילאמעטער. א נידעריגער האלב־אינזעל שיידט אפ דעם דרום'דיגען פלאכען אויסגוס (יהושע ט״ו 2). די טיפקייט באטרעפט אין מאקסימום 399 מעטער; אזוי ווי דער וואסער־שפיגעל גופא ליגט שוין 393,8 מעטער אונטער'ן ים, איז דעריבער דער סך־הכל פון דער טיפקייט פון דער דאזיגער ערד־איינשפאלטונג 793 מעטער. אז דער ים־המלח איז אפגעפאלען אין דער היסטארישען צייט, לאזט זיך ניט באווייזען. פארקערט אבער לאזט זיך באמערקען אין די לעצטע 15 יאהר א באשטענדיגער צוואוואוקס.

־ער ים־המלח האט ניט קיין אפפלוס; דער גאנצער וואסער־צופלוס (טעגליך ארום 6 מיליאן טאן) מוז פארוואנדעלט ווערען אין דאמף. דער רע־זולטאט דערפון איז, וואס דאס וואסער אנטהאלט אסך מינעראלישע שטאפען. עס אנטהאלט ארום 25% פעסטע באשטאנדטיילען, דערין 7% קאך־זאלץ. כלארמאגנעזיום גיט דעם וואסער דעם עקעלהאפט־ביטערען טעם, כלארקאלציום מאכט עס אויליג און גליטשיג. די ספעציפישע שווער־קייט פונ'ם וואסער איז צווישען 1,021 — 1,256 ; נאהנט ביים ירדן־מויל איז די שווערקייט אם ווענינגסטען.

אין אזא לויג קאן ניט עקסיסטירען קיין לעבעדיגע באשעפעניש, ניט קיין פיש, ניט קיין מאלוסקען און ניט קיין קאראלען; אין אט דעם פרט

פונ'ם ראנד פֿון טאָל הייבעז זיך אויף משופּע'דיג אין מזרח און אין מערב, און דער גאַנג ארויף און אראָפּ איז צום העכסטען גראַד שווער. אלס צוגאב נאָך קומט די פארשידענקייט אין די לעבענס־באדינגונגען: דאָס הויכע פלאַכלאַנד פון מזרח איז א לאַנד פון פּאַשע צו האָדעווען בהמות, דאָס בערג־לאַנד פון מערב מיט זיינע פּרוכטבארע טאָלען און נידערונגען איז א לאַנד פון ערד־ארבייט מיט וויין, פייגען און איילבערטען. די געאָגראפישע שפּאַלטונג האָט אויך מיטגעבראַכט א פּאָליטישע שיידונג; די שבטים פון עבר־הירדן זיינען פאר דער אידישער מדינה פריה פארלאָרען געגאַנגען. אין מערב־זייט פון ירדן האָט זיך איבערגע'חזר'ט דיזעלביגע ערשיינונג. דער לויזער געאָגראַפישער צוזאַמענהאַנג פון דעם צפון מיט די דרום־טיילען דריקט זיך אין דער געשיכטע אויס דערין וואָס גליל האָט שטענדיג אָנגע־האַלטען א געוויסע זעלבשטענדיגקייט. אויך בכלל איז דאָס מערב־לאַנד צעריסען אין קליינע דיסטריקטען, וועלכע ענגען געאָגראַפיש זעהר לויז צוזאַמען. די איינוואוינער פון די איינצעלנע געגענדען האָבען דערפאר געמוזט זיך איזאָלירען און באפרידיגען זייערע באַזונדערע אינטערעסען מיט אייגענע כוחות. די היסטאָריע גיט אסך ראיות פאר דעם: אין אלע צייטען זיינען די איינוואוינער פון לאַנד געווען צעשפּאַלטען אין קליינע געמיינדען, וועלכע האָבען זיך איינע די אנדערע ביטער באַקעמפט, און דוקא אין א צייט, ווען ס'איז נויטיג געווען א פעסטע צוזאַמענהאַלטונג פון אלע כוחות, כדי זיך צו קאָנען שטעלען געגען די גרויסע וועלט־מלוכות.

באשטעהט פון א רייה אויסגעברענטע וואולקאנען. די געגענד איז מזרח־זייט פונ'ם חורן־בארג איז מדבר אין פולען זין פונ'םווארט.

אין וואס פאר א ריכטונג אט דער שארף אויסגעבילדעטער כאראקטער פון דער פארם פונ'ם אויבערפלאך האט געמוזט באיינפלוסען די אייגענ־ארטיגקייט און די אנטוויקלונג פון די איינוואוינער פון לאנד לאזט זיך גאנץ דייטליך אויפווייזען. דער גרעק אונטער זיין אייביג פרעהליכען הימעל, אין זיינע גרינע וועלדער, אויף זיינע בלומען־באדעקטע לאנקעס און זיינע בערג וואס דער ים וואשט זייערע פיס, האט באקומען א לייכטען קוק אויפ'ן לעבען, האט געשאפען די לוסטיגע געטער־געשטאלטען פון אלימפוס, האט ארויסגעבראכט די אייביגע אידעאלען פון שענקייט. אנדערש איז עס אין פאלעסטינא. ניט אין פרוכטבארע פלאכלענדער, אין פריינדליכע טאלען, אין טייכען באריזט מיט שיפען האט דער פויער אין פאלעסטינא פארבראכט זיין לעבען. די לאנדשאפט ארום איהם מאכט דורכ'ן גרעסטען טייל פון יאהר א רעכט טרויעריגען איינדרוק. די פליקע בערג־שפיצען אהן וועלדער, די רוקענס נאר צום טייל באארבייט, די טאלען נאר אין פריהיאהר באוואקסען מיט בלומען און גראז, אין זומער און אין הערבסט אבער ברוין און פאר־ברענט, דאס לעבען פון די פלאנצען אפגעשטארבען — דאס איז בכלל א פראזאיש בילד, אז אויסזעהן וואס מאכט לאנגווייליג און מיד. וואו האט דא דער פאלעסטינישער פויער געקאנט לערנען וואס שענקייט איז? וואו האבען דא געקאנט א פלאץ געפינען די פריינדליכע געטער פון די גריכען? ערנסט ווי דאס לאנד און דאס לעבען זיינען די געשטאלטען פון די גע־טער: די השגות וועגען גאט. דעם טיפען רעליגיעזען געפיהל, וואס דער סעמיט האט מיטגעבראכט פון די שרעקען און פון דער דערהויבענקייט פון מדבר, האט זיך דא געמוזט ווייטער אנטוויקלען אין דערזעלביגער ריכטונג.

פאליטיש איז די נאטור פונ'ם לאנד געוועזען אן אומגליק. בעת די נאטור פון לאנד אין באבילאניען און עגיפטען, באזונדערס דער הכרח צו רעגולירען די באוואסערונג דורך אן אויסגעשפרייטען נעץ פון קאנאלען, האט געטריבען צו אן איינהייטליכער מלוכה, וועלכע אליין איז געוועזען בכוח צי ערפילען די דאזיגע אויפגאבע, האט די נאטור פון פאלעסטינא בייגע־טראגען צו דער צעשפאלטונג אין קליינע מדינות. מזרח־און מערב־לאנד זיינען שארף אפגעשיידט. דער ירדן איז ניט ווי דער נילוס אין עגיפטען דער פולס־אדער פונ'ם לאנד, דער גרויסער פארקעהרס־וועג, וואס פאראיי־ניגט און פארבינדט. גיכער צעשיידט ער די ביידע העלפטען פון לאנד. כאטש מ'קאן איהם אין אסך פורטען אריבערגעהן. די בערג אויף ביידע זייטען

פון ירדן — און דאס איז פארגעקומען נאך הונדערטער יאהרען פריהער איי־דער די אידען האבען דארטען ארייננגעוואנדערט — זיינען אפילו די ווילדער געוואָרען אביסעל שיטערער. דאסזעלביגע איז אויך פארגעקומען אין מזרח־זייט פון ירדן דורך דער פאסטוכער־באפעלקערונג. פונדעסטוועגען ווערט אין תנ״ך דערמאנט פון ווילדער אין אזוינע ערטער פון לאנד וואס זיינען היינט אין גאנצען ליידיג פון בוימער. די דאזיגע ווילדער ווערען נאך אפט באצייכענט צוליב זייער געדיכטקייט אלס אז ארט פאר מענשען צו אנט־לויפען און אלס א וואוינונג פאר ווילדע חיות, ווי בערען און לייבען (יהושע י״ז 14־18: שופטים ט 48, 49: שמואל א, י״ז 19: כ״א 10: מלכים ב, ב 24: יחזקאל כ״א 3,2: חגי א 8: נחמיה ב 8: ח 15: י 35)

כאטש אין די מעהרסטע פון יענע ערטער איז דער וואלד באשטאנען פון נידעריגע בוימלעך. דאך האט ער געהאט ניט קיין קליינע ווירקונג אויף׳ן קלימאט. לויט באאבאכטונגען וואס זיינען געמאכט געוואָרען אויף דער גאנצער וועלט, פארמעהרט דער וואלדבאשטאנד די נאסקייט וואס פאלט אויף דער ערד, האלט פעסט די פרוכטבארע שיכט פון באדען און לאזט זי ניט אויסגעטריקענט ווערען צו שנעל: גלייכצייטיג מאכט ער אויך די לופט געזינטער.

יעדענפאלס מוז מען האלטען אין זינען, אז פאלעסטינא איז ניט קיין לאנד פון אן איינהייטליכען קלימאטישען כאראקטער, כאטש עס איז אזוי קליין אין שטח. דער רייזענדער ה. שובערט זאגט דעריבער, אז פון טויטען ים (ים־המלח) ביז׳ן אנטי־לבנון — א מרחק וואס מ׳קען אפגעהן אין עט־ליכע טעג — וואנדערט מען דורך אזוינע פארשידענע קלימאטען וואס אין אנדערע געגענדען פון דער ערד ליגען צווישען זיי הונדערטער מיילען.

דער טאל פון ירדן, וואס ציהט זיך פון דרום־ענד פון ים כנרת ביז׳ן ים המלח געהערט צום טראפישען קלימאט. דער וויכטיגסטער ישוב אין דעם דאזיגען געביט איז געווען יריחו. די שטאדט פון די פאלמען־בוימער („עיר התמרים")•ווי זי ווערט אנגערופען אין תנ״ך (דברים ל״ד 3: שופטים ג 13). די בשמים־בוימלעך און די פאלמען האבען דא ארויסגעבראכט זייער בעס־טע פרוכט. נאך אין דער תלמוד׳ישער צייט האט די פארפלאנצונג פון די דאזיגע בוימער געשפילט א גרויסע ראלע. די ווילדע פייגען־בוימער („שקמים") אנטוויקלען זיך דארטען נאך היינט־צוטאג אין אן אויסערגעוועהנ־ליכער שענקייט. ווייטער אין דרום איז געלעגען די אאזיס, „עין־גדי". וואס איהרע וויינגערטנער ווערען דערמאנט אין שיר השירים (א 14). דער אנ־דערער נאמען פון אט דער אאזיס, „חצצון תמר", ווייזט, אז דארטען זיינען

.2 מ. לעהר

לאַגע און כאַראַקטער פון דעם לאַנד

קלימאַט און פרוכטבאַרקייט.

דאָס אידישע פאָלק איז, ווי אנדערע פעלקער, געוועזן שטאַרק אָפּהענגיג אין זיין קולטורעלער אנטוויקלונג פון דער נאַטור פון זיין לאַנד. אין די לעצטע יאָהרצעהנדליגען האָט מען אסך ארבייט אוועקגעלעגט אויסצופאָרשען די נאַטירליכע אייגענשאַפטען פון ארץ ישראל אין דער אוראַלטער צייט, לויט די מאַגערע טראַדיציעס וואָס זיינען אונז געבליבען און לויט דעם איצטיגען צושטאַנד פון׳ם לאַנד. מיר זיינען דערפאַר איצט אימשטאַנד זיך צו מאַכען א בילד פון דער אמאָליגער פאַלעסטינא, וואָס זאָל צוטרעפען אין די הויפּט־פונקטען.

דער האַלב־טראָפּישער קלימאַט מיט זיין איינטיילונג פון יאָהר אין א רעגענצייט און א טרוקענער צייט, אויך מיט דעם גרויסען חילוק צווישען טאָג־ און נאַכט־טעמפּעראַטור, האָט צום גרעסטען טייל געהערשט אין׳ם לאַנד דאַמאָלסט, אזוי ווי איצט. בשעת גאָט האָט ביי דער באַשאַפונג פון דער וועלט אַנגעוויזען דעם ים זיינע גרעניצען, האָט ער אויך באַשטימט יענע ביידע צייטען פון יאָהר, זאָגט דער תהלים־זינגער (ע״ד 17): און יעקב אבינו באַקלאָגט זיך: „ביי טאָג האָט מיך אויפגעגעסען די היץ און ביי נאַכט די קעלט״ (בראשית ל״א 40).

מאַנכע געלעהרטע באַהויפּטען, אז דאָס וואָס די קולטור איז געגאַנגען אויף אראָפּ אין די לענדער פון מיטעללענדישען ים בכלל און אין פאַלעסטינא בפרט, איז אחוץ צוליב היסטאָרישע טעמים, אויך צוליב דעם, וואָס דער קלימאַט האָט זיך געענדערט. מיט געוויסע באַשרענקונגען איז די דאָזיגע באַהויפּטונג ריכטיג. מיר מעגען זיכער אַננעמען, אז אין דער צייט ווען די אידען האָבען געוואוינט אין פאַלעסטינא, האָט זיך דאָרטען לענגער געהאַלטען די פייכטקייט פון באָדען, און עס פלעגט אויך רעגענען שטאַרקער און רעגעלמעסיגער ווי איצט: די סיבה דערפון איז וואָס אין אַלטערטום, לויט ווי ס׳איז צו זעהן פון תנ״ך, האָט דאָס לאַנד געהאַט וואַלד־בוימער. ווען קולטור און ציוויליזאַציע האָבען זיך אנטוויקעלט אין מערב־זייט

אין דער שפלה (נידערונג), וואו די בערג לאזען זיך אראפ נידעריגער צום ברעג פון ים, איז דער קלימאט ווידער געווען אנדערש. דער ים־ברעג גופא האט צום גרעסטען טייל ניט געהערט צו די אידען. ערשט אונטער שלמה'ן געהערט צו די אידען א קליינער פאס ביים ים אין דרום־זייט פון כרמל (מלכים א, ד 11). פילייכט האבען זיי עס פון די פלשתים אוועקגענומען. ווארימקייט און פייכטקייט זיינען דארטען, צוליב דער נאהנקייט פון ים, געווען אין א גרעסערער מאס איידער אויף די בערג. אויסער וועגען די וועלדער פון כרמל הערען מיר פון שלמה'ס צייט אויך וועגען די סיקאמארען (שקמים) פון דער שפלה (מלכים א, ז, 27): און די פארהעלטענישמעסיג באדייטענדע גרופען פון אקאציען, פיניען, אייכען, ערדבעער־ און ווילדע יאהאניסברויט־בוימער, וועלכע מ'טרעפט נאך היינט אין פאלעסטינא, זיינען א זיכערער באוויז, אז אין דער אידישער צייט זיינען זיי נאך געווען אין א גרעסערער צאהל.

אין גאנץ פאלעסטינא ווערט מעהרער די מאסע פון רעגען און וואסער, וואס ווייטער צו צפון צו. אין דערזעלביגער פראפארציע ווערט אויך וואס ווייטער צו צפון צו אלץ גרעסער די פרוכטבארקייט פונ'ם באדען. אין גליל באזונדערס איז די פרוכטבארקייט פון באדען באדייטענד גרעסער דורך די צעגאנגענע וואולקאנישע שטיינער. יהודה איז געווען פון דער נאטור אם ווענינסטען געבענטשט. די טעריטאריע פון יהודה מיט א מענשליכען ישוב האט זיך געצויגען איבער חברון און באר שבע ביז אין דעם היינטיגען מדבר אריין. צום גרעסטען טייל איז עס נאטירליך געווען א לאנד פון פאשע פאר סטאדעס, נאר וואו ניט וואו האט מען געזעעט תבואה אדער געפלאנצט איילבערטען און וויינשטאקען. פון דער געשיכטע וועגען נבל'ן זיינען אונז באקאנט מעון און כרמל אלס ישובים פון פאסטוכער אין דער געגענד פון דער סטעפע, וואס לאזט זיך אראפ צום ים־המלח, און ווייטער צו צפון איז אונז באקאנט תקוע, די היים פון עמוס'ן: דאס איז א רויהע געגענד מיט רויהע מענשען. ווילדע ציגען באוואוינען נאך היינט די אומבאוואוינטע פעלז־געגענדען צום ים־המלח צו. גייערס און אדלערס האבען דא זייערע וועלדער. אין די הייהלען, וועלכע געפינען זיך אין א גרויסער צאהל אין דער געגענד, האבען אמאל געזוכט און זוכען נאך היינט באהעלטענישען ווילדע נאכט־חיות און פוקסען. די פרוכטבארע שטעלען ווי חברון, וואו די מרגלים האבען גענומען די ריזיגע הייננלעך וויינטרויבען, מילגרוימען און פייגען (במדבר י"ג 22, 23), און בית־לחם, וועמעס נאמען — „הויז פון ברויט“ — ווייזט אויף נאטירליכער רייכקייט, — זיינען געווען

אויך געווען פאלמען־וועלדער (דברי הימים ב, כ 2). פיינע טאמאריסקען (טאמאריסק־אשל), שלאנקע טאפאלען. אויך וועלדלעך פון אלעאנדער, ראָחר און פאפירוס, באלעבט פון דער טראפּישער פויגעל־וועלט. האבען אויף לאנגע שטרעקעס באגלייט מיט זייער פארשידענער גרינקייט די ברעגען פון דעם ירדן; דאס איז די אין תנ"ך פיעל מאל געריהמטע „פראכט פון ירדן" (גאון הירדן), וואו לייבען זיינען געלעגען באהאלטען (ירמיה מ"ט 19; זכריה י"א 4). דער שניט פון די תבואה איז אין ירדן־טאל געווען מיט א חודש פריהער איידער אויף די בערג. ווארום אויף די בערג איז דער קלימאט געווען רויהער. שטארקע ווינטער־רעגענס, אפטמאל אויך האגעל און שניי. האבען אפגעקיהלט די לופט, באזונדערס אין מזרח־טייל פונ'ם לאנד; יערען ווינטער איז דער ה ו י ר א ן (חורן, אין מזרח־זייט פון ירדן און אין צפון־זייט פון גלעד, יחזקאל מ"ז 18) געווען איינגעהילעט אין א מעכטיגער שניי־דעקע אזוי ווי אין דער היינטיגער צייט. דער מזרח־טייל בפרט איז געווען צו צפון צו אויף גרויסע שטרעקעס באדעקט מיט וואלד. די אייכענבוימער פון בשן ווערען געברויכט אין תנ"ך שפּריכווערטליך נעבען די צעדערן פון לבנון (ישעיה ב 13). די ערשטע האבען צוגעשטעלט רודערס, די לעצטע האבען צוגעשטעלט מאסטען פאר די שיף־לייט פון צור (יחזקאל כ"ז 5, 6). פונ'ם זאפט פון די מאסטיקס־ און די סטאראקס־קוסטען און פון דער סיס־טוס־רויז האט מען געמאכט דעם באלזאם פון גלעד (נכאת וצרי ולט, בראשית ל"ז 25; ירמיה ח 22; יחזקאל כ"ז 17). אויף די בערג פון מערב־זייט פון ירדן איז דער טייטעלבוים, ווי עס ווייזט אויס פון תנ"ך, זעלטען וואו געווען צו זעהן. פונדעסטוועגען איז אויף די בערג געוואקסען ניט קיין קליינע צאהל פון פרוכט־בוימער, אזוי אז פאלעסטינא איז אין אט דעם פרט ניט נעבליבען אפגעשטאנען פון אלע אנדערע לענדער פון מיטעללענדישען ים. אט אזוי ווערט דערצעהלט אין חומש ווי יעקב'ס זיהן ברייננגען א מתנה יוסף'ן אלס די בעסטע פרוכטען פון זייער היים־לאנד פיסטאשקעס און מאנדלען. און אין ספר דברים ווערען געריהמט די פייגען און די מילגרוימען פון לאנד (בראשית מ"ג 11; דברים ח 8). מיר דארפען זיך אויך פארשטע־לען די בארגיגע געגענדען ארומגעקראנצט מיט איילבערט־וועלדער און בא־זונדערס דעם דרום־מערב פון די בערג פון יהודה — מיט רייכע וויינגערט־נער. ניט זעלטען געפינט נאך היינט דער רייזענדער אין דער דאזיגער גע־גענד איבערבלייבונגען פון קעלטערן און אויל־פרעסען אויסגעהאקט אין פעלז אלס שטומע עדות פון א רייכער ציוויליזאציע, וואס האט דארטען אמאל געהערשט.

געוועזן באַפעלקערט. נאָר אויך ווי רייך עס איז געוועזן אויב עס האָט געקאָנט דערנעהרען אַזאַ גרויסע באַפעלקערונג.

דעם טייל פון לאַנד אין מערב־זייט פון ירדן האָט מען באַצייכענט ספּעציעל אַלס פּויערים־לאַנד, און דעם טייל אין מזרח־זייט פון ירדן אַלס פּאַסטוכער־לאַנד. די דאָזיגע כאַראַקטעריסטיק איז ריכטיג. גלעד איז פון די עלטסטע צייטען אָן געוועזן צום גרעסטען טייל אַ לאַנד פון פּאַשע, כאָטש עס האָבען דאָרטען ניט געפעהלט קיין גרויסע שטעדט, ערד־אַרבייט און גאָרטען־פּלאַנצונג. אינ'ם צפון'דיגען דריטעל פון עבר־הירדן איז געלעגען דער הויראַן, אַ פלאַך לאַנד מיט אַ פרוכטבאַרען וואולקאַנישען באָדען, באַריהמט מיט זיינע ווייץ. אין תנ"ך ווערט דאָס ניט דערמאָנט. דאָרטען ווערט נאָר גערעדט פון די שענע רינדער פון בשן, אַ נאָמען וואָס האָט באַצייכענט הויפּטזעכליך דעם מערב'דיגען טייל פון'ם צפון פון עבר הירדן (עמוס ד 1; דברים ל"ב 14).

לויט דעם געאָלאָגישען כאַראַקטער פון לאַנד — ס'איז צום גרעסטען טייל קאַלך־בערג, — קען מען ניט דערוואַרטען אין דר'ערד מעטאַל־ און מינעראַל־אוצרות. נאָר אין איינצעלנע וואולקאַנישע דיסטריקטען, ווי למשל, ביים מערב־ברעג פון ים־כנרת און אויף דער מזרח־זייט פון ים־המלח, געפינען זיך הייסע קוואַלען, וועלכע האָבען געדינט אין הורדוס'עס צייט אַלס היילמיטלען. דער ים־המלח האָט אויסערדעם צוגעשטעלט אַספאַלט, שוועבעל, און באַזונדערס זאַלץ, — אַ מתנה פון דער נאַטור פון אַזאַ גרויסער וויכטיגקייט, אַז יחזקאל האָט נביאות געזאָגט: „ווען די וואַסערן פונ'ם ים־המלח וועלען אין משיח'ס צייט געזונט ווערען און פישערס וועלען דאָרטען אויסשפּרייטען זייערע נעצען פון עין־גדי ביז עין־עגלים, וועלען אויך דערמאָלט די זומפּען און די גריבער פון ים־המלח ניט אויסגעהיילט ווערען, כדי מ'זאָל האָבען פון זיי זאַלץ" (יחזקאל מ"ז 8—11). ענדליך האָט דער ירדן־טאָל, און אויך מאַנכע שטעלען פונ'ם טאָל ביים ברעג ים, צוגעשטעלט אויך ליים פאַר טעפּעריי און פאַר באַקשטיין ־ ציגעל. פּונקט אַזוי האָט מען אויך פון די באַזאַלט־בערג פון צפון־מזרח געהאַט קוואַדראַט־שטיינער צום בויען. פונ'ם שוואַרצען באַזאַלט האָט מען אויך געמאַכט די האַנט־מיהלען, וואָס מאַנכע פון זיי האָבען זיך דערהאַלטען ביז היינט. די אייזערנע שטיינער פונ'ם לאַנד, וואָס ווערען דערמאָנט אין דברים (ח 9), זיינען פיליכט באַזאַלט. ווען עס שטעהט דאָרטען אין זעלביגען פּסוק, אַז פון די בערג פון לאַנד האַקט מען קופּער, און ווען דאָס פיעל אינגערע בוך איוב ווייזט אויס צו זיין זעהר וואויל באַקאַנט מיט דער אינדוסטריע פון בערג־גרובען (איוב כ"ח),

ווי אאזען. וועגען בית־לחם באריכטעט דער אראבישער שריפטשטעלער אידריסי (פון מיטען 12טען יאהרהונדערט), אז נאך אין זיין צייט איז זי געלעגען אין א טיפעניש, צווישען בערג געדיכט מיט בוימער, וועלכע האבען געטראגען אויף זיך מאסען איילבערטען, פייגען און ווילדע פייגען (שקמים.)

אין דרום־זייט פון ירושלים איז געלעגען דער קליינער מיט תבואה באזעעטער טאל רפאים (ישעיה י"ז 5). ווייטער צו מערב און צו דרום צו איז געווען א נידערונג מיט פרוכטבארען אקער און וויין־לאנד, וועגען וועלכער די אידען און די פלשתים האבען געפיהרט א ביטערע מלחמה.

דאס בערגלאנד פון אפרים איז אין איין פרט עהנליך צו דעם בערגלאנד פון יהודה, מחמת דער מזרח'דיגער פאס, וואס ציהט זיך אראפ צום ירדן־טאל, איז פונקט אזוי פארנאכלעסיגט פון דער נאטור. דערפאר אבער איז דער מערב'דינער טייל זעהר רייך אין קוואלען. דערצו הייבען די בערג דא אן זיך אויפצושליסען; קליינע, פרוכטבארע טאלען ליגען צווישען זיי. אין איינעם פון אט די טאלען, צווישען דעם עיבל און דעם גרזים, איז געלעגען שכם, וועלכע האט אויסגעזעהן ווי א גן עדן פאר דעם רייזענדען, וואס איז געקומען פון דרום. ווייניגע שטונדען פון דארטען צו צפון־מערב צו, אויף א בארג איזאלירט פון אלע זייטען און ארומגערינגעלט פון געבענטשטע טאלען, איז פון קעניג עמרי געגרינדעט געווארען ש ו מ ר ו ן, א „שטאלצע קרוין", ווי ישעיה האט זי אנגערופען (ישעיה כ"ח 1). דער וואלד פון די איילבערטבוימער, וואס באדעקט היינט דעם בארג, אויף וועלכען ס'איז אמאל געשטאנען די הויפטשטאדט פון ישראל, די קארן־פעלדער און גערטנער אין די טאלען ארום זיינען נאך גוטע עדות ווי אומגעווהנליך פרוכטבאר די גאנצע געגענד איז געווען אמאל; און ווי געניאל איז געווען דער מאן, וועלכער האט אויסגעקליבען דעם דאזיגען ארט פאר זיין רעזידענץ (מלכים א, ט"ז 24).

געהענדיג ווייטער צו צפון קומען מיר דאן צום „עמק יזרעאל", איינער פון די תבואה־שפייכלערס פון פאלעסטינא, און צו דער געגענד פון די שבטים זבלון און יששכר, נפתלי און אשר, „זאט מיט צופרידענקייט און רייך מיט גאט'ס ברכה" (דברים ל"ג 23). אנטילאפען און האזען, טויבען און רעבהיהנער און אנדערע חיות פון געיעג האט מען דא אומעטום געקאנט געפינען. די הונדערטער חורבות, וואס באדעקען איצט דעם באדען פון גליל, רעדען צו אונז אין א קלארער שפראך. די מעהרסטע פון זיי שטאמען פון די אוראלטע צייטען. זיי ווייזען ניט בלויז ווי געדיכט דאס לאנד איז אמאל

ווערען איז לאנד מיט׳ן דרום־ווינט און פלעגען פארניכטען דעם גאנצען גע־וואוקס פון די גערטנער און די פעלדער. פון די פארשידענע נעמען וואס די דאזיגע חיה׳לע טראגט אין העברעאיש קאן מען לייכט ארויסדרינגען ווי גוט באקאנט דער איד איז געווען מיט אט דער פלאג. ניט קיין קלענערע פלאג איז געווען אפטמאל דער הייסער ווינט (רוח קדים), וואס פלעגט קומען צו־וועהען פון דרום־מזרח איבער׳ן מדבר אריבער. זיין פייעריגע גלוט פלעגט טרו־קען מאכען ברונימער און קוואלען און פלעגט פארניכטען וויינגערטנער און פעלדער (ישעיה כ״ז 8; יחזקל י״ז 10; י״ט 12; יונה ד 8). אבער דאס גרעסטע אומגליק פאר דאס לאנד, וואס איז געווען אזוי אויך וואסער־ארים, איז געווען ווען דער רעגען האט זיך פארהאלטען אויף א לאנגער צייט. דורך דער צויבער־קראפט פון רעגען פלעגט אפילו דער מדבר־יהודה זיך באַ־ציהען אויף עטליכע וואכען מיט א זאפטיג גרינער פלאנצען־דעקע, שוין ניט רעדענדיג פון דער בלומען־פראכט פון די לאנקעס און פון דער רייכער פרוכטבארקייט פון די פעלדער: דערפאר איז דאס אומגליק געווען געוואלדיג גרויס ווען עס האט ניט גערעגענט אין דער צייט, אדער עס האט ניט גע־רעגענט גענוג. אין תנ״ך ווערט דאס קלאר אויסגעדריקט: „דאס לאנד וואס איהר קומט דארטען עס צו ירש׳ענען איז א לאנד פון בערג און טא־לען, וואס טרינקט דעם רעגען פון הימעל“ (דברים י״א 11). רעגענט עס, איז עס „זעהר א שען לאנד“ (במדבר י״ד 7; דברים ד 21). „א לאנד מיט ווייץ און גערשטען, מיט וויינשטאקען, פייגענבוימער און מילגרוימענבוימער, א לאנד מיט איילבערט־בוימער און האניג, א לאנד וואו דו וועסט זיך ניט דערנעהרען מיט דחקות און וואו עס וועט דיר קיין זאך ניט פעהלען“ (דברים ח 8, 9). אום צו ברייגען פון עגיפטישע קוועלען א דערגענצונג צו דעם אורטייל פון תנ״ך, וועלען מיר דא דערמאנען די ווערטער פון דער סינוהע־געשיכטע (פון בערך 2000 יאהר פאר דער קריסטליכער ערא), וועלכע כא־ראקטעריזירען פאלעסטינא אזוי: „עס זיינען דא פאראן פייגען און וויינ־טרויבען, און עס האט מעהר ווייץ ווי וואסער. ס׳איז רייך אין האניג און עס האט אסך אויל, און אלע פרוכטען זיינען אויף די בוימער פון לאנד. דא איז פאראן גערשטען און ווייץ און די סטאדעס זיינען אהן א צאהל.“ האט אבער יהוה אויפגעהערט זארגען וועגען דעם לאנד, דאס הייסט ווען עס האט ניט גערעגענט, דעמאלט „איז דער הימעל אויבען געווען ווי פון קופער און די ערד אונטען ווי פון אייזען“: דער הייסער ווינט האט געבראכט שטויב און זאמד (דברים כ״ח 23, 24) און אומגערעטענייש און הונגער זיינען געקומען.

ווען מ׳וועגט אפּ איינע געגען די אנדערע יענע ברכות פון לאנד, וואס

מוזען מיר צום באדויערען צוגעבען, אז עס פעהלען אונז לגמרי אויס ידיעות
וועגען אידישער גרובען־אינדוסטריע. דער אויבען דערמאנטער אראבישער
שריפט'שטעלער אידריסי דערצעהלט אפילו וועגען אייזען־גרובען ביי ביי־
רוט, און מיר הערען אז אין דער געגענד פון לבנון און אין אדום אין דרום־
זייט פון ים־המלח האט מען געגראבען קופער. אבער אט די ידיעות זיינען
אלץ וואס מיר פארמאגען און זיי באציהען זיך ניט אויף דער אידישער טע־
ריטאריע*).

נאטור־קאטאסטראפעס.

ווי קלימאטיש פארשידען די איינצעלנע לאנדשאפטען פון פאלעסטינא
זיינען ניט געווען, זיינען זיי אבער אלע געווען גלייך באטייליגט אין נאטור־
קאטאסטראפעס. גאנץ כנען מוז באצייכענט ווערען אלס א קלאסישער באַ־
דען פאר ערדציטערניש. דער תנ"ך ווייסט צו דערצעהלען פון פארשידענע
אזוינע קאטאסטראפעס: אם מעהרסטען באקאנט איז דער שיקזאל פון די
שטעדט סדום און עמורה נאך אין דער פארהיסטארישער צייט; אבער אויך
פון שאול'ס טעג און פון דער שפעטערדיגער צייט פון דער מלוכה ווערען
דערמאנט ערדציטערנישען (שמואל א, י"ד 15; עמוס א 1; זכריה י"ד 5;
פארגלייך אויך יאזעפוס פלאוויוס, אידישע מלחמות, בוך 1, קאפ. 19, § 3).
„אין די טעג פון גוג־ומגוג", האט יחזקאל נביאות געזאגט, „וועלען ציטערען די
בערג און עס וועלען צעריסען ווערען די פעלזען־ווענט און יעדער מויער וועט
צוזאמענפאלען" (ל"ח 20), א באווייז ווי באקאנט די נאטור־ערשיינונג איז
געווען און ווי מ'האט זיך פאר איהר געשראקען. פיליכט קען מען אויך אויס־
טייטשען אין דעם דאזיגען זין דעם אויסדרוק פון די מרגלים, אז דאס לאנד
פרעסט אויף זיינע איינוואוינער" (במדבר י"ג 32). אן אנדער פלאג פונ'ם
לאנד זיינען געווען די היישריקען, וועלכע פלעגען מעהרסטענס געבראכט

*) מאנכע מאדערנע פארשער נעמען אן אלס געוויסע זאך, אז דעם מאטעריאל
פאר זייערע מעטאל־ארביטען האבען די אידען געבראכט פון לבנון, זעה זכרית
ו 4. פארגלייך אויך „ברזל מצפון" אין ירמיה, ט"ו 12. ווינקלער אין זיינע
„אלטטעסטאמענטליכע אונטערזוכונגען" (ז. 180) איז גורס: „חורע ברזל, הרזל
בעל־צפון." בעל־צפון איז א טייל פון אנטי־לבנון, וואס ווערט דערמאנט אין
סרגון'ס אויפשריפטען. לויט אט די אויפשריפטען האבען זיך אין דעם דאזיגען
בארג געפונען אייזען־גרובען. ח. ש.

דעם שטיין־מאטעריאל. אויסער דעם אויבען דערמאנטען וועג פון מואב געפינען מיר נאך אזא וועג ביי בית־שמש אין דער שפלה און ביי ירושלים (שמואל א. ו 12; ישעיה ז 3). עס ווערט אויך דערמאנט איין וועג ביי גבעון און אן אנדערער, וואס האט געפיהרט פון בית־אל קיין שכם. דיביידע לעצטע זיינען, ווייזט אויס, געווען טיילען פונ׳ם וועג פון דעם בערג־קאם, וועלכער האט זיך געצויגען פון חברון איבער בית־לחם און ירושלים און איז געווען דער געוועהנליכער וועג פאר דעם בערגלאנד אין מערב אין צפון־זייט פון „עמק יזרעאל" (שמואל ב. כ 12; שופטים כ 45,31; כ"א 19). איבער שכם און שומרון האט אט דער וועג געהאט א פיעל באנוצטע פארט־זעצונג דורך דעם טאל פון דותן קיין עין־גנים (דעם איצטיגען דזשענין). האט דאן דורכגעשניטען דעם טאל און האט אריינגעפיהרט אין גליל אריין.

נאך אנדערע ערטער זיינען געווען וויכטיג דורך באזונדערע וועגען, פון וועלכע מיר קענען ניט וויסען אויב און ווי ווייט זיי זיינען געווען קינסטליך באארבייט. פארבונדען זיינען געווען די דאזיגע וועגען מיט דעם אויבען דערמאנטען בערג־וועג און מיט די אינטערנאציאנאלע וועגען, פון וועלכע מיר וועלען שפעטער ריידען. אט אזוי, צום ביישפיל, איז ירושלים געווען פארבונדען מיט יריחו און מיט׳ן עבר־הירדן; דערצו איז געווען א פארבינדונג פון ירושלים איבער שכם קיין בית־שאן, און פון דארטען צום גרויסען וועג קיין דמשק. ירושלים איז אויך געווען פאר־בינדען דורך פארשידענע וועגען מיט דעם ברעג פון ים, מיט עזה און יפו. ניט ווייניגער גינסטיג זיינען אויך געווען די פארבינדונגען פון שכם און שומרון.

צו אט די וועגען, וועלכע האבען געדינט פאר׳ן אינערליכען פארקעהר, דארף מען נאך צורעכענען די שטעגען, וועלכע דער רייזענדער האט באנוצט געהענדיג צו־פוס אדער רייטענדיג אין זאטעל. פון די דאזיגע וועגען און שטעגען מוז מען אונטערשיידען די גרויסע אינטערנאציאנאלע קאראוואנען־וועגען. אט אזא גרויסער האנדעלס־וועג האט זיך געצויגען פאר לענגס ביים ברעג ים איבער עזה, אשקלון, יפו און האט פארבונדען די ניל־דעלטא מיט די לענדער צווישען פרת און חידקל. ביים כרמל האט זיך אט דער וועג פאנאנדער־געטיילט, איין צווייג האט זיך אוועקגעצויגען איבער דעם מזרח־טייל פון די בערג, האט דורכגעקרייצט דעם גרויסען טאל, אומגעפעהר פארביי מגידו, תענך, יזרעאל, כדי אין דרום־זייט פון ים־כנרת צוצוקומען צום ערב־הירדן דורך אן אריבערגאנג (מעבר) ביי בית־שאן און פון דארטען צו קומען קיין דמשק. דער אנדערער צווייג האט זיך ווייטער געצויגען ביים ברעג ים ביז

זיינען אויבען דערמאָנט געוואָרען, און אָט די צופעליגע פלאַנצען, נענען וועלכע דער מענש איז מאַכטלאָז, קען מען ניט זאָגען, אַז די נאַטור פון פּאַלעסטינא איז געוועזן צו רייך און אַז זי האָט דעריבער געמאַכט דעם אידען פויל און אָפּגעלאָזען. אויב ס'איז אפילו אַ צו שטרענגער אורטייל, ווי איינער דריקט זיך אויס, אַז „פּאַלעסטינא איז באַהאַנדעלט געוואָרען פון דער נאַטור ווי פון אַ שטיפמוטער", איז פון דער אַנדערער זייט ווידער אַ פּאַטריאָטישע פאַרבלענדעניש, ווען דאָס לאַנד ווערט באַצייכענט אַלס „דאָס שענסטע" (ירמיה ג 19) און די „פּרוכטען אַלס פעט ווי מילך און זיס ווי האָניג" (דברים כ"ו 15).

פּאַרקעהרס־וועגען.

פון גרויס וויכטיגקייט פאַר דער קולטורעלער אַנטוויקלונג פון אַ פאָלק איז, נעבען דער נאַטור פון זיין לאַנד, אויך די פאַרקעהרסמיטלען פונ'ם לאַנד.

די נאַטירליכע פאַרקעהרסמיטלען פון פּאַלעסטינא זיינען זעהר שוואַך צוליב דער צעריסענקייט פונ'ם לאַנד, באַזונדערס אין דער דרום'דיגער יהודה. פונדעסטוועגען זיינען געוועזן דורכגעבראַכענע וועגען („מסלה. — דער היפוך דערפון „דרך לא סלולה", ירמיה י"ח 15). נאַטירליך דאַרף מען זיך דערביי ניט פאָרשטעלען קיין מאָדערנע שאָסייען, פיליכט אפילו ניט אַזוינע וועגען ווי ביי די רוימער. לויט דער באַדייטונג פונ'ם וואָרט איז „מסלה" געוועזן אַזאַ מין אָנגעשאָטענע און עפּעס באַפעסטיגטע דאַמבע. אַזוינע וועגען האָבען די מלכים געלאָזט מאַכען בעיקר פאַר סטראַטעגישע צוועקען. זיי האָבען דעריבער געהייסען „דרך המלך", דעם קעניג'ס וועג (במדבר כ 17; כ"א 22). פונקט ווי די גרויסע מלכים פון אשור דערמאָנען ביי געלעגענהייטען וועגען בויען וועגען, אַזוי באַריכטעט אויך מישע מלך מואב אויף זיין שטיין: „איך האָב געבויט דעם וועג ביים ארנון". וואָס אַ מלך פון מואב האָט געטאָן אין עבר הירדן, האָבען וואַרשיינליך אויך געטאָן די אידישע מלכים פאַר און נאָך איהם. אין דער תורה ווערט אָנגעזאָגט צו מאַכען אַ וועג צו די „ערי מקלט", כדי עס זאָל זיין לייכטער צו אַנטלויפען דעם וואָס האָט גע'הרג'עט אַ מענשען אומגערן (דברים י"ט 3). דער שונא פלעגט צעשטערען אַזעלכענע וועגען (ישעיה ל"ג 8); שטענדיג אָבער האָבען אָט די וועגען געליטען פון דעם שטאַרקען ווינטער־רעגען און אויך פון דעם גרויסען חילוק צווישען דער טאָג־ און נאַכט־טעמפּעראַטור, וואָס העלפט צעשטערען

נעהאט קיין אייגענע קולטור־אנטוויקלונג: איהר מאטעריעלע ציוויליזאציע און צום טייל אויך איהר גייסטיגע קולטור איז אריינגעטראגען געווארען אין לאנד פון מזרח און פון מערב און האט ביז צו א געוויסער מאס אויך אריינגעצויגען די אידען אין איהר קרייז.

אט דאס איז אומגעפעהר געווען די נאטור און די לאגע פונ'ם לאנד. אין וועלכען די אידישע שבטים האבען זיך באזעצט און זיינען דארטען א פאלק געווארען.

ארויף צו די פעניקישע האנדעלס־שטעדט; האָט דאָן דורכגעשניטען גליל און איז אריבער דעם ירדן אין צפון־זייט פון ים־כנרת. אט דער וועג, וואָס ווערט אָנגערופען אין ישעיה „דרך הים“, דער וועג ביים ברעג ים (ח 23), האָט געהאט א שטארקען קאָנקורענט אין דעם לעבהאפטען שיף־פארקעהר, וועלכער איז אָנגעגאנגען שוין אין מיטען צווייטען יאהרטויזענד פאר דער קריסטליכער ערא צווישען די פעניקישע האנדעלס־שטעדט און דעם קעניג־רייך פון די פרעה'ס, לויט ווי עס ווייזען די עגיפּטישע מאָנומענטען. מ'האָט אהער נאָך געקאָנט קומען אין דער דעלטא פון נילוס דורך א דריטען גרויסען וועג פון דמשק אויס, וועלכער האָט זיך געצויגען ביים זוים פון סיריש־אראַ־בישען מדבר. צום ענד דארף מען נאָך דערמאָנען א פארקעהרס־אָדער, וואָס האָט פארבונדען אילת ביים ים־סוף מיט'ן ברעג פון מיטעללענדישען ים דורך דער „ערבה“ איבער חברון די רויבערישע בעדואינער־שבטים אין דרום־זייט פון ים־המלח פלעגען פאר א באצאהלונג באגלייטען די האנדעלס־קאַ־ראוואנען, וועלכע פלעגען דורך אָט דעם וועג דורכגעהן זייער געגענד, און זיי האבען זיך אָט אזוי ארויסגעוויזען אלס באשיצער פון קולטור.

דער אנטייל אין וועלט־פארקעהר — ווי ווייט עס האָט בכלל געקאָנט זיין דערפון די רייד, איז נאטירליך געווען גרעסער אין צפון איידער אין דרום, און די גרעסטע שטעדט, וואָס זיינען געלעגען נאָהנט צו די פאר־קעהרס־וועגען האָבען דערביי געהאט א מעלה נעגען די שטעדט און דער־פ ער, וואָס זיינען געלעגען אָן א זייט אין די בערג. די סטעפּעס פון יהודה און זייערע טיף אריינגעשניטענע טאָלען דארפען מיר זיך פארשטעלען אלס גאנץ ווייניג באריהרט פון דער גרויסער וועלט־קולטור. דעריבער האָט אויך די באפעלקערונג אין די דאָזיגע געגענדען זיך דערהאלטען ריינער ווי אנדערש־וואו אין אפשטאַמונג און מנהגים.

די לאַגע פון פּאַלעסטינאַ אין דער אלטער וועלט.

פּאלעסטינא איז באטראכט געוואָרען אלס בריק צווישען אזיען און אפריקא, און די וועלט־מלוכות אין מעסאָפּאָטאמיען און ביים נילוס האָ־בען דעריבער געזוכט פון דריטען יאהרטויזענד אָן (פאר דער קריסטליכער צייט) זי צו באהערשען. פּאלעסטינא האָט דערפאר כמעט ניט קיין אייגענע געשיכטע. הן די אויסגעגראָבענע אויפשריפטען, הן דער תנ"ך ווייזען אונז דייטליך, אז די געשיכטע פון פּאלעסטינא איז געווען ענג פארקניפּט מיט דער געשיכטע פון יענע גרויסע מלוכות. פּאלעסטינא האָט אָבער אויך ניט

ריק אין זיין געשיכטע, יענער צווייג פונ'ם גרויסען סעמיטישען שפראך־שטאם, וועלכען מ'באצייכענט קורץ אלס „העברעאיש". דאס פאלק ישראל האט געהאט די העברעאישע שפראך — ניט רעכענענדיג די קלענערע דיא־לעקטישע חילוקים, וואס זיינען אויך פארגעקומען צווישען ז'עם צפון און דעם דרום ביי די אידען גופא — בשותפות מיט דער באפעלקערונג, וועלכע איז געוועז באזעסען אין לאנד פאר איהם, ווי אויך מיט זיינע נאהענטסטע פאר־וואנדטע שכנים־פעלקער, וועלכע זיינען געקומען צו וואנדערען גלייכצייטיג מיט איהם אדער פאר און נאך איהם. עס לאזט זיך ניט באשטימען, אויב דאס פאלק ישראל האט אנגענומען די העברעאישע שפראך פון דער כנעני'־שער אדער אמורי'שער אורבאפעלקערונג (אין דעם פאל האט די שפראך גיכער באדארפט הייסען כנעני'ש אדער אמורי'ש): אדער אויב ישראל און זיינע שכנים האבען שוין פון דערהיים אויס געהאט דיזעלביגע שפראך און זיינען לויט אפשטאמונג און שפראך גאר ניט געוועזן אזוי אפגעשיידט איינע פון די אנדערע ווי די טראדיציע שטעלט אונז פאר. עס דארף אין יעדען פאל אנגענומען ווערען אלס א פאקט, אז העברעאיש איז גערעדט געווארען אין פאלעסטינא נאך איידער די אידען האבען זיך דארטען באזעצט. ווייטערדיגע השערות וועגען דער אורשפרינגליכער שפראך פון אידישען פאלק קען מען העכסטענס נאר מאכען ווען מ'לאזט זיך אריין אין חקירות וועגען דעם, וואו די אידען און זייערע שכנים האבען זיך פריהער אויפגעהאלטען.

יעדענפאלס איז זיכער, אז די כנענים האבען געוואוינט אינ'ם לאנד איידער די אידען האבען זיך דארטען באוויזען. אין ענגערען זין ווערען אין דער שפעטערדיגער צייט באצייכענט אלס כנענים די פעניקיער, וועלכע זיינען ארויסגעשטופט געווארען פון יענער עלטערער באפעלקערונג און האבען זיך באזעצט אין דער צפון־העלפט פונ'ם ברעג פון מיטעללענדישען ים. כנעני קאן דאן האבען דיזעלביגע באדייטונג ווי „פעניקישער סוחר" (ישעיה כ"ג 8; יקזקאל י"ז 4; הושע י"ב 8; צפניה א 11; זכריה י"ד 21; משלי ל"א 24; איוב מ 30). די באצייכענונג כנענים פאר דער גאנצער באפעלקע־רונג פון לאנד, וואס האט דארטען געוואוינט פריהער ווי די אידען, ווערט אבער ניט געברויכט אין אלע דאקומענטען, פון וועלכע דער חומש און יהושע זיינען צוזאמענגעזעצט. אין איין דאקומענט ווערט יענע אלטע באפעלקע־רונג אנגערופען אמורים.ביידע נעמען, אמורים און כנענים, זיינען געווען אן אנגענומענע באצייכענונג פאר די אלט־פאלעסטינישע עלעמענטען פון דער באפעלקערונג שוין אין צווייטען יאהרטויזענד פאר דער קריסטליכער ערא, לויט ווי עס ווייזען די אויסגעגראבענע אויפשריפטען. נעבען אט די

3. ר. קיטעל

די איינוואוינער און די שבטים פון כנען

1. די איינוואוינער. דאס פאלק וואס האט געוואוינט אינ׳ם לאנד כנען נאך משה׳ס טויט האט זיך גופא אנגערופען „בני ישראל“. קינדער פון ישראל, אדער קורץ „ישראל“. עס לעגט זיך אויפ׳ן שכל, אז דער נאמען ישראל, וואס איז אין דער היסטארישער צייט באזונדערס געברויכט געווארען פאר די שבטים פון צפון, איז לכתחילה געווען דער נאמען פון אן איינצעלנעם הויפט־שבט. צוליב זיין באדייטונג איז אט דער שבט־נאמען אריבערגעטראגען געווארען נאכהער אויף דער גאנצער גרופע שבטים פון צפון און דאן אויף דאס גאנצע פאלק. עהנליך צו דעם איז אויך פארגעקומען מיט אנדערע נעמען פון שבטים, וואס זיינען מיט דער צייט געווארען נעמען פון פעלקער. — לויט דעם תנ״ך ווייזט עס אויס, אז ישראל איז געווען יענער נאמען, וועלכען די נאציאן האט מיט פארליבע באנוצט פאר זיך. עס קלינגט ניט זעלטען ווי א נאציאנאלער און רעליגיעזער עהרען־נאמען. דער דאזיגער כאראקטער פונ׳ם נאמען טרעט ארויס באזונדערס קלאר, ווען מיר באטראכטען דעם געברויך פון דעם נאמען „עברים“.

אין מויל פון ניט־אידען, אדער אין פארגלייכונג מיט זיי, ווערען די אידען אנגערופען אין תנ״ך „עברים“, העברעער (בראשית מ 15 ; שמות ב 6, 13: ג 18). די באדייטונג פון „עברים“ „יענע זייטיגע“. דאס הייסט: פון שבטים וואס האבען אריינגעוואנדערט אין א ניי לאנד, וואס האט צו זיי ניט געהערט, לאזט צו פארשידענע דערקלערונגען. אמאל האט מען געגלויבט, אז דער נאמען איז אן ערינערונג, אז די העברעאישע שבטים האבען אמאל אריינגעוואנדערט פון מעסאפאטאמיען, פון יענער זייט פרת. היינט אבער האלט מען מעהר, אז מ׳האט באצייכענט די אידען אלס עברים, ווייל זיי זיינען געקומען פון יענער זייט ירדן. ס׳איז אבער גלייכער איבערהויפט זיך צו באגנוגענען מיט דער אלגעמיינער איבערזעצונג „יענעזייטיגע“ אינ׳ם זין פון וואנדער־שבטים. מ׳וועט דערמיט גערעכט בלייבען אי פאר דעם ביבלישען שפראכגעברויך אי פאר דעם פארהעלטעניש צו די האבירי פון דער טעל־על־אמארנא־צייט.

די שפראך פון פאלק ישראל איז, אזוי ווייט ווי מיר קענען געהן צו־

שמואל ב, ח 14). בנוגע זייער נאַציאָנאַליטעט האָבן די אדומים שטאַרק פאַרמישט אורשפרינגליך זייער העברעאיש בלוט מיט פרעמדע עלעמענטן. די חורים, די אוראײנוואוינער פונ'ם לאַנד אדום, וועלכע זיינען ביסלעכווייז אין גאַנצן פאַרשלונגען געוואָרן פון די אדומים, האָבן, ווייזט אויס, א לענגערע צייט אויפגעהאַלטן זייער אייגנאַרטיגקייט. אויך אראַבישע שבטים פון מדבר האָבן קענטיג זיך אנגעשלאָסן אן די אדומים, בפרט ווען זיי האָבן זיך געריסן ווייטער אין דרום; און אין צפון־זייט פון זייער טעריטאָריע, אין דרום־יהודה, האָבן זיי זיך צעמישט מיט כנעני'שע און אַנדערע עלעמענטן. עשו, שטעהט עס, האָט געהייראַט טעכטער פון די ישמעאלים, די חתים און די חוים (בראשית כ"ו 34; כ"ח 9; ל"ו 2, 3). די טעריטאָריע פון ארום איז געווען דאָס ווילדע, צעשפּאָלטענע בערגלאַנד שעיר, וואָס זיינע אײנוואוינער זיינען מעהר אנגעוויזן אויף רויב און געיעג איידער אויף באַאַרבייטען די ערד און האָדעווען בהמות. מיט דעם נאָמען „בארג שעיר" ווערט באַצייכענט אין תנ"ך דאָס באַרגיגע לאַנד צווישען דעם ים המלח און דעם ים־אויסגוס פון אילת (ביים רויטען ים).

א צווייטער קרוב פון ישראל, וואָס איז געשטאַנען צו איהם אין נאָהנטע באַציהונגען, איז מואב, זיין שכן אין דרום־מזרח־זייט. דאָס לאַנד מואב איז אין מערב־זייט באַגרעניצט דורך דעם ים־המלח, אין דרום זייט צו אדום צו דורך דעם „נחל־הערבה". אין מזרח זייט דורכ'ן מדבר, צום טייל אויך דורך דאָס לאַנד פון עמון. זיין צפון־גרעניץ איז, פאַר דער שפּעטערדיגער צייט יעדענפאַלס, דער טייך ארנון. דאָס פאַלק פון אָט דעם בערגלאַנד, וואָס איז באַוואַסערט פון טייכלעך און איז אמאָל געווען גאַנץ גוט באַאַרבייט און באַזעצט, איז געשטאַנען זעהר נאָהנט צו ישראל אין שפּראַך, קולטור און רעליגיאָן. פון דעם געדענק־שטיין פון מישע מלך מואב איז צו זעהן, אז זיי האָבן געהאַט א פאַרהעלטענישמעסיג אנטוויקעלטע חוש פאַר ליטעראַטור און שריפט.

מואב'ס ברודער־שבט אין צפון־מזרח איז געווען עמון. דאָס לאַנד פון עמון איז געלעגען צווישען דרום־טייל פון עבר הירדן, וואָס איז געווען באַזעצט פון ראובן, גד און מנשה, און דעם מדבר און האָט אין געוועהנליכען צייטען זיך אויסגעשפּרייט פון אויבערסטען יבוק, וועלכער זאָל האָבן געבילדעט דעם צפון־מערב־גרעניץ, ביז צום ארנון אין דרום. דאָך האָבן די עמונים אָפט געפּרובירט זיך ווייטער אויסשפּרייטען. באַזונדערס האָט זיך זיי דאָס איינגענעבן, ווי עס זעהט אויס, אין צפון. דאָס איז לייכט צו

צוויי הויפּטנעמען, וועלכע האָבען קענטיג פאַרגעשטעלט די צוויי וויכטיגסטע באַפעלקערונגס־שיכטען פון יענע אוראייננוואוינער פון לאַנד, רופען אַן ביב־לישע שריפטשטעלער, באַזונדערס די אינגערע, א רייהע פון קלענערע פעל־קערשאַפטען, וועלכע האָבען געוואוינט אין פּאַלעסטינא פריהער ווי די אי־דען: גרגשי, פרזי, חוי און יבוסי. מאנכע פון די נעמען האָבען נאָר א לאָקאַלע באַדייטונג. אזוי הייסען יבוסים די אַלטע איינוואוינער פון יבוס (ירושלים) און דער אומגעגענד, חוים פּילייכט די באַפעלקערונג פון גבעון און שכם. מאנכע אנדערע נעמען קען מען שוין לויט זייער באַדייטונג אי־בערהויפּט ניט דערקענען און זיי ווייזען פּילייכט אויף א פּאַרצייט וואָס ליגט נאָך ווייטער צוריק.

אז די כנענים און אמורים זיינען ניט געווען די סאַמע ערשטע אוראיינ־וואוינער פון דעם אידישען לאַנד, קען מען זעהן פון אסך שטעלען אין תנ"ך. וואו עס לעבט נאָך א שוואכע ערינערונג פון יענע אַרייםגעשטופּטע ערשטע אוראייננוואוינער. דאָס וואָס דיזעלביגע ווערען באַצייכענט אלס ריזען — „רפאים, ענקים" — איז נאָך א קנאַפּער גרונט צו דערקלערען יענע ערינערונג אלס דיכטונג. פּונקט אזוי זאָלען זיך האָבען געפונען אין די אי־דישע שכנים־לענדער, איידער דאָרטען זיינען אריינגעקומען יענע פעלקער־שאַפטען, וואָס וועלען באַלד דערמאָנט ווערען, אזוינע ריזענהאַפטע שבטים. וועגען וועלכע מ'האָט ניט געוואוסט ווער זיי זיינען געווען און פון וואַנעט זיי זיינען געקומען. אין מואב און עמון: די „זמזומים", און „אימים", אין אדום און פלשתים: די „חורים" און „עוים" (דברים ב 20—23: בראשית י"ד 5, 6).

2. ישראל'ס שכנים. די אין קרובה'שאַפט נאָהנטסטע שכנים פון ישראל, וועלכע מעגען דעריבער אין א ווייטערען זין אריינגע־רעכענט ווערען מיט זיי צווישען די העברעאישע שבטים, זיינען די עמונים, די מואבים און די אדומים. אדום איז ישראל'ס לייבליכער ברודער און שטעלט פאַר די קינדער פון יעקב'ס ברודער עשו. אדום איז דער עלטערער ברודער, וועלכער איז פריהער געוואָרען זעלבשטענדיג, נאָר יעקב האָט פון איהם צוגענומען די בכורה, דאָס הייסט, אז יעקב איז שפּעטער געוואָרען שטאַרקער פאַר איהם. מיר ווייסען א שטייגער, אז אין אדום איז געווען א מלוכה לאַנג נאָך פאַר שאול'ס צייט (בראשית ל"ו 31: במדבר כ 14: שופטים י"א 17), אבער זינט דער צייט פון שאול און דוד זיינען די אדומים אלץ מעהר און מעהר געוואָרען אפּהענגיג פון ישראל (שמואל א, י"ד 47;

קריסטליכער ערא. לויט זייער שפראך און מנהגים זיינען זיי קרובים מיט די העברעער. זייערע הויפט־ישובים האבען זיי געהאט אין דער היסטארי־שער צייט ביי דמשק, ביים אונטערסטען לויף פון אראנטעס און ווייטער אהין אין מזרח־טאל ביז געגען דעם פרת, וואו זיי זיינען צעפאלען אין אסך איינ־צעלנע מלוכות.

דרינגען דערפון, וואס זייער הויפטשטאדט רבת־עמון איז געלעגען ביים יבוק גופא, און וואס זיי האבען שפעטער געפיהרט מלחמות וועגען גלעד.

אין דרום־מערב האט זיך באריהרט נאהנט מיט יישראל דאס פאלק פון די פלשתים, וואס איז שטענדיג געווען פיינדליך צו זיינע שכנים. זייער טערי־טאריע איז דער ים־ברעג, וואס ציהט זיך ביים מיטעללענדישען ים אין זיין דרום־העלפט פון עזה ביז יפו, דאס הייסט: פון דעם עגיפטישען ביז דעם פעניקישען גרעניץ. אט דא פארשפארען זיי די אידען דעם צוגאנג צום ים. זיי פארמאגען א רייה פון באפעסטיגטע שטעדט, וועלכע שטעהען אונטער זעלבשטענדיגע פירשטען: עזה, אשדוד, אשקלון, גת, עקרון. פון דאנעט אויס זיינען זיי צייטענווייז אריינגעדרונגען ווייט אין דעם לאנד כנען. לויט זייער אפשטאמונג זיינען זיי נית קיין איינגעבארענע פון כנען און איבער־הויפט נית קיין סעמיטען. לויט דעם תנ"ך זיינען זיי געקומען פון כפתור (עמוס ט, 7; ירמיה מ"ז 4; דברים ב 23), וואס מ'דארף אונטער דעם, וואהרשיינליך, פארשטעהן דעם אינזעל קרעטא. אז די פלשתים זיינען שפע־טער געווארען שטארק סעמיטיזירט, איז קיין ספק נית.

ווייטער צו צפון צו קומען, מיט די פלשתים אין איין רייה, די פעניקיער. זיי פארטרעטען אין דער צייט פון דער אידישער מלוכה די לעצטע פון די כנענים, וואס זיינען געבליבען ביים ברעג ים. זיי האבען געהאט אלעמאל א שטארקען איינפלוס אויף דאס לאנד הינטער זיי, נית בלויז מאטעריעל, דורך רייכטום און דורך דער באהערשונג פון'ם האנדעל, נאר זיי האבען איז דער צייט פון דער אידישער מלוכה בכלל געווירקט אויף דער קולטור און דאס גייסטיגע לעבען פון אידישען פאלק. פון זייער אלטער „פישער־שטאדט" צידון, דעם אורשפרינגליכען צענטער פון זייער גרויסארטיגען ים־האנדעל, האבען זיי געטראגען צווישען זיך, ווי אויך ביי די אידען און די גריכען, דעם נאמען צידונים.

אין צפון פון'ם אינערליכען לאנד האבען די אידען נאך געהאט פאר שכנים די ארמים און די חתים. מיט די חתים וועלען מיר באלד האבען זיך צו באשעפטיגען. נעבען זיי און אויף זייער שטעל האבען, באזונדערס נאכ־דעם ווי זייער מאכט איז געפאלען, אלץ מעהר און מעהר זיך איינגעפונ־דעוועט די ארמים (אראמעער) אין צפון און אין צפון - מזרח פון פאלעסטינא. אזוי ווי די בני ישראל, זיינען אויך די ארמים א סעמיטי־שער שבט, וועלכער איז געקומען פון דער סיריש־אראבישער סטעפע אין דער גרויסער פעלקער־באוועגונג פון דעם צווייטען יאהרטויזענד פאר דער

ווייטער אוועק איבער פאלעסטינא און א טייל פון סיריען. זיכערע ראיות פאר דעם האבען מיר ערשט פונ׳ם ענד פון פערטען יאהרטויזענד, אבער מיר מעגען דרינגען פון די ראיות אויך אויף נאך א פריהערדיגער צייט.

דעם אנהויב מאכען שוין די הערשער פון דער ערשטער און צווייטער דינאסטיע, בערך ארום 3400 פאר דער קריסטליכער ערא. דער פינפטער קעניג פון דער ערשטער דינאסטיע ווערט פארגעשטעלט אויף א בילד, ווי ער ווארפט אן אזיאט צו דר׳ערד מיט א מעכטיגען שטעקען. שוין לאנג פאר איהם, קען מען זיך משער זיין, האבען די פרעה׳ס ארונטערגענומען אונטער זייער רשות די פראדוקטיווע קופער- און טירקיז-גרובען פון האלב-אינזעל סיני. פיעלע הונדערטער אוראלטע שטיינמעסערס ווייזען נאך היינט די באזוכערס פון ו ו א ד י מ א נ ה א ר א אין וואס פאר א פריהיגער צייט מ׳האט שוין אנגעהויבען צו עקספלואטירען יענע גרובען. אפטמאל, ווייזט עס אויס, איז עס געקומען צו א קאמף איבער אט דער ווערטפולער געגענד. לויט דעם מלבוש און דער בארד האבען מיר דא צו טאן מיט א סעמיט, צי פונ׳ם האלב-אינזעל, צי פונ׳ם דרום-מזרח פון פאלעסטינא. דאס דאזיגע בילד איז ניט דאס איינציגע פון דער צייט פון דער ערשטער די-נאסטיע.

אז מיר מוזען באטראכטען די אזיאטען פון ס י נ י און פון די שכנות׳ע געגענדען אויף די עגיפטישע מאנומענטען פון יענער אורגראהער צייט אלס סעמיטען, ווערט נאך באשטעטיגט פון די אויפשריפטען גופא, וועלכע דערצעהלען אונז וועגען די עלטסטע באציהונגען פון די פרעה׳ס צו פאלעסטינא און סיריען. דער ערשטער קעניג פון דער דריטער דינאסטיע (2980) האט זיך ווידער שטארק גענומען צו די קופער-גרובען אויפ׳ן האלב-אינזעל סיני. דערמיט הענגט צוזאמען וואס עס האבען זיך דענסטמאל אנגעהויבען, אדער וואס עס זיינען פיליכט ווידער אויפגענומען געווארען, די גרויסע עקספעדיציעס קיין סיריען. קעניג סנאפורו פון דער פערטער דינאסטיע (ארום 2900) האט געלאזט אויפשטעלען א טאוועל אויף דעם האלב-אינזעל סיני צו פאראייביגען זיין נצחון: ער האט זיינע שיפען קיין סיריען געשיקט צו ברייגנען פון דארטען צעדערבוימער פאר זיינע בנינים. עס רעדט זיך דארטען פון 40 שיפען באלאדען מיט צעדרהאלץ — נאטיר-ליך פון לבנון.

נאך דייטליכער ווערען פאר אונז די דאזיגע פארהעלטענישען איין איינצעלנע בילדערווערק, וועלכע געהערען צו דער צייט פון דער פינפטער

4. ר. קיטעל

פּאַלעסטינא אין דער אורצייט

1.

די עלטסטע פעלקער־פאַרהעלטענישען אינ'ם לאַנד.

דאַס אריינדרינגען פון די סעמיטען אין פּאַלעסטינא.

לויט דעם שפּראַכגעברויך אין דער ליסט פון די פעלקער אין חומש בראשית (קאַפּ. י) רופען מיר סעמיטען — אין אונטערשייד פון די אינדאָגער־מאַנען און די אפריקאַנישע חאַמיטען — יענע גרופּע פעלקער, וועלכע האָט געהערשט אין פאַרעראַזיען אין דרום־זייט פון טוירוס פון מיטעללענדישען ים ביז צום פּרת און חידקל. די געשטאַלט פון זייערע קערפּערס, זייער שפּראַך און אייגענאַרטיגקייט טיילען אָפּ אַט די גרופּע פון יענע ביידע. פון וואַנעט די פעלקער קומען פון סאַמע ערשטען אָנהויב אָן, ווייסען מיר ביז היינט ניט. אָבער אין דער צייט, וואָס קומט פאַר אונז אין באַטראַכט, האָט אַט די גרופּע פעלקער געהאַט איהר היים אין דעם אַראַבישען האַלב־אינזעל און פון דאָרטען האָט זי זיך כסדר אַלץ ווייטער פאַנאַנדערגעשפּאַרט און אויף אַזא'ן אופן פאַרנומען די לענדער, וואָס ליגען אין צפון־זייט פון אַראַ־ביען. דאָס איז אַ זאַך, וואָס ס'איז מעהר ניט נויטיג צו באַווייזען.

אַזוי ווי עגיפּטען — לויט ווי איהר שפּראַך ווייזט — איז שוין אין זעהר אַ פריהיגער צייט געקומען אונטער דעם איינפלוס פון די סעמיטען, איז עס דעריבער וואַהרשיינליך, אַז אויך דער האַלב־אינזעל סיני, וואָס ליגט נאָהנט צו עגיפּטען, צוזאַמען מיט דעם דרום פון פּאַלעסטינא, זיינען שוין אין פריהיגע צייטען באַזעצט געוואָרען פון סעמיטישע שבטים. די ידיעות וואָס מיר האָבען וועגען עגיפּטען באַשטעטיגען דאָס. עס דאַרף באַטראַכט ווערען אַלס זעהר וואַהרשיינליך, אַז פון אָנהויב אָן, אַזוי גיך ווי די עגיפּטי־שע הערשער האָבען נאָר אָנגעהויבען זיך אויסצושפּרייטען איבער די ענגסטע גרעניצען פון דעם אייגענעם לאַנד, — דאָס הייסט בכן אין פּערטען, אויב ניט שוין אין פינפטען יאָהרטויזענד פאַר דער קריסטליכער ערא — האָט די עגיפּטישע מאַכט זיך אויסגעשפּרייט איבער דעם האַלב־אינזעל סיני און אין

און דער ניט־סעמיטישער פון צפון; מחמת די סעמיטען האבען זייער מי־טעלפונקט אין אראבישען האלב־אינזעל, און די ח ת י ם און אינדראנגער־מאנען מעהר אין דעם פאדעראזיאטישען און איראפעאישען צפון.

עס דארף דערביי אנגענומען ווערען פאר זעלבסטפארשטענדליך, אז די ביידע טיילען פון דער באפעלקערונג, וואוינענדיג זייט ביי זייט, האבען זיך דורכגעמישט. מ'האט שוין לאנג באמערקט, אז די היינטיגע אידען, ווי אויך די אידען פון דער אמאליגער צייט, וועלכע מיר טרעפען אויף די מאנומענטען, פארטרעטען ניט גענוי דעמזעלביגען טיפ ווי די אראבער אין אויך ניט ווי די באבילאניער. נייערע אונטערזוכונגען האבען אויך ארויסגע־בראכט דעם שלוס, אז די היינטיגע קליינאזיאטען און ארמעניער שטעהען אנטראפאלאגיש אם נעהנטסטען צו יענעם טיפ, וועלכען די ח ת י ם פארטרעטען אויף די מאנומענטען פון עגיפטען און פון צפון־סיריען. די ראסע פון די קליינאזיאטען און די ח ת י ם האט זיך בכן דערהאלטען ביז אויף היינט; און פיליכט איז ריכטיג די השערה־פון מאנכע פארשער, אז די א ש ו ר י ם און די היינטיגע אידען לאזען אין זיך דערקענען די פארמישונג פון סעמיטישע און קליינאזיאטיש־ארישע עלעמענטען. אויב שוין אין דער אורצייט האבען געוואוינט אין פאלעסטינא איינע נעבען די אנדערע סעמיטען און ניט־סעמיטען, דאן איז עס זעהר וואהרשיינליך, אז שוין זיי האבען ארויסגעבראכט יענעם געמישטען טיפ. די סעמיטען פון פאלעסטינא פון די עלטסטע צייטען שטעהען טאקע פאקטיש אכך נעהענ־טער צו געוויסע טיפען פון די היינטיגע אידען איידער צו די אראבישע בעדואינער.

שומערער און סעמיטען אין'ם לאנד פון די צוויי טייכען (מעסאפאטאמיען.)

דער אנהויב פון דער געשיכטע פון מעסאפאטאמיען ליגט נאך איינ־געוויקעלט אין טונקעלקייט. מען איז אבער איצט געניינט אנצונעמען, אז די עלטסטע אויסגעגראבענע מאנומענטען און שריפטשטיקער פון באבי־לאניען דערגרייכען צוריק ניט ווייטער ווי ביז ארום יאהר 3000 (פאר דער קריסטליכער ערא). נאטירליך האט הינטער די דאקומענטען נאך גע־מוזט ליגען א לענגערע צייט פון פארהיסטארישער אנטוויקלונג.

דאס טיפלאנד, וואס דער פרת און דער חידקל שטראמען דורך אין זייער אונטערסטען לויף, איז אין דער עלטסטער צייט געווען צעפאלען אין צוויי טיילען. דער צפון האט געהייסען אקאד (אכד), דער דרום שומער (שנער).

דינאסטיע. מיר זעהען דארטען ווי די עגיפטישע פלאטע קעהרט זיך צו־ריק אהיים נאך א נצחון אין דער געגענד פון לבנון. נעבען די עגיפטע־שטעהען אין די שיפען די אזיאטישע געפאנגענע מיט דער קליידונג און מיט דעם אויסזעהן פון סעמיטען.

דיזעלביגע פארהעלטענישען געפינען מיר ביים ענד פון דער אלטער מלוכה אונטער פעפי דעם ערשטען (ארום 2550). ער האט מעהר ווי די פרעה'ס פאר איהם געהאלטען זיין זוויג אויף דאס אויסלאנד און האט אונטערנומען פינף עקספעדיציעס אין דעם האלב־אינזעל סיני צו זיכערען די בערג־גרובען און זיך אפצואוועהרען פון די בעדואינער, ווי אויך צו באפעסטיגען זיין ממשלה אין פאלעסטינא. אויף א זעקסטער עקספעדיציע האט ער געשיקט זיינע מחנות און שיפען אזש ביז צום ים־ברעג פון פא־לעסטינא. עס ווערט אונז דערמיט קלאר דער פאקט, אז די פרעה'ס אין יענער צייט — ארום דעם מיטען דריטען יאהרטויזענד, און שוין ניט פריהער — האבען באטראכט פאלעסטינא און דעם פעניקישען ים־ברעג אלס עגיפטישע טעריטאריע, כדי צו זיין זיכער מיט די בערג־גרובען פון סיני און מיט דעם צוגאנג צו די צעדערוועלדער פון לבנון.

דאס וואס די פיינד ווערען גערעכענט צו די „אמו“, די איינוואוינער פון מדבר, מאכט טאקע זעהר וואהרשיינליך, אז מיר האבען דא צו טאן מיט סעמיטען. באטראכטענדיג אלע פאקטען וואס מיר האבען אין האנט, קאנען מיר פעסטשטעלען אלס זיכערען רעזולטאט, אז שוין אין זעהר א פריהיגער צייט, לכל הדעות פון מיטען פערטען ביז דעם מיטען און דעם ענד פון דריטען יאהרטויזענד, דאס הייסט בכן ביז ארום דעם יאהר 2000, זיינען דער האלב־אינזעל סיני און דרום־ און מיטעל־סיריען געוועזען באזעצט אהן הפסקות מיט איינוואוינער פון א סעמיטישער אפשטאמונג.

די אויסגראבונגען אין פאלעסטינא, באזונדערס אין גזר, האבען אבער באוויזען, אז נאך פריהער איידער די סעמיטען זיינען געקומען אין לאנד האט זיך שוין דארטען געפונען א ניט־סעמיטישע באפעלקערונג. עס געפינען זיך אויך אסך ניט־סעמיטישע לאקאלע נעמען אין לאנד, ווי למשל: יבוק, בשן, גלבע, יבוס, לכיש. אזוי אבער ווי מיר ווייסען אז די סעמיטען האבען געוואוינט אין לאנד נאך אין דער גאר ערש־טער פארצייט, מוזען מיר דעריבער אננעמען, אז סעמיטען און ניט־סעמיטען האבען דארטען געלעבט גלייכצייטיג זייט ביי זייט. בכלל וועט מען מוזען אננעמען על־פי השערה, אז דער סעמיטישער טייל פון אט דער עלטסטער באפעלקערונג פון פאלעסטינא איז אריינגעדרונגען אין לאנד פון דרום אהער

ש מ ש, דער גאָט פון דער זון, ס י ן, דער גאָט פון דער לבנה, א י ש ט אַ ר (עשתרת), די געטין פון פרוכטבארקייט, דער אָראַקעל־גאָט נעבאָ (נבו), אויך מארדוק (מרודך), דער לאָקאַלער גאָט פון דער שטאָדט בבל.

אויסער דער לאַנדשאַפט פון אקאד האָבען סעמיטישע שבטים זיך באַזעצט פריהע ווייטער אין צפון־מערב, אין דער געגענד וואָס ווערט אָנ־גערופען מעסאָפּאָטאַמיען אין אַ ענגערען זין. אויך די אשוריר מיט זייער שטאָדט א ש ו ר ביים מיטעלסטען לויף פון חידקל האָבען צו זיי גע־הערט. די סעמיטען האָבען דענסטמאָל פון דאָנעט אויס זיך געשטופט אַלץ ווייטער צו מזרח, צו מערב און צו צפון־מערב. אין ח ר ן האָט דער גאָט פון דער לבנה, ס י ן, געהאַט פון די אַלטע צייטען אַ זיין הייליג־טום. פון חרן האָבען אַלעמאָל געפיהרט די וועגען נאָך אַלע זייטען, נאָך צפון־סיריען און נאָך אשור און בבל. אויב די סעמיטען האָבען שוין אנגע־שפּאַרט ביז דאָרטען, דאַן זיינען מיר זיכער, אַז לכל הפחות זייערע אָפּ־צווייגונגען האָבען זיך געשטופּט ווייטער צו מערב צו ביז צום ים.

די אמורים אין מערב־לאַנד.

סרגון פון אגאַדע (אקאַד־אכד.)

ווען מיר וואַרפען אַן איבערבליק איבער אַלץ וואָס מיר האָבען פריהער געזאָגט מכוח דעם אויפטרעטען פון די סעמיטען אין די לענדער וואָס אינטערעסירען אונז דאָ, קענען מיר פעסטשטעלען אַ סך־הכל, אַז ביז צו דעם מיטען פון דריטען פאַר־קריסטליכען יאָהרטויזענד האָבען זיי געהאַט אַן איינפלוס אין פּאַלעסטינא און די לענדער, וואָס גרעניצען זיך מיט איהר אין דרום און אויך אינ׳ם לאַנד צווישען דעם פרת און חידקל און פון דאָרטען ווייטער אַרויס ביז אין צפון־סיריען. איהר כאַראַקטער אָבער אַלס אַ סע־מיטיש לאַנד אין אַ ענגערען זין האָט פּאַלעסטינא, ווי עס ווייזט אויס, באַקומען ערשט אַרום יאָהר 2500. אומגעפעהר אין אָט דער צייט קומט פאָר אַ פּאַסירונג, וואָס גיט דעם לאַנד און זיינע שכנות׳ע טעריטאָריעס, באַזונ־דערס אויך באַבילאָניען און אסיריען, אַ נייעם כאַראַקטער. דאָס איז דאָס אַריינדרינגען פון די אמורים.

יזיענען די אמורים האָבען מיר די ערשטע ידיעות פון באַבילאָנישע אויפשריפטען. שוין דער קעניג סרגון פון אגאַדע (אקאַד) האָט געפיהרט מיט

שומער דארף בעטראכט ווערען אלס די היים פון די ניט־סעמיטישע איינ־וואוינער פון באבילאָניען*), וועלכע האָבען ערפונדען די פלעקלער־שריפט (כתב־היתדות). זיי ווערען דעריבער באצייכענט אלס שומערער. דאָ האָט די אלטע שפראך זיך דערהאלטען לפי ערך לאנג, בעת די אויפשריפטען פון אקאד אנטהאלטען פון די פריהסטע צייטען אָן סעמיטישע טעקסטען. א־ן אקאד האָבען בכן שוין גאנץ פריה באקומען די אויבערהאנט די סעמיטישע עלעמענטען, וועלכע זיינען אהן א ספק געקומען אהין צו וואנדערען פון אראביען.

פּאָליטיש זיינען שומער און אקאד צעפאלען אין דער עלטסטער צייט אין א גרויסער צאהל זעלבשטענדיגע שטאָדט־ממשלות. דער אמת'ער הערשער איז געווען דער גאָט פונ'ם הייליגטום, און דער קעניג אדער „פאטעסי" איז געווען זיין פארטרעטער. אזוינע וויכטיגע שטעדט און היי־ליגטימער זיינען געווען: אור (פאר דעם גאָט סין), לארסא (פאר דעם גאָט שמש), ארך (פאר דער געטין אישטאר), ניפור (פאר דעם גאָט בל) און אנדערע מעהר. פון איינעם א פאטעסי מיט'ן נאָמען לוגאלזאגיזי ווערט באריכטעט, אז ער האָט אונטערוואָרפען אונטער זיך גאנץ שומער און האָט ד'אן געמאכט אונטערטעניג די לענדער ביז צום מיטעללענדישען ים. ער ריהמט זיך, אז „דער גאָט בל" האָט אונטערוואָרפען די לענדער אונטער זיין מאכט און האָט גלייך געמאכט פאר איהם די וועגען פון אויפגאנג ביז צום אונטערגאנג, פון אונטערסטען ים ביז צום אויבערסטען ים.

דאָס איז די ערשטע ידיעה וואָס מיר האָבען וועגען א באבילאָנישען חיל, וואָס האָט זיך געשטופּט קיין סיריען און צום מיטעללענדישען ים. שוין אין יענער צייט (איז אנהויב פון דריטען יאהרטויזענד) זיינען די הערשער פון מעסאפּאָטאמיען בא'כישופ'ט געווען פון דעם געדאנק צו באַ־זיצען די לענדער פון לבנון און פון דארטען דעם צוטריט צום מערב־ים.

סעמיטישע באפעלקערונגען זיינען געווען אין מעסאפּאָטאמיען זינט די עלטסטע צייטען אָן. זייער הויפּטאָרט איז געווען דאָס לאנד אקאד אין צפון, די געגענד וואוביידע טייכען, דער פרת און דער חידקל, דערנעהנ־טערען זיך איינער צום אנדערען. זייערע הויפּטגעטער זיינען געווען

*) פון גענויקייט וועגען געברויכען מיר באַבילאָניען פאר דאָס לאַנד און בבל פאָר דער שטאָדט. אשור אָבער געברויכען מיר אויך פאר דאָס לאַנד (אסיריען), מחמת אשור די שטאָדט האָט קיין ראָלע ניט געשפּילט אין דער היסטאָריע.

ת. ש.

וואס איז פארשידען פון די גמ׳ן׳ע באבילאניער. אבער זינט דעם מיטען פון דריטען יאהרטויזענד און אין דער ערשטער העלפט פון צווייטען יאהרטויזענד, באזונדערס אין דער ביבלישער פעריאדע, זיינען זיי פארבונדען מיט סיריען און פאלעסטינא. די סברא איז דעריבער מחיב, אז מיר האבען דא צו טאן מיט א שיכט פון סעמיטען, וועלכע זיינען, וואנדערענדיג פון סיריש־אראבישען מדבר, אריינגעדרונגען אין מעסאפאטאמיען פון איין זייט און אין סיריען און פאלעסטינא פון דער אנדערער זייט. א לענגערע צייט אבער האבען זיי געהאט זייער מיטעלפונקט אין די געגענדען פון לבנון און אין זייער דרום־מזרח׳דיגען און מזרח׳דיגען הינטערלאנד און ווייטער אראפ אין צפון און מיטעל־פאלעסטינא.

ס׳איז קיין ספק ניט, אז דאס אויפטרעטען פון די אמוריב אין סיריען ארום דעם מיטען פון דריטען יאהרטויזענד איז א רעזולטאט פון א געוואלדיגער פעלקער־וואנדערונג, וועלכע האט זיך געשפארט פון אראביען קיין צפון און צפון־מערב. פאר אונז האבען די אמורים א באזונדערע באדייטונג, וויל מיר דערקענען אין זיי באשיינפערליך יענע שיכט פון סעמיטען, צו וועלכער עס געהערען ניט בלויז די כנענים און די פעניקיער, נאר אויך די „עברים“ גופא. דער שפעטערדיגער שארפער קאנטראסט צווישען די אידען און זייערע פארגענגער אין לאנד, די אמורים און די כנענים, דארף אונז ניט ברייגען צו קיין טעות וועגען דעם. פאקטיש געהערען די אידען צו דערזעלביגער גרויסער גרופע ווי יענע, און עס האנדעלט זיך דא בלויז וועגען פארשידענע עטאפען אין איין און דעמזעלביגען גרויסען פראצעס.

דער ערשטער צוזאמענשטויס פון די אמורים מיט די עלטערע איינוואוינער פון די לענדער, וואס זיי האבען פארנומען, איז פארגעקומען, אזוי ווייט ווי אונזערע ידיעות גרייכען ביז איצט, אונטער דעם סעמיטישען הערישער פון אגאדע (אקאר, אכד) סרגון (ארום 2700). ארויסגעהענדיג פון זיין שטאדט אגאד האט ער צוערשט אונטערווארפען אונטער זיך גאנץ שומער (שנער). דאן האט ער אויסגעשפרייט זיין ממשלה איבער עילם, אשור און ארם נהרים. נאכהער האט ער געקאנט ריזיקירען מיט זיין הויפט־אונטערנעמונג. האבענדיג דעם צייכען פון דער געטין אישטאר, וועלכע האט איהם פארזיכערט די וועלט־הערשאפט, האט ער אויסגעגאסען זיין שרעק איבער די לענדער, ווערט דערצעהלט אין די אויפשריפטען. ער האט דאן עראבערט דאס מערב־לאנד ביז צום ענד און האט דארטען געלאזט אויפשטעלען זיין סטאטוע. עס ווערט פון איהם אויך באריכטעט, אז ער האט

זיי מלחמות. מיר האבען אבער ביז איצט ניט געקאנט ארויסקריגען פון די באבילאנישע ידיעות ווער יענע אמורים זיינען געווען און וואו זיי האבען זיך געפונען? יערשט דער צוזאמענהאנג פון אלע ידיעות וואס מיר האבען פון פארשידענע צייטען גיט אונז די מעגליכקייט ארויסצוקריגען אויך עפעס וואס מכוח דער צייט פון סרגון פון אגאדע.

צווישען די נעמען פון די אוראלטע מלכים פון שומער (ארום 2200 פאר דער קריסטליכער ערא) געפינט זיך אזא נאמען ווי „ישמעדגון." אין אין דער ערשטער דינאסטיע פון דער שטאדט בבל טרעפען מיר אסך אזוינע נעמען, וועלכע זיינען עכט־סעמיטיש, אבער זיינען נעהנטער צו אראביייש איידער צו באבילאניש. מ'האט דעריבער שוין לאנג געקלערט וועגען דעם, אז דא מוז זיך האנדלען מכוח שבטים, וועלכע האבען געהאט א נעהנטערע שייכות צו אראביען איידער די אקאדער. דערביי האט זיך ארויסגעוויזען, אז די שפראך, וועלכע די סעמיטען פון יענער שיכט ריידען אין באבילא־ניען און, ניט ווייניגער ווי די שפראך, אויך די רעליגיאן, וועלכע זיי פראקטיצירען, ווייזט אויף געוויסע שייכות'ן צו דעם, וואס מיר טרעפען פון איין זייט אין דער עלטסטער אראביען און פון דער אנדערער זייט, אביסעל שפעטער, אין מערב־לאנד, דאס הייסט: אין סיריען און פאלעסטינא. מ'האט דערפאר אנגענומען, אז יענע שבטים זיינען שוין גאנץ פריה געקומען אינ'ם מערב און האבען מיט זייער איינפלוס אנגעזאפט דעם מערב־טייל פון פאר־דער־אזיען.

עס לאזט זיך נאכווייזען, אז שוין אונטער סרגון פון אגאדע זיינען יענע סעמיטען באצייכענט געווארען אלס „אמורו", וואס איז דאסזעלביגע ווי די „אמורים" פון תו"ך. צוערשט איז דער נאמען איינגעטראטען אין סיריען, נאכהער אבער אין באבילאניען גופא.

עס איז דערפאר ניט וואהרשיינליך, אז די אמורים זאלען זיך האבען פארשפרייט איבער'ן מערב־לאנד ארויסגעהענדיג פון באבילאניען. נאך ווייניגער וואהרשיינליך ווערט דאס, ווען מיר האלטען אין זינען, אז אנהויבענ־דיג פון אביסעל א שפעטערער צייט שטימען אלע אויסגעגראבענע אויפ־שריפטען דערין, אז דאס לאנד פון אמורי איז פאר זיי די געגענד ארום לבנון, צום טייל אויך דרום־סיריען ביז אין פאלעסטינא אריין. דאס־זעלביגע זעהען מיר אויך אין די נייעסטע טאוולען, וואס מ'האט אויסגעג־ראבען אין באגהאזקאי, די אלטע הויפטשטאדט פון די חתים אין קליינאזיען.

דערמיט האבען מיר באקומען דעם שליסעל. מיר זעהען די אמורים אויפטרעטענדיג אין באבילאניען גופא אלס א סעמיטישער פאלקס־שטאם

רונג. און אזוי ווי מיר ווייסען אויך פון א שטארקער אמורי'שער אריינ־וואנדערונג קיין באבילאניען, דארף מען דעריבער ניט אוועקמאכען לייכט מיט דער האנט אויך די אנדערע מעגליכקייט, אז ס'איז אויך געווען אומ־געקעהרט: די אמורים זיינען געווען די געבערס און די באבילאניער די נע־מערס. אמורי'שע געטער זיינען טאקע אריינגעדרונגען אין באבילאנישען געטער־טעמפעל: ווי למשל: הדד, רגון.

פריהער איז שוין געֿרעדט געווארען דערפון, אז אין דערזעלביגער צייט, ווען מיר דארפען אננעמען, אז ס'איז פארגעקומען סרגון'ס צוזאמענשטויס מיט די אמורים וואס האבען זיך אלץ ווייטער געשטופט פון סיריען, האבען אויך די פרעה'ס פון עגיפטען זיך שטארק באמיהט צו באהערשען פאלעסטינא. מיר ווייסען שוין פון פעפי'ס עקספעדיציעס אין האלב־אינזעל סיני און אין פאלעסטינא. דער געדאנק ליגט זעהר נאהענט אז די אומרוהען אין פא־לעסטינא און דער פועל יוצא דערפון: וואס עגיפטען האט געמוזט שיקען גרויסע חילות כדי דארט צו פארשטארקען איהר הערשאפט, איז געשטאנען אין א נאהנטער שייכות צו דעם אריינדרינגען פון די אמורים אין סיריען. די בעדואינער פון דער סיריש־אראבישער סטעפע שטרעקען תמיד אוים זייע־רע הענט מיט גרוים באגעהר נאך דעם פרוכטלאנד פון סיריען און נאך די מעסאפאטאמישע גרעניץ־געגענדען. די אמורים זיינען בכן פארהאלטען געווארען פון מזרח אהער און אין צפון־ און מיטעל־סיריען דורך סרגון'ען, און אין דרום־סיריען, אין דרום־זייט פון כרמל, טרעפען זיי זיך צוזאמען מיט די עגיפטער, וועלכע זיינען אויך ניט געווען מרוצה אויפצוגעבען אזוי לייכט זייערע רעכטען אויף יענע לענדער.

דערביי האט זיך שוין דא אהן א ספק אויסגעבילדעט דער צושטאנד, וועלכען מיר זעהען שפעטער אין פארלויף פון א לאנגער צייט כמעט אלס א כלל, אז די צפון־געגענדען פון פאלעסטינא זיינען דאס רוב געשטאנען אונ־טער דער השפעה פון באבילאנישען מזרח, אזוי ווייט ווי זיי האבען זיך געלאזט באאיינפלוסען פון פרעמדע. אין דעם דרום־טייל פון לאנד אבער, דער עיקר אין דרום־זייט פון כרמל, האט אראפגעוואוויגען דער עגיפטישער איינפלוס. לכל הדעות דארף מען זיך האלטען ביי דעם דאזיגען כלל אזוי ווייט ווי עס איז נוגע דעם קאנטראסט צווישען מצרים און בבל־אשור.

מ'דארף דא אבער מאכען נאך איין נויטיגע באמערקונג. מיר האבען פריהער געזאגט, אז די עלטסטע סעמיטישע איינוואוינער פון פאלעסטינא האבען על־פי השערה שוין אין דער סאמע פריהעסטער אורצייט באזעצט

מארשירט קיין „אמורו" און האט אונטערוואָרפען די פיער געגענדען פון דער וועלט.

אין וועלכער פון די פיער געגענדען פון דער וועלט „אמורו", דאס לאנד פון דעם אמורי, איז געלעגען, זאגען אונז ניט סרגון'ס טאוולען, פון וועלכע מיר שעפּען אַט די ידיעות. לויט אלע ידיעות אבער וואס מיר האבען וועגען די אמורים און וועגען סרגון'ס מלחמות, קאן מעהר קיין ספק ניט זיין, וואו מיר האבען צו זוכען די „אמורו" פון זיין צייט. ביי זיין מלחמה געגען די אמורים האט פאקטיש זיך געקאַנט האנדלען נאר וועגען אן עקספּעדיציע אינ'ם מערב־לאנד, דאס הייסט: אין די געגענדען פון לבנון און צום מיטעל־לענדישען ים. די אמורים האבען לויט דעם זיך געמוזט האבען באזעצט איז סיריען שוין פאר דעם מיטען דריטען יאהרטויזענד. פון דארטען האבען זיי זיך אלץ ווייטער געמוזט שטופּען קיין אסיריען און צפון־באבילאניען. ביז זיי האבען פארנומען באבילאניען גופא און זיך דארטען דערהויבען צו דער הערשענדער שיכט אין דער צייט פון אמוראבי'ס דינאסטיע.

ווי וויכטיג אבער ס'איז איצטער געווארען די פארבינדונג פון באבילאניען מיט'ן מערב־לאנד, וועלכע סרגון האט ווידער אויפגעשטעלט, ווייזט דער פאקט וואס ניט לאנג נאכדעם, ארום 100 יאהר נאך סרגון'ען, ריהמט זיך גודעא, דער פאטעסי פון לאגאש, אז ער האט געלאזט ברייננגען פונ'ם בארג פון אמורו גרויסע שטיינער פאר זיין טעמפּעל. אויך מארמאר־שטיינער פון אמורו ווערען דערמאנט. מען איז אבער ניט אפּגעקומען בלויז מיט'ן צושטעלען בוי־מאטעריאל. אויב פאר די הערשער פון באבילאניען איז געווען אפען דער וועג צום לבנון און צום ים, און נאך ווייטער אפילו ווי דער אינזעל ציפּערן, דאן האט געמוזט הערשען א לעבהאפטער האנדעלס־פארקעהר. דעם קריגער זיינען נאכגעגאנגען, ווי אומעטום, דער סוחר, דער האנטווערקער און דער קאלאניסט. באבילאנישע סחורות און באבילאנישע קונסט קומען אן אין מערב, און עס קומען אמורי'שע הענדלער און האנט־ווערקער און נאך זיי אמורי'שע קאלאניסטען קיין באבילאניען, און אט אזוי ווערט צוגעגרייט יענער צושטאנד, וועלכען מיר זעהען אונטער אמוראבי'ן.

אבער ווי אומעטום און אין אלע צייטען האט זיך אויך דא דער פאר־קעהר ניט באשרענקט אויף דעם האנטווערקער און דעם הענדלער. מיט זיי ביידען קומען געטער, רעליגיעזע געדאנקען און קולטורעלע גיטער. אזוי ווי מיר ווייסען פאקטיש, אז באבילאנישע געטער־מעשיות און לעגענדען האבען געוואנדערט צום מערב־לאנד, האבען מיר דא דעם פונקט, וועלכען מיר קאנען באטראכטען אלס דעם אנהויב פון אם דער גייסטיגער וואנדע־

פון דער פאר'אמוריש־סעמיטישער און דער אמוריש־סעמיטישער שיכט אויף דעם באָדען פון פאלעסטינא ארום 2500 פאר דער קריסטליכער ערא.

2.

דאָס צווייטע יאָהרטויזענד ביז צו דער אמארנא־צייט.

פ א ל ע ס ט י נ א א ו ן ד י מ י ט ע ל ס ט ע מ ל ו כ ה פ ו ן ע ג י פ ט ע ן.

עס קאָן דאָ נים זיין אונזער אויפגאַבע צו געבען א זעלבשטענדיגע אפהאנדלונג וועגען דער אנטוויקלונג פון דער עגיפּטישער אדער דער באבילאנישער געשיכטע. אבער א באשרייבונג וועגען דעם ערשטען אנהויב פון דעם אידישען פאלק, וואס איז געגרינדעט אויף די פעלקער־פארהעלטענישען פונ'ם אלטען מזרח, מוז לכל הפחות אזוי פיעל אויפמערקזאמקייט שענקען צו דעם לויף פון די געשעהענישען אין יענע מדינות און ביי יענע פעלקער, אז זייערע וויכטיגסטע שייכות'ן צו דעם לאנד פונ'ם שפּעטערען פאלק ישראל זאָלען קלאָר און בולט ארויסקומען.

מיר האבען שוין דערצעהלט, אז אונטער פּעפּי דעם ערשטען זיינען געפיהרט געווארען ערנסטע מלחמות וועגען דער באהערשונג פון פאלעסטינא. צי עס האט זיך די עגיפּטער איינגעגעבען צום סוף צו ווערען די באלעבאטים פונ'ם לאנד, ווייסען מיר נים. אויף יעדען פאל האבען זיי פּרעטענדירט, אז דאס לאנד שטעהט אונטער זייער רשות. אבער אזוי ווי מיט דער אפּשוואכונג פון דער אלטער עגיפּטישער מלוכה האט זיך אויך איהר מאכט בּיסלעכווייז אויסגעשעפּט, זיינען די פרעה'ס נאטירליך נים געווען בכוח צו באקרעפטיגען זייערע פאָדערונגען אינ'ם אויסלאנד. אט אזוי לויפט אוועק די צייט פון דער זעקסטער ביז צו דער צעהנטער דינאסטיע (ביז 2160).

עס קומט די מיטעלסטע מלוכה. די מלכים פון דער צוועלפטער דינאסטיע (ביז 1785) שטרעבען מיט אלע כוחות ווידער אויפצושטעלען די מאכט פון זייערע גרויסע פארגענגער פון דער אלטער מלוכה. אמענעמהעט דער ערשטער (זינט 2000) האט, ווייזט אויס, ווידער געשיקט זיינע חילות קיין פאלעסטינא. אבער פון דער געשיכטע פון ס י נ ו ה ע ערפאהרען מיר, אז פאלעסטינא איז נים אונטערוואָרפען געווארען אונטער עגיפּטען.

גרעסערע טיילען פון לאנד. פון מיטען פון דריטען יאהרטויזענד אן קענען מיר פעסטשטעלען, אז די אמורי'שע שיכט האט זיך געפונען דאמאלסט אין סיריען און אין צפון־פאלעסטינא. עס בלייבט אבער אויסגעשלאסען, אז יענע עלטסטע סעמיטען פון פאלעסטינא זאלען זיין געווען טיילען פון דער אמורי'שער איינוואנדערונג און זאלען האבען געהאט עפעס א שייכות צו איהר. אזוי גוט ווי צווישען סרגון פון אגאדע און די אמורים פון צפון־סיריען, האט אויך פון אנהויב אן געקאנט עקסיסטירען א קאנטראסט צווישען די נייע אנגעקומענע סעמיטען פון צפון־סיריען און די עלטערע סעמיטישע איינוואוינער פון דרום־סיריען. אם שטארקסטען איז נאטירליך דער קאנטראסט געווען אין די געגענדען פון מיטעל־ און צפון־פאלעסטינא, וואו ביידע טיילען האבען זיך אם ענגסטען באריהרט און וואו דער קאנטראסט איז נאך פארשטארקט געווארען דורך דעם איינפלוס פון דער עגיפטישער פאליטיק, וועמען אט דער געגענזאץ האט געהאלפען אויפהאלטען איהר ממשלה איבער פאלעסטינא.

מיר ווייסען גענוג וואס פאר א באדייטונג דער קאנפליקט צווישען דעם צפון און דעם דרום האט געהאט פאר דער אנטוויקלונג פון די פאריהעלטעגישען אין פאלעסטינא אין שפעטערע צייטען ביז צום ענד פון דער אידישער מלוכה, און צום טייל אפילו נאכהער. מיר ווייסען נאך דערצו, אז שוין ביים אנהויב פון דער אידישער נאציאן, ביים באזעצען זיך אין'ם לאנד כנען און ביז דער גרינדונג פון דער מלוכה, קומט בולט ארויס דער קאנטראסט צווישען ישראל און יהודה אלס קאנטראסט צווישען דעם צפון און דעם דרום. דער דאזיגער קאנטראסט האט אריבערגעלעבט אלע שיקזאלען פונ'ם לאנד און פון זיין באפעלקערונג דורך די פיעל יאהרהונדערטען, און זיינע לעצטע סימנים האבען זיך דערהאלטען ביז אויף היינט. ס'איז דערפאר וויכטיג צו זעהן ווי ווייט צוריק ער דערגרייכט לויט אלע וואהרשיינליכקייטען. מיר וועלען קיין טעות ניט מאכען מיט דער הנחה, אז יענער קאנטראסט, וואס איז ניט אויסגעגליכען געווארען אין גאנצען אפילו אין די בעסטע צייטען פון דער אידישער געשיכטע, האט שוין געהערט צום סאמע לעצטען שורש פון אידישען פאלק. ער געהט צוריק ביז אין דער פריהעסטער אורצייט, וועלכע מיר קאנען נאר דערגרייכען, און דאס הייסט ביז אין יענער צייט, ווען אין דעם שוים פון די פאדער־אזיאטישע פעלקערבילדונגען האבען אנגעהויבען זיך צו באווייזען די סאמע ערשטע קערנדלעך, פון וועלכע דאס פאלק ישראל האט געזאלט ארויסקומען מיט הונדערטער יאהרען שפעטער. די דאזיגע קערנדלעך ליגען אין דער צוזאמענטרעפונג

נער פלעגן ארויסקומען... די פירשטען פון די לענדער צו באקעמפען, פלעג איך זיין זייער פיהרער".

אבער די בענקשאפט נאך זיין היים איז אין סינוהע'ן קיינמאל ניט פארלאשען געווארען. און ווען עס איז נאך אנגעקומען צו איהם א צושריפט פון פרעה'ן איהם רופענדיג צוריק אהיים: „עס זאל ניט געשעהן אז דו זאלסט שטארבען אין פרעמדען לאנד און אז אזיאטען זאלען דיך מקבר זיין און דיך איינהילען אין א שעפסענער פעל!" דאן האט ער זיך מעהר ניט געלאזען צוריקהאלטען. דער אפיציר פון דער גרעניץ־וואך שיקט א ידיעה צו פרעה'ן, און דער קעניג לאזט איהם ברייננען מיט א שיף קיין עגיפטען.

די שילדערונג איז פון העכסטען ווערט. זי ווייזט אונז די פארהעלטענישען, אונטער וועלכע פאלעסטינא איז דאמאלסט געשטאנען. ווען סינוהע האט געקאנט געהן פון איין לאנד צום אנדערען ביז ער איז אנגעקומען אין ביבלאס, מעג מען דערפון דרינגען אז דארטען איז ניט געוועזן קיין צענטראלע הערשאפט, נאר אז דאס לאנד איז געשטאנען אונטער איינצעלנע פירשטען, פון וועלכע פילייכט שוין די מעהרהייט, אין יעדען פאל איינצעלנע, האבען געהערט צו די אמורים. בכלל באקומט מען פון דער דאזיגער געשיכטע דעם איינדרוק וועגען איינגעארדנעטע צושטענדען. כאטש עס האבען ניט געפעהלט קיין רויב־ און מלחמה־אטאקעס מצד פון די בעדואינער געגען דאס לאנד און די ארומיגע געגענדען.

א באזונדערען אינטערעס האט דא, נאטירליך, דאס פארהעלטעניש צי עגיפטען. מ'קאן דורכקוקען פרעה'ס וואונש און פרעטענזיע צו האבען די אויבערהערשאפט איבער'ן לאנד. מ'רעדט איין די מלכים פון פאלעסטינא צו פאלגען פרעה'ן. אבער פון אן אמת'ער הערשאפט קאן, ווי מיר האבען שוין אויבען געזאגט, קיין רייד ניט זיין. אמי־ענשי ווייזט צוריק סינוהע'ס פארשלאג. אין לאנד לעבען, ווי עס ווייזט אויס, מאנכע אנטלאפענע און אוואנטוריסטען פון עגיפטען, וועלכע האבען א גרונט אויסצומיידען דאס לאנד פון זייער געבורט, אבער פרעה'ס האנט קאן זיי ניט מעהר גרייכען. דעריבער געפינט מען עגיפטען זינט דער צייט פון דער מיטעלסטער מלוכה שטרענג אפגעצאמט געגען דעם האלב־אינזעל סיני דורך דעם פיר־שטענגמויער. אן אפטיילונג מיליטער מיט אן אפיציר בראש איז דא אוועק־געשטעלט; און אויפ'ן מויער שטעהען היטער, וועלכע האלטען אן יעדען איינעם וואס וויל דורכגעהן.

ניט קוקענדיג אויף יענער אפגעשלאסענקייט, באשטעהט אבער א לעבהאפטער פארקעהר אהין און אהער. הויפטזעכליך פון בעדואינער האבען

מיר זעהען אבער פון דעם ווי לעבהאפט דער פארקעהר איז דעמאלט געווען צווישען עגיפטען און אזיען.

די דאזיגע געשיכטע שפילט זיך אפּ אין דער צייט פון אוזערטעסען דעם ערשטען, דעם נאכפאלגער פון אמענעמהעט דעם ערשטען. נאך דעם טויט פון אמענעמהעט דעם ערשטען, איז סינוהע גענויט צוליב שטרייטיג־קייטען איבער דעם טראן צו אנטלויפען פון עגיפטען קיין אזיען. ער קומט אן ביים „מויער פון די פירשטען, וועלכע איז אויפגעשטעלט געווארען צו־ריקצוהאלטען די בעדואינער פון מדבר“, דאס הייסט: ביים גרעניץ־מויער געגען די אזיאטישע בעדואינער. ער באהאלט זיך פון דער וואך אויפ'ן מויער, און אזוי געלינגט איהם אפּצונארען די וועכטער פון גרעניץ. ער קומט דאן אן ביי די ביטערע אזערעם אויפ'ן לאנד־צונג פון סועץ און דערשלאגט זיך אזוי צו א בעדואינישען שבט וואס איז געווען רייך אין סטאדעס, וועמעס הויפּטלינג ער קען נאך פון עגיפּטען. דער דאזיגער הויפּט־לינג נעמט איהם גוט אויף און ער ווערט פריינדליך ווייטער אוועקגעשיקט. „איין לאנד האט מיך געשיקט צו דעם אנדערען. איך בין געקומען אין ביבלאס און האב דערגרייכט ק ע ד ע ס (קדם)“, די געגענד אין מזרח־זייט פון דמשק. דארטען בלייבט ער אנדערהאלבען יאהר. דער פירשט אמיענשי (עמי־אנש) פון דעם אויבערלאנד פון „טענו“ — א נאמען וואס באצייכענט דאס בערגלאנד פון פאלעסטינא —, וועלכער האט געהערט גוטס וועגען סינוהע פון די עגיפּטער וואס האלטען זיך אויף אין זיין הויף, רעדט איהם איין צו בלייבען ביי איהם: „דו האסט גוט ביי מיר און דו הערכסט די שפראך פון עגיפּטען“. סינוהע רעדט איין דעם פירשט זיך צו אונטערוואַרפען אונטער פרעה'ן. „ס'איז אמת, ער באהאנדעלט גוט א לאנד וואס איז איהם איבערגעבען“. יענער וויל דערפון ניט וויסען. ער מאכט סינוהע'ן פאר זיין איידים און ווייזט איהם אן א הויך לאנד מיט'ן נאמען י א א. „פייגען און וויינט־רויבען זיינען דארטען געוואקסען און ווייץ איז דארטען געווען מעהר ווי וואסער. עס איז געווען רייך אין האניג און אין אייל, און אלע מינים פון פרות אויף זיינע בוימער... איך האב געהאט געקאכטע פלייש און געבראטענע גענז, און אלס צוגאב האט מען געכאפּט פאר מיר אין פאסטקע די ווילדע ציגען פון דער וויסטעניש... אויסער וואס מיינע געיעג־הינט האבען פאר מיר געכאפּט“. אט אזוי באקומט ער א מעכטיגע שטעלונג אין לאנד. דער שליח, וועלכער האט געררייזט פון און צום הויף, האט זיך אויפגעהאלטען ביי מיר; איך בין געווען א מכנים־אורח פאר יעדערען...“ „ווען די בעדואי־

טער געמאַכט דעם אָנהויב פון א וועלט־פּאָליטיק, און ער איז דערמיט דער פּאָרגענגער פון די גרויסע פּרעה׳ס פון 16טען יאָהרהונדערט (פאר דער קריסטליכער ערא).

אום צו קענען ריכטיג אָפּשאַצען דעם כאראקטער און די באדייטונג וואָס אוזורטעסען׳ס עקספּעדיציע האָט געהאט פאר פּאלעסטינא, וואָלט געוועזן זעהר וויכטיג צו וויסען וואס מיר האָבען צו פארשטעהן אונטער שעכמען. ווען מיר זוכען צווישען די נעמען פון דער אלטער פּאלעסטינא, וועגען וועלכע מיר האָבען וואָסערע ניט איז ראיות אז זיי זיינען זעהר אלט, דאן קאן נאר שכם קומען אין כאטראכט. מיר האָבען אסך טעמים צו האַלטען שכם פאר איינעם פון די עלטסטע ערטער פון כנען. ס׳איז זעהר וואהרשיינליך, אז שוין דאמאלסט, עהנליך ווי אסך שפּעטער אונטער גדעון און אבימלך, איז שכם געוועזן א צענטער פון א לאָקאלער דינאסטיע. ליגענדיג אין מיטען פונ׳ם בערגלאנד אין פּאלעסטינא, האָבען די איינוואוינער פון לאנד קענטיג זיך פאראייניגט ארום איהר קעניג, כדי זיך צו שטעלען אנטקעגען די עגיפּטער און זיי ניט לאָזען אריינדרינגען ווייטער.

אין וואָס פאר א פּאַרהעלטעניש כנען איז געבליבען צו עגיפּטען נאָך דער דאָזיגער עקספּעדיציע, האָבען מיר קיין ידיעות ניט. ס׳איז אבער א פאקט, אז די פּרעה׳ס פון דער מיטעלסטער מלוכה האָבען זיך גערן גערופען מיט דעם נאָמען די „באהערשער פון די אזיאטען.“

דאָס פּאַרהעלטעניש צו באַבילאָניען און צו די צפון־מלוכות ביז 1600.

מיר האָבען שוין אין פּאָריגען קאַפּיטעל גערעדט וועגען דעם, אז די אמורים זיינען אריינגעדרונגען אין די גרעניץ־געגענדען פון סיריש־אראַביישען מדבר, באזונדערס אין די געגענדען פון לבנון, און אז זיי האָבען פון דאָרטען זיך געשפּאַרט אַלץ ווייטער קיין מעסאָפּאָטאמיען. דאָס לאנד פון די אמורים איז קענטיג געבליבען אָפּהענגיג פון באבילאָניען.

אָבער אויך צו דער מלוכה פון אקאד, אין צפון־באבילאָניען, וועלכע סרגון האָט געגרינדעט, איז מיט דער צייט געקומען א סוף. נאָך איהר באקומען די ממשלה די דינאַסטיעס פון אור און איסין אין דרום־באַבילאָניען (זינט 2300). די אמורים האָבען, ווי עס ווייזט אויס, אויסגענוצט די שוואכקייט פון אקאד אום שטארקער אריינצודרינגען אין באבילאָניען. דער דריטער איז דער [illegible] קעניג פון דער דינאַסטיע פון איסין טראָגען שוין אמורי׳שע נעמען. עס האָט זיך בכן איינגעגעבן זיי אמורים ניט בלויז זיך צו באזעצען

געמוזט לעבען צייטווייליג ביים הויף פון טעבען, ווארים איינער פון זייערע פון פריהער דעם פריגין סינוהע. אין פאלעסטינא גופא זיינען פאראן אסך עגיפטער. אין אמי־ענשי'ס הויף האלטען זיך אויף עגיפטער, וועלכע קענען סינוהע, אזוי אז דער קעניג פארשפרעכט איהם, אז ער וועט ביי איהם הערען די שפראך פון עגיפטען. ס'איז אויך אנגעגאנגען א דיפלאמאטישע־פארקעהר דורך שלוחים צווישען פרעה'ן און די מלכים פון סיריען. מיט דעם דיפלאמאטישען פארקעהר געהט נאטירליך מיט א לעבהאפטער האנדעלס־פארקעהר. ביבלאס האט פארנומען א וויכטיגען פלאץ אלס האפען ארויסצושיקען די צעדערן פון לבנון. בכלל איז פארגעקומען א רייכער אויסטויש פון לעבענס־באדערפענישען. א בילד אויפ'ן קבר פון אן עגיפטישען פרינץ פון דער צייט פון אוזורטעסען דעם צווייטען (ארום 1900) שטעלט פאר א קאראוואן פון 37 בעדואינער, פיהרענדיג אויגען־פארב קיין עגיפטען. זייער פיהרער הייסט „אבישא (אבישוע) דער ראש פון מדבר“. אמאל האט מען געמיינט, אז דאס בילד שטעלט פאר א גרופע סעמיטען, וועלכע בעטען זיך, אז מ'זאל זיי אריינלאזען אין עגיפטען, ווייל אין פאלעסטינא איז זיי צו ענג געווארען. ס'איז אבער פיעל וואהרשיינליכער, אז דא האנדעלט זיך בלויז וועגען א האנדעלס־קאראוואן, וואס האט געבראכט סחורה צו פארקויפען אין עגיפטען.

אט אזוי האבען די פרעה'ס זיך באגנוגענט ביז אהער מיט געוויסע פרעטענזיעס אויף פאלעסטינא, מיט אוזורטעסען דעם דריטען (ארום 1850-1887) איז אבער געקומען א נייע ווענדונג. ער האט אונטערנומען אן אמת'ע מלחמה־עקספעדיציע ניט אין האלב־אינזעל אדער אין די שכנות'דיגע געגענדען פון דרום־פאלעסטינא, נאר טאקע אין דעם לאנד גופא. „זיין מאיעסטעט האט מארשירט קיין צפון, כדי צו אונטערווארפען די אזיאטען. זיין מאיעסטעט איז געקומען צו א געגענד מיט'ן נאמען שעכמען. זיין מאיעסטעט איז ווידער געקומען צוריק אין זיין הויפטשטאדט נאכדעם ווי שעכמאן איז געפאלען“, אזוי דערצעהלט דעם קעניג'ס אן אפיציר אויף א גערענק־שטיין וואס ער האט געלאזען.

אויב דא האט זיך אפילו געהאנדעלט וועגען א רויב־צוג, ווי מאנכע פארשער נעמען אן, איז אבער לכל הדעות דורך דעם פארשטאויקט געווארען דער איינפלוס פון עגיפטען אין לאנד. דער אופן ווי אזוי עס ווערט גערעדט פון דעם קעניג'ס גרויסע אויפטואונגען און פון דער „עלענדער סיריען“ ווייזט שוין א שפור פון דעם באוואוסטזיין, אז עגיפטען איז באשטימט צו וועלטהערשאפט. אויך אין אנדערע פרטים האט אוזורטעסען דער דרי־

ניט צו צווייפלען אין זיין באריכט, אז א חיל פון עילם איז געקומען אזוי ווייט ווי אין פאלעסטינא. פונקט ווי אמאל סרגון פון אגאדע און אנדערע באבילאנישע הערשער, אזוי האט אויך א קעניג פון עילם ארום יאהר 2000 געפונען דעם וועג ביז צום מערב־לאנד און האט צייטווייליג געמאכט אונ־טערטעניג די אמורים, פון שומער און אקאד אן ביז צום סירישען און פא־לעסטינישען ברעג פון מיטעללענדישען ים.

באבילאניען באפרייט זיך פון עילם און אנטוויקעלט א באדייטענדע מאכט ערשט אונטער אמוראבי, וועלכער איז געווען דער זעקסטער קעניג פון דער ערשטער דינאסטיע פון דער שטאדט בבל. וועגען דער צייט פון אמו־ראבי זיינען נאך די פארשער ניט אייניג. אמאל איז מען געווען געניינט אנצונעמען, אז ער האט רעגירט ארום 2300 (פאר דער קריסטליכער ערא). היינט אבער איז מען אייניג דערין, אז אט דער דאטום איז צו ווייט, פיליכט דארף מען זיך איהם פארשטעלען ארום 1958-1916.

די מאכט פון בבל הייבט אן צו וואקסען שוין אונטער דעם צווייטען קעניג פון אט דער דינאסטיע, שומולאאילו. די איינצעלנע מלוכות פון די אמורים, וועלכע זיינען אנטשטאנען אין אקאד אין משך פון דער צייט, אנערקענען זיין אויבער־הערשאפט. דאס טוט אויך דער צפון־טייל פון שומער. אבער די מאכט פון דער דינאסטיע אין בבל האט דעמאלט דורכגעמאכט א שטילשטאנד, אויב זי איז ניט געגאנגען אויף צוריק, אין עיקר צוליב עילם'ס הערשאפט. אבער ניט לאנג נאכדעם ווי אמוראבי האט אנגעהויבען צו רעגירען קאן ער זיך שוין באריהמען, אז די געטער א נ ו און ע נ ל י ל האבען איהם געגעבען די הערשאפט איבער שומער און אקאד און די פיער טיילען פון דער וועלט. אין 31טען יאהר פון זיין רעגירונג באגרינדעט ער די אויבערהערשאפט פון דער שטאדט בבל. בבל ווערט דער מיטעלפונקט פון דער מליכה און דער גאט פון בבל מארדוק (מרדך) דער וויכטיגסטער פון אלע באבי־לאנישע געטער.

ס'איז קיין ספק ניט, אז אמוראבי האט גלייכצייטיג אויך באהערשט מעסאפאטאמיען. אויך די הארען פון אישור באטראכט ער אלס זיינע אונ־טערטעניגע. עס לאזט זיך אננעמען, אז עס האט זיך אמוראבי'ן איינגע־געבען אויסצושפרייטען זיין מאכט אויך איבער סיריען, וועלכע האט, לויט אלע וואהרשיינליכקייטען, געהערט ניט לאנג צוריק צו עילם און גאר אמאל צו די הערשער פון אקאד. מען מוז צוגעבען, אז ביז איצט איז נאך ניט בא־וויזען געווארען, אז אמוראבי האט געפיהרט א מלחמה אין סיריען, און דאס וואס ער הייסט „קעניג פון'ם לאנד פון אמורי", איז נאך א שוואכע ראיה:

אין לאנד, נאר אויך צו ווערען די הערשער. זיי ווערען די הארען פון שומער און אקאד און מאכען אויס א רעכטען טייל פון דער באפעלקערונג.

אבער אויך די מלוכה פון שומער און אקאד איז צעפאלען. אין דרום האט לארסא (אלסר) זיך געמאכט זעלבשטענדיג אים באלד ארונטערצופאלען אונטער דער הערשאפט פון ע י ל ם. אין צפון־מערב האבען מחנות פון אמורים באקומען די ממשלה. זייער פיהרער ש ו מ ו ־ א ב ו האט ארום 2060 ערָאבערט אקאד און איז דא געווארען דער גרינדער פון דער ערשטער דינאסטיע פון דער שטאדט בבל. דער פאקט וואס אויך דא אין צפון־באבילאניען האט א פיהרער פון אמורים געקאנט ווערען דער הערשער, ווייזט אונז ווי שטארק די אמורים האבען זיך געהאט צעשפרייט אין לאנד.

עילם האט אין דער דאזיגער צייט געהאט א גרויסע דעה אין די באבילאנישע ענינים. דאס לערנען מיר פון די אויסגעגראבענע באבילאנישע אויפשריפטען. אין חומש ווערט דערצעהלט אין איין שטעל (בראשית י״ד), אז די ממשלה פון עילם האט זיך געהאט אויסגעשפרייט ביז דעם מערב־לאנד. צוועלף יאהר, שטעהט דארט געשריבען, האט עילם געהערשט איבער פאלעסטינא, און אז זי האט ווידערגעשפעניגט איז כדרלעמר, צוזאמען מיט זיינע וואסאלען: אמרפל דער מלך פון שנער, אריוך דער מלך פון אלסר (לארסא) און תדעל דער מלך פון גוים, געקומען דארטען מיט א שטראף־עקספעדיציע. ער וואלט געהאט אן ערפאלג, ווען אברהם מישט זיך ניט אריין אין מיטען.

ס'איז היינט פון אלעמען אנגענומען, אז אמרפל איז אמוראבי פון בבל, ווענען וועמען מיר וועלען באלד דערצעהלען. ווענען אלסר (לארסא) וויסען מיר פון די אויפשריפטען, אז זי איז געווען אונטערוואָרפען אונטער עילם. ס'איז ניט אויסגעשלאסען, אז אויך בבל איז א לאנגע צייט, און אפילו נאך אונטער אמוראבי, געווען א וואסאל־מלוכה פון עילם. און אפילו אויב דאס איז ניט געווען דער פאל, לאזט זיך אויך פארשטעהן ווי אזוי דער דערצעהלער פון חומש, וועלכער איז קענטיג געווען שטארק באהאווענט אין באבילאנישע דאקומענטען, האט זיך געקאנט מאכען אזא פארשטעלונג.

מיר זיינען בכן בארעכטיגט אנצונעמען, אז די הערשער פון עילם ביז אמוראבי'ס גרויסע ערפאלגען זיינען געווען די אויבערהארען ניט בלויז פון שומער און אקאד, נאר אויך פון די אמורים און מעסאפאטאמיען. אזוי ווי דער דערצעהלער פון חומש גיט ריכטיג איבער די פארהעלטענישען אין באבילאניען אין יענער אוראלטער צייט, האבען מיר דעריבער קיין גרונט

וואס אמוראבי האט געזארגט איז די גערעכטיגקייט פון משפט אין זיין מלוכה. צו דעם דאזיגען צוועק האט ער געשאפען זיין באריהמטעס געזעצבוך. לויט דעם גאנצען אינהאלט שטאמט דאס געזעצבוך ניט פון אמוראבי'ן אליין. שוין די מלכים פון לאדסא און פון אורוק (ארך) און אמוראבי'ס עלטער־עלטער־זיידע שאמולאאילו האבען געלעגט א פונדאמענט פאר אן ארדנונג אין משפט. אמוראבי האט זייערע געזעצען געזאמעלט, אונטער־זוכט און צו זיי צוגעלעגט נייע. זיין געניאליטעט אלס געזעצגעבער ווערט אבער ניט קלענער דערפאר וואס ער שטעהט אויף די פלייצעס פון פריהע־ריגע געזעצגעבער: ווארים אהן זיינע מעכטיגע און אריגינעלע אויפטואונ־גען וואלט דאס ווערק קיינמאל צושטאנד ניט געקומען אין דער פארמע, ווי מיר קענען עס היינט. די גאנצע זאך טראגט אויף זיך דעם אויסדרוק פון אן אייגענארטיגער פערזענליכקייט, וואס האט דעם גאנצען מאטעריאל זעלבשטענדיג דורכגעארבייט.

זיין קאדעקס איז איינגעקריצט געווארען אויף א גרויסען שטיין, אכט פוס הויך, און איז אויפגעשטעלט געווארען אין טעמפעל פונ'ם גאט מארדוק אין בבל. אויפ'ן שטיין ווערט אויך אמוראבי גופא פארגעשטעלט אין א בילד ווי ער איז מקבל די געזעצען פון דעם זון־גאט שמש. דער שטיין איז פון די עילמ'יטער פארשלעפט געווארען קיין שושן און דארטען איז ער גע־פונען געווארען אין יאהר 1902. נאך א הקדמה, אין וועלכער עס ווערען אויסגערעכענט דעם קעניג'ס גוטע מעשים וואס ער האט אויפגעטאן פאר זיין לאנד און די טובות וואס וועלען ארויסקומען פאר יעדען בירגער פון א גוטער ארדנונג אין משפט, און נאך עטליכע אלגעמיינע באשטימונגען מכוח אנקלעגער, עדות און ריכטער און ווי זיי האבען זיך אויפצופיהרען, קומען אן די געזעצען גופא. עס ווערען באהאנדעלט די וויכטיגסטע אפטיילונגען פונ'ם רעכט פון אייגענטום, פון גנבה און גזלה, דאן די רעכטען פון די קריגער, די רעכטען אויף פעלד, גארטען און הויז, דאס רעכט אין האנדעל און בנוגע צו הלואות, משכנות, שולד־רעכט און שולד־קנעכטשאפט און דעסגלייכען. עס קומען דאן אלע פרטים פון פאמיליען־רעכט: די פליכטען פון דעם רופא, דעם בוימייסטער, דעם שיפבויער: באשטימונגען וועגען דינ־גען רינדער, שיפען אדער וועגען קויפען שקלאפען.

מ'דארף אננעמען, אז די געזעצען פון אמוראבי זיינען ניט געבליבען באשרענקט אויף די גרענעצען פון זיין מלוכה. ביי דעם פארקעהר מיט סיריען האט דאס נייע געזעצבוך געמוזט האבען א ווירקונג אויף די דארטיגע אמורים. לויט אלץ וואס מיר ווייסען פון דער אמארנא־צייט וועגען דער

ווארים די אמורים זיינען געווען צו שטארק צעשפרייט אין באבילאניען גופא, אז מ'זאל קאנען פון דעם דאזיגען טיטעל דרינגען אויף סיריען.

די פראגע אבער אויב אמוראבי האט באמת געהערשט איבער סיריען האט ניט קיין גרויסע באדייטונג פאר אונז, אזוי לאנג ווי זיין גרויסע השפעה אויף סיריען און פאלעסטינא שטעהט אויסער יעדען ספק. די קאראוואנען פון אראביען זיינען פון לאנג שוין געגאנגען איבער סיריען צו דעם אונטער־סטען לויף פון פרת און פון איהם צוריק צו די האפענס פון סיריען, און מיט דעם אויסטויש פון סחורות ווערען נאטירליך אויך אויסגעשטוישט גייסטיגע גיטער און רעליגיעזע געדאנקען.

אלץ וואס מיר ווייסען פון אמוראבי ווייזט, אז ער פיהלט זיך דורכ־אויס אלס אמורי. אויף די בילדער געהט ער אנגעטאן ניט ווי די אקאדער, די אלטע איינוואוינער פון באבילאניען, נאר אין אן אייגענארטיגער אמורי'־שער קליידונג. די אמורי'שע נעמען וואס מיר טרעפען אין זיין צייט אין אזא גרויסער צאהל ווייזען, ווי ווייט פארשפרייט די אמורי'שע שיכט איז געווען צווישען דער באפעלקערונג פון זיין לאנד. דער איינפלוס פון אמורי'־שער קולטור און רעליגיעזע השגות האט דערפאר על־פי הכרח זיך געמוזט לאזען פיהלען אין א שטארקערער מאס אויך אין באבילאניען און ווייטער ארויס אין אמוראבי'ס גאנצער אימפעריע. די אמורים אין סיריען, וועלכע זיינען געווען קרובים מיט אמוראבי'ס שיכט אין מעסאפאטאמיען ניט בלויז אין בלוט, נאר אויך דורך די אלגעמיינע, פאליטישע, קולטורעלע און רע־ליגיעזע באגריפען, האבען זינט אמוראבי'ן געמוזט ניט ווילענדיג קוקען אויף בבל מיט א ווארימערער סימפאטיע איידער פריהער. יעדע זאך מיט א וויכטיגער באדייטונג, וואס איז פארגעקומען צווישען די באבילאנישע אמורים, האט געמוזט געפינען אן אפקלאנג ביי די אמורים פון מערב־לאנד.

אזעלכע וויכטיגע זאכען האבען ניט אויסגעפעהלט. אמוראבי איז, ווי עס ווייזט אויס, געווען א געניאלער ארגאניזאטאר, אין דעם פרט איינער פון די גרעסטע טאלאנטען פון אלטערטום. אויף אלע געביטען פון דער פארוואלטונג פון דער מלוכה האט ער גרויסע זאכען אויפגעטאן. זיינע דעקרעטען צו איינעם פון זיינע העכסטע באאמטע גיבען אונז די מעגליכ־קייט צו זעהן די גוטע ארדנונג פון זיין מלוכה. זיי ווייזען אונז ווי די גאנצע פארוואלטונג פון זיין לאנד, די שטייער־צאהלונגען, די קעניגליכע נחלאות, דער סדר פון א משפט, די שטעלונג פון די איינצעלנע קלאסען פון דער באפעלקערונג, די קאנאליזאציע, די שטעהענדיגע ארמיי — ווי אלץ איז געשטאנען אויף א פעסטען פונדאמענט פון רעכט. דער עיקר אבער וועגען

מלוכה, וועלכע האט באהערשט די האנדעלס־וועגען, וואס פיהרען פון בבל צום מיטעללענדישען ים. די מלוכה פון בבל האט דורך דעם פארלארען איהר האנדעל מיט'ן מערב־לאנד, און דאס איז געוועזען איינע פון די וויכטיגסטע סיבות פארוואס איהר מאכט איז צעפאלען.

די געשיכטע פון דעם מעכטיגען פאלק פון די חתים, וואס איז ביז היינט נאך א רעטעניש, גרייכט ווייט צוריק ביז אין דריטען יאהרטויזענד אריין. ס'איז אויך קיין ספק ניט, אז די חתים האבען גאנץ פריה זיך א קעהר וטריאז קיין דרום. מיר מעגען בדרך השערה אננעמען אז חתי'שע עלעמענטען זיינען געוועזען אין דער באפעלקערונג פון סיריען און פאלעסטינא שוין א לאנגע צייט פאר די אמארנא־בריף. אין דער אמארנא־צייט הערשט דארטען א קאנטראסט צווישען חתים און מיטאני.

דאך איז שווער אנצונעמען אז די דאזיגע גרויסע פעלקער־וואנדערונג האט געהאט איהר מקור אין קליינאזיען און סיריען. גיכער איז די באוועגונג אין קליינאזיען און סיריען גופא ווידער פאראורזאכט געווארען דורך די אריער, וועלכע האבען אין אנהויב פון צווייטען יאהרטויזענד זיך גענומען באוועגען און געמאכט אנדערע פעלקער אויסצואוואנדערען. אין דער אנדערער העלפט פון יענעם יאהרטויזענד געפינען זיך דעריבער ארישע געטער און הערשער אין קליינאזיען. דאס זעלביגע קאן אויך געזאגט ווערען וועגען סיריען. אויך דא לאזען זיך זיכער אויפווייזען אין יענער צייט די ארישע עלעמענטען דורך די פיעל ארישע הערשער־נעמען אין די אמארנא־בריף.

מיר מוזען לויט דעם אננעמען, אז אין צווייטען יאהרטויזענד האבען אין סיריען זיך אריינגעגאסען פון צוויי זייטען נייע באפעלקערונגען. חתי'שע, קליינאזיאטישע און ארישע. פון די חתים דארפען מיר אננעמען, אז זיי האבען זיך באזעצט אויך אין פאלעסטינא.

אין באבילאניען גופא איז, פיל ייכט אין צוזאמענהאנג מיט דער וואנדערונג פון די חתים, די קאסיטישע דינאסטיע געווארען די יורש'טע פון די אמורים. צוליב דעם וואס די חתים האבען זיך אלץ ווייטער געשטופט, זיינען די קאסיטען געווארען שטארק נוצליך פאר די הערשער פון בבל אין מיט דער צייט האבען זיי אין גאנצען פארנומען זייער ארט. דאך האט זייער מאכט ניט דערגרייכט ביז סיריען.

בערך אין דערזעלביגער צייט בשעת די מיטאני טרעטען אויף אין צפון און די קאסיטען אין דרום, טרעטען אויך אויף די אסיריער (אשורים) אין אשור. אנגעהויבען זיך צו באוועגען האבען זיי שוין ארום 2000, דאמאלסט נאך

פארשפרייטונג פון באבילאנישער רעליגיאן און באבילאנישער קולטור בכלל אין סיריען, מוז מען אננעמען, אז אויך די באבילאנישע געזעצען האבען געוואנדערט אויף דעמזעלביגען וועג. ס'איז ניט גצזאגט, אז מ'האט באַדארפט האבען דערצו שריפטליכע קאפיעס: וויכטיגע יסודות פון רעכט האבען געקאנט קומען אינ'ם מערב דורך סוחרים, קריגער, רייזענדע שלוחים און דיפלאמאטען. עס דארף קיין ספק ניט זיין, אז פונקט ווי די באבילאנישע געטער־געשיכטען, אזוי זיינען אויך די ניי ארויסגעגעבענע געזעצען געווען א נייער באנד, וואס האט צונויפגעבונדען די אמורי'שע סעמיטען פון באבילאניען און פון סיריען.

נאך אמוראבי'ס טויט האט זיין מלוכה זיך נאך קוים געהאלטען א ווײלע. באלד אבער איז זי אראפ פון איהר הויכקייט און איז אלץ מעהר און מעהר צעפאלען. ארום דעם מיטען פון 18טען יאהרהונדערט (פאר דער קריסטליכער ערא) האט זי דערגרייכט איהר ענד. גלייכצייטיג מיט דער אפשוואכונג פון דער מלוכה פון די אמורים אין בבל איז אויך די באבילאנישע קולטור נידעריג געזונקען. זי האט געהאט א גרויסע פארגאנגענהייט הינטער זיך און האט געלעבט מיט דער ירושה פון די אמאליגע צייטען, אהן א קראפט צו שאפען עפעס נייעס. די השפעה פון מעסאפאטאמיען אויף די שכנות'ע פעלקער איז איצט אויף א לאנגער צייט געווען א קליינע. קיין נייעס האט שוין מעסאפאטאמיען ניט געהאט צו געבען דעם מערב־לאנד, נאר די אלטע ירושה פון אמאל.

דאס ענד פון דער באבילאנישער מלוכה פון די אמורים האבען פיליכט פאראורזאכט די ח ת י ם. מיר ווייסען, אז א פאלק מיט דעם דאזיגען נאמען האט אין 18. יאהרהונדערט, ביים ענד פון אמוראבי'ס רינאסטיע שטארק געדריקט באבילאניען. עס איז אויך ניט קיין ספק, אז אט דאס שטופען זיך פון די חתים האט א שייכות צו דעם אויפטרעטען פון די מ י ט א נ י אין מעסאפאטאמיען און צו דער אויסשפרייטונג פון קליינאזיאטישע שבטים אין צפון־סיריען. דאס דאזיגע ארייגרייסען זיך פון פרעמדע פעלקער אין סיריען און אין באבילאניען האט פיליכט א נאהנטען צוזאמענהאנג מיט דעם אריינדרינגען פון די היקסאס אין עגיפטען, און די היקסאס גופא קענען זיין ניט מעהר ווי א טייל פון יענע קליינאזיאטען, וועלכע האבען אנגעהויבען זיך באוועגען. אין סאמע צפון פון מעסאפאטאמיען, דארטען וואו דער פרת ניט זיך א שטארקען בויג קיין מערב און קומט צו כמעט ביז צפון־סיריען, ליגט דאס לאנד וואס די עגיפטער רופען נ א ח א ר י נ א (נהרים). אט דא האבען די מיטאני אויפגעשטעלט א

כלומרש'ט געקומען פון פאלעסטינא אדער סיריען איז ניט אין גאנצען אמת. די דאזיגע פארשטעלונג גיט קענטיג אז ניט דעם ערשטען אויסגאנג פון דער באוועגונג, נאר דעם לעצטען עטאפ איהרען, וועלכער האט זיך בלי ספק געצויגען איבער פאלעסטינא און האט פון דאנעט, ווי אויך פון די שכנות'ע געגענדען, מיטגעפיהרט מיט זיך א מאסע סעמיטישע עלעמענטען. לויט אלץ וואס מיר האבען אויבען פאנאנדערגעלעגט דארף מען גיכער אננעמען, אז די התים, וועלכע האבען זיך אין 18. יאהרהונדערט אריינגעריסען אין באבילאניען, און די קליינאזיאטישע פעלקער און די פעלקער פון צפון, וועלכע האבען ארום דערזעלביגער צייט גענומען וואנדערען, — אז זיי זיינען עס געווען די אמת'ע איניציאטארס פון דער באוועגונג, וועלכע האט פון צפון און מזרח זיך אויסגעשפרייט אויך איבער סיריען און פאלעסטינא און אזוי געהענדיג פון דאנעט, פארנומען עגיפטען און דארטען זיך געענדיגט.

יוסף פלאוויוס רופט אז די דאזיגע פרעמדע ה י ק ס א ס, און ער טייטשט אויס דאס ווארט אלס פ א ס ט ו ך ־ מ ל כ י ם, זיך באציהענדיג אויף דער עגיפטישער פאלקס־שפראך. די עגיפטישע טעקסטען באצייכנען זיי אלס „אמו“, דאס הייסט: אלס סירישע סעמיטען. עס געפינען זיך טאקע אויך צווישען זייערע מלכים אזוינע מיט קענטיגע סעמיטישע נעמען. עס פעהלען אבער אויך ניט קיין פרעמדע, ניט סעמיטישע נעמען.

מאנעטהא*) און יוסף פלאוויוס זיינען מורא'דיג מגזם ווען זיי גיבען אז א האלבען אדער כמעט א גאנצען יאהרטויזענד אלס די צייט וואס די ממשלה פון די היקסאס האט געדויערט. פאקטיש האט די הערשאפט פון די היקסאס אין עגיפטען ניט געדויערט מעהר ווי א יאהרהונדערט, בערך פון 1700 ביז 1580. מ'דארף אבער האלטען דערביי אין זינען, אז ניט בלויז האבען די לעצטע מלכים פון דער דרייצעהנטער דינאסטיע שוין געהאט פארנומען די שטעלונג פון וואסאלען ביי די פרעמדע, נאר אז אייך שפעטער האבען היימישע פירשטען אין דרום פון לאנד זיך נאך געהאלטען אלס טריבוטצאהלער צו די היקסאס.

ווי נאר אט די נייע זיגער האבען פארכאפט אין זייערע הענט די ממשלה איבער פרעה'ס לאנד האבען זיי שוין מעהר זיך ניט באגנוגענט מיט דער הערשאפט אויף דעם טאל פון נילוס. זיי האבען באטראכט סיריען

---

*) מאנעטהא איז געווען אן עגיפטישער פריסטער און היסטאריקער, וועלכער האט אין דריטען יאהרהונדערט פאר דער קריסטליכער צייט געשריבען אין גריכיש אן עגיפטישע געשיכטע. ת. ש.

אלס וואסאלען פון בבל. זיי שטויסען אליץ מעהר אפ אויף צוריק די חתי'טישע מיטאני, וועלכע זיינען פריהער געווען די הערשער אין דער דאזיגער גע־גענד. נעבען זיי שטופען זיך די חתים אין 18. יאהרהונדערט פון דאס ניי. נאך די חתים קומען אין 16. און 15. יאהרהונדערט די מיטאני. זיי זיינען קרובים צו די חתים, האבען אבער מלכים פון ארישען יחוס. ערשט ארום דאס יאהר 1600 צעוואקסט זיך ווידער אשור'ס מאכט. איינער פון זייערע הערשער האט, ווי עס ווייזט אויס, דאמאלסט ערֿאבערט גאנץ מעסאפאֿ־טאמיען. די דאזיגע הערשאפט האט אבער לאנג קיין קיום ניט געהאט. שפעטסטענס אין 15. יאהרהונדערט איז יענע גרויסע אשורישע מלוכה גע־פאלען פאר איהרע מעכטיגע געגנער: די מיטאני אין צפון פון מעסאפאטא־מיען און די חתים אין קליינאזיען. אז אט די אלע געשעהענישען, כאטש זיי שפילען זיך אפ ווייט אין צפון און אין מזרח, האבען געמוזט האבען עפעס א השפעה אויך אויף סיריען און פאלעסטינא; דאס זעהען מיר באַ־שיינפערליך פון די אמארנא טאוולען.

די היקסאס און די עגיפטישע ממשלה אין סיריען.

מיט דעם סוף פון דער צוועלפטער דינאסטיע און מיט דעם אויפטרע־טען פון דער דרייצעהנטער הויבט זיך אן אין עגיפטען די צעפאלונג פון דער מיטעלסטער מלוכה, און וועגען אן עגיפטישען איינפלוס אויף פאלעסטינא קאן שוין גאר קיין רייד ניט זיין. איין אוזורפאטאר נאך דעם אנדערען פארכאפט דעם טראן, און דאס לאנד איז א שפילבאל אין זייערע הענט. אט אזוי ווערט אליץ צוגעגרייט פאר פרעמדע ערֿאבערער צו פארנעמען דאס לאנד. און עס ווייזט אויס, אז די לעצטע הערשער פון דער דרייצעהנטער דינאסטיע זיינען שוין געווען א מין וואסאלען אונטער די פרעמדע הערשער.

ווי מאגער עס זיינען ניט די ידיעות, וועלכע מיר האבען וועגען די פרעמדע וואס זיינען אריינגעדרונגען אין עגיפטען, לאזט זיך אבער פארט זאגען אויף געוויס, אז מיר האבען דא צו טאן מיט א פעלקער־כוואליע, וועלכע האט זיך אריינגעגאסען פון אזיען אין עגיפטען, עהנליך צו דער־פעלקער־כוואליע, וועלכע האט באלד נאך מאחמעד'ס טויט פארפלייצט גאנץ באדעראזיען. פון וואנעט אט די כוואליע איז געקומען, קאנען מיר ניט זי־כער באשטימען. עס איז אבער זעהר ווארשיינליך, אז די פארשטעלונג פון זיי עגיפטישע טעקסטען ווי אויך פון יוסף פלאוויוס, אז די פרעמדע זיינען

נעם גאט. „קעניג אפאפי" — הייסט עס אין א פאפירוס — „האט ניט געדינט קיין גאט פונ'ם לאנד חוץ סוטעך'ן און ער האט איהם אויסגעבויט א פראכטיגען טעמפעל און האט אלע טאג צו איהם געאפפערט." סוטעך איז געווען ביי די עגיפטער דער גאט פון מדבר און פון אויסלאנד, און ער ווערט שפעטער אידענטיפיצירט מיט'ן כנעני־שען „בעל". וואס פאר נאמען סוטעך זאל ניט האבען געטראגען ביי די היקסאס, איז ער אבער אויף יעדען פאל געווען איינער פון די סעמיטישע „בעלים".

די פארטרייבונג פון די פרעמדע הערשער איז פארגעקומען ביים אנ־הויב פון 16. יאהרהונדערט. עס קומט נו לאנגע מלחמות צווישען די פירשטען פון טעבען און די פרעמדע הערשער, וועלכע זיצען אין דער דעל־טא. אלס דער אמת'ער באפרייער ווערט אנגעזעהן אאמעס דער ערשטער, דער ערשטער קעניג פון דער 18. דינאסטיע. אויאריס איז דאן א לאנגע צייט באלאגערט געווארען, און עס גיט זיך צום סוף איין די עגיפטער צו ערא־בערען די הויפט־שטאדט און ארויסצוטרייבען די פיינד פונ'ם לאנד. די עגיפ־טער יאגען זיי נאך ביז אין דרום־פאלעסטינא, אזש ביז פעניקיען און דרום־סיריען; און עס ווייזט אויס, אז עס איז נאך געקומען צו לאנגע און ביטערע מלחמות אויך אויף יענער זייט פון עגיפטישען גרעניץ.

די נצחונות פון אאמעס האבען נאטירליך געהאט א שטארקע ווירקונג אויף עגיפטען און איהר קאנסטיטוציע. עגיפטען ווערט איצט אן אבסאלוטע מיליטערישע מלוכה און גלייכצייטיג אויך א מלוכה פון ערא̈בערער. פאר־טרייבענדיג די היקסאס האבען די עגיפטישע ארמייען אויספראבירט זייערע כוחות אויף די באפעסטיגטע סירישע שטעדט, אבער זיי האבען אויך פאר־זוכט דעם טעם פון רייכער מלחמה־רויב. קיין חידוש ניט, וואס די עגיפטישע פאליטיק ווערט איצטער ווידער וועלט־פאליטיק און די פרעה'ס האלטען ווידער איצט שטענדיג זייער אויג אויף סיריען.

דעם אנהויב האט שוין געמאכט אאמעס'עס נאכפאלגער אמענהאטעפ דער ערשטער (ארום 1550). עס זעהט אויס, אז ער האט אנגעשפארט ווייט אין צפון, עס קאן זיין ביז צום פרת. זיין נאכפאלגער טהוטמאס דער ערשטער, האט ארום 1530 אונטערנומען אן עקספעדיציע קיין סיריען, אויף וועלכער ער איז אריינגעדרונגען ביז אין נאהארינא (נהרים), אין דער גע־גענד פון צפון־סיריען, וואו דער פרת גיט זיך א בויג נאהנט צו סיריען צו. ער ריהמט זיך, אז ער האט דארטען געמאכט א בלוטיגע שחיטה צווישען זיינע פיינד. ער שטעלט אויף אין יענער געגענד א גרעניץ־שטיין. וועלכער

און פּאַלעסטינאַ אַלס זייער אייגענטום און האָבן געהייבן זייער צעפּטער ווייטער אַרויס אויך איבער מעסאָפּאָטאַמיען און באַבילאָניען. ווי קורץ ס׳איז ניט געווען די עקסיסטענץ פון זייער מלוכה און כאָטש איהרע שפּורען זיינען שפּעטער לגמרי אָפּגעווישט געוואָרען, איז אָבער פאַרט קיין ספק ניט, אַז מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַ פּראָבע צו גרינדען אַ וועלט־מלוכה, אַ פּראָבע, וואָס האָט אויף אַ ווײַלע זיך איינגעגעבן. שוין דער פאַקט אַליין, וואָס די היקסאָס האָבן געמאַכט פאַר זייער הויפּטשטאָדט אַוואַריס אין מזרח פון דער דעלטאַ, האָט אַ שייכות צו דעם, וואָס פון דאָרטען האָבן זיי געקאָנט לייכטער באַהערשען די אַזיאַטישע טיילען פון זייער מלוכה איידער פון טעבען. מיר האָבן אָבער אויך דירעקטע ראיות פאַר דער אויסשפּרייטונג פון זייער הערשאַפט. פון דעם היקסאָס־קעניג אַפּאָפּיס געפינט זיך נאָך היינט אַ מזבח אין קאַהירע, וועלכען ער האָט געלאָזט אויפשטעלען פאַר זיין פאָטער סוטעך, „דעם האַר פון אַוואַריס, וואָס האָט אַלע לענדער געלעגט אונטער זיינע פיס.‟ פון אַן אַנדער היקסאָס־קעניג, חיאַן, האָט מען אויסגעגראָבען קמיעות אין גזר אין פּאַלעסטינאַ. מ׳האָט אַפילו געפונען אַ דעקעל פון אַן אַלאַבאַסטענער כלי מיט׳ן זעלביגען נאָמען אין אַ פּאַלאַץ אין קרעטאַ, און אין באַגדאַד האָט מען אַנטדעקט אַ קליין לייבעל פון גראַניט — וואָס געפינט זיך איצט אין לאָנדאָן — מיט זיין נאָמען. אַלס צוגאָב האָבן מיר נאָך אין חומש במדבר אַ באַמערקונג, וועלכע שטאַמט קענטיג פון אַן אַלטען דאָקומענט, אַז „חברון איז געבויט געוואָרען זיבען יאָהר פאַר צען מצרים‟ (י״ג 22). צען־טאַנים איז געלעגען אין מזרח פון דער דעלטאַ, אַרום 20 קילאָמעטער פון דעם קאַראַוואַנען־וועג וואָס האָט געפיהרט קיין סיריען. דערביי איז אויך געלעגען אַוואַריס. טאַנים־צען איז לויט דעם געווען ענג פאַרבונדען מיט דער הויפּטשטאָדט פון די היקסאָס און האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין יענער צייט. אויב די גרינדונג פון דער הויפּטשטאָדט פון דרום־פּאַלעסטינאַ האָט לויט אַט דער באַמערקונג אין חומש אַ נאָהנטע שייכות צו דער גרינדונג פון איינער פון די וויכטיגסטע שטעדט פון די היקסאָס, איז דאָס געווים אַ ריכטיגע ערינערונג אַן דעם, אַז חברון איז געווען דער וויכטיגסטער פּונקט פון דער הערשאַפט פון די היקסאָס אינ׳ם בערגלאַנד פון פּאַלעסטינאַ.

פּונקט ווי די פרעמדע הערשער האָבן זיך געהאַלטען ביי זייער יחוס און האָבן פראַנק און פריי געבאַלעבאַטעוועט אין עגיפּטען, אַזוי זיינען זיי אויך געגאַנגען מיט זייער אייגענעם דרך אין רעליגיעזע ענינים. זיי האָבן זיך אַנטזאָגט פון די געטער פון לאַנד און האָבן מיטגעבראַכט זייער אייגע־

פון די היקסאס דערגרייכט איהר אמת׳ען סוף, ווארים די מאכט פון קדש איז בלי ספק געווען באגרינדעט אויף דעם, וואס זי האט פארשטאנען אנצונעמען די ראלע פון א פיהרערין צווישען די פאלעסטינישע און סירישע שטעדט, און דער הארטער ווידערשטאנד וואס אט די שטעדט האבען כסדר[illegible] אלץ פון דאס ניי ארויסגעוויזען געגען עגיפטען, ...ט בעצם געשטאמט דערפון וואס די רעשטען פון די היקסאס, וועלכע זיינען ארויסגעטריבען געויארען פון עגיפטען, האבען געפונען א שטיצפונקט אין סיריען און האבען דארטען כסדר אלץ געקאנט העצען צו א ווידערשטאנד. דערפאר האט אויך די שפעטערע טראדיציע געפייערט טהוטמאס דעם דריטען אלס דעם אמת׳ען און ענדגילטיגען באפרייער פון עגיפטען פון דער פרעמד׳ הערשאפט. נאך אין דורות ארום איז דער נאמען פון דעם גלענצענדען העלד פון עגיפטען און דעם ערשטען גרינדער פון אן אמת׳ער וועלט־מלוכה געווען דער שרעק פון אלע סירישע שבטים, און סירישע וואסאלען, פארלאזען פון עגיפטען, באשווערען ביי זיין גרויסען נאמען די שפעטערע פרעה׳ס, אז זיי זאלען ז[illegible] העלפען.

טהוטמאס האט עראבערט נאהארינא, איז צוגעקומען אזוי ווייט ווי ביז אלעפא און ביז כרכמיש ביים פרת און איז אפילו אריבערגעגאנגען דעם פרת, „דאס וואסער פון נאהארינא". דערמיט איז ער אריינגעדרונגען אין דער טעריטאריע פונ׳ם קעניג פון מיטאני. ער מאכט דארטען א גרויס געיעג אויף עלעפאנטען, וואו ער שטעלט זיין לעבען אין סכנה און כאפט 120 עלעפאנטען. די מלכים פון נאהארינא אונטערווארפען זיך אונטער איהם בבל גופא און די חתים שיקען איהם מתנות, און אפילו דער אינזעל ציפערן און דער גאנצער מזרח פון מיטעללענדישען ים בייגען זיך פאר דער עגיפּטישער הערשאפט.

עגיפטען איז פון איצטער געווארען די שטאלצע וועלט־באהערשערין. ניט בבל, ניט די מלוכות פון צפון האבען מעהר ניט געזאגט קיין דעה אין פאליטישע ענינים. אלע באפעסטיגטע שטעדט אין סיריען און פאלעסטינא זיינען געווען באזעצט מיט עגיפטישע גארניזאנען; דיפלאמאטישע און מיליטערישע פארטרעטער פון פרעה׳ן האבען געבאלעבאטעוועט איבער׳ן לאנד, וואס איז אגב געבליבען אונטער דער הערשאפט פון זיינע היימישע מלכים, אויב עס האט געצאהלט מיט׳ן גוטען ווילען דעם טריבוט. מ׳דארף ניט ברייננען קיין ספעציעלע ראיות צו ווייזען, אז ניט בלויז האבען אומגעצעהלטע רייכטימער פון דער גאנצער וועלט זיך אויף אזא׳ן אופן אריינגענאסען אין טעבען און איז אין די האנדעלס־פלעצער פון דער דעלטא.

שטעלט פאר דעם צייכען פון זיין איבערהערשאפט איבער די געגענדען אין דרום־ און מערב־זייט פונ'ם שטיין. פאלעסטינא און סיריען מוזען פון איצט אן צאהלען טריבוט צו עגיפטען.

ס'איז געווען די צייט, ווען אין יענע געגענדען האבען זיך ארומגע־טומעלט אלערליי צוגעוואנדערטע עלעמענטען, וועלכע זיינען געווען קרובים מיט די היקסאס. צוליב אט די עלעמענטען איז די אלט־באבילאנישע מלוכה אלץ שוואכער געווארען. אט דא האבען מיר אויך אייגעם פון די פונקטען, ביי וועלכען מיר קאנען זיך פארשטעלען, אז די שבטים פון די ע ב ר י ם זיינען אריינגעדרונגען אין לאנד אהן שוועריגקייטען. אין אזא לאגע האט עגיפטען געהאט א טאפעלטע אורזאך זיך אריינצומישען. די קרובים פון די היקסאס אדער בכלל די פעלקער און מלוכות, וואס זיינען געשטאנען מיט זיי אין עפעס א פארבינדונג, זיינען שטענדיג געווען א גע־פאהר פאר עגיפטען ווי לאנג מ'האט זיי ניט געהאלטען אונטערטעניג. דערצו האט די אפשוואכונג פון דער באבילאנישער מאכט געצוויגען די פרעה'ס צו פארכאפען די רייכע הפקר'ע ירושה וואס איז געבליבען אין סיריען און ביים פרת.

אויך טהוטמאס דער צווייטער האט, ווי עס ווייזט אויס, ארום דעם יאהר 1490 אונטערנומען א מיליטערישע עקספעדיציע, וואהרשיינליך כדי פון דאס ניי צו צווינגען דאס לאנד איהם דעם טריבוט צו צאהלען. דאך אבער האט זיך דאס איהם געמוזט איינגעבען נאר צום טייל און ניט אויף לאנג. וואָ־רים די באריכטען פון טהוטמאס דעם דריטען ווייזען אונז דייטליך, ווי שטארק מ'האט זיך געשטעלט אנטקעגען דער עגיפטישער ממשלה. די מלכים פון פאלעסטינא און סיריען האבען זיך פאראייניגט צו קעמפען געגען דעם עגיפטישען יאָך. בראש שטעהט דער מלך פון קדש ביים טייך אראנטעס. צעהן יאהר לאנג האט טהוטמאס דער דריטער געפיהרט מלחמות ביז עס גיט זיך איהם איין איינצונעמען די באפעסטיגטע הויפטשטאדט און די געגענד וואס ווערט פון איהר באהערשט. אבער נאך איינמאל רעוואלטירט קדש, אהן א ספק אונטערשטיצט פון אסך וואסאלען, און ערשט כמעט נאך א צוואנציג־יעהריגען קאמף האט טהוטמאס סוף כל סוף די שטאדט און דאס לאנד ענדגילטיג אונטערווארפען. אין סך־הכל האט טהוטמאס געמאכט 17 פעלד־צוגען קיין סיריען און ערשט אויף דעם זיבעצעהנטען פעלד־צוג האט זיך איהם איינגעגעבען צו ברעכען דעם לעצטען ווידערשטאנד פון זיינע אזיאטישע פראווינצען.

ערשט מיט טהוטמאס'עס לעצטען נצחון איבער קדש האט די ממשלה

לאמעטער אין דרום־זייט פון קאאירא. זיי ווערען אנגערופען על־אמארנא־טאוולען אדער מעהר בקיצור אמארנא־טאוולען. אין סך־הכל באטרעפט זייער צאהל איבער 360; און ניט אלע האבען זיך דערהאלטען. דער ארט פון דער מציאה שטימט מיט דעם אינהאלט;ביידע ווייזען, אז מ'האט דא אנטדעקט א קעניגליכען ארכיוו.

די טאוולען זיינען באשריבען אין דער באבילאנישער שריפט פון די פלעקלעד (כתב־היתדות) און א חוץ דריי זיינען זיי אלע אין דער באבילאניש־אשורישער שפראך. נאך זייער אינהאלט נאך זיינען זיי כמעט אהן אן אויס־נאם בריף, דער גרעסטער טייל פון זיי געשריבען צו פרעה'ן, א קלענערער טייל שטאמען פון פרעה'ן. די שרייבער פון די בריף צו פרעה'ן זיינען כמעט אלע פאדעראזיאטישע מלכים און פירשטען, אויסער די מלכים פון בבל, אשור, מיטאני, האטטי (חתים), נאך באזונדערס פרעה'ס וואסאלען פון סיריען און פאלעסטינא. דער פרעה פון די בריף איז אהן אן אויסנאם ענטוועדער אמענהאטעפ דער דריטער אדער דער פערטער. דערפון זעהט מען שוין די צייט. פאר דער געשיכטע פון פאלעסטינא און די ארומיגע לענדער האט די פאליטיישע קארעספאנדענץ פון די אמארנא־טאוולען די העכסטע באדיי־טונג. עס האט זיך אונז דורך זיי געעפענט לגמרי א נייער, רייכער און פיעל־זייטיגער ארייננקוק אין דער פאליטישער לאגע פון יענער צייט און אין איהרע קולטורעלע פארהעלטענישען. זעהר פיעל, וואס איז אונז פריהער געווען טונקעל, אדער פון וואס מיר האבען לחלוטין קיין שום ידיעה ניט געהאט, איז אונז פלוצלונג דורך די אמארנא־טאוולען געווארען ליכטיג און קלאר. ס'איז דעריבער ניט קיין גוזמא ווען מען באצייכענט די אנטדעקונג פון די דאזיגע טאוולען אלס א געשעהעניש פון אן עפאכע־מאכענדער באדייטונג פאר דער וויסענשאפט פון אלטען מזרח.

דאס וואס די בריף קומען אן צו פרעה'ן פון אלע זייטען: פון בבל, אשור, דעם לאנד פון די חתים, מיטאני, ציפערן, צפון־ און דרום־סיריען, מאכט קלאר די וועלט־שטעלונג וואס עגיפטען האט ביסלעכווייז באקומען. נאך מעהר, די שרייבער פון די בריף זוכען אלע עגיפטען'ס פריינדשאפט, און די סירישע וואסאלען בפרט חנפ'ענען פרעה'ן מיט אן אומווירדיגער הכנעה און רופען זיך אן „דער שטויב פון דיינע פיס", „דער טראן וואס דו זיצסט אויף איהם", „דאס פוסביינקעלע פון דיינע פיס", אדער אפילו „דיין הונט" און דיין „פערד־קנעכט". אבער נאך דייטליכער ווי אט דעם פאקט ברייינגען די בריף אויך ארויס דעם אנדערען פאקט, אז עגיפטען'ס מאכט איז שוין

נאָר אויך אומגעקעהרט, אז אסך עגיפּטישע פּראָדוקטען זיינען געקומען אין סיריען און אַז אַ שטאַרקע כוואַליע פון עגיפּטישען לעבען און דענקען האָט פאַרפלייצט דאָס לאַנד, פון זיין דרום־גרעניץ אָן ביז צום גרעניץ פון קליינ־אזיען און ביז צום ברעג פון פּרת.

ווען ניט ווען האָבען נאָך די נעכסטע נאָכפאָלגער פון טהוטמאָס דעם דריטען געמוזט אונטערדריקען אַן אויפשטאַנד. זיי באַהערשען אָבער אַלע מאָל די סיטואַציע. אַט אזוי האָט אַמענהאָטעפּ דער צווייטער גלייך ביים אָנ־הויב פון זיין רעגירונג געהאַט צו טאָן מיט א שטאַרקער פאַראייניגונג פון די פירשטען פון נאַהארינאַ און מיטאַני און אויך פון לבנון. ער באַזיגט צו־ערשט די לעצטע ביי אַן אָרט פון די לבנון־געגענדען מיט אַ מערקווירדיגען נאָמען „שעמעש־עטעם“, וואָס באַדייט פיליכט „שמשי־אדום“. אדום איז מיין זון. דאָן צעשלאָגט ער די איבעריגע געגנער זיינע, און, עהנליך צו אַ רוימישען אימפּעראַטאָר, ציהט ער אַריין מיט טריאומף אין מעמפיס און טע־בען — איבער 500 סירישע פירשטען באַצירען זיין טריאומף־צוג: זיבען פון זיי אָפּפערט ער מיט זיין אייגענער האַנט צום גאָט אַמאָן און הענגט אַריים עפענטליך זייערע טויטע קערפּערס, כדי אָנצוואַרפען א שרעק. אויך טהוט־מאָס דער פיערטער, וועלכער האָט רעגירט פון 1420 ביז 1411 ציהט נאָך איין מאָל קיין נאַהארינאַ: דאָן אָבער גיט זיך איהם איין צוצובינדען דאָס לאַנד צו זיך מיט אַ דויערנדיגען באַנד. די טאָכטער פון דעם מיטאַני־קע־ניג אַרטאַטאַמאַ ווערט זיין פרוי און די מוטער פון אַמענהאָטעפּ דעם דריי־טען, און מיט באַבילאָניען קומט עס צו א מין אָפּמאַך. די לאַגע פון עגיפּ־טען איז דערמיט געוואָרען פאַרשטאַרקט און פאַרזיכערט אין אַלע זייטען. ס'איז אָבער דערין גופא געלעגען די סכנה פון אָפּשוואַכונג. און פיליכט דאַרף מען אויסטייטשען דעם אָפּמאַך און די הייראַט ניט מעהר ווי אַלס אַ צייכען, אַז עגיפּטען האָט געמוזט נעמען שטאַרק ערנסט דאָס שטופּען זיך פון די קריגס־פעהיגע חתים קיין סיריען.

3.

די אַמאַרנאַ־צייט.

ביים סוף פונ'ם יאהר 1887 האָט מען אנטדעקט א גרעסערע צאָהל טאַוולען פון ליים אין דער געגענד פון דעם היינטיגען בעדואינער־שבט על־אמארנא איז א בֶערגִיל פון א חורבה (טֶעל, תל) ארום 300 קי־

וואס לעננער פרעה בלייבט פון ווייטען, אלץ זיכערער ביי זיך ווערען די הערשער און וואסאלען אין דרויסען. ביים סוף פון זיין רעגירונג ווייזען זיך שוין ערנסטע סימנים פון א צערודערונג. די חתים רייסען זיך אריין אין דער געגענד פון מיטאני, און זיי דרינגען אריין ביז אין דעם עגיפטישען וואסאַלען־לאנד ביים צפון פון אראנטעס. איינצעלנע פון די סירישע וואסאלען ביז אראפ אין דער געגענד פון דמשק נוצען אויס די אומזיכערקייט פון דער לאגע און שפרייטען אויס זייער גרעניץ אויף פרעה'ס חשבון. נאך פארפלאנ־טערטער ווערט די לאגע דורך דעם, וואס סעמיטישע נאמארען־שבטים, די ה א ב י ר י, רייסען זיך איצט אריין פון מדבר אין סיריען און אין פא־לעסטינא. נאר א שנעלע אריינמישונג פון פרעה'ן גופא מיט א גרויסער מיליטערישער מאכט וואלט איצט געקאנט באפעסטיגען די עגיפטישע אוי־בער־ממשלה. אנשטאט דעם אבער איז דער אלט־געווארענער, פון מלחמות לאנג שוין אפגעוועהנטער אמענהאטעפ דער דריטער, געבליבען אין דערהיים. זיינע חילות האבען געקאנט צוריקהאלטען אויף א ווײלע די אומרוהיגע עלעמענטען און אויך באשטראפען פאר א מאמענט אומגעטרייע וואסאלען. זיי האבען אבער ניט געהאט דעם כוח אויפצוהאלטען אויף לאנג די חתים. וועלכע האבען זיך געשפארט מיט א מאכט צו דרום צו, און אז דער פרעה איז געשטארבען ארום 1375 נאך א 36 יעהריגער רעגירונג, האט עגיפטען'ס מאכט אין אזיען שוין געהאט באקומען א שטארקען קלאפ.

וואלט איצט באשטיגען דעם טראן פון די פרעה'ס א מאן, אין וועמען דער גייסט פון דעם גרויסען טהוטמאס דעם דריטען וואלט נאך אמאל לעבעדיג געווארען, וואלט געוועןנ נאר וואס די רעכטע צייט צו ראטעווען עגיפטען'ס שטעלונג אין אזיען, וואס איז אזוי שטארק צעטרייסעלט געווא־רען. אנשטאט דעם איז עס געוועןנ דער מזל פון עגיפטען צו זעהן ווי א יונגער פאנטאזיאר באשטייגט דעם טראן, איינער וואס איז פון קיין זאך ניט געוועןנ אזוי ווייט ווי פון פארשטעהן פראקטישע מלוכה־פיהרונג און פאליטישע נויט־ווענדיגקייטען. צוליב רעליגיעזע שטרעבונגען, וועלכע מאכען די גרעסטע עהרע זיין לייכטענדען גייסט, האט אמענהאטעפ דער פערטער — ער האט רעגירט ביז 1358 — פארזאמט דעם אנטשיידענדען מאמענט פאר עגיפטען'ס צוקונפט אין אזיען. יענע גייסטיגע זייט פון זיין פערזענליכקייט וועט אונז נאך שפעטער באשעפטיגען: דא אינטערעסירט אונז נאר זיין שטעלונג צו די פאליטישע ענינים. ביים אנהויב פון זיין רעגירונג האבען, ווי דער שטיינער איז, ניט אויסגעפעהלט קיין פארזיכערונגען וועגען נעמען אן אנטייל אין'ם שמערץ איבער דעם פאטער'ס טויט און קיין אויסדרוקען פון פריינד־

געווען אריבערגעגאנגען דעם העכסטען פונקט איהרען און אז זי האט שוין אנגעהויבען אויסערגעוועהנליך שנעל צו זינקען.

נאך טהוטמאָס דעם פערטען באשטייגט דעם טראָן זיין שיין דערמאנטער זוהן אמענהאטעפ דער דריטער (1375-1411). תחילת געפינען מיר ניט קיין סימן פון אן אפשוואכונג פון פרעה'ס מאכט. אדרבה, אמענהאטעפ דער דריטער ווייזט ארויס מאכט אין יעדען פרט. בריף מיט דערקלערונגען פון טרייקייט פון די הערשער פון בבל, מיטאני אין די אנדערע לענדער לאזען ניט קיין צווייפעל וועגען דעם; און זיין הערשאפט אין אזיען האט נאך גיך האט די מעלה געגען דער הערשאפט פון זיינע פארגענגער, וואס ער האט ניט אזוי ווי זיי נויטיג געהאט זי כסדר צו פארטיידיגען מיט'ן שווערד אין האנט. די פארבינדעטע און באפריינדעטע הערשער פון בבל, אשור, מיטאני א. אז. וו., „די ברידער", ווי זיי רופען זיך אן, ווערען נאך דערין אריבערגעשטיגען פון די וואסאלען פון סיריען און פאלעסטינא. קיינער דענקט דא ניט מעהר זיך צו שטעלען אפען געגען פרעה'ן. יעדערער פון די מלכים זוכט אריבערצושטייגען דעם אנדערען אין פארזיכערען זיין טרייקייט און הכנעת. פרעה האט אויך אומעטום זיין פארטרעטער. עס ווייזט אויס, אז אין יעדער גרעסערער שטאדט איז געזעסען איינער. די קליינע פירשטען פון סיריען אנערקענען איז זיי מיט'ן גוטען ווילען פרעה'ס איבערממשלה. די דאזיגע פארטרעטער פרעה'ס האבען ביי דער האנט גארניזאנען, כדי צו דערמאנען א וואסאל מיט א שוואכען זכרון וואס ער האט צו טאן. וואהרשיינליך מוזען די וואסאלען גופא זיי אויסהאלטען. און עס ווייזט אויס, אז פרעה'ס גובערנאטארען האבען מיט דער הילף פון די גארניזאנען איינגעפיהרט א שטרענגען רעזשים אין לאנד, אזוי אז אנשטאט דער פריהעריגער אנארכיע און דעם פויסט־רעכט האט איצט געהערשט רוה און ארדנונג.

פאקטיש דארף, דוכט זיך, פרעה זיך מעהר ניט קימערען מכוח די ענינים אין אזיען. ער קאן דערפאר אנווענדען דעם רייכטום, וואס האט אהן א מאס אריינגעשטראמט אין עגיפטען פון אלע פראווינצען, פאר די אויפגאבען און די קונסטען פון פרידען. עס אנטשטעהען איצט אומעטום פרעכטיגע טעמפלען און גראנדיעזע בנינים. א לוקסוס, פון וועלכען מ'האט פריהער ניט געוואוסט, פארשענערט און באַרייכערט איצט דאס לעבען. א שענער סטיל אין בויען ווייזט דעם פיינעם געשמאק פון זיער צייט, און אין טעבען ווערען איצט געפייערט אמת'ע טריאומפען פון דער בוי־קונסט אינ'ם גרעסטען סטיל און אין דער שענסטער פראכט.

אבער די [illegible] איז געווען נאר א שיין וואס נארט דאס אויג.

סיריען און פאלעסטינא און וועלכע זיינען אין איינצעלנע עלעמענטען שוין געווען דארטען באזעצט. אויף וואס פאר אן אופן זיי רוקען זיך אלץ ווייטער אין סיריען און פעניקיען, ווייזען די קלאגען פון די דארטיגע פירשטען. דער קעניג ריב־אדי פון געבאל (גבל, ביבלאס) אין פעניקיען קלאגט זיך, אז די חתים האבען שוין פארווסט די געגענד ארום זיין שטאדט. פונקט אזוי באריכטעט אבי־מילקי (אבי־מלכי) פון צור וועגען זיי אין אזא פארם, אז מ'קען זעהן, אז זיי שטעהען שוין נאהנט צו צור. אז זיי זיינען פיינדליך צו מיטאני און זיי דריקען שטארק צפון־סיריען, איז זעלבסטפארשטענדליך.

אבער אויך די באבילאניער און די מיטאני זיינען אונטער אזעלכע אומשטענדען רעכט אומבאקוועמע שכנים, וועלכע קענען יעדען אויגענבליק אויסנוצען די געלעגענהייט אנצוטאן עגיפטען צרות. אשור, ווי עס ווייזט אויס, שטעהט נאך, פארמעל אויף יעדען פאל, אונטער באבילאנישער אויבער־הערשאפט, און איז נאך דערווייל ניט קיין געפעהרליכער קאנקורענט פון דער אימפעריע פון די פרעה'ס. די קאסיטישע פירשטען אבער פון באבילאניען, כאטש פון פרעה'ן רעכט ברוטאל באהאנדעלט, אויך די מיט מעהר איינזעהעניש באהאנדעלטע מלכים פון מיטאני, פאראורזאכען שוין קלאגען און זארג. אט אזוי באקלאגט זיך ריב־אדי, אז זיין געגענד האט געמאכט שותפות מיט זיי, און מ'קאן ניט וויסען, וואס עס וועט נאך ארויסקומען דערפון פאר עגיפטען. מען איז גענייגט צו דער השערה, אז אויב זיי האבען בכלל זיך דאך געהאלטען ווי עס איז רוהיג, איז עס געווען ניט אזוי צוליב דעם יראת הכבוד פאר פרעה'ס מאכט, ווי גיכער צוליב דעם ריוח וואס זיי האבען געקראגען פון דעם האנדעל מיט עגיפטען.

באזונדערס באלעהרענד איז דאס בילד וואס מיר באקומען פון פרעה'ס וואסאלען אין סיריען און פאלעסטינא גופא. דא ווערען דערמאנט די קליינע מלכים און פירשטען פון צור, צידון, ביירוט, ביבלאס, עכו, סימירא, ירושלים, גזר, חצור און אנדערע שטעדט און געגענדען. ביי זיי שטעהט אויף דער טאגעס־ארדנונג די מלחמה פון אלעמען געגען אלעמען צוזאמען מיט אלערליי קאנספיראציעס און צונויפרעדענישען געגען דעם גרויסען האר אין עגיפטען.

א גרויסען טייל פון די אמארנא־בריף פילען אויס אט די קלאגען און טענות און פארשטעלטע תירוצים. א באזונדערס פארדעכטיגע ראלע האבען געשפילט די גובערנאטארען פונ'ם אמורו־לאנד אבדי־אשירטא און זיין זוהן אזירו. דאס לאנד פון אמורי באצייכענט אין אונזער צייט די געגענד אין צפון־זייט פון ביירוט, בכן באזונדערס דעם לבנון און אנטי־לבנון. עס

שאפט און איבערגעבענקייט צו דעם נייעם פרעה. מ'האט דאך ניט געקאנט וויסען ווי ער וועט זיך אנטוויקלען. אבער גענוג גיך האט מען זיך אין אזיען באַרוהיגט וועגען דעם: און די שכנים און וואסאלען האבען מעהר ניט געהאט קיין מניעה פאַרטצוזעצען קרעפטיג און אהן מורא דאס שפיל וואס האט זיך שוין אנגעהויבען אונטער'ן פאטער. אויף אַט דעם אופן האט עס געקאנט קומען דערצו, אז באלד נאך דעם אריבערגאַנג פון 15. צום 14. יאהרהונדערט, אויף יעדען פאַל אבער זינט ארום 1370, שטעהען סיריען און פאלעסטינא כמעט נאר לויט דעם נאמען אונטער עגיפּטישער הערשאפט. אין צפון שפרייטען זיך אוים די חתים כמעט ביז צו די גרעניצען פון כנען גופא, און אין דרום, וואס ווערט אנגערופען כנען אין אַ ענגערען זין, האלט די עגיפּטישע אויבער־ממשלה אין גאנצען ביים צעפאלען, אז מ'קאן זי שוין באמת גאר ניט נעמען מעהר ערנסט.

בכלל גיבען אונז די אמארנא־בריף א רעכט טרויעריג בילד פון דער אלגעמיינער לאַגע אין סיריען און בפרט אין פּאלעסטינא: אפיציעל הערשט דארטען עגיפּטען, אבער קיינער נעמט איהר הערשאפט ניט ערנסט. דער גרויסער האר ביים נילוס איז נאך אלץ צו מעכטיג, אז מ'זאל וואגען אפען אראפצואווארפען זיין יאך; דערפון שטאמט אומעטום אין די ווערטער פון די וואסאלען די טיפסטע איבערגעבענקייט, פון וועלכער עס הערט זיך הכנעה. אבער וויסענדיג, אז דער פרעה איז ווייט און ער האט צו טאן מיט גאנץ אנדערע און נויטיגערע זאכען ווי זיך צו קימערען ערנסט וועגען די עניניב אין צפון־זייט פון סיני, טוט יעדערער הינטער זיין רוקען וואס ער וויל. עס פעהלען דא ניט קיין געהיימע צוזאמענרעדענישען פון די וואסאלען מיט פרעה'ס פיינד; דערביי שוויבעלט עס און גריבעלט מיט קנאה־שנאה און מחלוקת פון די קליינע פירשטען צווישען זיך גופא, און איינער קלאגט זיך ביים גרויסען האר אויף דעם אנדערען.

גענויער באטראכט, זיינען עס דריי עלעמענטען, וואס ביי דער נאכלעסיגקייט פון אמענהאטעפ דעם דריטען און באזונדערס פון אמענהאטעפ דעם פערטען, ברייננגען זיי אין געפאהר די עגיפּטישע הערשאפט: די שכנות'ע מלוכות אין צפון און צפון־מזרח, די קליינע הארען אינ'ם אייגענעם לאנד און די בעדואינער, וועלכע רייסען זיך אריין פון דרויסען.

פון די שכנים זיינען די ערגסטע די שוין אסך מאל דערמאנטע חתים. אזוי גיך ווי די שטארקע האנט פון עגיפּטען האט זיך ניט געלאזט מעהר פיהלען, האבען פון דאס ניי זיך אנגעהויבען שטארק צו ריהרען אַט די שכנים פון צפון, וועלכע האבען שוין אהן דעם זיך שטענדיג געשפּארט צו דרום־

לאנג געווארט און ס׳איז איהם סוף כל סוף געבליבען נאר די שטאדט ביבלאס. האט ער זי געמוזט לאזען פאלען אין אזירו׳ס הענט. אין הויף האט מען שוין כלומר׳שט אנגעהויבען עפעס צו טאן וועגען דעם. א פאדערונג איז געשיקט געווארען, אז מ׳זאל ארויסגעבען די שולדיגע און אז אזירו זאל פערזענליך ערשיינען אין א יאהר ארום. אזירו האט שוין אבער געהאט ידיעות פאראויס פון אלץ וואס געהט דארטען פאר און דורך קלוגע תירוצים און העזה׳דיגע אפלייקענונגען האט ער צו גארנישט געמאכט אלע מיטלען, וואס מ׳האט אנגענומען געגען איהם. צום סוף, ווי עס זעהט אויס, איז ער גאר דערהויבען געווארען פון דער עגיפטישער רעגירונג צום קעניגליכען גובערנאטאר און איז דערמיט פאקטיש באשטימט געווארען צום האר פון אמורו־לאנד. אהן א ספק האט מען געגלויבט, אז דער איינציגער וועג בייצוקומען זיין רמאות און זיין טעטיגע קראפט איז זיי צו שטעלען אינ׳ם דינסט פון דער רעגירונג. אגב, ווייזט אויס, איז עס געווען בעסער צו האבען איין גרויסען גנב און רויבער אין סיריען איידער אסך קליינע. דעם ארט פון פויסט־רעכט האט איצט פארנומען די טיראניי פון א שטארקען מאכטהאבער. דאס אלצדינג אבער ווייזט דייטליך ווי שוואך און ראטלאז די עגיפטישע רעגירונג איז געווען. — ווי לאנג אזירו איז באמת טריי געווען פרעה׳ן, ווייסען מיר ניט. ביי דער איבערמאכט פון די חתים האט איהם אויך געמוזט זיין שווער זיך צו האלטען געגען זיי אויף זיין צפון־גרעניץ. ער האט דעריבער נאך א געוויסער צייט — ביי פרעה׳ס שוואכקייט האט ער קיין אנדער ברירה ניט געהאט — זיך פאקטיש געשטעלט אונטער׳ן שוץ פון די חתים און ווערט אלס „קעניג פון אמורו“ זייער וואסאל. אז אפמאך רעגולירט די גרעניצען.

כמעט נאך ערגער זיינען די פארהעלטענישען ווייטער אין דרום. וואס ווערט אנגערופען כנען איז אן ענגערען זין. די פירשטען פון די פעניקישע האפען־שטעדט פארשטעהען אויסצינוצען אלצדינג לטובת זייער האנדעל. קיין מיטעל פון קריכעריי און מסירה איז ניט צו נידעריג פאר זיי, ווען עס האלט ביים קריגען לייטזעליגקייט אין פרעה׳ס אויגען. איז דער געגענד פון גזר און אין מיטעלסטען טייל פון לאנד שפילט דארטען א גרויסע ראלע אייגער א געוויסער לאפאיא, דאך אבער האט ער, ווי עס ווייזט אויס, געכאפט א מיאוס׳ען אפשניט פון די פאראייניגטע הויפטלינגען. מעהר ווי אלץ זיינען כאראקטעריסטיש די פארהעלטענישען אין ירושלים. די שטאדט גופא שטעהט אונטער א גובערנאטאר מיט׳ן נאמען אבדיחיבא. ער האט זיך אסך צו באקלאגען. ווארים זיין האנט איז געווען געגען יעדערען און יעדערען׳ס האנט

גרעניצט זיך אין דרום־זייט מיט ק י נ א ה נ א (כנען), וועלכע ווערט שטרענג אפגעשיידט פון אמורו. די שטעדט פון אמורו־לאנד זיינען צומור, גובלא־ביבלאס, ביירוט און אנדערע. די פארהעלטענישען אין דער דאזיגער געגענד זיינען ניט רעכט קלאר פאר אונז. נאטירליך איז אמורו געווען, ווי גאנץ סיריען פאר דער אמארנא־צייט, אן עגיפטיש וואסאלען־לאנד. דאס שטופען זיך פון חתים ווייטער קיין דרום איז געווען די ערשטע אורזאך פאר ערנסטע פלאנטערס. אבדי־אשירטא איז קענטיג פרעה'ס רעגענט אינ'ם אמורו־לאנד און אז די חתים האבען אנגעהויבען זיך ווייטער צו רוקען, האט ער זיך אין אנהויב געהאלטען טריי ביי זיין אמט. אזוי אבער ווי ער איז ניט גענוג אונטערשטיצט געווארען פון פרעה'ן ווערט ער אליין אומגעטריי. ער ווערט דער אנפיהרער פון די פיינדליכע כא־גאז און מאכט דאס גאנצע לאנד פון אמורו זיך אפצוקעהרען פון פרעה'ן. פון פרעה'ס א פארטרויטען מאן איז ער געווארען א העלפער און נאכמאכער פון די חתים. נאך זיין טויט ירש'עט איהם זיין זוהן אזירו. אזוי ווי פרעה האט זיך ניט אריינגעמישט, האט ער אויך נאכגעפאלט דעם ביישפיל פון די חתים, און, קענטיג, נאך מיט מעהר הצלחה. מיט פשוט'ער געוואלד עראבערט ער געגענדען, וועלכע שטעהען אונטער אנדערע גובערנאטארען אדער פירשטען. ער בארויבט פרעה'ס קאראוואנען, באלאגערט און דריקט שטעדט ווי סימירא און טוניפ, און ווי שטארק זיי זאלען זיך ניט קלאגען ביי פרעה'ן, ווייסט ער אלצדינג צו נישט צו מאכען דורך פארזיכערונגען פון טרייקייט און דורך הויכגעשטעלטע מליצים.

א באזונדערס רייכע קוועלע פאר'ן שטודיום פון די דאזיגע פארהעלטענישען זיינען די פיעלע בריף פון ריב־אדי פון ביבלאס אין פעניקיען. עס הערען זיך אין זיי בקשות פאר הילף געגען אזירו און זיין פאטער אבד־אשראט. אבער אהן ערפאלג. אומזיסט ווייזט ער אז פרעה'ן אויף די שלעכטע רעזולטאטען פון דער דאזיגער העזה פאר דער עגיפטישער הערשאפט—עס זעהט אויס. אזוי ווי מ'וואלט גאר אין הויף קיין אייער ניט געהאט דערפאר. ריב־אדי'ס געדריקטע לאגע און זיין ערגערניש איבער דער גלייכגילטיגקייט פון דער רעגירונג געהט אזוי ווייט, אז ער סטראשעט פשוט, אז אויב מ'וועט איהם ניט ענטפערען און זיינע שלוחים וועלען נאך אויסגעטריבט ווערען, וועט ער קיין אנדער ברירה ניט האבען ווי מאכען שותפות מיט דעם פארהאסטען געגנער, ווי אנדערע האבען עס שוין געטאן, אדער ער וועט לאזען זיין שטאדט און אנטלויפען.

אויך אט דער סטראשונאק האט ניט געווירקט. און נאכדעם ווי ריב־אדי האט

5. די פאר־אידישע קולטור פון דעם לאנד

י. בענצינגער

די פאר־היסטארישע צייט.

די קולטור פון אידישען פאלק האט איהר שורש ניט אין מדבר, נאר אינ׳ם לאנד כנען. מ׳קאן זי ניט פארשטעהן, ווען מ׳ווייסט ניט די אנט־שטעהונג און אנטוויקלונג פון דער קולטור פון כנען.

די פעריאדע דירעקט פאר דער אידישער טרעט ביסלעכווייז ארויס פאר אונז אין דער ליכטיגקייט א דאנק די עגיפטישע און באבילאנישע אויפשריפ־טען און די אויסגראבונגען אינ׳ם לאנד גופא. וועגען דער נאך פריהערדיגער צייט אבער ערלויבען אונז די ווינציגע ידיעות נאר פארזיכטיג ארויסצו־דרינגען עטוואס.

1. אין דער עאליטישער פעריאדע, דאס הייסט בשעת דער גרויסער רעגענצייט, וואס איז איהר אנהויב איז פארגעקומען דער צוזאמענפאל פון׳ם סירישען גראבען, האבען דארטען געקאנט עקסיסטירען מענשען העכסטענס נאר אויף דעם הויכלאנד פון עבר־הירדן, און אויך דא איז נאך ניט געפונען געווארען פאר דעם קיין באווייז.

2. אין דער פאלעאליטישער צייט (עלטסטע שטיין־צייט) קאן מען שוין אין דער עלטסטער פעריאדע באווייזען, אז די שפיצען פון די בערג זיינען באוואוינט געוועזען פון מענשען. אינ׳ם טאל רפאים, צום ביישפיל, און אין אנדערע ערטער אויף דער מערב־זייט פון ירדן זיינען געפונען געווארען שטיינערנע געצייג פון דער דאזיגער פעריאדע. דער פעניקישער ים־ברעג האט פון דער מיטעלסטער שטיין־צייט א רייה סטאנ־ציעס ביים נאהר־על־קעלב (הונט־טייך), ביי ביירוט א. אז. וו.

פון דער שפעט־פאלעאליטישער צייט (דער לעצטער אייז־צייט) האט מען מאנכעס געפונען אינ׳ם טאל צווישען גזר און ראמלע און אין א הייהל ביים נאהר אנטעליאס. פון די לעבעדיגע ברואים פעהלט נאך אויס דאס רינד, עס געפינען זיך שוין אבער דאס פערד, דער הירש, די אנטילאפע, דער חזיר און אז. וו.

איז געווען געגען איהם. גזר, אשקלון, לכיש, מילכיאל, א פירשט פון א גע־גענד פון פלשתים און זיין שוועהר טאני, די משפחה פון לאפאיא און נאך מאנכע אנדערע געגענדען און פירשטען זיינען איהם שונאים. קיין חידוש ניט דעריבער וואס די „האבירי“ צעשפרייטען זיך אלץ מעהר און אפילו די קאראוואנען פון דעם קעניג גופא ווערען אויסגערויבט.

ווער דאס זיינען די דאזיגע ה א ב י ר י איז נאך ביז אויף היינט ניט אין גאנצען קלאר. אהן א ספק האבען מיר דא צו טאן מיט הארדען פון בעדואינער, וועלכע, זיך ארייגרייסענדיג פון דער סטעפע אין מזרח, האבען אויסגענוצט די מהומות אין כנען און אויף אט דעם אופן געהאפט צו קענען פארנעמען איינצעלנע טיילען פון'ם לאנד. עס לאזט זיך אננעמען די השערה, אז ניט בלויז טראגען זיי דעמזעלביגען נאמען ווי די ע ב ר י ם, נאר זיי געהערען טאקע אויך פאקטיש צו דערזעלביגער גרופע. צו זעהן איז די האבירי גראד אויס די „בני ישראל“, דאס נאטירליך שיקט זיך ניט. אבער זיי האבען דארטען געקאנט קומען דורך דערזעלביגער באוועגונג, וועלכע האט געמאכט די ישראל־שבטים צו וואנדערען און ארייגצודרינגען אין פא־לעסטינא. די עברים, וועלכע מיר באצייכענען אלס „קינדער פון ישראל“, האבען אויך ניט געמוזט זיין עפעס אנדערש ווי אז איינצעלנער צווייג פון דערזעלביגער גרעסערער שטאם־גרופע, וועלכע האט געטראגען דעם נאמען „האבירי“.

א נייע שווערקייט אנטשטעהט אבער דאדורך, וואס א גאנץ עהנליכע ראלע ווי די האבירי, וועלכע קומען פאר אין די בריף פון ירושלים און זיינען באשרענקט אויפ'ן דרום, שפילען די שוין אפט דערמאנטע סא־גאז, נאר מיט דעם חילוק וואס זיי טרעטען אויף אומעטום, באזונדערס צאהלרייך אבער, ווי עס ווייזט אויס, אין צפון. אויך זיי זיינען אהן א ספק אריינגעדרונגענע פון מזרח, וועלכע ווילען קריגען די מאכט אין לאנד. מען מאכט דעריבער קיין טעות ניט, ווען מ'נעמט אן, אז די סא־גאז, וועמעס אמת'ער נאמען איז נאך אומבאקאנט, שטעהען בעצם נאהנט צו יענע האבירי, אפילו ווען עס זאל זיך ניט לאזען דערווייזען אז זיי זיינען איין און דיזעלביגע זאך.

דאס לאנד. דאס איז בערך פון 16טען ביז דעם מיטען 13טען יאהרהונדערט פאר דער קריסטליכער צייטרעכענונג. צו דער דאזיגער פאר־אידישער צייט געהערט אויך די קולטור פון די פלשתים.

פאלעסטינא ווערט דאמאלסט אלץ מעהר און מעהר אן עגיפטישע פראָווינץ. די היקסאס, זיך צוריקציהענדיג פון עגיפטען קיין סיריען און פאלעסטינא, ברייננען דארטען די עגיפטישע קולטור, וועלכע זיי האבען אריבערגענומען אין עגיפטען. וואס מעהר די היקסאס ווערען צעריבען, אלץ מעהר באלט פאלעסטינא ארונטער אין אויסערליכען און אינערליכען לעבען אונטער דעם איינפלוס פון דער נייער אימפעריע פון די פרעה׳ס. ניט קוקענדיג אבער אויף דעם, פליסט אין לאנד א שטארקער שטראם פון באבילאנישען גייסט, וועלכער שטאמט נאך פון פריהעריגע צייטען און וועלכער ווערט אויפגעהאלטען דורך א שטענדיגען פארקעהר.

אלגעמיינע פארהעלטענישען פון לעבען.

אין דער צייט, פון וועלכער מיר ריידען דא, האט דאס לעבען אין די שטעדט פון פאלעסטינא זיך שטארק אנטוויקעלט. די רייכקייט פון די פעניקישע האנדעלס־שטעדט האט זיך אויך אריבערגעטראגען אין די שטעדט פון אינערליכען לאנד. די איינוואוינער פון די דאזיגע שטעדט האבען געלעבט אין אזא שפע, אז די פריש־אריינגעקומענע, נאך ניט פארדארבענע אידען האָבען באטראכט אט די שטאדט־מענשען פון כנען אלס שלעכטע און זינדיגע. די באפעלקערונג באשטעהט פון פויערים און שטאדט־איינוואוינער, צווישען וועלכע עס באוועגען זיך דא און דארטען נאמאדישע עלעמענטען. באזונדערס מאכען פון זיך אסך צו ריידען די האבירי אין דרום און די סא־גאז אין צפון. די איינוואוינער פון די שטעדט באשטעהען פון לאנד־אייגענטימער, בוחרים, האנטווערקער און קריגס־לייט. אז מ׳האט דאמאלסט שוין געהאט אנגעזאמעלט גרויסע מאסען סחורה, קאן מען זעהן פון דעם אויסגעגראבענעם שפייכלער אין ג ז ר, אין וועלכען מ׳האט געפונען 600 קערב. פונקט אזוי ווייזען די קאראוואנען פון פרעה׳ן, וועלכע ווערען אזוי אפט דערמאנט אין די אמארנא־בריף, ווי רייך דער האנדעלס־פארקעהר איז געווען. וואָרים געווים רעדט זיך דא ניט בלויז וועגען א דורכגאנג־פארקעהר, נאר טאקע אויך וועגען סירישע סחורות און פראדוקטען. די האנטווערקער זיינען דאס רוב: טעפער, וועבער, האלצארבייטער און מאכער פון געוועהר און שניידגעצייג. זיגעל־קריצער און שמידען פון בראנז, גאלד און זילבער פארטרעטען דאס קונסט־האנטווערק. די גרויסע צאהל פון שפין־רינגלעך און וועבער־גע־

3. בערך אין מיטען פון דער נ ע א ל י ט י ש ע ר פעריאדע (שפעטערע שטיין־פעריאדע, ארום 5000 פאר דער קריסטליכער צייטרעכע־נונג) איז שוין אנטשטאנען א העכערע קולטור אין די שטראם־לענדער פון פרת און חידקל און פון נילוס; פונ׳ם סוף פון אט דער פעריאדע (ארום 2500) האבען מיר שוין באוויזען, אז די דאזיגע הויך־אנטוויקעלטע קול־טורען זיינען שוין געווען אריינגעדרונגען אין כנען. די אונטערסטע שיכט ביי די אויסגראבונגען אין גזר געהערען צו דער דאזיגער פעריאדע. אלס וואוינונגען האבען געדינט פעלז־הייהלען, צום טייל נאטירליכע, צום טייל קינסטליכע אין דעם וייכען קאלך־שטיין: דאך וועט מען מוזען אננע־מען, אז ס׳איז שוין דאמאלסט פארגעקומען דער אריבערגאנג צו ליים־ און שטיין־געבויען. מעטאלען זיינען נאך אומבאקאנט, די כלים זיינען נאר פון שטיין (מעסערס, זעגען, שאבערס, קריצערס, שנייד־מעסערס, העק). די ליי־מענע כלים זיינען רויה, זאמדיג און פול מיט לעכעלער. מ׳באארבייט די ערד און מ׳האדעוועט בהמות. הויז־חיות זיינען: שאף, קיה, חזירים, ציגען און פילייכט אויך אייזלען. די איינציגע קברים־הייהל פון דער דאזיגער פעריאדע וואס מ׳האט אויסגעגראבען אין גזר איז געווען א מין קרעמא־טאריום, וואו מ׳האט פארברענט די טויטע. צי מ׳מעג דערפון דרינגען, אז די פארברענונג פון די טויטע איז געווען דאמאלסט אז אלגעמיינער מנהג, איז א פראגע.

וועגען דער רעליגיאן פון דער דאזיגער פאר־כנעני׳שער באפעלקערונג לערנען אונז די צאהלרייכע שטיינער וואס מ׳האט געפונען (מאנומענט־שטיין, „מצבה“; שטיין־קרייז, „גלגל“; שטיין־טיש, „מזבח“). אז די דאזיגע צייט האט שוין געהאט מצבות, האבען געוויזען די אויסגראבונגען אין גזר. די־זעלביגע שטיין־מאנומענטען טרעפען מיר אויך נאכהער אלס כאראקטעריס־טישע סימנים פון דעם כנעני׳שען און אלט־אידישען קולט. זיי וועלען דערי־בער ארומגערעדט ווערען שפעטער מעהר באריכות.

ד. קיטעל

דאס לעבען פון די כנענים.

דאס כנענ׳ישע לעבען אין פאלעסטינא וואס מיר באשרייבען זא אויף די פאלגענדע זייטען נעמט ארום די צייט זינט די היקסאס זיינען ארויסגע־טריבען געווארען פון עגיפטען ביז די אידען האבען אנגעהויבען צו פארנעמען

רע קערפּערס אַרויסגעהאנגען אלס ווארנונג און געווים אויך לכבוד דעם גאָט פון דער זון. ווען מיר געפינען עהנליכעס אין דער געשיכטע פון שמואל און שאול (שמואל א. ט"ו 33; ל"א 10; שמואל ב' כ"א 9), איז עס דערפון צו דרינגען, אז אזעלכענע מנהגים האָבען אין יענער צייט געהערשט ביי אלע־מען, ניט נאָר ביי די פּרעה'ס. געפאנגענע פיינד ווערען איצט שוין אָפּט־מאָל באזעצט אין דעם לאַנד פונ'ם זיגער.

כלי־זין.

פון כלי־זין קען מען אין יענער צייט: מעסערס, שפּיזען און פיילען פון פייערשטיין און בראָנז. אזעלכענע געוועהר האָט מען אויסגעגראבען אין תענך, מגידו און גזר. בראָנז פארמעהרט זיך און פארנעמט אלץ מעהר דעם פּלאַץ פון שטיין. אמאָל איז א נאָווינע האָבען נאָך אויך געדינט שפּיציגע ביינער אלס כלי־זין. די שענסטע שטיק געוועהר וואָס האָט זיך אונז דערהאלטען פון דאמאָלסט איז א בראָנזענער שווערד, וואָס מ'האָט געפונען אין גזר. באזונדערס אינטערעסאנט איז, אז צום ערשטען מאָל, הגם נאָר אין איינצעלנע פאלען, לאָזט זיך נאָכווייזען אייזען. אהן א ספק דארפען מיר זיך פארשטעלען די אויבען דערמאָנטע רייטוועגען, אויב ניט ביים אָנהויב, על כל פנים ביים סוף פון אונזער פּעריאָדע, ביי די פשוט'ע קריגס־לייט אלס אייזערנע, דאָס הייסט: באשלאָגען מיט אייזען.

האנדעל.

אַז האנדעל און פארקעהר מיט עגיפּטען און, מיט די לענדער פון צפון און פון מזרח האָבען דעמאָלט געבליהט, אויף אזוי פיעל ווי זיי זיינען ניט געשטערט געוואָרען פון די אומרוהען אין לאַנד, קענען מיר זעהן אין דער פּרי־היגער צייט פון אונזער פּעריאָדע שוין פונ'ם רייכטום פון די פעניקישע האפען־שטעדט און פון דעם רייכען רויב וואָס טהוטמאָס און זיינע נאָכפאָל־גער בריינגען אהיים פון סיריען און פאלעסטינא. אין דער שפּעטערדיגער צייט פון אונזער פּעריאָדע זעהען מיר עס פון דעם פיעלפאכיגען דיפּלאָמאטי־שען פארקעהר פון די פעלקער און די פירשטען צווישען זיך, ווי ער דריקט זיך אויס דייטליך אין די אמארנא־בריף. דער שכל איז מחיב, אז אַט דער דיפּלאָ־מאטישער פארקעהר איז געגאנגען האנט אין האנט מיט א פארקעהר אין האנדעל. זינט דער אמארנא־צייט ווייסען מיר אויף זיכער, אז פּאלעסטינא און סיריען האָבען געהאט א פארקעהר איבער די ים'ען מיט די מערב־לענ־

וויכטעז וואס מ׳האט אויסגעגראבעז איז ג ז ר זיינעז אז עדות פאר דער פלייסיגקייט פוז די פאלעסטינישע און סירישע וועבער. די לאנד־פראדוקטעז פונ׳ם פויער זיינעז, נעבעז מילך, פלייש און פעל פוז די בהמות פוז דער פאשע, באזונדערס: תבואה, פלאקס, אויל, וויין, פייגעז און ווילדע פייגעז (סיקאמארעז, שקמים).

דאס לאנד ליגט אין די הענט פון איינצעלנע מלכים. נאר זינט טהוטמאס דעם 3טעז זיינעז זיי פרעה׳ס וואסאלעז. און אין דער אמארנא־צייט איז זייער צאהל גרויס גאר אהן א שיעור. יעדע געגענד און יעדע שטעדטעל האט, ווייזט אויס, געהאט אן אייגענעם פירשט אדער מלך. ווי באשיידעז און ארים א טייל פון די דאזיגע פירשטעז זיינעז געווען, קאן מען זעהן פון דעם בריף פון לכיש אין דער אמארנא־קארעספאנדענץ, וואו דער פירשט באט זיך אן, אז אויב מ׳וואלט איהם געבען דריי שפיזען און שווערדען און עטליכע בויגענס וואלט ער אונטערווארפען דאס לאנד פונ׳ם קעניג. צווישען זיך גופא רייסען זיך די פירשטען כסדר ארום. נאר אין מאנכע צייטען פאראייניגען זיי זיך אין א בונד.

פ י ה ר ו נ ג פ ו ן מ ל ח מ ה.

פון דער שילדערונג פון די מלחמות פון טהוטמאס דעם 3טען לערנען מיר ווי אזוי א מלחמה פלעגט דעמאלט געפיהרט ווערען פון די עגיפטער און אינדירעקט אויך פון די כנענים. נאך מאטעריאל וועגען דעם האבען מיר אין די אויסגראבונגען פון פאלעסטינא און אין די אמארנא־בריף. פאר דער שלאכט ווערט אפגעהאלטען א קריגס־ראט. אין א געפעהרליכער לאגע און ביים שטורעמען איז עס די אויפגאבע פון דעם העלדישען פיהרער פון דער שלאכט צו געהן פאראויס פאר די סאלדאטען. חשוב׳ע קריגס־לייט האבען פראכטיגע רייטוועגען באשלאגען מיט גאלד און זילבער. האט מען געמאכט אן אויספאל פון א פעסטונג און מען איז צוריקגעשטויסען געווארען, עפענט מען דאן ניט די טויערען פאר די זיך צוריקקעהרענדיגע קריגס־לייט, נאר מ׳לאזט אראפ קליידער פון מויער פון שטאדט און מ׳ציהט זיי אזוי ארויף. קומט עס צו א באלאגערונג, שיט מען אן שאנצען ארום שטאדט, כדי פון דארטען זי אנצוצינדען אדער זי צו באצווינגען. ארום שטאדט האקט מען אויס אלע בוימער, כדי צו שעדיגען דעם פיינד און אויך כדי צו האבען האלץ צום ברענען. דער זיגער פיהרט אוועק מיט זיך די געפאנגענע פיינד. איבער 500 סירישע פירשטען באצירען דעם טריאומפצוג פון אמענהאטעפ דעם 2טען. זיבען פון זיי האט ער מיט דער אייגענער האנט געאפפערט צו אמאן און זייער־

שטיקער. די מוסטערונג איז מיט דיק־רויטער פארב אויף א פיינעם קרייד־ווייסען איבערצוג.

פון די אויסגראבונגען אין ג ז ר קומען פאר אונזער צייט אין באטראכט די צוויי־אויערדיגע קרוג מיט טויטע קערפערס פון קינדער, און מעהר ווי אלץ די צאהלרייכע בילדער פון דער ע ש ת ר ת. מעהרסטענס נאקעט און ניט זעלטען באטאנענדיג אויסדריקליך איהר אייגענשאפט אלס ווייבליכע געטין פון פרוכטבארקייט, אפטמאל אויך אנגעטאן און באלאדען מיט צירונג, קלאפענדיג אין א פייקעל פון טענצערינס. אין אן עגיפטיזירטער פארם אלס ה א ט א ר טראגט די געטין אויך די עגיפטישע געטערקרוין. אפטמאל ווידער ערשיינט זי ווי האטהאר אלס א פרוכטבארע קוה מיט הערנער*). ווי שטארק פאפולער די געטין ע ש ת ר ת איז געווען, קען מען זעהן דערפון, וואס זי איז אסך מאל אויסגעגאסען פון פורעמס: דאס ווייזט, אז מ׳האט פון איהר געמאכט א גרויסע צאהל.

שטארק רייך אין די זאכען זיינען אויך געווען די אויסגראבונגען פון ת ע נ ך און מ ג י ד ו. דא אין צפון פיהלט זיך שוין ווינציגער דער עגיפטישער איינפלוס. דערפאר איז דא בולט דער ספעציפיש לאקאלער און נעבען איהם דער אלט־באבילאנישער טיפ.

די קונסט פון דער צייט, וועלכע מיר באהאנדלען דא, ווייזט גאנץ קלאר, אז דער עגיפטישער איינפלוס האט אין דרום פון פאלעסטינא געהאט די אויבערהאנט, בעת אין צפון האט דער עגיפטישער איינפלוס געהאלטען די וואגשאל מיט דעם איינפלוס פון מזרח און פון מערב. אין דער פאליטיק איז אפיציעל עגיפטען אליין מאסגעבענד, א לאנגע צייט טאקע פאקטיש: שפעטער אביסעל נאר פארמעל, די היימישע דינאסטיעס געוועלטיגען זעלבשטענדיג אדער לאזען זיך באאיינפלוסען פון צפון. באזונדערס פון די חתים, אבער בנוגע דער שריפט זעהען מיר א גאנצע אנדער בילד.

ש ר י פ ט א ו ן ב י ל ד ו נ ג.

די צווייטע העלפט פון אונזער תקופה, די אזויגערופענע אמארנא־צייט, איז זעהר רייך אין געשריבענע. כמעט פון יעדער שטאדט פון כנען ליגען פאר אונז בריף, צום טייל געשריבען צו פרעה׳ן, צום טייל געשריבען פון די

---

*) דאס דערמאנט אונז אן דעם נאמען „עשתרת קרנים" (בראשית י״ד 5). דער נאמען פון דעם ארט, הייסט עס, קומט דערפון, וואס דארטען האט זיך געפונען אן עשתרת מיט הערנער. ת. ש.

דער, מיט ציפערן און נאך ווייטער מיט קרעטא און מיט די געגענדען פון דער מיקעניש־עגעאישער קולטור.

האנטווערק און קונסט.

באזונדערס רייך איז יענע צייט אין פראדוקטען פון האנטווערק און קונסט, וועלכע האבען שוין באשיינפערליך דערגרייכט א חשוב'ע מדרגה. ווען מ'באטראכט וואס פאר א הויכען גראד פון שלמות די עגיפטישע קונסט האט שוין דערגרייכט אין דער אלטער און מיטעלסטער מלוכה: און ווען מ'באטראכט נאך דערצו ווי לעבעדיג עס זיינען געווען די באציהונגען צו באבילאניען, צו די חתים און צו ציפערן, וועט מען זיך ניט חידוש'ען צו זעהן די פרוכט פון אזא פיעלזייטיגער השפעה אויך אין דער קונסט פון אלטען־ליכען לעבען און פון קולט. די פרעמדע פראדוקטען ווערען זעהר פיעל אריי־בערגענומען אדער נאכגעמאכט, ניט זעלטען אריבערשטייגענדיג דעם נאכ־געמאכטען מוסטער.

סירישע פראדוקטען פון יענער צייט זעהען מיר אויף אן עגיפטישען בילד וואס שטעלט פאר אזיאטען טראגענדיג טריבוט צום קעניג טוטאנכא־מאן פון דער 18. דינאסטיע. די מלבושים ווייזען א רייכע וועבעריי מיט פרעהליכע פארבען. צווישען די געבראכטע מתנות ווארפט זיך באזונדערס אין די אויגען א צאהל וואזען פון א קלאסישער פארם. איין וואזע איז אזוי גרויס, אז צוויי מאן טראגען זי אויף א שטאנג איבער די פלייצעס. די דאזיגע וואזען, קאן זיין, זיינען געקומען פון די עגעאישע אינזלען אדער פון קרעטא. מ'זעהט אבער פון זיי וואסערע טייערע סחורות מ'האט געקראגען צו קויפען אין די פעניקישע שטעדט.

דעם הויפט־מאטעריאל אבער אין אט דעם פרט גיבען אונז די אויס־גראבונגען אין פאלעסטינא גופא.

אין ל כ י ש האט מען געפונען א בראנז־פיגור פון אן עגיפטישער געטין און אלערליי ציפערישע און מיקענישע זאכען, ווי אויך צוויי עקזעמפ־לארען פון אן ע ש ת ר ת. פון בראנזענע זאכען דארף מען דערמאנען עלעגאנטע שפיזען און צוואנגען, אויך העק, קריצערס און נאדלען פון אן עגיפטישער פארם. דערצו א בראנזענע סטאטועלע פון עגיפטישען גאט פטאה מיט גאלדענער ברוסט־צירונג; פון לייםענע זאכען: דינע, קירביסארטיגע שיסלען, קאנען מיט א קליינעם פוס און א הויכען האלז. די באמאלטע שארבענס ווייזען ארויס אין זייערע ליניען אן עהנליכקייט מיט ציפערישע

צווייטען יאהרטויזענד איז פאפירוס געווען פאר סיריען און פאלעסטינא א וויכטיגע אימפארט־סחורה. עס האט געמוזט זיין א נאכפראגע אויף דעם דאזיגען שרייב־מאטעריאל אין פאלעסטינא און דאס שרייבען האט שוין דארטען געמוזט זיין הויך אנטוויקעלט — צוערשט ביי די כנענים, אבער ביסלעכווייז שוין אויך ביי די אידען.

ב ו כ ש ט א ב ע נ ש ו י פ ט.

אין וועלכען כתב האט מען געשריבען אויף יענע פאפירוסען? אין דעם אויבען דערמאנטען באריכט פון ביבלאס רעדט זיך אויך מכוח א גערענקשטיין, אויף וועלכען דער פירשט פון ביבלאס פאראייביגט זיינע אן אויפטואונג. איינצוקריצען אויפשריפטען אויף שטיינער איז בכן שוין דעמאלט געווען אן אנגענומענער מנהג אין סיריען. אין וועלכער שריפט האט מען געשריבען אויף די שטיינער? דא קומען אין באטראכט דער באבילאנישער כתב פון די פלעקלעך (כתב היתדות) און דער כנעני'שער כתב. פון איין זייט האבען מיר דעם שטיין פון מישע מלך מואב און אלט־סירישע מאנומענטען, און פון דער אנדערער זייט האבען מיר דעם פאקט, אז אין ציפערן און קרעטא האט מען שוין זעהר פריה געשריבען אין אן אייגענער שריפט. די סברא איז דעריבער מחיב, אז אזעלכענע גערענק־שטיינער זיינען ניט פארפאסט געווארען אין דער באבילאנישער, נאר אין דער היימישער שריפט. דערצו נאך הערען מיר פון 500 פאפירוסען, אויף וועלכע מ'האט מיט דער שריפט פון די פלעקלעך ניט געקאנט שרייבען. מיר זיינען דעריבער גענויט צו דער השערה, צו וועלכער די שריפט פון מישע'ס שטיין איז לחלוטין ניט קיין סתירה, אז די צפון־סעמיטיש־כ נ ע נ י ' ש ע ב ו כ־ ש ט א ב ע ן ־ ש ר י פ ט (הגם ניט גענוי אין דער שפעטערדיגער געשטאלט) איז שוין געווען אין געברויך ארום 1100, איבערהויפט ביים סוף פון צווייטען יאהרטויזענד.

אט דא העלפען אונז אסך ארוים די באשריבענע שערבלעך, וועלכע מ'האט אויסגעגראבען אין די חורבות פון שומרון אין יאהר 1910 און וועלכע שטאמען פון דער צייט פון עמרי'ס דינאסטיע. די דאזיגע שערבלעך זיינען באשריבען מיט טינט און א ראהר־פעדער, און נאך היינט, 28 הונדערט יאהר נאכדעם, לאזען זיך די שריפט־ליניען כמעט אומעטום גרינג לייענען.

און אויך א צענטער פון שרייבער־שולען. וואס קרית־ספר איז געווען אין דרום איז ביבלאס געווען אין צפון פון כנען.

מלכים צווישען זיך גופא אדער צו די עגיפטישע גובערנאטארען. פון ת ע נ ד און ל כ י ש האבען מיר ליסטען, וועלכע ווייזען אונז, אז מ'האט געברויכט די שריפט פאר דער קלענסטער זאך. ביי אזא שטארקער פארשפרייטונג און ביי אזא'ן אפטען געברויך פון דער שריפט דארף אונז קיין חידוש ניט זיין, ווען מיר הערען שוין פון זאמלונגען פון שריפטשטיקער, פון ארכיווען, אין וועלכע עס ווערען באהאלטען די וויכטיגערע געשריבענע דאקומענטען. אין תענך איז אזא'ן ארכיוו אנטדעקט געווארען אין דער געשטאלט פון א ליימענעם קאסטען, אין יריחו האט אויך עהנליכעס עקסיסטירט, און לויט דעם אין יעדען באדייטענדען ארט, — לכל הפחות אין יעדען ארט וואו א פירשט איז געזעסען.

פונקט ווי אין עגיפטען איז שוין לאנג געווען די מאדע, באזונדערס זינט טהוטמאס דעם 3טען, אויפצוצייכענען וויכטיגע געשעהענישען אויף מגילות פון פעל און זיי אוועקצולעגען אינ'ם טעמפעל פון די געטער, אזוי האט מען זיך אויך אין כנען זינט דער נייער עגיפטישער הערשאפט געמאכט די מאדע צו פיהרען א בוך איבער וויכטיגע פאסירונגען אין דער פארם פון כראניקעס און צ היטען די באדייטענדע דאקומענטען אז זיי זאלען ניט פארפאלען געהן. אין תנ"ך איז קענטיג געבליבען אן ערינערונג אן דעם אפטען געברויך פון דער שריפט אין כנען. דאס איז דער נאמען פון דעם ארט „קרית־ספר" („בוך־שטאדט", אדער פיליכט „שרייבער־שטאדט", שופטים א 11). עס קען גריילעך זיין, אז עס זיינען געווען באשטימטע ערטער און צעכען, וואו די דאזיגע שווערע און געווים נאך זעלטענע קונסט איז געווען היימיש.

א באזונדערס וויכטיגע ראלע צווישען אט די ערטער האט געשפילט די פעניקישע שטאדט ביבלאס. אין אן עגיפטישען באריכט (פון ארום 1100 פאר דער קריסטליכער ערא) ווערט דערצעהלט ווענען 500 מגילות פון פאפי־רוס, וואס די עגיפטישע הערשער האבען געשיקט קיין ביבלאס אלס קויף־פרייז פאר האלץ פון לבנון*). מיר זעהען דערפון קלאר, אז ביים סוף פון

---

*) ס'איז געוויס ניט קיין צופאל, וואס גראד ביבלאס איז דער תאנדעלס־פלאץ פאר פאפירוס. פון ביבלאס שטאמט דער גריכישער נאמען „ביבעל" פאר א בוך (געבליבען א באציכענונג פאר די היליגע ביכער), פונקט ווי פארמעט פון פערגאמאן. פאר דעם נאהנטען מזרח און די לענדער פון מיטעללענדישען ים זיינען בכן די פארשטעלונגען פון פאפיר און בוך געווען פארבונדען מיט ביבלאס. דאס לאזט זיך נאר דערקלערען, ווען ביבלאס איז געווען א לאגער־פלאץ פאר פאפירוס

טירט אין כנען א העכערעס גייסטיג לעבען. פון די שוין דערמאַנטע כנעני'שע ארכיוועז קען מען דרינגען בדרך השערה, אז זיי זיינען ניט געווען באַשרענקט בלויז אויף ליסטען, אָפּמאכען און חשבונות. נאָך דייטליכער קענען מיר עס דרינגען פון אן אנדער פאקט. אין די אמארנא־טאָוולען געפינט זיך צווישען די בריף וועגען סאלדאטען, געלט און באשיצונג אויך א טייל פון דעם באבילאַנישען מיטוס פון אדאפא*), אויך פראגמענטען פונ'ם באבילאנישען מיטוס פון נרגל און ערעש־קיגאַל**). די דאָזיגע ביידע מעשה'לעך, און מיט זיי מן הסתם נאָך אנדערע, האָבען בכן געמוזט זיין א טייל פון דער ביבליאָטעק פון אמענהאָטעפּ דעם 4טען, פון וועלכער עס שטאַמען די אמארנא־בריף. אין מאנכע טאָוולען זיינען אפילו די ווערטער אפּגעשיידט איינס פון אנדערען אויף דעם עגיפּטישען אופן מיט רויטער טינט. דאָס ווייזט, אז די דאָזיגע טאָוולען האָבען געדינט אלס א מין כרעסטאָמאטיע אויסצולערנען די באבילאַנישע שפּראַך און שריפט.

מיר קענען ניט באווייזען, אז די דערמאַנטע באבילאנישע מעשיות האָבען געדינט פאר דעמזעלביגען צוועק אויך אויסען עגיפּטען. פּאלעסטינא איז אבער געווען אן עגיפּטישע פּראָווינץ און האָט פּונקט אזוי ווי עגיפּטען באדארפט הילפס־מיטלען זיך אויסצולערנען באבילאניש; אין נאָך מערערע טעקסטען גופא האָבען דאָך געקאָנט אנקומען אין עגיפּטען נאָר איבער פּאלעסטינא. מען מעג דעריבער כמעט ווי זיכער אננעמען, אז אויך אין פּאלעסטינא איז מען געוועהנט געווען צו לייענען עהנליכע טעקסטען, צי אלס מיטעל זיך צו לערנען די שפּראַך און די שריפט, צי וויל מען איז טאקע געווען פאראינטערעסירט אין דעם אינהאלט. אויף אַט דעם אופן זיינען די געבילדעטע פון כנען, וועלכע האָבען געקאָנט לייענען און שרייבען, באקאנט געוואָרען ניט בלויז מיט די אלטע באבילאַנישע געטער־מעשיות און רעליגיעזע השגות, נאָר אויך מיט די רעליגיעזע לידער און די געזעצען פון באבילאניען. די דאָזיגע געבילדעטע פון כנען דארפען מיר זיך פאָרשטעלען צווישען די מלכים און די גובערנאטאָרען אָדער צווישען די כהנים און אין די הייליגטימער

---

*) אדאפא (אדאמא־אדם). דער דאָזיגער מיטוס האָט אַן עהנליכקייט צו דער מעשה'לע אין בראשית וועגען דעם בוים פון לעבען. ח. ש.

**) נרגל, גאָט פון מלחמה, פון פעסט און אויך פון דער אונטערוועלט, וואו די טויטע געפינען זיך. ערעש־קיגאַל, געטין פון דער אונטערוועלט, נרגל'ס פרוי. ח. ש.

באזונדערס גרינג זיינען זיי דורכדעם, וואס די ווערטער זיינען, אזוי ווי אויף די אלט־העברעאישע און פעניקישע אויפשריפטען, אפגעטיילט איינס פונ׳ם אנדערען דורך פונקטען אדער שרעגע־שטריכען. וואס עס האט זיך בכלל גע־לעגט אויפ׳ן שכל, ווערט דורך די שערבלעך כמעט א געוויסע זאך. אויב ארום יאהר 900, פון ווען די שערבלעך שטאמען, איז די צפון־סעמיטישע בוכשטאב־בענשריפט שוין געברויכט אויף שערבלעך, דאן האט זי שוין בלי ספק א לאנגע פארגאנגענהייט הינטער זיך אין שטיין, מעטאל, פעל און פאפירוס. אז מ׳האט אויף די ליימענע שערבלעך זיך באנוצט מיט טינט און שרייב־ראהר דאס ערשטע מאל, דאס קאן ניט געמאלט זיין. אויך די אותיות פון די שערבלעך פון שומרון ווייזען, אז מ׳האט געברויכט די שריפט שוין לאנג פאר 900. די דאזיגע אלע פאקטען באשטעטיגען די הנחה, אז די כנעני׳שע שריפט איז אויפגעטראטען אסך פריהער ווי מ׳האט עס ביז איצט אנגע־נומען.

פיליכט איז דאס פארהעלטעניש פון דער היימישער שריפט צו דער באבילאנישער געווען אזא, אז אין דיפלאמאטישען פארקעהר, וואו מ׳האט זיך באנוצט מיט דער באבילאנישער שפראך, האט מען געברויכט דעם כתב פון די פלעקלעך, און אז מ׳האט געשריבען אין דער לאנד־שפראך האט מען געברויכט די היימישע שריפט.

ווען מיר לעזען אונטער די דאזיגע אומשטענדען וועגען ארכיוועז, כרא־ניקעס און א לעבעדיגער קארעספאנדענץ, ערשיינט אויך פאר אונז די גע־שטאלט פונ׳ם שׁ ר י י ב ע ר אין א נייער ליכט. דער קעניג אין זיין הויף האט איינעם אדער מעהרערע שרייבער: דער שרייבער באגלייט דעם קעניג׳ס שליח אויף זיין וועג; נאך מעהר, דעם שרייבער באטראכט מען אזוי ווי ער וואלט האבען א געהיימען קונץ, עפעס אזוי ווי עס וואלט ליגען אין איהם א מיסטעריעזע קראפט.

פאר דעם מצב פון ג י י ס ט י ג ע ן ל ע ב ע ן אין כנען בכלל האט אט דער שטארקער געברויך פון דער שריפט ניט קיין גרויסע באדייטונג. לויט דעם מאטעראל וואס מיר פארמאגען ביז איצט איז דאס געשריבענע באשרענקט אויף די באקאנטע דיפלאמאטישע און פאליטישע קארעספאנ־דענצען, אויף מיטטיילונגען מכוח שטרייטיגקייטען און געלט־נויט, מכוח שיקען סאלדאטען און טריבוט. העכערע גייסטיגע פראדוקטען, ווי: באריכ־טען וועגען מלחמות, היסטארישע דערצעהלונגען אדער גאר לידער אדער רע־ליגיעזע און יורידישע דאקומענטען, פעהלען אונז ביז היינט.

מיר האבען אבער אינדירעקטע ראיות, אז עס האט דעמאלט עקסיס־

פונ'ם דיפלאמאטישען פארקעהר מיט דעם וועלט־באהערשער פון נילוס: וואלט מען זיכער ניט געקאנט אויסקלייבען קיין אנדערע ווי די שפראך פון עגיפטען. באזונדערס די פרעה'ס פון דער דאזיגער פעריאדע וואלטען ניט געגעבען דעם פארצוג איבער זייער שפראך צו א שפראך פון א הערשער און א מלוכה, וואס שטעהען טיף אונטער זיי און זייער מלוכה.

ווען דאס פאסירט פארט, איז עס נאר דערפאר וואס ביידע, אי פרעה און אי די מלכים פון כנען מוזען זיך צופאסען צו א גרויסען פאקט פון דער פארגאנגענהייט, וועלכער איז שטארקער פאר זיי גופא. ניט די אמארנא־צייט האט געשאפען אט די פארהעלטענישען, נאר א לאנג שוין פארגאנגענע פעריאדע, און די אמארנא־צייט, אין וועלכער מיר געפינען זיי, האט זיי בלויז איבערגענומען אלס א ירושה פון די אמאליגע צייטען. וואס די מלכים און פירשטען פון כנען טוען איצט, דאס האבען מן־הסתם געטאן אויך די פריוואטע לייט פון לאנד, בשעת זיי האבען געשריבען. דאס האט שוין געטאן אטאנאהילי, א כנעני'שער אדער באבילאנישער קאלאניסט, אי־בער א האלבען יאהרטויזענד פאר דער אמארנא־צייט. דאס ווייסען מיר פון דעם זיגעל וואס מ'האט אויסגעגראבען אין ת ע נ ך און וואס גיט אן זיין אייגענטימער אלס קנעכט פון דעם גאט נרגל. פונקט ווי אטאנאהילי האט געשריבען זיין זיגעל אין באבילאניש, אזוי האבען עס אויך מן הסתם געטאן זיינע לאנדסלייט אין אנדערע ערטער פון כנען. אויב זיי האבען זיך דעמאלט געשריבען בריף אדער זיי האבען פארפאסט ליסטען און דאקומענ־טען, האבען זיי פאר דעם קיין אנדער שפראך און שריפט ווי די באבילאנישע ניט געברויכט. דאס וואס איז פאר אונז עפעס א חידוש פאר דער אמארנא־צייט, אזוי אז אויב מיר וואלטען ניט געהאט די פאקטען וואלט דאס קיי־נעם גאר ניט געקאנט איינפאלען, איז דורכאויס נאטירליך פאר דער צייט פון אמוראבי.

אט דא ליגט באמת דער שליסעל פאר דער גאנצער ערשיינונג. אין דער צייט פון אמוראבי, און בכלל אין דער אלטער באבילאנישער צייט, זינט זי האט איהרע ארעמס אויסגעשטרעקט צום לבנון און צום מערב־ים, איז באבילאניען געווען פאליטיש און גייסטיג די אנטשיידענדע מאכט פאר גאנץ סיריען. כנען אריינגערעכענט. מעהר ווי אלץ האט די געוואלדיגע הערשער־נאטור פון אמוראבי גופא ארויפגעלעגט אויף דער צייט דעם שטעמפעל פון איהר אויסגעצייכענטער פערזענליכקייט. דאמאלסט שוין האבען באבילאנישע גע־שריפטען — קודם כל דאס גייסטיג־מעכטיגע געזעצבוך פון אמוראבי — געמוזט באשעפטיגען און גייסטיג באאיינפלוסען דעם סירישען מערב. דא־

פון דער עשתרת און פון אנדערע געטער. אזוי ווי צווישען כנען און דעם פרת איז שוין זינט הונדערטער יאהרען אנגעגאנגען א לעבהאפטער פאר־קעהר, האט זיך דא דעריבער ניט געהאנדעלט וועגען א נייער זאך, נאר גיכער וועגען א פארטזעצונג פון אלטע באציהונגען; פיליייכט האט מען געלעזען אין טעקסטען אזוינע זאכען וואס מ׳האט שוין לאנג געהערט אויסווענדיג.

אויב די דאזיגע הנחה איז ריכטיג, עפענט זיך דאן פאר אונז א נייער אריינקוק אין דעם גייסטיגען לעבען פון כנען. דאן האבען מיר באמת א פעס־טען גרונט אנצונעמען, אז אין כנען אזוי ווי אין באבילאניען גופא האט מען שוין לאנג אנגעהויבען נאכצוטראכטען וועגען די העכערע ענינים, וועלכע בא־וועגען דעם מענשען׳ס הארץ: וועגען רעכט און אומרעכט, וועגען דער אנט־שטעהונג פון דער וועלט און דעם אורשפרונג פון׳ם מענשען און זיין שיקזאל. וועגען גאט׳ס ממשלה איבער דער נאטור און דעם מענשען.

נאר ווי דאס זאל ניט זיין, איין פאקט איז אבער על־כל־פנים זיכער, אז די שריפט און דאס געשריבענע פון אונזער צייט באווייזען, אז די מאכט פון באבילאנישען גייסטיגען לעבען איבער כנען איז געווען אסך גרעסער ווי מ׳וואלט זיך אהן דעם געקאנט פארשטעלען. מען מוז האלטען אין זינען, אז די פירשטען און הארען פון דער אמארנא־צייט שרייבען זייערע בריף צו פרעה׳ן ניט אין עגיפטישער, נאר אין באבילאנישער שפראך און שריפט. נאך מעהר חידוש איז, וואס פרעה גופא ענטפערט זיי איז אט דער שפראך, ניט אין זיין אייגענער. דער דאזיגער מערקווירדיגער פאקט קאן נאר דערקלערט ווע־רען דערמיט, וואס ניט עגיפטיש, נאר באבילאניש איז דעמאלט געווען די שפראך פון וועלט־פארקעהר אין פאדער־אזיען.

פארוואס האט מען אבער בעסער ניט אויסגעקליבען די עגיפטישע שפראך און שריפט, וועלכע מ׳האט אין יענער צייט געקענט אין כנען בעסער ווי די באבילאנישע? דאכט זיך געווען דארטען אזויפיל עגיפטישע גארני־זאנען און גובערנאטארען; דערצו נאך איז דאך עגיפטען אזוי נאהנט.

דער ענטפער דערצו קאן נאר זיין, אז די אמארנא־צייט האט ניט גע־שאפען אט דעם צושטאנד, איז וועלכען מיר געפינען זי. עס זיינען גאר דעמאלט ניט געווען קיין שום באדינגונגען פאר דעם. באבילאניען האט ניט געהאט קיין שום ממשלה איבער כנען. איז דער וועלט־פאליטיק פון אט דער צייט איז באבילאניען לאנג שוין געווען אויסגעשפילט. ווען מ׳וואלט זינט די טעג פון טהוטמאס דעם 3טען און דער עגיפטישער וועלט־אימפעריע, אפילו זינט דער צייט פון דער מלוכה פון די היקסאס, באדארפט זוכען א שפראך וואס וואלט געווען פאסיג צו ווערען די שפראך פון׳ם וועלט־פארקעהר און דער עיקר

באלעבאטישקייט פונ׳ם בר־מינן פאר זיין לעבן דא אונטען. די זאמד־מעהל
איז א „במקום“ פאר מעהל. פונקט אזוי האבען די עגיפטער איין א האלב־
גאאיוועך קמצנות מיטגעגעבען זייערע טויטע אין קבר אלערליי זאכען. וועל־
כע גיבען כלומר׳שט אן אנצוהערעניש אויף שפייזען און כלים. די קינ־
דער פון ג ז ר זיינען כמעט אלע נייגעבארענע, צוויי פון זיי 5 ביז 6 יאהר
אלט. דער אופן פונ׳ם ארייננדריקען איז קרוג ברייננגט נאהנט די השערה,
אז מ׳האט די נייגעבארענע געטויט מיט געוואלד — געוויס דערשטיקט —
און זיי געבראכט אלס קרבן צו דער גאטהייט אין היילינגען ארט. דער דא־
זיגער מנהג דערמאנט אונז שטארק אן דעם מקריב זיין פון די בכורים, וואס
איז אונז באקאנט פון תנ״ך (שמות כ״ב 28). נאר דארטען איז שוין דאס
לאנג מטושטש און פארביטען אויפ׳ן אויסלייזען (שמות י״ג 13).

אויב מ׳דארף לויט דעם אננעמען אלס אויסער צווייפעל, אז די כנענים
האבען פראקטיצירט דעם מנהג פון אפפערען די בכורים — ווי בכלל דעם
מענשען־אפפער — דאן לעגט עס זיך אויפ׳ן שכל, אז אין די פאלען וואו דער
קבר פון קינדער געפינט זיך איז זעהר א נאהנטער פארבינדונג מיט א היי־
ליגטים, האט דאס באמת צו טאן מיט אט דעם מנהג. די וואהרשיינליכקייט
ווערט נאך שטארקער דורך דעם פאקט, וואס די זאכען וועלכע מ׳גיט מיט
די טויטע אין קבר, צווישען זיי אויך לאמפען — צי צום לייכטען, צי אלס
סימבאל פון לעבען — געפינען זיך אפטמאל אויך אליין אהן א בר־מינן.
זיי ווערען באהאנדעלט פונקט ווי די מיטגעלעגטע זאכען פון אמת׳ע בר־
מינן׳ס, דער עיקר אנגעשאטען פול מיט פיינער זאמד. נאר דער טויטער
קערפער גופא פעהלט. אט דער מנהג לאזט זיך אויף קיין אנדער אופן ניט
ערקלערען, סיידען אז די בייגעלעגטע זאכען זיינען א „במקום“ פאר׳ן טויטען
קערפער. פונקט ווי מ׳האט זיך באנוצט מיט פיינער זאמד וואס גיט אן
אנצוהערעניש אויף מעהל, אזוי האט מען זיך אויך באנוצט מיט עטוואס
וואס גיט אן אנצוהערעניש אויף א קרבן. מיט דער האפענונג, אז די גאט־
הייט וועט זיך צופרידענשטעלען מיט דעם „במקום“ אדער דעם אנצוהערעניש
אויף עפעס ווירקליכעס.

די השגה פון גאט.

די אלגעמיינסטע באצייכענונג פון אלע סעמיטען פאר דער גאטהייט,
אלס א מהות וואס געוועלטיגט איבער דעם מענשען און דער נאטור, איז
„אל“. וואו מיר טרעפען נאר סעמיטען אין פאלעסטינא און סיריען און
אויך אנדערשוואו, זינט די צייטען אין וועלכע די סעמיטען שפילען דארטען

מאַלסט שוין האָבען אויך געמוזט געפיהרט ווערען אין באַבילאָנישער שפּראַך און שריפט די פּאָליטישע פאַרהאַנדלונגען פון פאָלק צו פאָלק, וואָס זייער מיטעלפּונקט איז איצט געווען דער קעניג פון באַבילאָניען, פּונקט ווי שפּע־טער פּרעה. אַט אַזוי האָבען די פעלקער פון נאָהנטען מזרח שוין דאַמאָלסט זיך געשטעלט צוגלייך מיט דעם פּאָליטישען אייך אונטער דעם גייסטיגען איינפלוס פון באַבילאָניען. וואָס זיי האָבען אָבער אריבערגענומען אין די אַלטע צייטען, דאָס האָבען זיי דערהאַלטען אונטער גאַנץ נייע פּאָליטישע פאַרהעלטענישען, און אין עגיפּטען גופא, אין פּאָליטישען צענטער פון די וועלט־געשעהענישען, איז מען שפּעטער ניט געווען בכוח צו ענדערען אַ צו־שטאַנד, וועלכער איז שוין אַלט געווען הונדערטער יאָהרען. נאַטירליך האָבען די דאָזיגע פאַרהעלטענישען אויך געמוזט האָבען אַ ווירקונג אויף דער רע־ליגיאָן.

די קבורה פון מתים.

די כנענים האָבען מקבר געווען זייערע טויטע. אין מגידו ווערט דער בר־מינן, צי אַן איינצעלנער, צי אין גרופּען, אַרומגעצאַהמט מיט אַ קרייז פון גרויסע פעלד־שטיינער און אַזוי אויסגעבעט איז דר'ערד — נאַ־טירליך אַלעמאָל מיט די זאַכען וואָס מען איז זיך נוהג מיטצולעגען. אין גזר האָט מען, צוליב דעם צוואַוואוקס פון דער באַפעלקערונג, אַריבערגעטראָגען די ערטער פון די קברים אויסען דעם מויער פון שטאָדט. מ'הייבט דאָ איצט אָן מקבר צו זיין אין אַזויגערופענע שאַכט־קברים. די טויטע לעגט מען אוועק כמעט אַלע מיט אָנגעצויגענע קניה. אַט דאָ אין גזר איז אַמאָל אויך געווען דער מנהג פון מקבר זיין אַ לאָמפּ, דעם סימבאָלישען „במקום" פאַר מענשען־אָפּפער. פּונקט ווי דעם בר־מינן גופא, אַזוי האָט מען אויך מקבר געווען זיין „במקום", דעם לאָמפּ. דער מענש בלייבט לעבען און די אָפּפּע־רונג קומט פאַר בלויז סימבאָליש.

דער מנהג פון אָפּפערען די קינדער צו גאָט איז קענטיג שטאַרק אנגעגאַנגען אין גזר זעהר נאָהנט ביי דעם הייליגטום פון די „מצבות" וואָס מיר וועלען באַלד באַשרייבען. איינגעבעט אין אַן ערד־שיכט פון כמעט אַ מעטער טיף און באַגראָבען אין גרויסע, דיק־ווענטיגע, צוויי־אויערדיגע קריג אָהן וואָסערע באַפּוצונג האָט מען דאָ געפונען אַרום אַ טוץ טויטע קערפּער פון קינדער. דער קערפּער איז אַריינגעדריקט אין קרוג מיט'ן קאָפּ פאָראויס: דערביי ליגען צוויי, דריי קלענערע קריגלעך, אַ שיסעל און אַ שעלכעל. אַלץ איז איינגעהילעט אין פיינער זאַמד. די כלים זיינען די

שאפט, וועלכע מ׳קען ניט זעהן. פונקט ווי ערדישע הארען זיינען זיי די באלעבאטים פון זייער געגענד, און מען מוז זיי דעריבער אויך ברייגנען דאס בעסטע וואס די געגענד גיט ארוים. זיי זיינען, אזוי לאנג ווי זיי זיינען לייט־זעליג, נאטירליך אויך די פארזארגער און באשיצער פון זייערע אונטערטא־נען ,די וועלכע ברייננען א ברכה און א שפע אומעטום.

דאס פעלד און דער וויינגארטען, דער ברונים און דער קוואל האבען דערפאר זייער ב ע ל אדער ב ע ל ה (בעל׳טע). אויך זיי זיינען ניט קיין פערזאניפיצירונגען, נאר אייגענטימער פונ׳ם ארט. מ׳קאן די דאזיגע אייגענטימער ניט זעהן, אבער זיי וואוינען נאהנט דערביי און באזעצען זיך אפט אין ביימער אדער שטיינער, וועלכע ווארפען זיך אין די אויגען. אלס פועל יוצא דערפון האבען אויך די זון, די לבנה און די שטערן געמוזט האבען זייערע ב ע ל י ם. דאך אבער ליגט שוין דא פאר אונז א צווייטע מדרגה פון דער כנעני׳שער רעליגיאן, א מדרגה וועלכע איז שווערליך באגרינדעט אויף היימישע איינפלוסען. אט דא, ביי דער זון, דער לבנה און די שטערן, איז מען שוין צוגעקומען צו א פערזאניפיצירונג פון דער נאטור. — אויך דער שבט און די משפחה קאנען האבען זייער אייגענע גאטהייט, זייער ב ע ל. אויך דא האנדעלט זיך ניט וועגען א שטרענגער בעל־פארשטעלונג, נאר וועגען דינען די אבות. דער לאקאלער ב ע ל פון דער געגענד אדער דער שטאדט, דער ב ע ל פון בית־לחם, גד, חברון, האט דא א פארבינדונג געמאכט מיט דעם אור־פאטער פון דעם שבט אדער פון דער משפחה.

דער נאמען ב ע ל איז ניט אנטשטאנען אויף דעם באדען פון כנען. אבער די פארשטעלונג וועגען די ב ע ל י ם האט דא דורכגעמאכט אן אייגענארטיגע אנטוויקלונג. די עלטסטע פארם פון דינען איבער־ערדישע כוחות, וואס מיר קאנען אויפווייזען אויפ׳ן באדען פון כנען, ווייזט אויף א גלויבען אין ערד־גייסטער, אזעלכע מיסטעריעזע מהות׳ן, וועלכע האלטען זיך אויף אין דר׳ערד און מ׳קאן זיי קיינמאל ניט זעהן. וואס פאר א נאמען זיי האבען געטראגען, ווייסען מיר ניט. דאס וואס זיי האבען ביי די סעמיטען פון כנען נעבען דער אלגעמיין סעמיטישער באצייכענונג „אל“ פון אנהויב אן שוין אנגענומען די באצייכענונג ב ע ל, „האר“, איז אהן א ספק א פועל יוצא דערפון וואס דער באבילאנישער „בל“ איז אריינגעדרונגען אין מערב.

אט דער אלט־באבילאנישער ב ל פון נ י פ ו ר איז, ווייזט אויס, דער „אבי אבות“ פון די סעמיטישע ב ע ל י ם. אויסערדעם וואס ער ערשיינט, ווי דער אלטער שומערישער גאט ע נ ל י ל, אלס דער האר פון דער מלוכה פון דער לופט, איז ער אויך פון די עלטסטע צייטען אן דער

א ראלע, האבען זיי שוין א מעהרהייט פון געטער, וועלכע זיי זיינען כולל אונטער דעם אלגעמיינעם באגריף פון „אל".*) זיי פארבינדען דערמיט וואהרשיינליך פון אנהויב אן די השגה פון „מאכט" און פון א מיסטעריעזען מעכטיגען מהות. דאך איז עס ניט אויסגעשלאסען, אז אויך אט די פאר־שטעלונג האט זיך אויסגעבילדעט אין משך פון דער צייט — נאטירליך פון דער סאמע עלטסטער צייט. פאקטיש ליגען נאך דער נאמען און די זאך אין דער טונקעלקייט פון א פאר־היסטארישער צייט. עס לעגט זיך אבער שווער אויפ'ן שכל, אז „אל" זאל אמאל האבען באצייכענט נאר א גייסט וואס מ'קען ניט זעהן.

אין איינקלאנג מיט דעם גאנצען כאראקטער פון דער השגה וועגען גאט איז אורשפרינגליך קיין גרויסער חילוק ניט צווישען „אל", גאטהייט, און אנ־דערע עהנליכע באצייכענונגען ווי: „בעל", אייגענטימער, „אדון", הער אדער „מלך", קעניג. עס קאן דערפאר גרייליך טרעפען, אז אט די אלע אל־געמיינע באצייכענונגען פאר גאט ווערען פארביטען צווישען זיך, און דיזעל־ביגע פערזאנען רופט זיך נאך איין באצייכענונג ווי נאך דער אנדערער**).

פון דאנעט אויס לאזט זיך באשטימען בדרך כלל דער מהות פון דער גאטהייט ביי די סעמיטען פון כנען איידער די אידען האבען דארטען אריינ־געוואנדערט. די געטער זיינען מהות'ן מיט א מיסטעריעזער מאכט. זעהן קאן מען זיי ניט, און פון זייער נאמען קאן מען דערקענען, אז זיי זיינען די „הארען" און „באלעבאטים" פון זייער געגענד. זיי זיינען בכן פון אנהויב אן בשום אופן ניט קיין פערזאניפיצירטע כוחות אדער זאכען פון דער נאטור. ניט די זון אדער די לבנה, אדער דער בוים אדער דער שטיין, פארגעשטעלט אלס פערזאנען, זיינען דער מהות פון דער גאטהייט לויט דער פארשטעלונג וואס הערשט אין דער רעליגיעזער שפראך. נאר דאס אייגענ־טום־רעכט אויף אן ארט און א זאך און די ממשלה איבער זיי. דער „בעל" פון צור, די „בעל'טע" פון ביבלאס זיינען פשוט נעבען און הינטער די מלכים, וועלכע מ'קען זעהן, די העכסטע באהערשער פון שטאדט און לאנד־

*) די עלטסטע שפור דערפון געפינט זיך אין די אויפשריפטען פון די אלט־אקאדישע מלכים זינט סרגון.

**) אט אזוי געפינען מיר „בעל־ברית" און „אל־ברית" (שופטים ט 4, 48): „בעלידע" און „אלידע"; „אדוני־צדק" און „מלכי־צדק", און נאך פיל אנדערע אזוינע פאלען.

כנען און אין באבילאניען—האבען געקאנט בלייבען שטעהן דערביי. אז מ'האט טיפער נאכגעקלערט וועגען די פיעלע גאטהייטען, העכערע און נידעריגערע, אייגענע און פרעמדע, האט מען פארט געמוזט זוכען הינטער זיי דאס וואס איז שותפות פאר זיי אלעמען, ד י ג א ט ה י י ט א ל ס א ז א. דאמאלסט האבען יענע פיעלע גאטהייטען דאך געמוזט סוף כל סוף באטראכט ווערען בלויז אלס זיך בייטענדיגע ערשיינונג־פארמען פון דער גאטהייט, וועלכע איז אין תוך גענומען נאר איינע. דאס איז נאך ניט קיין מאנאטעאיזם, קיין גלויבען אין דער אחדות פון גאט. אבער עס איז אן אופן פון דענקען, וועלכער פארגייסטיגט דורך ספעקולאציע דעם פאליטעאיזם און וואלט געקאנט אמאל פיהרען צום אמת'ן מאנאטעאיזם. דאס געהערט צו די פארשידענע פאר־שטופעס פון אט דער העכסטער השגה פונ'ם געדאנק וועגען גאט.

אז מ'האט זיך ארומגעטראגען מיט עהנליכע געדאנקען אין פאלעסטינא שוין אין דער אלטער צייט, האט ביז איצט אזוי ווי דורכגעשימערט פון תנ"ך. די מעהרהייט א ל ה י ם ווערט דארטען געברויכט אלס איינהייט. פון די אמארנא־בריף ווייסען מיר דאס אבער איצט אויף זיכער

עס זעהט אויס עפעס משונה'דיג וואס גאט ווערט באצייכענט אין תנ"ך דורך א פארם פון מעהרהייט מיט א פארשטעלונג פון איינהייט. מ'האט זיך אבער ביז אהער געמוזט רעכענען מיט דער מעגליכקייט, אז דאס שטאמט פון דער סעמיטיש־כנעני'שער פארצייט, וועלכער האט געשאפען די העברעאישע שפראך און מיט איהר אויך דאס ווארט „אלהים“. דער נאמען „אלהים“ פאר גאט שטאמט, הייסט עס, פון פאליטעאיסטישען געדאנק. אבער די אמארנא־טעקסטען פיהרען אונז דא אויף אן אנדער וועג. אמת טאקע, אז ביי דער גרויסער מאסע פון די כנענים אין דער אמארנא־צייט האט געהערשט דער ריינער פאליטעאיזם. אבער ביי א געלעגענהייט ווערט שוין אויך דא געברויכט די פארם פון מעהרהייט „געטער“ (אילאני) צו באצייכענען נאר איין גאט אדער א געטליכע פערזאן. דאס ווייזט אונז באשיינפערליך, אז אין א גייסטיג העכערער שיכט איז שוין דאמאלסט געווען פארטראטען די אנדערע פארשטעלונג, פון באטראכטען די פיעלע געטער אלס פארשידענע ערשיינונגען פון איין און דעמזעלביגען גאט.

ד ע ר פ א נ ט ע א ן.

וועגען דעם כנעני'שען הויפט־גאט ב ע ל האבען מיר שוין גערעדט. בעל איז דער נאמען פון יעדער לאקאלער גאטהייט אלס דער „האר“ פון אט דעם ארט. ס'איז אבער געווען נאטירליך, אז אין דעם ארט וואו מ'האט

„בעל מאטאטי", דער האר פון די לענדער און אויך פון דער ערד. אז מארדוק (מרודך) איז געווארען דער אויבערסטער גאט פון בבל, האט מען אויך אויף איהם אנגעווענדט דעם נאמען בל. בל ווערט דערמיט אלס מרדך דער באַשעפער פון דער וועלט, דער גאט פון הימעל און דער אויבערסטער גאט, דער „האר פון אלע הארען". מיט דער אנטוויקלונג פון דעם קעניגטום זיינען „מלך" און „אדון" געווארען שמות־נרדפים (סינאנימען) פון ב ע ל.

עס בלייבט מילא בכן, אז ב ע ל איז אורשפרונגליך א גאטהייט מיט א לאקאלען כאראקטער: לאקאלע רוחות, וועלכע האלטען זיך אויף אין א געגענד, א שטאדט, א בארג און א ברונים. אבער די געגענדען מאכען פאר־בינדונגען איינע מיט די אנדערע: מיט דעם אויפקומען פון שטעדט און מיט דער אנטוויקלונג פונ'ם פארקעהר בייטען אויס די געגענדען און שטעדט זייערע פראדוקטען און זייערע איינוואוינער און מיט זיי אויך זייערע געטער. מיט דעם אריינדרינגען פון פרעמדע אינ'ם לאנד און מיט דעם פארקעהר מיט'ן אויסלאנד הערט מען פון פרעמדע געטער און מ'זעהט זייערע בילדער. אט אזוי ווערט ברייטער דער בליק און מ'נעמט אויף כל'ערל'י השפעות. די גרויסע מאסע האט אט אזוי שטילערהייד אריינגענומען: די פרעמדע ב ע ל י ם צווישען די אייגענע און צוגעשטעלט אויסלענדישע גאטהייטען צו די היימישע. די צאהל פון די געטער ווערט אויף דעם אופן אלץ גרע־סער. פאר מענשען וואס קלערען נאך איז דא געווען א גוטע געלעגענהייט צו אנטוויקלען זייער השגה פון גאט. עס האט פון זיך אליין געמוזט ארויפ־שווימען די פראגע, אויב די דאזיגע אלע גאטהייטען זיינען גלייך אין מאכט און ראנג, אדער אויב איינצעלנע גרעסערע און מעכטיגע זיינען ניט דערהויבען איבער דער מאסע פון די קלענערע געטער און אויב איבער יענע איינ־צעלנע דערהייבט זיך ניט פילייכט אן אויבערסטער און מעכטיגסטער גאט אלס דער האר פון אלע הארען, דער „אל עליון*). דערמיט האט מען אין כנען פראגעסירט פון דעם איינפאכען פאליטעאיזם צו דער העכערער מדרגה פון דעם מאנארכישען פאליטעאיזם, פון אסך געטער מיט איינעם אן אויבער־גאט, און אנטוויקלונג, איז וועלכער באבילאניען מיט איהר אנו**) און בל־מרדך איז שוין לאנג פאראויסגעגאנגען.

אבער די פראגע איז דא, אויב מענשען מיט א העכערען גייסט — אין

---

*) פארגלייך בראשית י"ד 18.

**) א נ ו, ע נ ל י ל און ע א, די דריי אלט־באבילאנישע געטער פון הימעל, ערד און וואסער. מארדוק איז שפעטער געווארען זייער יורש. ח. ש.

עשתרת ווערט איהם דעריבער אויך צוגעשריבען די מענשליכע פרוכט־באַרקייט. און ווען דער בעל באַקומט אַ נאָהנטע שייכות צו דעם באַבילאָ־נישען בל־מרדך, ווערט ער אַ זון־גאָט, צו וואָס ער, אלס גאָט וואָס מאַכט אַלץ וואַקסען, איז זעהר מסוגל. אלס אַ זון־גאָט וואוינט ער אין הימעל און איז דער האַר פון הימעל.

נעבען דעם „בעל" שטעהט זיין זיווג די „בעלה" (בעל'טע), די האַ־רינטע. אונטער דעם דאָזיגען כלל־נאָמען דינט מען איהר אין ביבלאָס און אין מאַנכע אַנדערע ערטער. דאָך אָבער טרעפען מיר זי לפי ערך איז וועניג פאַלען אונטער דעם דאָזיגען נאָמען. די סיבה דערפון איז וואָס אין אונטערשייד פון בעל האָט די בעלה גאַנץ פריה אַנגענומען אַן אייגעננאָמען עשתרת, און אונטער אָט דעם נאָמען האָט מען איהר געדינט. די בעל'טע טרעט דעריבער צוריק און אויף איהר שטעל האָט דער בעל די עשתרת נעבען זיך. באַזונדערס איז דאָס אַזוי אין תנ"ך.

דער דינסט פון דער עשתרת ווערט אָפט דערמאָנט אין תנ"ך אלס אַ מנהג פון די פאַר־אידישע כנענים, פון וועמען די אידען האָבען עס אַרי־בערגענומען. אַז זי האָט אַן אַלט־כנעני'שע אָפּשטאַמונג קאָן מען זעהן קלאָר פון מאַנכע נעמען פון ערטער, וועלכע זיינען פאַרבונדען מיט איהר. זי ערשיינט דאָ איינפאַך אלס כנעני'שע. אין איינינע שטעלען אלס צידוני'שע געטין. אין תנ"ך ווערט אַנגעדייט אויף איהר נאָהנטע שייכות צום בעל, אויך אַז זי איז געוועזען אַ געטין פון דער פרוכטבאַרקייט פון די בהמות*). מיר ערפאַהרען אויך פון ספר שמואל, אַז ביי די פלשתים איז זי געוועזען אַ געטין פון מלחמה**).

גענויערע ידיעות וועגען דעם כאַראַקטער פון דער עשתרת האָ־קומען מיר פון איהר נאָהנטער שייכות פון איין זייט צו דער באַבילאָנישער אישטאַר און פון דער אַנדערער זייט צו דער אשרה, וועלכע איז אונז באַ־קאַנט פון תנ"ך און אויך פון אויסען דעם תנ"ך.

אַז אישטאַר העננט צוזאַמען עטימאָלאָגיש און זאַכליך מיט דער עשתרת, איז קיין ספק ניט. אין באַבילאָניען האָט אישטאַר פאַרנומען די שטעלע פון אַ געטין פון תאוה'דיגער ליבע און איז אַלס אַזאַ אַרומגערינגעלט גע־ווען פון אַ כאַלאַסטרע פון דינערינס (אויך פון דינער), וועלכע האָבען זיך איבערגעגעבען צו איהר דינסט פון אויסגעלאַסענקייט. מ'האָט זיך זי בכן

---

*) „ועשתרת צאנך", דברים ז 13.

**) שמואל א, ל"א 10.

איהר גערינט האט די גאטהייט. וועלכע האט באמת געהייסען בעל פון צידון. שטאדט־גאט פון צור א. אז. וו. געקאנט אנגערופען ווערען קורץ „דער בעל“. וואס האט דאן פאקטיש געקלונגען ווי אן אייגעננאמען.

ווי אלט דער גלויבען אין בעל איז אין כנען קענען מיר זעהן דערפון, וואס ניט בלויז האט די עלטסטע סעמיטישע שיכט אין באבילאניען שוין געהאט אין דעם ב ל פון נ י פ ו ר א באבילאנישע געגענשטיק צום בעל, נאר זינט סרגון דעם 1טען און נאראם־סין ביז אויף דער צייט פון אמוראבי גע־פינען זיך שוין אין באבילאניען נעמען, וועלכע ווייזען אז מ'האט דארטען גערינט טאקע דעם מערב־סעמיטישען בעל גופא. ביי דער ענגער פאר־בינדונג פון די אמורי'שע קרייזען פון באבילאניען מיט כנען, קאן עס קיין ספק ניט זיין, אז דער דינסט פון דעם בעל האט שוין אריבערגעוואנדערט אין כנען מיט די ערשטע אמורים וואס זיינען געקומען פון מזרח און האט זיך אט דא פארבונדען מיט דעם גלויבען אין ערד־גייסטער פון דער עלטערער פאר־סעמיטישער באפעלקערונג. דערמיט איז אין איינקלאנג וואס אין דער היקסאס־צייט זעהען מיר אין עגיפטען אין פאדערגרונט דעם גאט סוטעך, וועלכער איז גלייך צו דעם בעל פון די כנענים.

שוין דערפון אליין קאן מען זעהן ווי פארשפרייט די רעליגיאן פון ב ע ל איז געווען אין פאלעסטינא און סיריען. דער איינדרוק ווערט נאך שטארקער דורכ'ן תנ"ך. מיר געפינען דארטען אזוי פיעל מאל דערמאנט, אז אריינקומענדיג אין לאנד האט דארטען ישראל געפונען דעם דינסט פון דעם ב ע ל און דער עשתרת. דאס איז א גוטער באווייז פאר דער לעצטער פאר־אידישער און דער עלטסטער אידישער צייט אין כנען. פאר נאך פריי־הערדיגע צייטען זיינען אן עדות די צאהלרייכע נעמען פון ערטער, וועלכע זיינען פארבונדען מיט ב ע ל און ע ש ת ר ת*). מיר ווייסען ניט ווען די נעמען זיינען געשאפען געווארען: אבער עס לעגט זיך אויפ'ן שכל, אז לכל הפחות א טייל פון אט די ערטער האבען באקומען זייערע נעמען פון די סעמיטישע בעל־דינער גלייך ווי זיי האבען זיך אין לאנד באזעצט.

דער מהות פון ב ע ל איז פרוכטבארקייט. אלס אייגענטימער פונ'ם ארט איז ער פאר דעם כנעני'שען פויער, גארטענפלאנצער און האדעוועטער פון בהמות דער עיקר א גאט וואס גיט א געגעטעניש איז לאנד און פרוכט־בארקייט אין די סטאדעס. אזוי ווי דער ב ע ל איז דער מאן פון דער

*) למשל: בעל צפון, בעל פעור, בעל חרמון, בעל גד, בעל שלישה, בעל חצור, בעל פרצים, בעל תמר, עשתרת קרנים, עשתרות.

ריזעלביגע זאך אונטער דעמזעלביגען נאמען געפינען מיר אין באבי־לאניען פארבונדען מיט א י ש ט א ר. מ'דארף דעריבער אננעמען אלס זיכער, אז מיר האבען דא צו טאן מיט דעם דינסט פון דערזעלביגער גאט־הייט, וועלכע האט אין באבילאניען געהייסען א י ש ט א ר און אויך ב ע ל י ט, און אין פאלעסטינא ב ע ל ה אדער ע ש ת ר ת און א ש ר ה. זי איז די געטין פון לעבען און פון פרוכטבארקייט — אין באבי־לאניען מעהר פון דעם לעבען פון מענשען און חיות, אין פאלעסטינא איז זי אלס זיווג פונ'ם ב ע ל אויך די געטין פון דעם לעבען פון די פלאנצען, די הארינטע פונ'ם לאנד און פון זיינע קוואלען, אויך די הארינטע פון הי־מעל. אויסער דעם איז זי אין באבילאניען שטענדיג, אין כנען װעניגסטענס אויפ'ן צװייטען פלאץ, אויך די געטין פון מלחמה.

נאר איין זייט פון דער באבילאנישער אישטאר, לויט וועלכער זי איז גלייכצייטיג אויך די שוועסטער פונ'ם זון־גאט און די געטין פון אווענד און מארגען און פון דעם שטערן וועגוס (מזל נגה), קענען מיר ניט נאכווייזען אין דער ביבלישער און כנעני'שער עשתרת. אזוי אבער ווי מיר טרעפען זי אלס געטהייט פון הימעל אין דער שפעטערער ביבלישער צייט*), און אזוי ווי אין דער אמארנא־צייט וואנדערט זי שוין אין דער דאזיגער איי־גענשאפט פון מיטאני דורך פאלעסטינא קיין עגיפטען, איז עס דעריבער לחלוטין ניט אויסגעשלאסען, אז זי איז אויך באקאנט געווען אין כנען אין יענער באשטימטער שטעלונג אין הימעל, וועלכע זי האט פארנומען אין באבילאניען.

א ווייכטיגע געטין פון מלחמה, א קרובה'טע אין אט דעם פרט מיט דער אישטאר־עשתרת איז, ווי עס ווייזט אויס, געווען ע נ ת. פון תנ"ך קענען מיר זי בלויז אלס נאמען פון א פאטער פון איינעם פון די שופטים (שמגר בן ענת, שופטים ג 31). עס קאן אבער גריילער זיין, אז ענת איז ניט דער נאמען פון שמגר'ס פאטער, נאר בן־ענת האט באדייט: דער זוהן פון דער קריגס־געטין, עס הייסט: דער גבור פון מלחמה. אויסער דעם טרעפען מיר נאך ענת אין תנ"ך אלס נאמען אדער אלס טייל פון א נאמען פון אן ארט (ענתות, ירמיה הענתותי). אין עגיפטען אבער האט ענת געשפילט א ראלע, באזונדערס אין דער צייט, ווען דארטען איז געווארען א מאדע אריינצונעמען סירישע געטער. זי ווערט פארגעשטעלט אויף עגיפטישע בילדער מיט א שפיז און א פאנצער.

א סירישער גאט פון מלחמה איז אויך געווען ר ש ף. אין תנ"ך

*) „מלכת השמים", ירמיה מ"ד 18, 19.

פארגעשטעלט אלס געטין און באשיצערין פונ'ם לעבען וואס ווערט געבארען און וואקסט. דאס לעבען איז אין אלע צייטען געווען פאר דעם מענשען א גרויס געהיימעניש; דא האט מען זיך פארגעשטעלט זיין אורשפרונג אין מענש און חיה, באזונדערס דאס גאנצע סעקסועלע לעבען פונ'ם מענשען, אלס שטעהענדיג אונטער דער באשיצונג און פיהרונג פון א באזונדערס גרויסער גאטהייט.*)

ווי שטארק אט די זייט איז געווען אנטוויקעלט אין דער כנעני'שער עשתרת, ווייזען אונז די אויבען באשריבענע בילדער איהרע, וואס מ'האט לעצטענס אויסגעגראבען. באזונדערס אבער ווערט אונז קלאר דער דאזי־גער כאראקטער פון דער כנעני'שער געטין אין יענע שטעלען פון תנ"ך, וואו זי טראגט דעם נאמען „אשרה", אדער וואו עס האנדעלט זיך וועגען דער רע־ליגיעזער פראסטיטוציע, וועלכע איז אהן א ספק פארבונדען מיט דער א ש ר ה.

אין תנ"ך געפינט זיך דאס ווארט א ש ר ה אין צוויי באדייטונגען: אלס א הילצערנער חפץ און אלס א געטין**). אבער די אויסגעגראבענע טעקסטען לאזען מעהר קיין ספק ניט, אז ס'איז געווען אן אלט־כנעני'שע געטין מיט'ן נאמען א ש ר ה. וואס פאר א מין געטין זי איז געווען און אז איהר נאמען איז בלויז א װאריאנט פון ב ע ל ה און ע ש ת ר ת, קאן מען שוין זעהן דערפון וואס אויך זי, פונקט אזוי ווי יענעביידע, האט אזא נאהנטע שייכות צום ב ע ל. נאך ראיות האבען מיר פון די אמארנא־בריף, און ועל כולם זעהען מיר דאס פון דעם, וואס ווערט אין תנ"ך דער־צעהלט וועגען איהר. ניט נאר רעדט זיך דארטען אונטער אסא מלך יהודה וועגען א שאנד־בילד (מפלצת) פון דער אשרה, נאך דא, און נאך מעהר אין א שפעטערען שטעל, ווערט דער דינסט פון דער אשרה געבראכט אין דער נעהנטסטער שייכות צו די „קדשים", און די „קדשות", די רעליגיעזע פראס־טיטואירטע***).

---

*) זינט אישטאר איז ארונטערגעשטיגען אין דער אונטער־וועלט, הייסט עס אין א באבילאנישער מעשה'לע, שפרינגט ניט דער אקס אויף דער קוה, דער מאן שלאפט אין זיין צימער, די פרוי שלאפט אליין.

**) זעה מלכים א, ט"ו 13; י"ח 19; מלכים ב, כ"א 7; אויך שופטים ג 7.

***) פארגלייך באזונדערס מלכים א ט"ו 12, 13; כ"ב 47; מלכים ב, כ"ג 7.

מעסאָפּאָטאַמיען. חרן האָט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג פאַר דעם דינסט פון דעם לבנה־גאָט און איז אויך געווען דער מיטעלפּונקט פאַר דעם פאַר־קעהר צווישען מזרח און מערב. מאַנכע ווילען דערמיט פאַרבינדען אַזוינע נעמען ווי: ל ב ן, ש ר ה און מ ל כ ה*). דאָס האָט אָבער זעהר אַ שוואַכען יסוד. דאָך אָבער איז קיין ספק ניט, אַז מ'האָט אין די אַלטע צייטען געדינט אין כנען דעם גאָט פון דער לבנה. דאָס זעהען מיר פון דעם אוראַלטען אידישען יום־טוב פון ראש חדש און אויך פון דעם כנעני'שען נאָמען י ר י ח ו, לבנה־שטאָדט.

אַ נאָהענטער קרוב פון דער גאָטהייט פון דער זון און דער לבנה איז אין באַבילאָנישען פּאַנטעאָן געווען דער גאָט פון שטורם, דונער, און בליץ רימון (ראַמאַן), וועלכער איז געווען באַקאַנט אין מערב־לאַנד אונטער'ן נאָ־מען ה ד ד. זיין סימבאָל איז די בליץ־שנור און די האַק, זיין חיה דער אָקס. פון די אַמאַרנא־טאָוולען זעהען מיר, אַז דער דאָזיגער גאָט איז געווען פּאָפּולער אין די אַלטע צייטען אין סיריען און אין כנען. מיר געפינען אויך זיין נאָמען פאַרבונדען מיט אַסך נעמען פון ערטער און פּערזאָנען. אין אלישע'ס צייט ווערט ער אָנגערופען אַלס דער הויפּט־גאָט פון דמשק (מלכים ב, ה 18). מ'האָט איהם קענטיג געדינט אין דעם סימבאָל פון אַ בילד פון אַן אָקס.

אַ באַדייטענדע ראָלע האָט געמוזט שפּילען אין אַלטען כנען אויך דער גאָט „מלך". אין תנ"ך ווערט דערצעהלט ערשט אין דער שפּעטערער צייט פון דער מלוכה וועגען דעם דינסט פון אָט דעם גאָט. דאָרטען ערשיינט ער אַלס אַ בלוטדורשטיגער אכזר, צו וועמען מ'מוז מקריב זיין מענשען אַלס קרבנות. עס ווייזט אָבער אויס, אַז שוין אין דער אַמאַרנא־צייט האָט מען אַסך געדינט דער דאָזיגער גאָטהייט.

מ'מוז נאָך דערמאָנען עטליכע געטער, וועלכע קומען פאַר זעלטענער און האָבען דערפאַר אַ קלענערען באַטרעף, זיינען אָבער דאָך אַלט־כנעני'שע גאָט־הייטען. צו אָט דעם מין געהערען די פון דערהיים אויס באַבילאָנישע גע־טער: נ ב ו, נ י נ י ב און נ ר ג ל. נ ב ו איז אין תנ"ך דער נאָ־מען פון אַ באַרג. נ י נ י ב געפינט זיך אין די אַמאַרנא־בריף אַלס נאָמען

*) אַלע דריי זיינען פון חרן. לבן איז נאָענט צו לבנה; שרה — שאַראַטו איז אַ באַצייכענונג פאַר דער לבנה־געטין פון חרן און מלכת־מאַלקאַטו איז אַ באַ־צייכענונג פאַר דער אישטאַר. פאַרגלייך אויך „מלכת השמים", ירמיה מ"ד 18.

געפינען מיר איהם ניט. דאס ווארט ר ש ף באדייט דא נאר די פייערינע גלוט און דעם בליץ, אויך די פעסט*). דאס גיט אונז אבער שוין א שטיקעל אנצוהערעניש וואס פאר א מין גאט ר ש ף איז אמאל געווען אין כנען. אלס גאט טרעפען מיר איהם ניט בלויז אין די שפעטעריגע ארא־מעאישע און פעניקישע אויפשריפטען. נאר א סברא שוין אויך אין די אלטע אשורישע־באבילאנישע טעקסטען. באזונדערס דייטליך אבער טרעט רשף אויף פאר אונז אלס כנעני'ש־פעניקישער גאט פון בליץ און מלחמה אויף עגיפטישע מאנומענטען פון אט דער צייט, וועלכע מיר באהאנדלען דא. פונקט ווי ענת ווערט אויך רשף פארגעשטעלט מיט א שפיז און א פאנצער.

עס קומען נאך אין באטראכט א רייה פון געטער, וואס ענטוועדער זייער אמת'ע היים איז באבילאניען אדער זיי האבען דארטען לכל הפחות זייער נעהנטסטען פאראלעל. ביי דער שטארקער גייסטיגער השפעה, וואס באבילאניען האט נאך אלץ געהאט אויף פאלעסטינא און סיריען, זיינען יענע געטער (צי פריהער שוין, צי אין דער צייט, פון וועלכער מירריידען דא) ענטוועדער פשוט אריבערגענומען געווארען אדער מ'האט זיך זיי פארגעשטעלט און זיי געדינט אויף א שטארק באבילאנישען אופן.

צו די ערשטע פון אט דעם מין געטער געהערען: ש א מ א ש (שמש) דער גאט פון דער זון און ס י ן. דער גאט פון דער לבנה, דער לעצטער איז אין פאלעסטינא גופא אנגערופען געווארען י ר ח. אז מ'האט אין פאלעסטינא געדינט אין יענער צייט צו דעם זון־גאט, איז זיכער. מ'קאן אויך דערקענען ווי מאנכע איינצעלנע פערזאנען פון דער אידישער לעגענדע און געשיכטע האבען אין זיך שטריכען, וועלכע האבען לכתחילה געהערט צו דעם זון־גאט. באזונדערס זעהט זיך דאס אין די געשיכטען וועגען שמשון און אליהו. דאס וואס ווערט וועגען זיי דערצעהלט גיט אז אנצוהערעניש, אז אין דער אידישער פארצייט און באזונדערס אין דעם לאנד, וואו דאס פאלק האט זיך באזעצט, האט מען געקענט און זיך איבערדערצעהלט מאנכע געטער־געשיכטען פון דעם זון־גאט.

דעם נאמען פון'ם באבילאנישען לבנה־גאט ס י ן ווילען מאנכע דער־קענען אינ'ם נאמען פון בארג ס י נ י, אויך אין דעם פון מ ד ב ר ס י ן. אויב די דאזיגע סברא איז ריכטיג, לעגט זיך דאן אויפ'ן שכל, אז אט דער גאט איז געקומען צום סיני ניט פון באבילאניען, נאר פון ח ר ן אין

*) שיר השירים ח 6; תהלים ע"ח 48. דברים ל"ב 24; חבקוק ג 5.

דעריגע כוחות און מחבלים. זיי זיינען געווען באליבט ביי די כישוף־מאכער און ביי די נידעריגע פאלקס־שיכטען האבען זיי פארטראטען דעם ארט פון די גרויסע געטער. ווי אין מאנכע אנדערע רעליגיאנען, האט מען אויך אויף דעם ראזיגען געביט געקאנט מאכען די ערפאהרונג, אז די גרויסע געטער מיט זייערע רייכע טעמפלען און גלענצענדע ימים־טובים זיינען בעצם נאר געווען פאר די רייכע און חשוב'ע. די ברייטע אונטערסטע שיכט פון ארימע און פארקנעכטעטע, בכלל פון דעם פשוט'ען פאלק, האט זיך געמוזט באגנוגענען מיט געטער פון א קלענערען ראנג און מיט ביליגערע פרעטענזיעס. צו זיי קאן דער פשוט'ער מענש אויך האבען א געלעגענהייט צוצוקומען.

אט אזוי ערשיינען שוין אין באבילאניען נעבען די הויפט־געטער גע־וויסע נעבען־געטער, וועלכע רינגלען ארום דעם הימעל־גאט אלס חילות פון הימעל און שטעלען פאר די הימעלשע באראטונגס־פארזאמלונג פון די געטער*). זיי טרעטען אויף צום טייל אלס פאמיליען־גלידער, צום טייל אלס שלוחים פון דער הויפט־גאטהייט.

צו דעם ראזיגען מין פון נידעריגע געטער געהערען אויך אזוינע גע־שטאלטען פון תנ"ך ווי א שטייגער דער „עזאזל" און די „שעירים". דער „עזאזל" איז א בייזער רוח פון מדבר און די „שעירים" זיינען בייזע רוחות פון פעלד. צו די „שעירים" האבען אידען אפטמאל אויך מקריב געווען קרבנות (ויקרא י"ז 7). די ראזיגע מחבלים, ווי אויך די רוחות פון די געשטארבענע, וועלכע דער מענש קאן רופען און ארויסגעפינען פון זיי אלצדינג („אובות" און מיט זיי פארוואנדט די „ידעונים"), זיינען געבליבען ביי די אידען אלס „שידיים" פון די אמאליגע כנענים. אנדערש איז אבער מיט אנדערע גע־שטאלטען, וועלכע מיר געפינען ארום יהוה, ווי די „כרובים", די „שרפים" און יהיה'ס שלוחים, די „מלאכים". אדער געוויסע איינצעלנע צווישען זיי, ווי דער „משחית", דער פארדארבער. ביז איצט האבען מיר ווענען זיי קיין אנצוהערעניש ניט געפונען אין דער פאר־אידישער צייט. אויך דער שטן שטאמט פון א שפעטערדיגער צייט.

---

*) פון אזא הימעלשער באראטונגס־פארזאמלונג פון די „בני אלהים" אדער „בני אלים" רעדט זיך אין תהלים כ"ט 1; איוב א 6, ב 1; אויך אין מלכים א, כ"ב 19 (צבא השמים). בראשית ו 4 (בני האלהים). די אידען האבען אט דעם באגריף אריבערגענומען פון די פעלקער ארום.

פון אן ארט נעבען ירושלים (בית־ניניב). דעם נאמען נ ר ג ל האט מען אויסגעגראבען אין ת ע נ ך*). דאן קומט נאך דער גאט ד ג ו ן. וועלכער איז אין דערהיים אין כנען און איז נאכהער פון דארטען געקומען אין מעסאפאטאמיען און צו די פלשתים. אויך דער כנעני'שער און אראמעאישער גליקס־גאט ג ד (ישעיה ס"ה 11) און די לאקאלע גאטהייטען, וועלכע קומען נאר פאר אין א גרויסער נאווינע, צ ד ק און ש ל ם**).

די אונטערסטע שורה פון דעם איבערבליק וואס מיר האבען דא געגעבען איז, אז אין דער אמארנא־פעריאדע און אין די צייטען באלד נאך איהר האט דער פאנטעאן אין כנען, אפילו אזוי ווייט ווי ער האט אנטהאלטען היימישע כנעני'שע אדער אראמעאישע גאטהייטען, דורכאויס געהאט זיין יסוד אין דער באבילאנישער געטער־וועלט. וואו ניט וואו האט אויך ניט געפעהלט די עגיפטישע השפעה. אבער זי טרעט צוריק געגען דער באבילאנישער, באזונדערס אינ'ם אינערליכען לאנד און אין די געגענדען וואס ליגען ווייט פון עגיפטישען גרעניץ. דער פאקט קומט אוים משונה'דיג, ווייל לויט די פאליטישע פארהעלטענישען האט אין דער דאזיגער צייט באדארפט אראפוועגען דער עגיפטישער איינפלוס. די איינציגע דערקלערונג דערצו איז, אז אין דער צייט פון דער עגיפטישער הערשאפט אין דער פאנטעאן אין כנען שוין לאנג געווען איינגעפונדעוועט. די כנעני'שע געטער־וועלט האט געמוזט אנשטעהן אין דער פעריאדע פון דער אומבאגרעניצטער באבילאנישער השפעה, בכן אין דער צייט פאר 1600. די עראבערונג פון סיריען דורך עגיפטען אונטער טהוטמאס דעם דריטען האט שוין געפונען פארטיג דעם געטער־סיסטעם אין לאנד און האט וועניג וואס געקאנט ענדערען אין איהם. אדרבה, עגיפטען, ווייזט אוים, האט איז דערזעלביגער מאס מקבל געווען ווי געגעבען: א גאנצע רייהע פון געטער וואנדערען קיין עגיפטען און מ'דינט זיי דארטען צווישען דער היימישער באפעלקערונג און אפילו אין קעניג'ס הויף.

אבער אט די אלע גאטהייטען געהערען, אזוי ווייט ווי מיר קענען זיי, צו די גרויסע געטער, נעבען וועלכע עס האבען זיך תמיד געפונען נאך אסך נידעריגע געטער פון א קלענערען ראנג. צום טייל האט מען זיי זיך פארגעש־שטעלט אלס דינער און משרתים פון די הויפט־געטער, צום טייל אלס ני־

*) זעה אויבען ז. 109.

**) פון דעם גאט צדק שטאמען די נעמען מלכי־צדק און אדוני־צדק, דער נאמען פון גאט שלם איז קענטיג דער שורש פון ירושלים (ירו־שלם).

טרעט דא אויף אין פארשידענע זארטען עקזעמפלארען. עס איז א זייל פון איין שטיין, זיך פארגעשטעלט אלס סימבאל פון דעם לאקאלען ב ע ל, אדער אלס דער ארט וואו ער האלט זיך אויף. דער דאזיגער שטיינערנער זייל איז קענטיג ארויסגעוואקסען פון דעם נאך איינפאכערען שטיינבלאק, וועלכען מ'האט באטראכט פון די עלטסטע צייטען אן אלס די וואוינונג פון א לאקאלען גאט. לכתחילה האט דער דאזיגער שטיין ניט געהערט צו דעם ב ע ל, נאר צו יענע ערד־גייסטער, צו וועמען די עלטסטע פאר־סעמיטישע איינוואוינער פון לאנד האבען געדינט.

ביי דער זייט פון דער מ צ ב ה, אלס וואוינונג אדער סימבאל פונ'ם „בעל", שטעהט די א ש ר ה אלס וואוינונג אדער סימבאל פון דער ווייבליכער „בעלה", וועלכע מ'האט גערן אנגערופען עשתרת אדער אויך אשרה. דאס וואס עס האט זיך אונז ניט דערהאלטען פון דער אלטער צייט קיין סימן פון אזא'ן אשרה איז קיין חידוש ניט; ווייל אזא קולט־זאך האט לויט איהר נאטור זיך ניט געקאנט דערהאלטען. דאס העברעאישע ווארט א ש ר ה האט נעבען דער באדייטונג פון א גאטהייט, אויך נאך אן אנדער באדייטונג, אין וועלכער עס באצייכענט א הילצערנעם חפץ, וואס האט א נאהנטע שייכות צו דער מצבה און האט אויך בכן אן עהנליכע געשטאלט. די אשרה־עשתרת־בעלה איז אבער די געטין פון פרוכטבארקייט און פון וואקסען, פון חיות און באזונדערס אויך פון פלאנצען. מיר קענען אויך פון אסך בילדער נעבען די מצבות אדער אומאפהענגיג פון זיי אייגענארטיגע חפצים פון קולט, וועלכע האבען א פנים פון א סלופ אדער א שטענדער, ניט זעלטען געקרוינט מיט א צייכען פון דער גאטהייט. ס'איז דערפאר קיין ספק ניט, אז די אשרה, וועלכע ווערט דערמאנט אין תנ"ך צוזאמען מיט דער מצבה, שטעלט פאר דעם הייליגען בוים אדער דעם הילצערנעם זייל, דאס קינסטליכע בילד פונ'ם פרוכטבוים אדער בכלל פונ'ם בוים, וועלכער שטעלט פאר בחויש דאס וואקסען און לעבען. די אשרה האט אהן א ספק זיך אנטוויקעלט פונ'ם בוים גופא. דארטען וואו מ'האט געהאט א לעבעדיגען בוים אין הייליגען ארט, האט מען פריהער קיין אשרה ניט באדארפט. וואו אבער אזא בוים איז ניט געווען, איז געווארען זיין „במקום" א שטאם פון א בוים ארייננעשטעקט אין דר'ערד, וועלכער האט אין משך פון דער צייט נאך צוגעקראגען פארשידענע באפוצונג.

דער דינסט פון די טויטע.

די אמאליגע כנענים האבען געדינט צו די טויטע. עס האט ביי זיי

ערטער פון קולט.

אלס פלעצער וואו די כנענים האבען גערינט צו די געטער קומען העכסט וואהרשיינליך אין באטראכט אלע וויכטיגע ערטער פון לאנד. יעדער פון זיי האט געהאט זיין לאקאלען „בעל“. דאס שליסט ניט אויס, אז מ׳האט דארטען אמאל אין א נאווינע אדער אויך דויערענד געדינט צו אנדערע געטער. אויסער די אמת׳ע ערטער פון קולט האט דאס לאנד אהן א ספק אויך גע־האט מאנכע הייליגע פלעצער אויפ׳ן פרייען פעלד: שפיצען פון בערג, פלא־טען פון פעלזען און פון שטיינער, קוואלען, בוימער און וועלדלעך, וועלכע מ׳האט געהאלטען פאר הייליג.

אלס די וויכטיגסטע פון יענע הייליגע ערטער דארף מען, לויט דעם תנ״ך, דערמאנען: שכם, בית־אל, גלגל, גבעון, חברון: לויט די אויסגרא־בונגען און די אויסגעגראבענע אויפשריפטען: אזעלכענע ערטער ווי גזר, תענך, מגידו, ירושלים, יריחו, לכיש, א. אז. וו.: ענדליך דארפען נאך בא־טראכט ווערען אלס הייליגע פלעצער פון די כנענים אלע ערטער וואס זייערע נעמען זיינען פארבונדען מיט „בעל“.*) פאר דאס איבעריגע פון סיריען קומען נאטירליך אין באטראכט אלס הייליגע ערטער די לאנג שוין באשטע־הענדע שטעדט: צידון, צור, ביבלאס, ביירוט א. אז. וו. דערצו געהערען נאך קוואלען און ברונימער ווי די פון באר־שבע, לחי־רואי, גיחון און רוגל ביי ירושלים: הייליגע בוימער ווי דער פאלמען־בוים פון דבורה, דער אייכענ־בוים פון דעם אראקעל־געבער ביי שכם (אלון מורה), הייליגע שטיינער ווי דער ביי שכם, ביי גבעון אדער בית־שמש אדער דער שטיין פון הילף (אבן העזר**).

סימבאלען פון קולט.

א קולט־ארט פון די כנענים אין יענער צייט, ווי ס׳איז צו זעהן פון די אויסגראבונגען אין גזר, האט ניט אנטהאלטען קיין טעמפעל, קיין פעס־טעם הויז און אויך קיין בילד פון גאט. ס׳איז א הייליגער ארט צו דינען גאט אונטער׳ן פרייען הימעל, אין פנים פון דער אויפגעהענדער זון. דער עיקר, ווי עס לאזט זיך נאך היינט דערקענען, איז די מ צ ב ה, וועלכע

*) זעה אויבען ז. 116.

**) זעה, למשל, שופטים ט 6, 37: בראשית ל״ח 8: שופטים ד 5: יהושע כ״ד 2: שמואל ב, כ 8: שמואל א, ו 14: מלכים א, א 9.

צפון־סיריען אין דרום. מיר באקומען דעריבער בסך־הכל אז איינדרוק פון א געמישטער קולטור, אין וועלכער אריבערגענומענע עלעמענטען האבען זיך פארבונדען מיט היימישע. אונטער אלע אומשטענדען שפילט דער פרעמדער איינפלוס ניט קיין קליינע ראלע. פונקט ווי אין בבל, אזוי האט מען אויך אין דמשק און אין שכם געקאנט הערען באבילאנישע מעשיות וועגען די געטער אדער מ׳האט גע׳משפט לויט אמוראבי׳ס געזעצען; און פונקט ווי אין טעבען אזוי האט מען אויך אין ביבלאס, עכו און מגידו געקאנט האבען כראניק־שרייבער און הערען די שטים פון די חכמים פון די קלוגע משלים.

אבער בעת אין קולטורעלען לעבען פון פאלעסטינא איז דער עיקר דאס אויפנעמען און איבעראַרבייטען פרעמדע השפעות, געהט די רעליגיאן פון כנען אויף אן אייגענעם וועג. אין אט דעם פונקט טרעפען זיך דארטען צוזאמען די ווערטפולע השפעות פון דרויסען מיט געוויסע, קענטיג זעלבשטענדיגע היימישע שטרעבונגען. שוין די אנטוויקלונג פון די געטער־געשטאלטען האט זיך לחלוטין ניט באשרענקט אויפ׳ן איבערנעמען פרעמדע געטער. בעל און עשתרת, די היימישע הויפט־געטער, זיינען — על־כל־פנים אין דער פארם אין וועלכער זיי האבען דא געהערשט — ספעציפיש כנעני׳שע געשטאלטען. דאס ווייזט, אז אין רעליגיעזען לעבען האט אין כנען געהערשט א זעלבשטענדיגער גייסט. מיר וועלען ניט געהן אויף קיין פאלשען וועג, ווען מיר וועלען זעהן בדרך השערה די סימנים פון אט דעם גייסט אויך אין יענע מאנאטעאיזירענדע התחלות אין כנען, פון וועלכע ס׳איז אויבען גערעדט געווארען. עס קאן זיין, אז אויך די דאזיגע התחלות האבען באקומען זייערע השפעות פון בבל און פון עגיפטען. אבער דער אופן ווי אזוי זיי האבען זיך אויסגעדריקט און זיך ווייטער אנטוויקעלט אין כנען איז אונז, לכל הפחות ביז איצט, ניט געוויזען געווארען אין יענע לענדער.

געהערשט די מיינונג, אז כאטש די טויטע פיהרען ניט א פול לעבען ווי די מענשען אויף דער ערד, דאך אבער האבען זיי נאך אזא מין קיום ווי שאַטענס. אונטער דר'ערד אין קבר אדער נאהנט דערביי האלטען זיי זיך אויף און פארלאנגען נאך שפייז, געטראנק און מאנכערליי זאכען, וועלכע מ'גיט זיי מיט אין קבר אדער מ'שטעלט זיי אוועק נאהנט דערביי. וואס פאר א שייכות זיי האבען צו די הייליגע ערטער און צו די ערד־גייסטער, צו וועלכע די פאר־סעמיטישע באפעלקערונג האט דארטען גערינט, ווייסען מיר ניט זי־כער. דאך איז די סברא מחיב, אז אין דער עלטסטער אונז צוגענגליכער צייט האבען זיי ביידע זיך צוזאמענגעטראפען אדער זיינען פון דער מאסע פארביטען געווארען. אין דער אידישער פאלקס־רעליגיאן אין דער אוראלטער צייט זיינען די רוחות פון די געשטארבענע באטראכט געווארען אלס נעט־ליכע מהות'ן. דאס זעהען מיר אין דער געשיכטע ווי די מכשפה ברייננט ארויף פאר שאול'ן שמואל'ס גייסט („אלהים עולים מן הארץ", שמואל א. כ"ח 13). ס'איז דעריבער דא א שטארקער יסוד פאר דער השערה, אז די דאזיגע השגה האט שוין עקסיסטירט אין דער אלט־כנעני'שער צייט. פון דער ווייטערדיגער אנטוויקלונג פון דער כנעני'שער רעליגיאן קריגען מיר אבער דעם איינדרוק, אז די ב ע ל י ם און די אנדערע אויבערסטע געטער האַבען אלץ מעהר און מעהר באהערשט דעם גאט'ס־דינסט, און דער דינסט פון די טויטע האט זיך דערהאלטען דערביי אלס חוב געגען די פארשטארבענע אבות, דער עיקר אין די אונטערסטע שיכטען פון פאלק און אויך צום צוועק פון כישוף און טרעפעריי.

ק ו ר צ ע ר ס ד ־ ה כ ל.

ווען מיר מאכען א קורצען סד־הכל פון דער ביזאהעריגער אונטערזו־כונג, ווייזט זיך אונז דאן א בילד פון א פיעל־געשטאלטיגען רייכען לעבען אין דער אלטער כנען.

אזוי ווי דאס לאנד האט געדינט פון אלעמאל אן אלס דורכגאנג פון באבילאניען קיין עגיפטען, איז עס דורך זיין געאגראפישער לאגע באשטימט אויפצונעמען קולטורעלע השפעות פון צפון און פון דרום און זיי צו לאזען ווירקען אויף זיינע איינוואוינער. זיין לאגע ביים ברעג פון מימעללענדישען ים מאכט עס גלייכצייטיג פאר א טויער, דורך וועלכען עס קומען אריין די השפעות פון די קולטורען פון די מערב־לענדער און דורך די באוואסערטע טאלען פון סיריען און די דורכגענג דורך דעם טאל פון לבנון שטראמען תמיד אריין די גייסטיגע שטרעבונגען און אוצרות פון קליינאזיען און פון

די פאַר־היסטאָרישע צייט

ת. שוים .1

די מעשיות וועגן די אבות

קיין פאָלק ווייסט ניט צו דערצעהלען קיין גענויע פאַקטען פון דער סאמע ערשטער צייט פון זיין געשיכטע. די קינדהייט פון יעדען פאָלק איז איינגעוויקעלט אין א וואונדערליכען שלייער פון לעגענדען. היסטאָרישע ווירקליכקייט מישט זיך דאָרטען דורך מיט שאַפונגען פון דער פאַנטאַזיע. עס פאַלען אוועק די גרעניצען פון אָרט און צייט. געשעהענישען וואָס האָבען זיך אָפּגעשפּילט אין פאַרשידענע לענדער, וואָס זיינען גאַנץ ווייט איינס פונ׳ם אנדערען, פּערזאָנען וואָס האָבען געלעבט אין פאַרשידענע צייטען ווערען צונויפגעוועבט אין איינעם אין א רייכפאַרביגען, פאַנטאַסטישען געוועב.

די דאָזיגע קינדהייט פון א פאָלק ווערט אָנגערופען זיין „פאַר־היסטאָרישע" צייט. געוועהנליך הערען מיר אין דער פאַר־היסטאָרישער צייט פון פעלקער וועגען העלדען און געטער. ניטאָ דאָרטען קיין גרעניץ צווישען מענש און גאָט. די מענשען זיינען האַלבע געטער און די געטער האַלבע מענשען. אנדערש זיינען אבער די געשיכטען פון דער פאַר־היסטאָרישער צייט פון אידישען פאָלק. די אידען האָבען ניט געהאַט קיין **ג ע ט ע ר**, נאָר **א י י ן** גאָט, יהוה. זיי זיינען אויך געווען פון דער עלטסטער צייט אָן אַנטי־מיטאָלאָגישטען: דאָס הייסט: זיי האָבען ניט געקאָנט פאַרטראָגען דעם געדאַנק, אז א מענש זאָל זיין א צו גרויסער מקורב מיט גאָט. די פיגורען פון דער אידישער פאַר־היסטאָרישער צייט זיינען דעריבער ניט קיין האַלב־געטער, נאָר ריינע מענשען. זיי האָבען אפילו א נאָהענטען פאַרקעהר מיט גאָט, וועלכער באַווייזט זיך אָפט צו זיי, אָבער זיי זיינען צוליב דעם ניט וועניגער מענשליך. ניטאָ אין זייער לעבען קיין זאַך איבער־מענשליכעס. אַלין וואָס ווערט וועגען זיי דערצעהלט, באַוועגט זיך אין דעם געוועהנליכען קרייז פון מענשען׳ס לעבען. די געשטאַלטען פון דער אידישער פאַר־היסטאָרישער צייט זיינען דעריבער געבליבען אינטערעסאַנט און אַנציהענד פאַר אַלע צייטען: און זייערע בולט׳ע מענשליכע שטריכען וועלען קיינמאָל ניט פאַרלירען זייער ווירקונג אויף מענשען פון פאַ־שידענע מדרגות פון אַנטוויקלונג און פון פאַרשידענע עלטערס.

נאמען ישמעאל, — דער פאטער פון דעם בעדואינער־פאלק פון די ישמעאלים אין מדבר. ערשט צו די עלטערע יאהרען זיין ריכטיגע ווייב שרה גע־בארען א זוהן יצחק. אברהם טרייבט ארויס פון זיין הויז, אויף שרה׳ס פארלאנג, הגר׳ן מיט איהר זוהן, ווארים דער אמת׳ער זוהן און יורש זיינער איז יצחק.

שרה איז געשטארבען. אברהם איז אלט געווארען. נאר איידער ער איז געשטארבען האט ער געוואלט פארזארגען זיין זוהן יצחק מיט א פרוי פון זיין אייגענער משפחה, פון די אראמעער אין חרן. דאס אויסצופיהרען גיט ער איבער דעם עלטסטען קנעכט פון זיין הויז. די סצענע טראגט זיך אויף א וויילע אריבער אין חרן. ביים ברונים אויסער׳ן שטאדט טרעפט דער קנעכט יצחק׳ס שוועסטער־קינד רבקה׳ן. זי קומט קיין כנען און ווערט יצחק׳ס פרוי. אברהם האט נאך קינדער פון אן אנדער קעפסווייב קטורה, אבער ער שיקט זיי אוועק אין „ארץ־הקדם“, אין אראביען. זיין יורש אין כנען בלייבט יצחק.

יצחק און רבקה האבען צוויי זיהן — א צווילינג: יעקב און עשו. און דא הייבט זיך אן די געשיכטע פון יעקב׳ן, וועלכע שפיעלט זיך אפ אין אנ־הויב אין כנען, ווערט אריבערגעטראגען קיין חרן און ענדיגט זיך ווידער אין כנען. אלס ערשטער זוהן ווערט געבוירען עשו, און גלייך נאך איהם קומט יעקב. עשו איז א יעגער און יעקב א פאסטוך. עשו איז דער בכור. אבער דער קלוגער יעקב קריגט ארויס פון איהם די בכורה פאר א טאפ לינזען און שפעטער נארט ער אויך ארויס פון איהם דעם פאטער׳ס ברכה. עשו פאלט אריין אין א גרים צארן און וויל דער׳הרג׳ענען זיין ברודער. יעקב מוז פאר־לאזען באר־שבע, און די סצענע ווערט אריבערגעטראגען אויף א לענגערער צייט קיין חרן; און ווידער זיינען מיר דארטען אויסען שטאדט ביים ברונים. רבקה האט ביים ברונים אנגעטרענקט אברהם׳ס קנעכט און זיינע קעמלען: יעקב האט ביים ברונים אנגעטרענקט די סטאדע פון רחל׳ען. — דער שענער טאכטער פון זיין אנקעל לבן. אבער רחל האט אן עלטערע שוועסטער לאה, מיט שוואכע, מיאוס׳ע אויגען. יעקב האט ליב רחל׳ען און ער דינט לבן׳ען זיבען יאהר פאר איהר. אין דער חופה־נאכט אבער ווערט ער אפגענארט פון לבן׳ען, און ער האט קיין אנדער ברירה ניט ווי הייראטען ביידע שוועס־טערס און דינען נאך זיבען יאהר. לאה האט זעקס זיהן: ראובן, שמעון, לוי, יהודה, יששכר זבלון; רחל האט אין אנהויב בלויז איין זוהן, יוסף. אבער אייטער די צוויי ווייבער האט יעקב נאך צוויי קעפס־ווייבער: רחל׳ס דינסט בלהה און לאה׳ס דינסט זילפה. בלהה האט צוויי זיהן: דן און

די געשיכטע פון דער פאר־היסטארישער צייט פון אידישען פאלק הייבען זיך אן אין חומש שמות מיט דער קנעכטשאפט פון די אידען אין מצרים און זייער באפרייאונג דורך משה'ן. אין אט די געשיכטען זיינען שוין די אידען א פאלק און טראגען שוין דעם נאמען „בני ישראל" — זייער נאמען פון דער היסטארישער צייט. אבער פאראויס פאר די דאזיגע געשיכטען קומט אין חומש בראשית א לאנגע, צוזאמענגעפלאכטענע מעשה פון די אבות און זייערע קינדער. אין אט דער מעשה ווערט ניט גערעדט פון קיין אידישען פ א ל ק, ווי אין דער מעשה פון יציאת מצרים, נאר פון א אידישער מ ש פ ח ה און פון איהרע פארהעלטענישען מיט איהרע נעהנטערע און ווייטערע קרובים.

די פאמיליען־געשיכטע פון די אבות שפילט זיך אפ אין דריי לענדער: אין ארם נהרים (מעסאפאטאמיען), אין כנען און אין מצרים; און די סצע־נעס טראגען זיך אפט אריבער פון איין לאנד אין דעם אנדערען. צוערשט קומט א געשיכטע פון דריי דורות: א טאטע, א זוהן און צוויי אייניקלעך. דער זיידע פון דער פאמיליע, אברהם אדער אברם, שטאמט פון מעסאפאטאמיען. דארטען באווייזט זיך גאט צו איהם און זאגט איהם, אז ער זאל פארלאזען זיין לאנד און זיין משפחה און געהן אין דאס לאנד וואס ער וועט איהם אנווייזען. אברהם, צוזאמען מיט זיין פרוי שרה און מיט זיין ברודער'ס זוהן לוט, קומט אין כנען. גאט באווייזט זיך דארטען צו איהם און פאר־שפרעכט איהם, אז ער וועט דאס דאזיגע לאנד אוועקגעבען צו איהם און זיינע קינדער. אברהם און לוט זיינעןביידע רייכע שעיך'ס און פארמאגען אסך סטא־דעס. אט אזוי וואנדערען זיי ארום מיט זייערע סטאדעס איבער'ן לאנד. אין א צייט פון הונגער וואנדערט אברהם אוועק אזש קיין מצרים און קומט דערנאך צוריק אין כנען. צום סוף אבער קאנען אברהם און לוט מעהר ניט צורעכט־קומען; זייערע פאסטוכער קריגען זיך און וועגען דער פאשע. לוט ניט דערפאר אויף דאס נאמאדישע לעבען. ער ווערט ציוויליזירט און באזעצט זיך אין די כנעני'שע שטעדט אין „ככר הירדן" (קרייז פון דעם ירדן). אברהם אבער האלט זיך ווייט פון די ציוויליזירטע און זינדיגע כנענים. ער בלייבט א נאמאד און לעבט אין געצעלטען אין חברון. די זינדיגע שטאדט סדום פון די כנענים, וואו לוט האט געוואוינט, ווערט איבערגעקעהרט. בלויז לוט און זיינע צוויי טעכטער ווערען געראטעוועט צוליב אברהם'ס זכות. אין פון זיי קומען ארויס עמון און מואב, די צוויי שכנים־פעלקער פון די אידען אין דרום־מזרח פון פאלעסטינא.

אברהם האט צוערשט געהאט א זוהן פון זיין קעפסווייב הגר פיט'ן

פון דראמאטישער געשפאנטקייט און אפוויקלונג ווערט דא דערגרייכט מיט די פשוט׳סטע מיטלען.

יוסף איז זיין פאטער׳ס ליבלינג. ער דערצעהלט חלומות, אין וועלכע עס זעהט זיך אן אמביציע צו הערשען. זיינע ברידער האבען איהם דעריבער פיינד, און אז ער קומט צו זיי קיין ד ו ת ן אין זיין פאטער׳ס שליחות, קאנספירירען זיי איהם צו טויטען. נאר ראובן ראט זיי אפ דערפון. ער הייסט זיי בעסער איהם אריינווארפען אין א גרוב, כדי ער זאל איהם נאכ־הער קאנען ארויסנעמען פון דארטען און איהם ברייגנען צוריק צום פאטער. אבער ווען ראובן קומט צוריק צו דער גרוב געפינט ער שוין מעהר ניט יוסף׳ן. א גרופע מדיני׳שע הענדלער זיינען אונטערדעסען פארבייגעצויגען און האבען ארויסגענומען יוסף׳ן פון גרוב און איהם מיטגענומען מיט זיך. לויט א צווייטען נוסח איז עס יהודה, וועלכער האלט אפ די ברידער פון פארגיסען יוסף׳ס בלוט. ער ראט זיי בעסער איהם צו פארקויפען פאר א קנעכט. א קאראוואן ישמעאלים ציהט פארביי. די ברידער נעהמען אן יהודה׳ס עצה און פארקויפען יוסף׳ן צו די ישמעאלים. זיי ברייגנען דאן צום פאטער יוסף׳ס העמדיל איינגעטונקט אינ׳ם בלוט פון א ציגען־באק, און דער פאטער איז זיכער, אז יוסף איז טויט, אז א ווילדע חיה האט איהם אויפגעגעסען.

די דערצעהלונג לאזט די ברידער אין כנען ארום דעם וויינענדיגען פא־טער און געהט ווייטער אן מיט דער אינטערעסאנטער קאריערע פון יוסף׳ן אין מצרים. פון דעם געצעלט פון א נאמאד אין כנען ווערען מיר דאן אריבער־געטראגען אין דעם פאלאץ פון פרעה׳ס א הויכען באאמטען. ביי ווען אין הויז יוסף קומט אן אלס קנעכט. יוסף׳ס שיקזאל האלט זיך כסדר אין ביי־טען. ער געפינט חן ביי זיין האר אין די אויגען, ווייל אלץ וואס ער טוט באגליקט איהם. ער איז אבער אויך זעהר שען און די פרוי פון זיין האר הייבט אויף איהרע אויגען צו איהם. יוסף בלייבט געטריי זיין האר: זי נעמט דערפאר פון איהם נקמה; זי באשולדיגט איהם, אז ער האט זי געוואלט פאר־פיהרען און יוסף ווערט אריינגעווארפען אין געפענגעניש. דא צייכענט ער זיך אויס מיט זיין פעהיגקייט אלס „פותר־חלומות“, און אז פרעה דארף א גרויסען חכם ווער עס זאל איהם פותר חלום זיין, ווערט יוסף רעקאמענדירט צו איהם. ער דערקלערט פרעה׳ן, אז זיין חלום באדייט, אז א הונגער וועט באלד קומען אין לאנד. און פרעה באשטימט איהם אויפ׳ן שטעל אלס „משנה למלך“, מיט דער אויפגאבע אנצוזאמלען גענוג שפייז אין מצרים פאר די קומענדיגע הונגער־יאהרען.

נפתלי, און אויך זילפה האט צוויי זיהן: גד און אשר. אין גאנצען האט יעקב צוועלף זיהן.

יעקב דינט לבן'ען א דריטען מאל זיבען יאהר פאר א ליין. לבן זוכט צו נארען יעקב'ן. יעקב איז נאך קליגער און נארט לבן'ען. ווידער ענדיגען זיך די זיבען יאהר. יעקב איז רייך; האט אסך סטאדעס: אין איין מאל, ווען לבן געהט אוועק ווייט פון דער היים שערען די שאף, גנב'עט זיך יעקב אפ און אנטלויפט מיט זיינע ווייבער און קינדער און מיט זיין גאנצען האב און גוטס. לבן יאגט איהם נאך, אבער זיי ווערען צום סוף גוט, מאכען א בונד פון פריינדשאפט; לבן געהט צוריק אהיים קיין ארם און יעקב וואנדערט קיין כנען.

די סצענע ענדערט זיך. ווידער זיינען מיר אין כנען און ווידער האבען מיר דיזעלביגע העלדען ווי אין אנהויב פון דער יעקב־געשיכטע: די צוויי פיינדליכע ברידער. יעקב טרעפט זיך מיט עשו'ן, אבער אויך מיט איהם ווערט ער גוט און זיי צעשיידען זיך אין פרידען.

נאך מאנכע קלענערע פאסירונגען דערגרייכט יעקב זיין אלטע היים, וועלכע ער האט פארלאזען אזוי לאנג צוריק. ווען ער איז געקומען אהיים, איז איהם אפגעשטארבען רחל,—זיין געליבטע פרוי, געבארענדיג א צווייטען זוהן, בנימין. בנימין בלייבט דעריבער דער מוזיניק אין דער משפחה, אי־בער וועמען דער פאטער ציטערט כסדר און לאזט איהם פון דער האנט ניט אוועק.

דא ענדיגט זיך די געשיכטע פון די דריי אבות. אלע קינדער פון אברהם'ס פארצווייגטער משפחה זיצען שוין אין זייערע היימען. הגר'ס זוהן ישמעאל זיצט אין מדבר פארן; קטורה'ס קינדער זיצען אין אראביען; עמון און מואב, די אייניקלעך פון לוט, זיצען אין דרום־מזרח פון ארץ ישראל; לבן'ס היים איז חרן אין ארם נהרים; עשו זיצט אויף'ן בארג שעיר און „יעקב זיצט אין'ם לאנד וואו זיין פאטער האט געוואוינט, — אין לאנד כנען".

עס קומט דער צווייטער טייל פון דער פאמיליען־געשיכטע פון די אבות: די מעשה פון יעקב'ס קינדער אדער פון יוסף'ן און זיינע ברידער. די דאזיגע געשיכטע איז די שפאנענדסטע און רייכפארביגסטע פון חומש בראשית. וואונדערליך פאנטאסטיש און דאך אזוי איינפאך און נאטירליך לויפען די געשעהענישען און בייטען זיך די סצענעס. די איינצעלנע מאטיווען זיינען דא פון זיך אליין ארייננעפלאכטען איינער אין דעם אנדערען; און די קונסט

דאס־גוטס. אויסדריקענדיג זיין פעסטען גלויבען, אז גאט וועט צוריקברייננען יעקב'ס משפחה אינ'ם לאנד פון זייערע פאטערס, שטארבט יוסף אין א הויכען עלטער און עס ענדיגט זיך דערמיט די וואונדערליך צוזאמענגעפלאכטענע פאמיליען־געשיכטע פון די אבות און זייערע קינדער.

באלד קומט דער הונגער, און נאך א לאנגער צייט הערען מיר ווידער פון יעקב'ן און זיינע קינדער. אויך אין כנען האט דער הונגער זיך געלאזט פיהלען. מצרים איז דאס איינציגע לאנד וואו מ'קריגט ברויט, און יוסף'ס ברידער קומען פון כנען קיין מצרים קויפען שפייז. נאר דער מיזיניק בנימין בלייבט אין דערהיים. נאך דעם אומגליק מיט יוסף'ן לאזט איהם דער פאטער ניט אוועק פון זיך. יוסף זעהט זיינע ברידער קומענדיג. ער דערקענט זיי, אבער ער גיט זיך ניט ארויס ; אדרבה, ער איז שטרענג צו זיי ; ער באשולדיגט זיי, אז זיי זיינען שפיאנען. זיי דערצעהלען איהם ווער זיי זיינען און ווער זייער פאמיליע איז, און ער נעמט צו איינעם פון זיי, שמעון'ען, אלס משכון, אז זיי וועלען ברייגנען אהער זייער קליינעם ברודער בנימין, ווען זיי האבען צופעליג דערמאנט, באשטעטיגענדיג דערמיט זייערע רייד. יעקב וויל אבער בשום אופן ניט לאזען געהן בנימין'ען אזוי ווייט ווי ביז מצרים, אבער דער הונגער איז שטארקער פאר איהם און ער מוז צום סוף נאכגעבען. דער אלטער פאטער בלייבט אין כנען און אלע זיינע געבליבענע קינדער געהען קיין מצרים. דאס ערשטע מאל זינגט יוסף איז פארקויפט געווארען פאר א קנעכט זיינען אלע ברידער ווידער צוזאמען. זיי עסען און טרינקען ביי יוסף'ן, און אויף'ן וועג אהיים יאגט זיי אונטער דער פארוואלטער פון יוסף'ס הויז און באשולדיגט זיי, אז זיי האבען אוועקגע'גנב'עט יוסף'ס זילבערנעם כישוף־בעכער (וועלכען יוסף האט באפוילען ארייצולעגען אין בנימין'ס זאק). זיי קומען צוריק אין יוסף'ס הויז. יוסף וויל פאר־האלטען בנימין'ען אלס גנב, אבער יהודה אין א לאנגער רעדע אפעלירט צו איהם, אז אויב זיי קומען אהיים אהן בנימין'ען וועט דער פאטער אויף'ן שטעל שטארבען.

דא האט די דערצעהלונג דערגרייכט איהר קלימאקס. יוסף קאן זיך שוין מעהר ניט צוריקהאלטען און ער לאזט זיך דערקענען צו זיינע ברידער. די ברידער, באשאנקען מיט די בעסטע מתנות, געהען איצט אהיים ברייגנען דעם פאטער. יעקב קומט אין מצרים, און ווידער זיינען אלע קינדער ארום איהם ווי אין אנהויב פון דער געשיכטע, אבער אנשטאט אין כנען לעבען זיי איצטער אלס פאסטוכער אינ'ם לאנד ג ש ן אין מצרים.

יעקב דערגרייכט א הויכען עלטער און שטארבט אין מצרים מיט א ברכה אויף די ליפען צו יעדען פון זיינע קינדער. די קינדער פאלגען זיין צואה און טראגען איהם מקבר זיין אין דעם לאנד פון זיינע עלטערן, אין כנען. יוסף טרייסט זיינע ברידער נאך יעקב'ס טויט און פארשפרעכט זיי, אז ער וועט פון זיי קיין נקמה ניט נעמען, נאר אדרבה, ער וועט זיי אויסהאלטען מיט אל־

אָפּ דאָס פארהעלטעניש צווישען צוויי פעלקער, די אידען און די אדומים, אין דער צייט פון דער אידישער מלוכה.

עס האָבען זיך דעריבער געפונען אסך פאָרשער, וועלכע דערקלערען די גאַנצע געשיכטע פון די אבות אלס א זאמלונג פון אידישען פאלקלאָר, וועלכע גיט געשיכטע פון פעלקער, שבטים און ערטער (למשל שכם אין בראשית ל"ד) אין דער פאָרם פון א סדר־היחוס און א פאמיליען־געשיכטע. לויט זיי, הייסט עס, הייבט זיך אָן די אידישע פאָר־געשיכטע מיט מצבים, און אלץ וואָס ווערט דערצעהלט אין חומש בראשית מכוח אידישע פאמיליעס, וועלכע האָבען זיך אויפגעהאלטען אין כנען איידער זיי זיינען געקומען אין מצרים— איז ניט מעהר ווי א פאָלקס־פאַנטאַזיע, וואָס האָט אריבערגעטראָגען אין דער אורצייט צושטענדען און פארהעלטענישען פון דער היסטאָרישער צייט, בשעת די אידען זיינען שוין אין זייער לאַנד געזעסען*).

אָבער אזא דערקלערונג שטעלט ניט אין גאַנצען צופרידען. ס'איז טאַקע אמת, אז אסך נעמען אין חומש בראשית שטעלען פאָר פעלקער, אָבער ניט אלע. באַזונדערס איז דאָס דער פאַל ביי די דריי אבות: אברהם, יצחק און יעקב, ביי וועמען דאָס פערזענליכע שטעהט אין פאָדערגרונט און דאָס עט־נאָלאָגישע אין הינטערגרונט. אברהם און יעקב זיינען אויך באוויזען גע־וואָרען פון די אויסגעגראָבענע אויפשריפטען אלס אַלטע סעמיטישע פער־זאָנען־נעמען. פארקעהרט אָבער האָבען מיר ניט דעם מינדסטען שפּור פון אברהם, יצחק און יעקב אלס נעמען פון פעלקער אדער שבטים. דערצו נאָך איז דאָס פרידליכע, מילדע לעבען פון די אבות בשום אופן ניט קיין פּאָעטישע אָפּשפּיגלונג פון דעם קריגערישען, ווילדען לעבען פון די אידישע שבטים

*) עס געפינט זיך אויך אן אזויגערופענע מיטאָלאָגישע טעאָריע, וועלכע דער־קלערט די אבות אלס געוועזענע לאָקאַלע געטער פון די כנענים, וואָס זיינען פארוואַנדעלט געוואָרען ביי די אידען אין פּאַטריאַרכען פון דער אורצייט. באמת אָבער וויסען מיר אַלס געטער פון די נעמען פון חומש בראשית בלויז „גד" (ישעיה ס"ה 11) און פיליכט אויך „אדום" און „עשו" (וו. מאַקס מיללער, אַזיען אונד איוראָפּא נאך אלטעגיפטישען דענקמעלערן, לייפציג, 1893, ז. 316—317). צו דערקלערען אָבער אברהם, יצחק און יעקב אַלס געוועזענע געטער פון די כנענים איז ניט מעהר ווי אַ וויסענשאַפטליכע אויבער־סברא אָהן אַ וואָסערען גע־זונטען יסוד. די דאָזיגע טעאָריע ווערט איצט פארטראָטען פון גאַנץ ווענינ ערנסטע פאָרשער פון דער ביבעל און עס לוינט ניט דעריבער זיך אריינצולאָזען אין דעם באריכות.

2. ח. שוים

וואס שטעלען מיט זיך פאָר די מעשיות וועגען די אבות

אז די מעשיות וועגען די אבות זיינען ניט קיין היסטאָריע איז א ענ־גערען זין, איז איבעריג צו באווייזען. אין א גרויסען טייל פון אָט די מעשיות זעהט מען באשיינפּערליך, אז די נעמען שטעלען פאָר ניט קיין פּערזאָנען, נאָר פעלקער און שבטים. ס'איז זיכער, למשל, אז ישראל און זיינע צוועלף זיהן שטעלען פאר דאָס פאָלק ישראל און די אידישע שבטים אין דער הים־טאָרישער צייט אין ארץ ישראל. די צאָהל 12 איז א קינסטליכע. וואָרים דיזעלביגע צאָהל געפינען מיר אויך ביי נחור'ס און ביי ישמעאל'ס קינדער (בראשית כ"ב 20־24; כ"ה 13־15). דערצו געפינען מיר אין חימש דריי פארשידענע סיסטעמען פון 12 שבטים*). דאָסזעלביגע איז אויך מיט אזיינע נעמען ווי א שטייגער עמון און מואב (לוט'ס קינדער), הגר'ס זוהן, ישמעאל, און קטורה'ס זוהן מדין. וואָרים אין איין דור ארום, אין דער געשיכטע פון יוסף'ן טרעפען מיר שוין די ישמעאלים און די מדינים אלס פעלקער, וועלכע פיהרען אָן א קאראוואנען־האַנדעל צווישען פּאלעסטינא און עגיפּטען. אייך אין דער געשיכטע פון יעקב און עשו און אין יצחק'ס ברכה שפּיגעלט זיך

---

*) דעם ערשטען סיסטעם געפינען מיר אין בראשית כ"ט, ל.

א. לאה'ס קינדער 7: ראובן, שמעון, לוי, יהודה, יששכר, זבולן, דינה.

ב. בלהה'ס קינדער 2: דן, נפתלי.

ג. זלפּה'ס קינדער 2: גד, אשר.

ד. רחל'ס קינדער 1: יוסף.

דעם צווייטען סיסטעם געפינען מיר אין בראשית ל"ה. דינה איז דאָ ארויס־געפאלען און אנשטאָט איהר איז א־יינגעשטעלט בנימין. דעמזעלביגען סיסטעם טרעפען מיר אויך אין יעקב'ס ברכה (בראשית מ"ט). דעם דריטען סיסטעם גע־פינען מיר אין במדבר קאפּ. א, ז און י"ג. דאָ איז אויך לוי ארויסגעפאלען, אלס גייסטליכער שבט, און אנשטאָט איהם איז יוסף צעטיילט אויף צוויי שבטים: מנשה און אפרים.

3. ר. קיטעל

דער היסטאָרישער הינטערגרונט פון די מעשיות וועגען די אבות

אומעטום אויף דער גרויסער ביהנע פון דער וועלטגעשיכטע איז עס א דערהויבענע דראמע צו זעהן ווי עס ארבייט זיך ארויס א נייע קולטור־וועלט אויפ'ן פלאץ פון אן אנדער אונטערגעהענדער אדער אין מיטען פון מעהרערע זינקענדע קולטורען. ארום דעם מיטען פון צווייטען יאהרטויזענד (פאר דער קריסטליכער ערא) זיינען די עגיפטישע, ווי אויך די באַבילאָנישע קולטורען שוין לאנג געוועזן אריבערגעטראָטען זייער העכסטען שטאַפּעל. אין כנען באריהרען זיי זיך ביידע. אט דאָ לעבען זיי זיך אויס; אט דאָ ברייגגען זיי ארויס ביי דער היימישער באפעלקערונג, אין פיעלפאַכיגער פארבינדונג מיט פרעמדע עלעמענטען, א מיש־קולטור, וועלכע האָט זינט דעם מיטען פון צווייטען יאהרטויזענד שוין געטראגען אין זיך מאנכע סימנים פון איבעררייפקייט. די באזעצונג פון די פרוכטבארע טאָלען, באַזונדערס פון דעם טאָל יזרעאל, די גרינדונג פון באפעסטיגטע שטעדט, דער איינפלוס פון די רייכע פאָרט־שטעדט פון סיריען, און מעהר פאר אלעמען — דער פאָרט־שטאָדט ביבלאָס; דאָס שטארקע אריינדרינגען אויך פון עגיפּטישע עלעמענטען — דאָס אלץ האָבען קענטיג שוין דעמאָלט געשאַפען אין כנען סאַי א קלאס פון פויערים, וואָס האָבען געפיהרט א באקוועם לעבען, און סאַי א רייכע שטאָדטישע באפעלקערונג פון האנטווערקער, קינסטלער און סוחרים, וואָס זיינען געוועזן געניינגט צו א לוקסוס־לעבען. די עגיפּטישע גובערנאַטאָרען און גארניזאָנען ברייגגען מיט זיך עגיפּטישע מנהגים און דאָס רייכע עגיפּטישע לעבען. חשוב'ע קריגס־לייט פון מגידו האָבען גאָלדענע און זילבערנע וואָגענס. די סאָלדאטען פון טהוטמאָס דעם דריטען, האָבען נאָך דער עראָבערונג פון פעניקיען „גע'שיכור'ט און זיך געזאַלבט מיט אויל ווי אויף אן עגיפּטישען יום־טוב". שוין זינט דעם אנהויב פון צווייטען יאהרטויזענד קומען אריין פון סיריען טייערע שטאָפען און זאלבען, גאָלדענע און זילבערנע תכשיטים, אלערליי קונסט־האַנטווערק, וועבערייען, וואָזעס און פרויען־צירונג. אלס צוגאב דערצו האָט מען אין כנען שוין פריה

בשעת זיי האבען אריינגעוואנדערט אין לאנד כנען. די אבות לעבען בשלום מיט זייערע שכנים, בעת די אידישע שבטים האלטען אין איין פיהרען מלחמות. צו די אבות געהערט אויך ניט דאס גאנצע לאנד כנען. נאר מאנכע קליינע, אומבאדייטענדע טיילען פון איהם. ווען זייער פערזאן וואלט ניט געווען מעהר ווי א פראדוקט פון דער אידישער פאנטאזיע פון דער היסטארישער צייט, וואלטען זיי געוויס פארגעשטעלט געווארען אלס די אייגענטימער אין באהערשער פונ'ם גאנצען לאנד, כדי צו באשטעטיגען דאס רעכט פון די אידען אויף דאס לאנד וואס זיי האבען עראבערט.

מען מוז צוגעבען, אז דער ראהם און דער קאלאריט פון די מעשיות וועגען די אבות שטאמען טאקע אין א גרויסער מאס פון דער היסטארישער צייט, בשעת די דאזיגע מעשיות האבען באקומען די פארם, אין וועלכער מיר האבען זיי היינט. ס'איז אבער ניט געזאגט, אז הינטער רעם ראהם און דעם קאלאריט ליגט ניט א היסטארישער קערן און עס שטעהען ניט היסטארישע פערזאנען פון דער גראהער אורצייט. אפילו די געשיכטען וועגען יעקב'ס קינדער, די שבטים, לאזען זיך ניט דערקלערען אין גאנצען פון די אומשטענדען פון וואסער ניט איז צייט, נאכדעם ווי די אידען האבען זיך שוין געהאט באזעצט אין זייער לאנד. אויך פאר זיי מוזען מיר אנקומען צו אן אורצייט אין דער פאר־געשיכטע פון די אידען איידער זיי זיינען נאך געקומען אין מצרים.

די אונטערסטע שורה איז, אז די פאמיליען־געשיכטע פון די אבות מוז באטראכט ווערען נאר אלס די פארם, אין וועלכער די פאלקסטימליכע טראדיציע האט דערהאלטען פאר די שפעטעריגע דורות געוויסע געשעהע־נישען און צושטענדען פון אן אלטער, גראהער אורצייט. ארום דעם היסטא־רישען קערן האבען זיך אין משך פון דער צייט ארומגעוויקעלט אסך געשיכטען פון פעלקער און שבטים אין דער פארם פון א דערצעהלונג. עס זיינען אויך אריינגעשפונען געווארען אלגעמיינע פאעטישע מאטיווען, וועלכע האבען לכתחילה גאר קיין שייכות ניט געהאט צו די אבות. מיר מוזען דעריבער ארויסשניידען היינט דעם היסטארישען פאדים פון דעם גרויסען פאעטישען געוועב, אין וועלכען די אידישע פאלקס־פאנטאזיע האט איהם אריינגעפלאכ־טען.

טייכען און ניט דורך בערג. אין אלע צייטען האט דא אראביען אריינגעשיקט צום מזרח און צום מערב־לאנד פון ירדן יענע קינדער איהרע, וואס האבען קיין ארט ניט געהאט מעהר אין דערהיים און זיינען פון הונגער געטריבען געווארען צום פרוכטבארען לאנד. דאס באארבייטע, לויט זייערע השגות איבערייכע ישוב־לאנד ציהט אויף זיך זייערע באגעהרענדע בליקען: די פרוכטבארע טאלען, מעהר פאר אלע דער טאל יזרעאל, ווייטער אייך דער שרון און די שפלה, רייצען צו א צייטווייליגען רויב־צוג, און, ווען מעגליך, אויך צו א דויערענדיגער באזעסענקייט. אויך די רוקענס פון די בערג, ניט אזוי הויך און רויה ווי אין סיריען, גיבען אפט גענוג געלעגענהייט צו כאפען רויב אדער צו פארבלייבען. מיט דער צייט ווערען די נייע־אריינגעדרונגענע, וועלכע זיינען אין אנהויב געווען לעסטיגע, אומגעבעטענע געסט, באלעבאטים פון איינצעלנע געגענדען. דער נייער אופן פון לעבען, וועלכער איז זיי פון דערהיים אויס פרעמד, ווערט אלץ מעהר און מעהר אריבערגענומען, מחמת ער שאפט א זיכערע דערנערונג. פון רויבערישע וואנדער־שבטים ווערען אויף אזא'ן אופן פרידליכע האלב־נאמאדען; און פון האלב־נאמאדען ווערען מיט דער צייט פויערים און שטאדט־מענשען. דאס פרישע בלוט, וואס איז ריין לויט דער ראסע, מישט זיך מיט די אלטע משפחות, און די יונגע, ביז דאמאלסט קולטור־פרעמדע אדער גאר קולטור־פיינדליכע נייע־אנגעקומענע ווערען אליין קולטור־טרעגער, און פילייכט, צוליב באזונדערע מעלות און צוליב זייער ריינעם בלוט, ווערען זיי גאר מיט דער צייט קולטור־פארשפרייטער.

אויף קיינע פון די פארשידענע שיכטען, וואס זיינען אין לויף פון דער צייט אריינגעדרונגען אין פאלעסטינא, איז עס ניט מקוים געווארען אין א העכערער מאס ווי אויף יענע שיכטען, פון וועלכע ס'איז שפעטער ארויסגעוואקסען דאס פאלק ישראל. ס'איז גאנץ נאטירליך וואס זיינע ערשטע התחלות ליגען אין טונקעלקייט. ווען עס זאל זיך אונז איינגעבען אויפצוכאפען מאנכע שטראהלען פונ'ם ערשטען מארגען־ליכט, וואס האט אנגעהויבען צו באשיינען יענע טונקעלקייט, און צו דערקענען דורך זיי די סאמע ערשטע קאנטורען פון היסטארישע געשעהענישען און געשטאלטען, וועלען מיר דעמאלט האבען אויפגעטאן אלץ וואס מ'קאן בכלל דערווארטען אין דער לאגע פון דעם עניין.

ווייט אין דער ערשטער העלפט פון צווייטען יאהרטויזענט קומט ווידער פאר א באוועגונג צווישען די פעלקער אין צפון און אין מזרח. דער רעזולטאט פון דעם איז געווען, וואס די היקסאס האבען זיך אריינגעריסען

אריבערגענומען די וויין־קולטור און די ווילדע אָרגיען פון דעם קולט, וועלכע הענגען מיט איהר צוזאַמען. דער תנ"ך גיט געוויס איבער ריכטיגע איינדרוקען, ווען ער באַטראַכט די כנענים און אמורים אַלס אויסגעלאַסען (בראשית ט 20—; ט"ו 16 ; י"ט 4—).

אָבער אין מיטען פון אָט די זינקענדיגע מעכטען דערהייבט זיך אַ נייע קולטור. זי לעגט ניט איהר הויפּטגעוויכט אויף ציוויליזאַציע, אָדער פאַרשע־נערונג און באַרייכערונג פונ'ם אויסערליכען אָדער פונ'ם אַלגעמיין גייסטיגען לעבען. דערפאַר אָבער גיט זי זיך אָפּ מיט אַזאַ וויכטיגען עלע־מענט פון גייסטיגען לעבען פון דער מענשהייט ווי די רעליגיאָן. אָט די נייע קולטור נעהמט אויף אַ קאַמף מיט די עקסיסטירענדע קולטורען און רע־ליגיאָנען און שאַפט אַ נייע גייסטיגע וועלט, וועלכע, כאָטש זי לערענט פון זיי אַלעמען, שיידט זי זיך דאָך אָפּ פון זיי אַלעמען דורך איהר אָריגינאַ־ליטעט.

קיין לאַנד אין דער וועלט איז לויט זיינע נאַטירליכע באַדינגונגען ניט געווען אַזוי צוגעפּאַסט פאַר דעם גאַנג פון די געשעהענישען, וואָס האָבען זיך דאָ צוגעגרייט, ווי דאָס לאַנד כנען. ווער עס איז גענייגט צו גלויבען, אַז עס הערשען גייסטיגע כוחות אין דער מאַטעריעלער פיהרונג פון דער מענש־ליכער וועלט, דער וועט דאָ געפינען אַ באַשטעטיגונג פאַר זיינע געדאַנקען. לויט דער געאָגראַפישער לאַגע פונ'ם לאַנד האָבען דאָרטען פון אַלע זייטען אריינגעשטראָמט און עס גייסטיג באַאיינפלוסט יענע פעלקער, וואָס האָבען שוין געהאַט געוויסע קולטור־גיטער, און דערפאַר האָבען די שבטים און משפחות, וועלכע האָבען זיך דאָ באַזעצט, גאַנץ פריה זיך גענומען צו באַ־אַרבייטען די טאָלען און די בערג־רוקענס, בויען שטעדט און פאַרפיינע־רען דאָס לעבען.

אַרום דעם מיטען פון צווייטען יאָהרטויזענד טרעט בולט אַרויס, ווי שוין פיעל מאָל פריהער, די באַזונדערע אייגענאַרטיגקייט פון דער לאַגע פון לאַנד: פּאַלעסטינאַ איז ניט בלויז אָפען אין דרום, אין צפון און אין מערב פאַר קולטורווירטע און האַלב־קולטורווירטע אַריינוואַנדערער: נאָך מעהר איז זי אָפען אין מזרח, צום מדבר צו. אין אַ ברייטען, פלאַכען שטח באַ־ריהרט זיך דאָס לאַנד פון ים־המלח און זיין הינטערלאַנד אין דרום ביז אַרויף אין גליל מיט דער אַראַבישער וויסטע, וועלכע הייבט זיך אָפּ אַן עטליכע שטונדען הינטער דעם ירדן, אָדער ביי דעם בערגלאַנד אין מזרח, און שפּרייט זיך אויס אין אַ וויטקייט אָהן אַן ענד. דאָ לאָזט איין צום איינטריט אַ ווייט געעפענטער טויער, וואָס איז ניט פאַרשלאָסען ניט דורך

טער פון אנדערע סעמיטישע שבטים (בראשית י 25 ; י"א 17), איז א ראיה געגען דעם. עברים איז לויט דעם אין תנ"ך גופא ניט גלייכבאַדייטענד מיט ישראל, נאָר א באצייכענונג פאר א ברייטערע גרופע פון שבטים. די האבירי און די מיט זיי פארוואנדטע סאַ־גאַז דאַרף מען דערפאר אין א ווייטערען זין באטראכטען פאר גלייך מיט יענער גרעסערער גרופע, עס הייסט: מיט די עברים. האבירי־עברים איז דער נאָמען פאר יענע סעמיטישע שבטים, וועלכע האָבען זיך גענומען צו וואנדערען צוליב דער פריהער באשריבענער פעלקער־באוועגונג און זיינען אריינגעדרונגען ביז אין פאַלעסטינא אריין. צווישען אַט די דאָזיגע וואנדער־שבטים דארפען מיר עס זוכען יענע משפחות, פון וועלכע ס'איז שפעטער ארויסגעוואקסען דאָס פאָלק ישראל. אין יאָהר־הונדערטער ארום האָט זיך נאָך געהאלטען די ערינערונג אין ישראל, אז ביי־דע: ישראל און עברים, זיינען פון דערהיים אויס ניט דיזעלביגע זאַך. א געוויסע צייט, נאָכדעם ווי איין צווייג פון די „בני עבר", וועלכער האָט גע־טראָגען דעם נאָמען י ש ר א ל, האָט זיך געמאכט זעלבשטענדיג און האָט איבערגעגעבען זיין נאָמען צו א גאנצער גרופע פון שבטים, האָבען קענטיג זיך נאָך געהאלטען אין זכרון די פאַקטען פון די אַמאָליגע צושטענדען. ערשט מיט דער צייט ווערען די איבערבלייבעכצען פון יענע עבר־שבטים, וועלכע האָבען געלעבט אין פאַלעסטינא ביז דער צייט פון די שופטים נאָך אונטער אַן אייגענעם נאָמען, אבער אונטער פרעמדער הערשאַפט, פארשלונגען פון ישראל, וועלכער איז אונטערדעסען געוואָרען מעכטיג. אז עס האָבען זיך דערהאלטען שפורען פון די דאָזיגע וואנדער־שבטים פיליכט אויך אויף אַן אנדער באָדען אויסער פאַלעסטינא, דאָס וועלען מיר שפעטער זעהן.

ווען און פון וואנעט זיינען זיי געקומען אין לאנד און וואָס ווייסען מיר וועגען דעם אופן פון זייער אריינדרינגען?

די טראַדיציע פון דעם פאָלק ישראל וועגען זיין אוראלטער צייט האָט זיך ביי אונז דערהאלטען אין איינצעלנע לעגענדען און גאַנצע קרייזען פון לע־גענדען. ווען מ'נעמט פון זיי אראָפּ דאָס ניט וויכטיגע, זעהט מען דאָן, אז זיי האָבען צו טאָן מיט געוויסע פאַקטען. בנוגע דעם מאַטעריאל דערגרייכען יענע לעגענדען צוריק ביז אין די סאַמע אוראלטע צייטען, און אין מאַנכע שטעלען קען מען דורך זיי נאָך באקומען א בליק אויף היסטאָרישע צושטענדען. די פראַגע קאָן דערפאַר פאַר אונז זיין, ניט אויב די לעגענדען אנטהאלטען אין זיך א היסטאָרישען קערן? נאָר אויף ווי ווייט איז דאָס דער פאַל? און וואו דארפען מיר היסטאָריש אָנקניפען זייער אינהאלט מיט דעם גאַנג פון די געשעהענישען, וואָס זיינען אונז באַקאַנט? אויך דאָ וועט עס

אין עגיפטען און זיינען נאכהער פון דארטען ארויסגעטריבען געווארען. עס האבען זיך דעמאלט אנגעהויבען די גרויסע מלחמות פון טהוטמאס דעם ערשטען און זיינע נאכפאלגער וועגען דער הערשאפט פון סיריען. עס לעגט זיך לייכט אויפ'ן שכל, אז די אומזיכערקייט פון די צושטענדען איז ניט געווען קיין סוד פאר די, וואס האבען געלויערט ביי די גרעניצען, און האבען געווארט אויף א געלעגענהייט זיך אריינצורייסען אין פרוכטבארען לאנד. מיר דארפען אננעמען, אז שוין באלד נאך דעם יאהר 1600 האבען די וואנדער־שבטים פון מזרח זיך געשטופט אויך צו פאלעסטינא. דער דאזיגער פראצעס האט בלי ספק ניט אויפגעהערט אין דער צייט פון די מלחמות פון טהוטמאס דעם דריטען, וואס אומרוהיגער עס איז אינ'ם ישוב־לאנד, אלץ א בעסערע געלעגענהייט איז עס פאר די וואס ווארטען אין דרויסען זיך אהין אריינצורייסען.

א קלארע ידיעה וועגען דעם דאזיגען פראצעס באקומען מי־ ערשט פון די אמארנא־בריף און פון דער אמארנא־צייט. אבער ס'איז קייז ספק ניט: דאס וואס מיר טרעפען דא אלס פארטיגען פאקט, אלס ערשיינונג אויף איהר העכסטען פונקט, האט געהאט פארשטופען אין דער פריהערדיגער צייט. די מהומות פון דער אמארנא־צייט האבען באגינסטיגט דאס אריינדרינגען פון די סא־גאז און די האבירי; אבער די פארטרעטער פון די בעדואינער פון מזרח, וועלכע טרעטען איצטער אויף, זיינען זיכער ניט די ערשטע פון זייער זארט. ווען מיר זאלען אננעמען בדרך השערה, אז זייער ערשטער אויפטרעט איז פארגעקומען צווישען די יאהרען 1500 ביז 1550, דאס הייסט אין א יאהרהונדערט אדער אנדערטהאלבען יאהרהונדערט פאר דעם אנהויב פון דער אמארנא־צייט, וועלען מיר קיין גרויסען טעות ניט מאכען.

וואס איז די שייכות פון די האבירי פון די אמארנא־בריף צו די עברים פון תנ"ך?

שפראכליך איז ניטא קיין ערנסטע מניעה פאר וואס מ'זאל ניט דערקלערען ביידע נעמען פאר גלייך. דערצו נאך פאסט גאנץ גוט די באדייטונג פונ'ם נאמען „עברים", ווען מ'נעמט איהם אין זין פון „אריבערגעקומענע"— אדער, וואס עס וואלט נאך זיין ריכטיגער, פון „וואנדער־שבטים", — אויך אויף די האבירי. עס לאזט דעריבער באמת גאנץ לייכט באטראכטען ביידע באצייכענונגען אלס גלייכבאדייטענד. נאטירליך איז עס נאך דערפון ניט געדרונגען, אז די האבירי אדער עברים זיינען איינע און די זעלביגע ווי דער ביבלישער ישראל אדער זיינע פאטער־שבטים. שוין דאס אליין וואס „עבר". דער פאטער פון אלע עברים, איז לויט דער ביבל אויך דער פא־

מאדעז, קאָן דאָס לאַנד ניט אויפהאַלטען. זיי טרייבען זיך ארום אויף א ווייטען שטח און געהערען צו דער ענדלאָזער סטעפּע. אין פּאַלעסטינא ווע־רען זיי פון זיך אליין האלב באַזעסענע פּאַסטוכער פון שאָף, אָדער אויך האַלבע פּויערים, וועלכע באַארבייטען דעם באָדען אזוי ווייט ווי ער גיט ארוים פרוכט. פאר אַזוינע באַזעסענע פּאַסטוכער איז נויטיג פרידען, פּונקט אזוי ווי פאר דעם פּויער גופא. אין די מעשיות וועגן די אבות אין חומש בראשית הערשט דערפאר דער פרידליכער גייסט פון די האַלבע נאָ־מאדען און ס'איז אין זיי כמעט ווי פארגעסען, אז די אבות האָבען אמאָל זיך געמוזט אָפּגעבען מיט אן אנדער ארבייט.

אז יעגע שבטים פון די עברים זיינען ניט אריינגעקומען אין כנען מיט איינמאָל, איז א שטריך, וועלכען די טראַדיציע האָט אָהן א ספק ריכטיג דערהאַלטען מיט פולער דייטליכקייט. א דור נאָך אברהם'ן קומט יעקב, וועלכער האָט, פונקט ווי יצחק, זיך אויסגעזוכט א פרוי אין ווייטען מזרח־לאַנד. ס'איז העכסט וואהרשיינליך, אז מיר מעגען דאָ די לעגענדע דערקלע־רען היסטאָריש: נאָך די ערשטע וואַנדערונגען זיינען צוגעקומען נייע פאר־שטאַרקונגען פון ארם, אזוי אז נייע משפחות און שבטים זיינען צוגע־וואקסען צו די פריהערדיגע.

אָט אזוי דערקלערט זיך פון זיך גופא, פארוואָס די גרופּען און עטאַפּען פון דער וואַנדערונג האָבען געטראָגען זעלבשטענדיגע נעמען. אברהם, יצחק, יעקב־ישראל שטעלען פאר, ווי עס ווייזט אוים, הויפּטגרופען. נעבען זיי טרעטען ארוים אונטעראָפּטיילונגען אַלס אינגערע גרופּען אָדער משפחות, וואָס זיינען פון זיי ארויסגעקומען, אָדער וואָס זיינען פון זיי אָפּגעהאַנגען. די שפּעטערדיגע צייט האָט זיי צוזאַמענגעשטעלט אין א סיסטעם פון 12 שבטים. די צאָהל 12 איז קינסטליך געשאַפען. אין פארלויף פון דער צייט האָט זי זיך אויך געמוזט אסך בייטען: נייע אריינטרעטענדע שבטים און משפחות האָבען פארנומען דעם פּלאַץ פון עלטערע, פארשוואונדענע. אָבער צוויי הויפּטגרופּען, צוזאַמענגענומען אין די נעמען ל א ה און ר ח ל, וועלכע ווערען אנגעגעבען אַלס יעקב־ישראל'ס ווייבער, האָבען קענ־טיג פאָרגעשטעלט דעם עלטסטען באַשטאַנד פון די צוזאַמענגעהעריגע שבטים. אויך יעקב און ישראל האָבען אמאָל געמוזט בילדען זעלבשטענ־דיגע שבטים, וועלכע זיינען ערשט מיט דער צייט פארשמאָלצען געוואָרען איינער מיט'ן אנדערען. אזוי אָבער ווי זיי זיינען ביידע געווען גלייך אַלט און ביידע זיינען זיי געווען הויפּט־שבטים, איז דעריבער קיינער פון זיי ביידען ניט פארבונדען געוואָרען מיט דעם סיסטעם פון די צוועלף.

גוט זיין, ווען מיר וועלען האלטען אין זינען ווי באגרעניצט עס זיינען אונ־זערע מעגליכקייטען. מעהר ווי א פראבע צו לאזען ווידער אויפלעבען די גאר אלטע צייט וועט זיך אונז קיינמאל ניט איינגעבען.

לויט איין טראדיציע לעבט אברהם אין דער צייט פון האמוראבי („אמרפל מלך שנער"). דאס איז היסטאריש ניט ריכטיג. אבער, לויט ווי מיר האבען אויבען פאנאנדערגעלעגט, קאן עס גרייכלעך זיין, אז אין דער צייט דירעקט פאר דער אמארנא־פעריאדע, פון ארום 1500 אן, זיינען די ערשטע שבטים פון די עברים געקומען אין פאלעסטינא.

פון וואנעט זיי זיינען געקומען לאזט זיך דרינגען פון אונזער פריהעריגער פאנאנדערגלידערונג. דער אראבישער האלב־אינזעל איז די היים פון אט די אלע הארדען. אויך די עברים האבען זיך דארטען פריהער געמוזט אויפ־האלטען. ביי וועלכען פונקט זיי האבען זיך ארויסגעריסען פון אראביען, און וואו זייער סטאנציע איז געווען איידער זיי האבען אנגעקלאפט אן די טויערן פון פאלעסטינא, דאס וועט זיך קיינמאל ניט לאזען פעסט בא־שליסען. אברהם׳ס היים ווערט אין איין טראדיציע אנגערופען א ו ר־כ ש ד י ם. אבער מיר קענען ניט באשטימען וואו מ׳דארף דעם ארט זוכען, אויך ניט ווי אלט די דאזיגע טראדיציע איז. מיט א גרעסערער זי־כערקייט אבער מעגען מיר אננעמען אלס זייער היים מזרח־ארם, די גע־גענד צווישען דמשק און דעם פרת, און, פיליכט, ביז קיין חרן. וועניגס־טענס דארפען מיר דאס אננעמען אין דעם זין, אז יענע הארדען, נאכ־דעם ווי זיי האבען זיך ארויסגעריסען פון מיטען דער סטעפע, האבען דארטען א לאנגע צייט געמאכט זייער סטאנציע. זיי האבען באנוצט די געגענד ארום חרן און דאס לאנד פון די „קינדער פון מזרח" („בני קדם") אלס ווארט־פלאץ, גרייט ווייטער זיך צו ציהען קיין מערב און קיין דרום, ווען עס וועט זיך מאכען די געלעגענהייט.

אז זיי האבען אומעטום געלעבט בשלום, איז ניט זעהר ווארשיינליך. באמת דערצעהלט אויך די טראדיציע וועגען אברהם׳ן און יעקב׳ן אלס קריגס־לייט. בכלל אבער איז דער דאזיגער שטריך שטארק אפגעווישט גע־ווארען. ווען איין גרופע אדער די אנדערע איז שוין געווען ארייננגעדרונגען אין לאנד, האט זי געקאנט לייכט מיטציהען הינטער זיך די קרובים פון איהר שבט; פונקט ווי אין עגיפטען האבען נאמארען פון צפון פארלאנגט אין אלע צייטען, אז מ׳זאל זיי ארייןלאזען אהן מלחמות און זיי האבען עס אויך גע׳פועל׳ט. דערצו ווערען די וואס זיינען שוין ארייננגעדרונגען אין לאנד פון זיך אליין פרידליך געשטימט. ריכטיגע וואנדער־שבטים, קעמעל־נאָ־

פאַקט וואָס ער ווערט געצעהלט צווישען יעקב'ס געזעצליכע זיהן, אז ער איז געווען איינער פון די הארן־שבטים. נעבען איהם האָט אשר פיליכט אויפגעשטעלט די פאַרבינדונג מיט די לאה־שבטים, וועלכע זיינען געזעסען אויף די בערג פון אפרים. ער איז אונז באַקאַנט אלס א שבט, וואָס איז שוין גאַנץ פריה געזעסען אין פאלעסטינא. עס ווייזט אויס, אז ער האָט זיך דעמאָלט אויפגעהאַלטען אין דער טעריטאָריע, וועלכע ער האָט שפּעטער באַוואוינט. פאַרוואָס ער ווערט גערעכענט אלס א זוהן פון א קעפּסווייב, ווייסען מיר ניט.

מעהר ווי דאָס וואָס מיר האָבען דאָ אַנגעדייט קענען מיר לחלוטין ניט וויסען וועגען די דאָזיגע זעקס לאה־שבטים. מיר האָבען קיין שום ידיעה ניט ווי גרויס זיי זיינען געווען לויט דער צאָהל פאַרשוינען און לויט דער גרויס פון דער פלאַשע: וואָסערע באַריהרונגען אָט די שבטים האָבען געהאַט איינע צו די אַנדערע און צו די יעקב־ישראל־שבטים, וואָס האָבען זיך שוין דאַמאָלסט אויפגעהאַלטען אין לאַנד. זייער שייכות איז, וואַהרשיינליך, בכלל ניט געגאַנגען ווייטער ווי די ערינערונג אָן דאָס שותפות'ע בלוט און דערמיט א געוויסער געפיהל פון צוזאַמענגעהעריגקייט. וואָס ווייטער האָבען זיי אבער אַלץ מעהר אַנערקענט, אז זיי זיינען אריבערגעשטיגען געוואָרען אין וויכטיג־קייט פון די יעקב־ און ישראל־שבטים און האָבען זיך ענגער אַנגעשלאָסען אָן זיי.

אָן א זייט פון לאה'ן און פיליכט אויך פון ישראל; דאָך אַם וועניגסטענס לויז פאַרבונדען מיט זיי דורך דער שותפות פון בלוט, שטעהען די רחל־שבטים. דאָס איז דער גרונט, פאַרוואָס מ'פאַרבינדט אזוי גערן רחל'ען מיט יעקב'ן. זיי האָבען אמאָלביידע זיך געמוזט אויפהאַלטען אין דרום פון לאַנד, אַם נעהנטסטען צו דער באַשיידענער געגענד, וואו יהודה האָט געפּאַשעט זיינע שאָף. אלס א זיכערע זאַך דאַרף דאָס, ווי איך גלויב, אַנגענומען ווערען מכּות יוסף'ן, ווייל זיין וואַנדערונג קיין עגיפּטען איז געווען מעגליך נאָר אונטער דעם באַדינג, אז ער האָט זיך אויפגעהאַלטען אין דרום, דערצו ווייל באר־שבע איז לאַנג נאָכדעם נאָך געווען א הייליגטום פאַר די יוסף־שבטים (עמוס ה 5). און אלס צוגאָב נאָך שטעהט עס אין דבורה'ס נעזאַנג: „אפרים, וואָס זיין וואָרצעל איז אין עמלק" (שופטים ה 14). אז מ'וויל ניט ענדערען דעם טעקסט, לאָזט זיך דאָס אַנדערש ניט דערקלערען ווי נאָר, אז אפרים האָט לכתחילה זיך אויפגעהאַלטען אין נגב. אויך ביי בנימין, פּאַסט זיך אמוועניגסטען דער נאָמען (בן־ימין — זוהן פון רעכטס) בעסער איז דער דאָזיגער געגענד איידער דאָרטען וואו ער האָט

ווען מ'פארגלייכט דעם סיסטעם פון די 12 שבטים, ווי מיר האבען איהם דא פארגעשטעלט, מיט די אנדערע ידיעות, וואס מיר האבען, קען מען ארויסקריגען עפעס פונדאמענטאלעס וועגען דער עלטסטער געשיכטע פון די שבטים. אבער א פולען בילד צו קריגען, דארף מען גאר ניט אנהייבען צו דערוואַרטען.

צווישען די לאה־שבטים האבען קענטיג פריהער פארנומען דעם ערש־טען פלאץ: לוי, וועלכער איז וואהרשיינליך דער אמת'ער טרעגער פון דעם נאמען און בעצם איינס מיט לאה'ן, און נעבען איהם שמעון, וועלכער איז לוי'ס ברודער אין א באזונדערען זין: זיי זיינען געזעסען אין דער געגענד פון שכם, און האבען דא אין דער עלטסטער צייט געליטען א שווערע נידערלאגע, וואס האט באשטימט זייער גאנצע צוקונפט (בראשית ל"ר, מ"ט 5—7).

אז זיי האט זיך פריה אנגעשלאסען ראובן. אזוי ווי ער האט שנעל באקומען א גרעסערע באדייטונג, פיליכט אויך ווייל ער איז שוין פון פריהער געווען אריינגעדרונגען אין לאנד, איז ער דעריבער באטראכט געווארען אלס דער בכור צווישען די שבטים. וואוינען האט ער געמוזט אביסעל מעהר צו דרום צו פון שמעון און לוי, אומגעפעהר אין דער געגענד פון בית־אל.

אין דרום־זייט פון ראובן'ען, אבער אויף די מערב־רוקענס פון די בערג און נאך ניט אין מיטעלפונקט פון זיין שפעטעריגען שטאם־לאנד אויף די בערג פון חברון און בית לחם, האט יהודה זיך אויסגעקעמפט א געגענד, וועלכע האט געהאט אין זיך די ערטער עדולם, תמנה, אויך כזיב. ס'איז מעגליך, אז שוין פון אנהויב אן איז א שטארקערע שיכט פון די ביזאהעריגע איינוואוינער פון לאנד געלעגען צווישען איהם און זיינע ברודער־שבטים און האט אפגעשיידט יהודה פון יענע. יעדענפאלס ווייזט עס אויס, אז איי־ניגע פון זיינע אונטער־משפחות (ער, אונן, שלה), וועלכע האבען זיך גע־קאנט האלטען נאר א קורצע צייט, האבען געשטאמט פון דער פארמישונג מיט יענע עלטערע איינוואוינער פון לאנד. עס קאן זיין, אז אין דער פאר־עגיפטישער אדער אין דער ערשטער נאך־עגיפטישער צייט זיינען אט די אונטער־משפחות ווידער פארשלונגען געווארען פון די כנענים (בראשית ל"ח).

אויך פון י ש ש כ ר מעגען מיר אננעמען, אז ער איז שוין אין אט דער פריהיגער צייט געווען אין לאנד. עס קאן זיין, אז ער האט געזוכט זיך צו באזעצען אין פרוכטבארען טאל יזרעאל, ווי ווייט ער האט איהם געקאנט דערגרייכען, אדער אין דרום־מזרח פון גליל. יעדענפאלס ווייזט דער

עגיפּטען געפונען שבטים־קרובים פון דעם גרויסען קרייז פון די עברים, און מיט זיי האבען זיי זיך גע'חבר'ט. אין דעם מוז ליגען דער גרונט פאר־וואס מ'האט זיי אלץ מעהר און מעהר אַנגעהויבען צו באטראכטען פאר לעסטיגע פרעמדע, באזונדערס נאָך דעם טויט פון יוסף'ן.

ווי פיעל פון די יעקב־ישראל־שבטים עס זיינען געקומען קייז עגיפּטען און וועלכע פון די שבטים דאס זיינען געווען, לאָזט זיך באשטימט ניט זאָגען. דער אומשטאנד וואס די באוועגונג איז ארויסגעגאנגען פון יוסף'ן, דאס הייסט פון דער רחל־גרופּע, ווייזט, אז די רחל־שבטים קומען צו־ערשט אין באטראכט. אבער ס'איז קיין ספק ניט, אז אויך דער שבט לוי, משה'ס שבט, איז געווען אין עגיפּטען. מיט לוי געהערט וואהרשיינליך אויך שמעון צוזאמען. אבער אויך יהודה האָט געמוזט האבען מיטגעוואנדערט קיין דרום. נאָר אויף אזא'ן אופן לאָזט זיך פארשטעהן זיין אנטייל אין דער שפּעטערדיגער עראבערונג פון כנען און זיין צוזאמענוואקסען מיט געוויסע אראבישע שבטים; בעת פריהער האָט ער געהערט צו די עכטע לאה־שבטים, ווערט ער מיט דער צייט דער ספּעציעלער דרום־שבט און קומט אלץ מעהר און מעהר אין געגענזאץ צו די לאה־שבטים. דער געגענזאץ פון צפון און דרום, איינער פון די טרייבענדע אדער גיכער פון די פארהאלטענדע כוחות אין דער אנטוויקלונג פון דער גאנצער נאציאָן, ווערט דאָ אריבערגעטראָגען אויף איהם און אויף זיין באציהונג צו די אנדערע.

א טייל פון אלטען באשטאנד איז, ווי עס ווייזט אויס, געבליבען אויפ'ן אלטען אָרט. מיט איהם בלייבט דאָרטען דער נאָמען י ש ר א ל. דאָס איז דער „ישראל" וואס ווערט דערמאָנט פון מערענפּטאה. פאר די וואס האבען זיך שפּעטער צוריקגעקעהרט און אויך פאר משה'ס איבערלעגונגען און באשלוסען איז אָט דער פאקט געווען פון דער העכסטער באדייטונג.

שפּעטער געוואוינט. פון דעם ממזר־שבט ד ן איז עס אזויפיעל זיכער, אז איידער ער האָט אויסגעוואנדערט אין ווייטען צפון, איז ער געזעסען אין דרום פון לאנד, ניט גראד אין נ ג ב אָדער ביי ח ב ר ו ן, אָבער ניט זעהר ווייט אין צפון־מערב זייט פון חברון ביי ת מ נ ה און צ ר ע ה. אויב ער האָט זיך אויפגעהאלטען אין לאנד נאָך פאר משה'ס צייט, האָט ער זיך געמוזט נאָהנט באריהרען מיט דעם דאמאָלכדיגען יהודה. דאָך דערפון וואָס דן ווערט אָנגעגעבען אלס א זוהן פון בלהה, רחל'ס שפחה, איז א ראיה, אז אין דער צייט ווען יוסף און בנימין זיינען נאָך געזעסען אין דרום, איז ער שוין געווען זייערער א שכן. אין דעם פאל האָט אויך דן'ס ברודער נפתלי דאָ געמוזט פריהער זיצען, סיידען אויב ער איז איבערהויפּט אויפגעקומען ערשט שפּעטער, ווען דן האָט שוין געהאט ארויסגעוואנדערט אין צפון.

צווישען די רחל־שבטים שפּילט יוסף א באזונדערע ראָלע: פאָלגענדיג דעם ביישפּיל פון די סעמיטען פון כנען און פון האלב־אינזעל סיני, — א ביישפּיל, וועלכער האָט זיך איבערגע'חזר'ט זינט יאהרהונדערטען, וואנדערט ער אויס קיין עגיפּטען. דער פאקט פון זיין וואנדערונג קאָן ניט באשטריטען ווערען, כאָטש מיר קענען די אומשטענדען ניט גענויער באשטימען. אויב מיר זאָלען גלויבען דער לעגענדע, וועלכע איז פארקליידט אין דעם געוואנט פון א פאמיליען־געשיכטע, איז די אורזאך דערפון געווען א קריגעריי צווי־שען די ברודער־שבטים פון כנען, און ער האָט געמוזט אויסוואנדערען צוליב דער נויט מעהר ווי פון פרייען ווילען. א געוויסע פּערזאָן, א פיהרער, האָט זעלבסטפארשטענדליך געמוזט שטעהן בראש פון'ם שבט. אויב אָט די פּערזענליכקייט האָט געטראָגען דעם נאָמען יוסף; אָדער בכלל ווער עס איז געווען דער יוסף פון דער לעגענדע, לאָזט זיך מעהר ניט באשטימען. די לעגענדע ווייסט נאָר צו דערצעהלען, אז די געשטאַלט, אין וועלכען זי האָט פּערזאָניפיצירט אָט די וואנדערונג, איז אין עגיפּטען דערהויבען געוואָרען צו א הויכער שטעל און האָט דורכדעם געבראכט גרויס נוצען צו זיינע קרובים; און אז אלס רעזולטאט דערפון און צוליב א שווערען הונגער אין כנען, האָ־בען יוסף'ס ברידער נאָכגעוואנדערט צוזאמען מיט זייער פאטער יעקב'ן קיין עגיפּטען. אז עס ליגט דערין א היסטאָרישער קערן, איז דורכאויס וואהר־שיינליך. נאטירליך, ניט אלע שבטים צוזאמען, נאָר א טייל פון די יעקב־ישראל־שבטים האָבען טאקע באמת געמוזט זיין אמאָל אין עגיפּטען.

די געגענד וואָס ווערט פאר זיי דאָ אָפּגעגעבען איז די לאנדשאַפט ג ש ן, — דער מזרח־טייל פון דער דעלטא, א פּאסיגער אָרט פאר זייער באַ־שעפטיגונג אלס פּאסטוכער. עס זעהט אויס, אז זיי האָבען שוין דאָ אין

סיני, וועלכע ברייננט דעם מענשען נעהנטער צו גאט, קריגט משה א נייע געטליכע דערקענונג. יהוה, דער לעבעדיגער גאט, באווייזט זיך דארטען צו איהם. משה דערקענט אין איהם די קראפט צו באפרייען זיין פאלק.

ער קעהרט זיך צוריק קיין עגיפטען און רעדט אין נאמען פונ'ם נייעם גאט, וועלכער איז צו דערזעלביגער צייט אויך דער גאט פון ישראל'ס פא־טערס. מיט דעם נייעם גלויבען אין ישראל'ס גאט וועקט ער דעם מוט און די אינערליכע כוחות פון פאלק. ישראל איז גרייט צו פארלאזען עגיפטען און נאכצופאלגען משה'ן אין מדבר. אויסנוצענדיג די פלאגען, מיט וועלכע די עגיפטער ווערען געשטראפט פון גאט, אנטלויפט משה מיט די קינדער פון זיין פאלק. ער וויל זיי די ערשטע זאך ארויספיהרען אין מדבר און זיי ברייננען צו גאט'ס בארג, וועלכער איז פון לאנג אן שוין באקאנט געווען אלס ארט, וואו די גאטהייט האט זיך אויפגעהאלטען, און וועלכער איז פאר איהם גופא געווארען א געהייליגטער ארט. אט דא וויל ער זיין פאלק נעהנ־טער ברייננען צו דער דערקענונג פון זיין גאט.

די עגיפטער יאגען נאך די קינדער פון ישראל און כאפען זיי ביים ברעג פון רויטען ים. נאר וואס אין לעבען געבראכט, איז משה'ס ווערק שוין אין געפאהר אונטערצוגעהן. אבער עפעס פלוצליכעס פאסירט דא; אין דער נאטור, אין וואס ישראל האט אין אלע צייטען דערקענט די רעטענדע האנט פון זיין גאט. ישראל געהט דורך דעם ים אומבאשעדיגט, בעת די פיינד מיט פערד און וואגענס ווערען פארשלונגען פון די כוואליעס.

ביים סיני אנטפלעקט משה צו דעם אויסגעלייזטען פאלק דעם ווילען פון זיין גאט. אין יהוה'ס נאמען גיט ער איהם א געזעץ און שליסט גאט'ס בונד מיט איהם. ישראל איז פון איצט אן געווארען יהוה'ס אייגענטום און פאלק. אלס סימן און באווייז, אז גאט געפינט זיך צווישען זיי, גיט משה צו די קינדער פון ישראל דעם הייליגען „ארון" און דעם הייליגען געצעלט („אהל מועד").

אוועקגעהענדיג פון סיני, וואנדערט ישראל ארום הין און הער דורכ'ן מדבר. פאשענדיג זיינע סטאדעס אין דער ברייטער ווייטקייט פון דער וויסטעניש. אבער ער פארלירט קיינמאל ניט דעם פארלאנג צו קריגען די אלטע היים אין צפון פון האלב־אינזעל. אט אזוי קומט אן דאס פאלק אין ק ד ש, א סטאנ־ציע אין מדבר ביים דרום־זוים פון הייליגען לאנד. מ'פרובירט ארייננדרינ־גען ווייטער אין צפון, אבער די פראבע פאלט דורך איבער דער פחדנות פון פאלק. שוואך און נידערגעשלאגען קאן ישראל א לאנגע צייט ניט טראכטען מעהר וועגען געהן ווייטער. צעהנדליגער יאהרען מוז ער זיך אויפהאלטען

4. ר. קיטעל

משה און די וואנדערונג דורכ'ן מדבר

1.

איינפיהרונג.

כאטש די געשיכטע פון יציאת מצרים און פון מדבר איז צוזאמענגע־
פלאכטען פון פארשידענע איינצעלנע פעדים, וועלכע לאזען זיך פאנאנדער־
נעמען, דאך קומט ארויס פון דעם גאנצען געוועב פון אט די פעדים איין אל־
געמיין בילד פון יענער עפאכע פון דער אידישער געשיכטע. מיר וועלען
דא געבען די הויפט־שטריכען פון דעם דאזיגען בילד.

ישראל, אונטער דער אנפיהרונג פון שבט יוסף, פארלאזט זיין אלטע
היים אין דער געגענד פון זיין ברודער־שבט אדום, קומט צו וואנדערען קיין
עגיפטען און האלט זיך דארטען אויף א געוויסע צייט אין ג ש ן. ער דער־
האלט זיין שפראך, זיינע נאמאדישע מנהגים פון לעבען און זיין רעליגיאן. די
עקשנות, מיט וועלכער ישראל האט זיך געהאלטען ביי זיין נאציאנאלער און
רעליגיעזער אייגענארטיגקייט; דערצו די מורא טאמער וועט ישראל ווען עס
איז מאכען יד אחת מיט די שונאים פון עגיפטען, האט באוואויגען די עגיפ־
טער צו אונטערדריקען די פרעמדע, וועלכע זיינען אין אנהויב ניט געשטערט
געווארען אין קיין זאך. באזונדערס ווערען זיי גענומען צו געצוואונגענער
ארבייט. ישראל האט ניט געקאנט פארטראגען די קנעכטשאפט, צו וועלכער
די געבארענע עגיפטער זיינען שוין פון אלטע צייטען געוועהנט געווען, אבער
וועלכע די פרייע פאסטוכער האבען באטראכט פאר אן אומ'כבוד. דאך האט
אויסגעפעהלט די קראפט און די אנטשלאסענקייט ארופצוווארפען דעם
יאך. דא באווייזט זיך משה אלס רעטער פון ישראל. אויס ליבע צו זיין
פאלק האט ער געטויטעט אן עגיפטער, און ער איז אנטלאפען צוליב דעם אין
מדבר ביים סיני. דארטען ווערט ער דער איידים פון איינעם פון די אראַ־
בישע פאסטוך־פירשטען. אין דער געזעלשאפט מיט יענעם, דעם כהן פון
זיין שבט, און נאך מעהר אין דער איינזאמקייט פון דער ווילדערנ־יש פון

מאכט פון עגיפטען און סיריען און פאלעסטינא וואס ווייטער אלץ שוואכער געווארען. די אינטערעסען פון יענעם פרעה זיינען געלעגען ווייט פון דער ארענא פון פאליטישען לעבען, אויף געביטען, וואס האבען אוועקגע־טראגען זיין גייסט אין א גאנץ אנדער וועלט. אבער דער נאטירליכער רע־זולטאט איז געווען דער צעפאל פונ'ם פאליטישען לעבען פון עגיפטען בכלל און פון דער עגיפטישער הערשאפט אין סיריען בפרט.

שוין אין די טעקסטען פון די אמארנא־בריף געפינען מיר, אז די חתים זיינען אריינגעדרונגען ביז אין דער געגענד פון צ ו ר, בכן ביז צום צפון־גרעניץ פון כנען, און איינצעלנע אפצווייגונגען זייערע זיינען אוועק זאגאר ווייט איבער'ן גרעניץ, ריז אראפ אין דרום פון לאנד. די אמורים האבען נאכגעטאן זייער ביישפיל און האבען אנגעהויבען באאומרוהיגען די קעניגליכע וואסאלען, באזונדערס אין די געגענדען ביים לבנון און אנטי־לבנון. אויך די אמורים האבען זיך שוין צוגעשטופט ביז צ ו ר און צ י ד ו ן. נעבען זיי זעהען מיר די האבירי, א גרופע שבטים אין ווייטסטען זין גלייך צו די ע ב ר י ם און זעהר נאהנט צו ישראל, — זיך ארומטרייבענדיג אין לאנד און געבענדיג אסך שטאף פאר קלאגען און פאר מורא. מ'קען אנ־נעמען, אז די דאזיגע צושטענדען האבען אנגעהאלטען אויך ווייטער נאך דעם טויט פון אמענהעטעפ דעם פערטען, און אז די לאגע וואלט געווארען נאך ערגער פאר עגיפטען, ווען עס וואלט זיך ניט באוויזען א שטארקע געגען־באוועגונג.

פון דעם אומשטאנד וואס עס שטעהט אין יענע אמארנא־בריף, אז מ ג י ד ו, א ש ק ל ו ן און ג ז ר בעטען ביי פרעה'ן הילף געגען די האבירי, מעג מען ארויסדרינגען, אז די דאזיגע האבירי האבען שוין אין פאר־שידענע שטעלען פון לאנד געשפילט די ראלע פון הארען. אויב מ'האט שוין אפילו פרובירט פרעה'ס אויטאריטעט ווידער אויפצושטעלען, האט דאס העכסטענס געקאנט זיך אויסדריקען אין דעם, וואס מ'האט אריינגעשיקט אן אפיציער מיט א קליינער אפטיילונג פון מיליטער, וואס האט ניט גע־קאנט ברייגגען קיין שום ערפאלג. דער רעזולטאט פון דעם ארומטרייבען זיך פון די ה א ב י ר י איז געווען, וואס מאנכע איינוואוינער פונ'ם לאנד האבען געהאלטען פאר גלייכער צו פארלאזען כנען און צו זוכען א נייע היים אין עגיפטען. א ביישפיל פאר דעם האבען מיר אין דער אויפשריפט פון הארעמהעב, א גענעראל פון אמענהעטעפ דעם פערטען, וועלכע מאכט דעם איינדרוק אזוי ווי גראד דאמאלסט וואלט באזונדערס שטארק געווארען דער פארלאנג צו פארלאזען פאלעסטינא און צו זוכען א באשיצטען ארט אין דער

ביי און ארום קדש אלס שטראף פאר זיין פחדנות און פאר זיין ניט פאר־לאזען זיך אויף יהוה.

ערשט אין א דור ארום קריגט ישראל דעם כוח און די געלעגענהייט אויסצופיהרען זיין פארלאנג. א צווייג פון די א מ ו ר י ם, די איי־געגטימער פון גרעססטען טייל פון כנען, האט אונטער זיין קעניג סיחון ארויס־געשטופט די מואבים און די עמונים, ישראל'ס קרובים אין דער משפחה פון די עברים, פון זייערע אלטע ערטער וואו זיי האבען ביז דאמאלסט געוואוינט. עמון ווערט בארויבט פון דער געגענד פונ'ם אויבערסטען י ב ו ק; מואב — פון דער געגענד אין צפון־זייט פון א ר נ ו ן ביז צום אינטערסטען י ב ו ק. ח ש ב ו ן ווערט די הויפטשטאדט פון אט דער נייער מלוכה פון די אמורים. משה נוצט אוים די געלעגענהייט, מישט זיך אריין אין דעם קריג און נעמט איין סיחון'ס מלוכה. פונ'ם לאנד פון מואב באהאלט ער פאר זיך דעם טייל וואס סיחון האט געהאט עראבערט. דעם טייל וואס איז געבליבען ביי מואב, און וואס איז אהן א ספק אייך געווען אין געפאהר עראבערט צו ווערען פון סיחון'ען, לאזט ער בלק'ן. דאס זעלביגע האט ער, ווייזט אוים, אויך געטאן מיט עמון.*)

די געגענד, וואס משה האט עראבערט, טיילט ער צו צו די שבטים ראובן און גד. דאן שטארבט ער, ניט אריבערגעהענדיג דעם ירדן, און לאזט איבער זיין ווערק צו זיין דינער און נאכפאלגער יהושע.

מיר האבען דא איבערגעגעבען דעם הויפט־פאדים פון דער געשיכטע. אבער די פארשידענע קוועלען פון וואנעט זי איז צוזאמענגעזעצט שטימען לחלוטין ניט אין א סך פונקטען. דערצו נאך זיינען די קוועלען פארפאסט געווארען הונדערטער יאהרען נאך משה'ן. מיר מוזען דערפאר גרינטליכער און ברייטער אונטערזוכען די געשעהענישען, וועלכע ווערען דערצעהלט אין דער געשיכטע וועגען משה'ן.

2.

די היסטארישע סיטואציע.

ע ג י פ ט ע ן א ו ן ס י ר י ע ן ז י נ ט ד ע ר א מ א ר נ א - צ י י ט.

אונטער אמענהעטעפ דעם פערטען („עכנאטאן") איז די פאליטישע

*) לויט שופטים י"א.

נייער גייסט ארייננעצויגען אין טעבען. הארעמהעב האט געמוזט זיין א בעדייטענדער ארגאניזאטאר און געזעצגעבער. אם מעהרסטען האט ער געזארגט צו מאכען אן ארדנונג אין דער פארוואלטונג פון לאנד און אפצו־שאפען די מוטווילינגקייט פון די באאמטע און די רעכטלאזיגקייט פון די ארימע. צום באדויערען האבען זיך די דאזיגע געזעצען, וועלכע ער האט צו דעם צוועק ארויסגעלאזען, ניט אינגאנצען דערהאלטען. פון דעם ביסעל וואס איז אונז געבליבען זעהען מיר א גערעכטען און קלוגען גייסט און גלייכ־צייטיג זעהען מיר אויך וואס פאר א שלעכטע ווירטשאפט ס'איז אנטשטאנען אין לאנד אונטער אמענהעטעפ'ס גלייכגילטיגקייט צו די ענינים פון דער פראק־טישער וועלט. אויף א שטיין פון אומגעפעהר 5 מעטער הויך און איבער 3 מעטער ברייט פאר איינעם פון די גרויסע טויער־טורעמס פון קארנאק, פאר־עפענטליכט הארעמהעב זיינע געזעצען, וועלכע זיינען אפילו שטרענג, אבער ווייזען אויף א ווייטען בליק און זוכען מיט אלע מיטלען אפצושאפען דעם שוחד און די אונטערדריקונג פון די עקאנאמיש שוואכע.

בנוגע רעליגיאן איז הארעמהעב געווארען דער אמת'ער באנייער פון דעם אלטען גאט'ס דינסט. „ער האט ווידער אויפגעשטעלט די טעמפלען און האט פון דאס ניי געלאזט מאכען זייערע געטער־בילדער, נאך רייכער אין צאהל ווי פריהער.“ די אלטע פיעל־געטעריי איז ווידער געווארען די רעליגיאן פון דער מלוכה. אין סיריען אבער האט, ניט קוקענדיג אויף זיין גרויסער פעהיגקייט אלס סאלדאט, זיך קיין זאך ניט געענדערט. עס ווייזט אויס, אז די צושטענדען אין עגיפטען גופא און די נויטיגקייט צו מאכען אן ארדנונג אין זיי האבען צוגענומען ביי איהם אלע זיינע כוחות.

נאך הארעמהעב'ן קומט אלס קעניג רעמסס דער ערשטער, וועלכער איז שוין געווען אן אלטער מאן, בשעת ער איז ארויף אויפ'ן טראן, און האט מעהר ניט געפיהלט אין זיך די קראפט צו שאפען עפעס נייעס. נאכדעם ווי זיין זוהן סעטי דער ערשטער, א מאן אין די בעסטע יאהרען, איז א קורצע צייט געווען מיט־רעגענט, האט ער אין יאהר 1313 אין גאנצען פארנומען זיין פלאץ. ערשט איצט האט זיך ארויסגעוויזען, ווי וויכטיג ס'איז געווען וואס הארעמהעב האט געשאפען אן ארדנונג אין די אינערליכע צושטענדען. ווי נאר סעטי איז געווארען אליין־הערשער, האט ער גלייך אויסגענוצט די פרייהייט פון באוועגונג, וואס ער האט דאדורך באקומען, פאר א פעלד־צוג קיין פאלעסטינא כדי דארטען צו געווינען פאר עגיפטען די איבערהערשאפט וואס איז שוין געווען פארלארען.

די דירעקטע אורזאך פאר דעם איז געווען וואס די וואנדער־שבטים

דעלטא, דערהויפּט אין דער לאַנדשאַפט פון ג ש ן. אינערליכע רייסע־רייען און אַן אומגערעטעניש אין כנען האָבען, ווי עס ווייזט אויס, אין אַ גלייכער מאָס געווירקט צו וועקען יענעם פערלאַנג. מעהר און מעהר הערען אויך אויף די צאהלונגען צו פרעה'ן, און סיריען און פּאַלעסטינא הערען פּאַקטיש אויף צו זיין עגיפּטישע פּראָווינצען.

ווען אַמענהעטעפּ דער פערטער — אַהן צווייפעל דער מערקווירדיגסטער מאַן וואָס איז אַמאָל געזעסען אויפ'ן טראָן פון די פרעה'ס, „דער ערשטער אידעאַליסט און די ערשטע פּערזענליכקייט פון דער וועלט־געשיכטע" — איז אַרום יאָהר 1358 געשטאָרבען, נאָך אַ 17 יעהריגער רעגירונג, איז גאַרנישט געבליבען פון דעם געוואַלטיגען אוצר פון מאַכט און אויטאָריטעט וואָס זיינע פאָרגענגער האָבען אָנגעזאַמעלט אין סיריען. זיינע נעהנטסטע נאָכפאָלגער: זיינע צוויי איידימס ס אַ ג ע ר ע און טוטאַנק־אַטאָן („דאָס לעבעדיגע בילד פון אַטאָן") זיינען ניט געווען ביכולת אויפצוטאָן עפּעס וויכטיגעס כדי אויפצושטעלען די אַלטע הערשאַפט. טוטאַנקאַטאָן האָט ווידער אַריבערגעפיהרט די הויפּטשטאָדט קיין טעבען; די גלענצענדע אַטאָן־שטאָדט אַכעט־אַטאָן מיט איהר פּראַכטפולען טעמפּעל פאַרזינקט אין חורבות אונטער דער נקמה פון דער טעבען־פּאַרטיי, און אונטער איהרע חורבות בלייבט באַגראָבען דער אַרכיוו פון על־אַמאַרנא.

מיט דער צייט באַקומט נאַטירליך אויך דער גאָט אַמאָן זיינע אַלטע רעכטען און פאַרנעמט דעם פּלאַץ פון אַטאָן. פרעה גופא ענדערט זיין נאָמען אין טוטאַנק־אַמאָן „דאָס לעבעדיגע בילד פון אַמאָן". נאָכדעם ווי איינער אָדער איינינע הערשער זיינען נאָך אַ קורצע צייט געזעסען אויפ'ן טראָן גאָר ווענינ אויפּטועדיג, איז פאַרלאָשען געוואָרען די באַריהמטע דינאַס־טיע פון טעבען, וועלכע האָט צוויי און אַ האַלב הונדערט יאָהר באַהערשט עגיפּטען, פאַרטריבען די היקסאָס און געמאַכט פון עגיפּטען אַ וועלט־אימפּעריע.

ערשט דער גרינדער פון דער נייער דינאַסטיע — דער ניינצעהנטער־לויט מאַנעטהאָ — האָט ווידער באַטראָטען אַ נייעם וועג. דאָס איז ה אָ ר ע מ ה ע ב, וועמען מיר האָבען שוין באַגעגענט אונטער אַמענ־העטעפּ דעם פערטען, אַלס זיין ליבלינג און זיין ערפאָלגרייכען גענעראַל. עס ווייזט אויס, אַז נאָך אַמענהעטעפּ דעם פערטען, אונטער זיינע אומבאַ־דייטענדע נאָכפאָלגער, איז האָרעמהעב געווען די נשמה פון דער רעגירונג, ביז ס'איז פאַר איהם געקומען די צייט אַליין צו באַשטייגען דעם טראָן פון די פרעה'ס. דאָס איז געווען אין יאָהר 1350. מיט איהם האָט ווידער אַ

סעטי'ן האט געירש'עט אויפ'ן טראן זיין זוהן רעמסס דער צווייטער. זיין ציל איז געווען פארטצוזעצעי זיין פאטערס אויפטואונגען אין אזיען און דערמיט ווידער צו געווינען פאר עגיפטען די וועלט־מלוכה פון די הערשער פון דער 18. דינאסטיע. דער אפמאך מיט די חתים, וואס סעטי האט געשלאסען מיט מוטאללו, האט געשאפען א שווערע לאגע. די 20 יאהר וועלכע מוטאללו האט פארבראכט אין פרידען האט ער אויסגענוצט צו באפעסטיגען זיין לאגע: און עס זעהט אויס, אז פונקט ווי אמאל אין די צייטען פון טהוטמאס דעם דריטען, האבען אויך איצט די חתים זיך געשאפען אין קדש ביים אראנטעס, דעם שליסעל צום אראנטעס־טאל, אזא שטארקע פעסטונג, פון וועלכער זיי זיינען אלעמאל געווען אימשטאנד ניט צו לאזען די עגיפטער אריינדרינגען ווייטער אין סיריען.

איינע פון די פעלז־אויפשריפטען ביים נאהר־על־קעלב, דעם הונט־טייך ביי ביירוט, גיט אונז דעם באווייז, אז אין דעם פערטען יאהר פון זיין רעגירונג האט רעמסס דער צווייטער באזוכט דעם פעניקישען ים־ברעג, אהן א צווייפעל כדי צו זיין זיכער מיט א פארבינדונג מיט סיריען איבער'ן ים. די חתים האבען געזאמעלט א געוואלדיגע ארמיי, אן וועלכער עס האבען זיך אנגעשלאסען די מלכים פון גאנץ צפון־סיריען, ארם־נהרים, און די קליינאזיאטישע גרעניץ־לענדער. אבער אויך רעמסס איז ניט געבליבען זיצען מיט פארלעגטע הענט. אויך ער האט צוזאמענגעבראכט א חיל פון ארום 20.000 מאן. אין 5טען יאהר פון זיין רעגירונג מארשירט רעמסס געגען דער באפעסטיגטער פיינדליכער הויפטשטאדט קדש ביים אראנטעס. מיט א סטראטעגיישער חכמה האט זיך מוטוללי'ן איינגעגעבען אפצושניידען רעמסס'ן פון א טייל פון זיין חיל און איהם צו ברייגען אין א כמעט פארצווייפעלטער לאגע. נאר מיט גרויס אנשטרענגונג זיינען רעמסס און זיינע מקורבים געווען בכוח זיך דורכצוברעכען דורך די רייהען פונ'ם שונא. זיין לאגער מיט א רייכען רויב פאלט אריין ביי די חתים אין די הענט. אבער דאך גיט זיך איהם איין צום סוף דורך אסך גינסטיגע אומשטענדען און מיט דער הילף פון זיין ווילדער גבורה צוריקצושטויסען די פיינד אין דער שטאדט און צו באהויפטען דאס שלאכטפעלד.

פון ערּאבערען די הויפטשטאדט פון די חתים און דערמיט צו ברעכען זייער ווידערשטאנד האט אונטער די דאזיגע אומשטענדען קיין רייד ניט געקאנט זיין. רעמסס האט געקאנט זיין צופרידען וואס ער איז אנגעקומען בשלום אהיים. די אויטאריטעט פון עגיפטען, וועלכע ער האט געזוכט צו הייבען, איז נאך געפאלען נידעריגער. ס'איז דערפאר קיין חידוש ניט, וואס

פון דער מזרח־סטעפּע האָבען ווידער זיך אריינגעריסען אין פּאַלעסטינאַ. מיר דערמאָנען זיך אָן דער אַמאַרנאַ־צייט, ווען מיר לעזען, אז די בעדואינער פון דער סטעפּע האָבען זיך אריינגעריסען אין פּאַלעסטינאַ און באַאומרוהיגען די דאָרטיגע באַפעלקערונג. קוקענדיג אויף די האבירי, האָבען זייערע קרובים פון מדבר, קענטיג, זיי נאָכגעטאָן. די אויפטואונגען פון סעטי'ס מלחמות ווערען פאַרגעשטעלט אין גרויסאַרטיגע בילדער מיט ווייניג בייזייטיגע אויף דעם דרויסענדיגען מויער פון דער טעמפּעל־האַלע אין קאַרנאַק. סעטי האָט, ווי עס זעהט אויס, גענומען פאַר זיך טהוטמאָס דעם דריטען אַלס א מוסטער. ער אונטערוואַרפט צוערשט די בעדואינער פון דרום־פּאַלעסטינאַ, כדי פון דאָרטען צו עראָבערען און צו באַהערשען דעם מיטעלסטען טייל פון'ם לאַנד מיט דעם פעניקישען ים־ברעג. די שטעדט פון'ם טאָל מגידו האָבען זיך געמוזט איהם אונטערוואַרפען. און אזוי אויך צור און צידון. ער איז אויך אויף דעמזעלביגען פעלד־צוג אריבער דעם ירדן און האָט אויפגעשטעלט אין חורן א מאָנומענט פון זיין נצחון.

אין א יאָהר ארום מאַרשירט ער ווידער קיין צפון און נעמט מיט שטורם ק ד ש „אין דער מלוכה פון די אמורים". דאָס איז אָהן א ספק דיזעלביגע מלוכה פון די אמורים וועלכע אבד־אשירטא און אזירו האָבען געגרינדעט אין דער אַמאַרנאַ־פּעריאָדע און וועלכע האָט זיך קענטיג דערהאַלטען דורך די מהומות פון דער צייט. נאָך דער אַמאַרנאַ־צייט האָבען איהרע הערשער אַלס וואַסאַל־מלכים זיך געוואַקעלט צווישען די חתים און די עגיפּטער, אַמאָל זיך האַלטענדיג טריי צו איינעם, אַמאָל צום אַנדערען. אזוי ווי די עגיפּטישע מאַכט איז אַלײן שוואַכער געוואָרען, האָבען זיי איצטער, ווייזט אויס, זיך לגמרי געהאַט אָפּגעזאָגט פון איהר. אויב דאָ האַנדעלט זיך, ווי אַסך נעמען אָן, ניט וועגען דער קדש ביים אָראָנטעס, נאָר וועגען דער קדש, וואָס ליגט נאָהענט פון מגידו, האָט די מלוכה פון די אמורים שוין דאַמאַלסט געמוזט דערגרייכען ביז קיין גליל, אָדער זאָגאַר ביז די צפון־רוקענס פון די בערג פון אפרים. פון קדש נעמט זיך סעטי צו די חתים אונטער זייער קעניג מורסיל. עס קומט צו א שלאַכט, וועלכע ברייננגט ניט קיין רעכטע אנטשיידונג. סעטי פיהרט נאָר אויס, אז דער עגיפּטישער גרעניץ זאָל זיך דעקען אומגעפעהר מיט'ן גרענעץ פון פּאַלעסטינאַ. אין אָפּמאַך מיט דעם קעניג פון די חתים מוטאַללו, מורסיל'ס זוהן, מאַכט אַן ענד פון דעם קריג. דעם רעשט פון זיינע טעג האָט סעטי פאַרבראַכט אין אינערליכע ענינים. ער איז געשטאָרבען ארום 1292.

האט איצט באנטי־סיני זיך געקאנט פריי באוועגן און זיין מאכט האט דערגרייכט ביז טיף אין דער סירישער וויסטע אריין ביז צו דער טעריטאריע פון באבילאניען. די לעצטע איז אראפגעזונקען צו דער מדרגה פון א קליי־נער מלוכה, בעת די אמורים האבן פארגעשטעלט א מעכטיגע וואסאלען־הערשאפט, וועלכע האט געקאנט פריי באלעבאטעווען און זיך אויסשפריי־טען צווישען דעם מדבר און דעם ישוב־לאנד.

זינט רעמסס דעם צווייטען איז, צוליב די פיעל באציהונגען צו אזיען, דער מיטעל־פונקט פון דער אימפעריע און די פאקטישע רעזידענץ פון די פרעה'ס אריבערגעטראגען געווארען פון טעבען ווידער קיין צפון. די מזרח־דעלטא האט באקומען א גרעסערע באדייטונג. טאניס (צוען) איז געווארען א גרויסע, בליהענדיגע שטאדט, און אינ'ם וואדי טומילאט, דורך וועלכען עס האט זיך געצויגען דער וועג צום האלב־אינזעל סיני, האט רעמסס געלאזט אויפבויען א שפייכלער־שטאדט פיתום („הויז פון גאט אטום"). ניט ווייט פון דארטען האט ער געלאזט אויפבויען א צווייטע שטאדט, וועלכע ער האט אלס זיין רעזידענץ א נאמען געגעבען פ ע ר ־ ר ע מ ס ס „הויז פון רעמסס". די בנינים אהן א צאהל, וועלכע ער האט כמעט אלע געווידמעט גרויס צו מאכען זיין נאמען, זיינען אן עדות פאר זיין אומגעוועהנליכע בוי־לוסט. ס'איז דערפון פארשטענדליך, אז ער איז געווען גענויטיגט צו פא־דערען הויכע שטייערן און אסך ארבייטסקראפט פון זיינע אונטערטאנען. מ'קאן דערפאר זאגען, אז די טראדיציע פון חומש שמות, לויט וועלכער די דאמאלסדיגע איינוואוינער פון דער דעלטא, זיינען אונטערדריקט געווען פון דעם בויער פון פיתום און רעמסס, האט פאר זיך יעדע היסטארישע וואהר־שיינליכקייט (שמות א 11).

בכלל איז רעמסס ניט געווען קיין פיינד פון די פרעמדע אין זיין לאנד. ניט נאר ער האט געהאט א לייבגווארדיע פון שווער באוואפענטע סארדינישע זעלנער, נאר אומעטום אין לאנד האט מען געזעהן מאסען אויסלענדער. אין מעמפיס האבן די פעניקישע און אנדערע פרעמדע סוחרים געהאט אן אייגענעם קווארטאל מיט א טעמפעל פאר'ן ב ע ל און פאר דער ע ש ת ר ת. סעמיטישע און אזיאטישע שקלאפען האבן זיך געפונען אין א גרויסער צאהל ביים הויף און אין די פריצישע הייזער. סעמיטישע געטער ווערן אויפגענומען צווישען די עגיפטישע, און סעמי־טישע ווערטער ווערן אריינגענומען אין דער עגיפטישער שפראך. דעם קעניג'ס ליבלינגס־טאכטער הייסט „טאכטער פון אנאט", א געטין פון סי־ריען, און איינס פון זיינע טייערע פערד טראגט דעם נאמען „אנאט איז

נאָך זיין צוריקקומען אַהיים איז אין גאַנץ סיריען אויסגעבראָכען אַן אַל־געמיינער אויפשטאַנד, וועלכער האָט דערגרייכט ביז דרום־פּאַלעסטינא. דורך דעם דאָזיגען אויפשטאַנד איז רעמסס געצוואונגען געוועזן צו אונטער־נעמען אַ נייעם פעלדצוג קיין צפון, אין וועלכען ער האָט געמוזט איבערטאָן די גאַנצע אַרבייט פון דאָס ניי. ער האָט באַלאַגערט און עראָבערט אשקלון — אין 6טען אָדער 7טען יאָהר פון זיין רעגירונג — נאָכהער אין 8טען יאָהר — אַ צאָהל שטעדט אין גליל. אויך אין עבר הירדן האָט ער, ווי פאַר איהם סעטי דער ערשטער, אויפגעשטעלט דעם צייכען פון זיין הערשאַפט. דאָס איז דער אַזוי גערופענער איוב־שטיין אין חורן. ערשט איצט קאָן ער ווידער וואַגען צו מאַרשירען אין דער לענג פון דעם אָראָנטעס־טאָל. עס זעהט אויס, אַז ער האָט שטאַרק אָנגעגריפען די חתים און איז צוגעקומען ביז ארם־נהרים: אָבער צו אַן אונטערוואַרפונג פון די דאָזיגע געגענדען איז עס ניט געקומען. ווען מוטאַללו, דער קעניג פון די חתים, איז גע־שטאָרבען אין 21טען יאָהר (1272) פון זיין רעגירונג און זיין ברודער כאַ־טוסיל האָט דעם טראָן באַשטיגען, זיינען ביידע צדדים געוועזן אויסגעמאַ־טערט פון דעם לאַנגען קריג — ער האָט געדויערט 15 יאָהר — און ס'איז געקומען צו אַן אָפּמאַך. אויף אַ זילבערנעם טאָוועל איז איינגעקריצט און באַשטימט געוואָרען, אַז ביידע צדדים גיבען אויף דעם קאַמף און ווילען זיך גענענזייטיג שיצען געגען אַ פרעמדען אָנפאַל. דער טעקסט איז דערהאַלטען אין צוויי עגיפּטישע עקזעמפּלאַרען אויף די מויערן פון די טעמפּלען אין טעבען. אַ דריטען עקזעמפּלאַר אין באַבילאָנישער קלינען־שריפטען, האָט מען אין די לעצטע יאָהרען אויסגעגראָבען אין דער אַלטער הויפּט־שטאָדט פון די חתים באָגהאַזקאָי. בכלל ווייזט אויס, אַז רעמסס האָט אויפגע־שטעלט זיין גרעניץ דאָרטען וואו ער איז געוועזן אונטער סעטי. ער האָט זיין גאַנצען לעבען זיך געהאַלטען פעסט ביים פרידען. דאָס האָט באַדייט, אַז ער האָט ניט געקאָנט וואַגען צו פאָדערען מעהרער ווי זיין פאָטער סעטי האָט דערגרייכט.

אין דער צייט פון אָט די מלחמות האָט די וואַסאַלען־מלוכה פון די אמורים געהאַלטען, ווי עס ווייזט אויס, מיט עגיפּטען, מן הסתם אונטער דעם איינפלוס פון די נצחונות פון סעטי דעם ערשטען. ביי זיין ריקצוג און ביים שלום־אָפּמאַך האָט רעמסס קענטיג מפקיר געוועזן די מלוכה פון די אמורים. נאָר דאָס וואָס כאַטוסיל, דער קעניג פון די חתים, האָט זיך איינ־געשטעלט פאַר זיין פירסט בענטי־סינא און האָט נאָכהער זיך מתחתן געוועזן מיט איהם האָט איהם דערהאַלטען אויפ'ן טראָן. אַלס וואַסאַל פון די חתים

גאנץ פאלעסטינא, אריינגערעכענט אויך ישראל, וואס ווערט אין מערענ־פטאה'ס אויפשריפטען צום ערשטען מאל דערמאנט אויסען תנ"ד. מיר דארפען זיך לויט דעם פארשטעלען, אז עס האבען שוין אין פאלעסטינא געוואוינט, זינט א קירצערער אדער לענגערער צייט, שבטים און משפחות, וועלכע זיינען געוועזען צוזאמענגעפאסט אונטער'ן נאמען ישראל.

ווי לעבהאפט דער פארקעהר איז אויך אין יענער צייט געוועזען מיט אזיען און ווי גוט מ'האט די אזיאטען אויפגענומען אין עגיפטען, ווייזט אונז דער בריף פון א גרעניץ־באאמטען, אונטער מערענפטאה'ס רעגירונג. אין וועלכען עס ווערט באריכטעט וועגען דעם דורכמארש פון א באנדע אדומ'ישע בעדואינער דורך איינע פון די פעסטונגען אויפ'ן גרעניץ. ווי אמאל יעקב'ס קינדער, אזוי האבען אויך זיי געוואלט פאשען זייערע סטא־דעס אין דער געגענד אין פיתום. אן אנדער דאקומענט פון יענער צייט רופט אפילו אן מיט אלע פרטים די נעמען און די כונות פון די וואס געהען אריבער דעם גרעניץ. מ'זעהט פון דעם ווי די רעגירונג האט באקומען גענויע אויסקונפט וועגען אלץ וואס איז פארגעקומען אין לאנד.

מערענפטאה איז געשטארבען ארום דעם יאהר 1215. זיינע נאכפאלגער, צווישען וועלכע מ'דארף נאך דערמאנען סעטי דעם צווייטען, האבען גע־מאכט עגיפטען פאר א שפיל־באל פון די פארטיי־ליידענשאפטען. אויך סעטי האט זיך ניט געקאנט האלטען. נאך זיין מפלה איז איינגעטראטען א פולע אנארכיע, וועלכע איינער פון די פיעל סיריער וואס האבען באקו־מען אין עגיפטען הויכע עמטער, האט אויסגענוצט צו ווערען דער הערשער פון לאנד. דאך האט זיך איינגעגעבען איינעם א מאן פון אן אומבאקאנטער אפשטאמונג מיט'ן נאמען סעטנעכט איינצושטעלען ארדנונג אין לאנד. נאך זיין באלדיגען טויט איז זיין זוהן רעמסס דער דריטער געווארען דער פרעה, מיט וועמען עס האט זיך אנגעהויבען די לאנגע רייהע פון רעמסס'עס (20טע דינאסטיע.)

דער אנפאל פון די ים־פעלקער, וועלכער האט זיך אנגעהויבען שוין אונטער מערענפטאה, איז אונטער רעמסס דעם דריטען פארטגעזעצט גע־ווארען. באזונדערס האבען זיך איצט געלאזט באמערקען צווישען די דאזיגע ים־פעלקער צוויי גרופען, די ז ע ק ע ל און די פ ע ל ע ס ע ט. די לעצ־טע זיינען אונז באקאנט פון תנ"ד אונטער'ן נאמען „פלשתים". זיי קומען וואהרשיינליך פון קרעטא; די ערשטע—פילייכט פון סיציליען. מיט זיי קומען צו וואנדערען פארוואנדטע פעלקער. אלע צוזאמען ווערען זיי גע־שטופט פון א גרויסער אינדאגערמאנישער פעלקער־כוואליע. אזוי ווייט ווי

צופרירען."*) רעמסס גופא קלייבט זיך אויס אלס זיין ליבלינגס־גאט דעם סוטעך, דעם גאט פון די היקסאס. אט אזוי פאסירט עס אויך, אז אויסלענדער, בפרט סעמיטען, קומען צו צו הויכע שטעלען אין עגיפטען. אין הויף פון מערענפטאה איז א סיריער מיט'ן נאמען בען־אזען געווען אויבערסטער העראלד (אנזאגער). די באדינגונגען פאר דעם זיינען שוין געווען זינט דער 18. דינאסטיע. פרעמדע גענעראלען אין דער ארמיי זיינען געווען ניט ווייניג אונטער רעמסס דעם צווייטען, און א גרויסע צאהל פון זיינע זעלנער זיינען געווען אויסלענדער.

ווען רעמסס דער צווייטער איז נאך א 67 יעהריגער רעגירונג געשטארבען איז עלטער פון ניינציג יאהר, זיינען צוועלף פון זיינע זיהן שוין געווען טויט. אלס דרייצענטער זוהן האט איהם גע'ירש'עט אויף'ן טראן מערענפטאה (1225—1215), שוין אליין אין א העכערען עלטער. דער גאנצער גלאנץ פון רעמסס דעם צווייטען און די גרויסע מאסע אויפשריפטען, וועלכע דערצעהלען פון זיינע נצחונות, קענען ניט אפלייקענען דעם פאקט, אז אויך איהם האט זיך ניט איינגעגעבען, ניט קוקענדיג אויף די גרויסע אנווענדונגען פון אזויפיעל כוחות און אויף זיין פערזענליכער העלדישקייט, אויפצוריכטען פון דאס ניי עגיפטען'ס מאכט אין אזיען. ס'איז דערפאר ניט געווען צו דערווארטען, אז דעם זוהן וועט אפגליקען דאס, וואס זיין פאטער האט ביי דער קראפט פון זיין שטארקער יוגענד מיט 60 יאהר צוריק ניט געקאנט דורכפיהרען. די הויפט־געפאהר פאר עגיפטען איז איצטער געלעגען אין דעם אנפאל פון די ים־פעלקער, וועלכע זיינען געווארען וואס ווייטער אלץ שטארקער. די פעלקער פונ'ם צפון־טייל פון מיטעללענדישען ים האבען אנגעהויבען זיך צו באוועגען. גלייכצייטיג מיט זיי אויך די פעלקער פון אינערליכען קליינאזיען און פון אפריקא. אלע צוזאמען האבען געסטראשעט עגיפטען: דא פון דער זייט, דא פון יענער זייט; און אפט האבען זיי געפונען דערמוטיגונג און אונטערשטיצונג ביי די אלטע שונאים פון עגיפטען, באזונדערס ביי די חתים. אין דריטען יאהר פון מערענפטאה'ס רעגירונג האט די גאנצע אזיאטישע פראווינץ, אין צוזאמענהאנג מיט'ן אויפטרעטען פון די ים־פעלקער, זיך אויפגעהויבען נעגען מערענפטאה (ארום 1223). נאכדעם ווי ער האט אונטערוואַרפען די אפריקאנישע פעלקער, האט ער מארשירט מיט אן ארמיי קיין צפון, האט באשטראפט די בונטאוושיקעס און האט אין זיין 5. יאהר אונטערוואַרפען

*) וועגען דער געטין „ענת" זעה אויבען ז. 119.

3.

יציאת מצרים און די וואנדערונג דורכ'ן מדבר.

זיינען שבטים פון ישראל געווען אין עגיפּטען און פון דארטען ארויס־געגאנגען? האָבען די עגיפּטער זיי נאָכגעפאָלגט און זיינען אומגעקומען אין רויטען ים? איז משה א היסטאָרישע פּערזאָן און וואָס איז געווען זיין אויפטו? האָט ישראל זיך אויפגעהאַלטען אין קדש און ביים סיני אוי וואָס איז דאָרטען פאָרגעקומען? ווי איז ישראל פון דאָרטען געקומען צום גרעניץ פון כנען? אין וועלכער צייט זיינען אָט די געשעהענישען פאָר־געקומען?

וועגען דער צייט פון יציאת מצרים און פון די וואנדערונגען דורכ'ן מדבר, ווען משה איז געווען דער פיהרער, האָבען מיר אויסער דעם תנ"ך בלויז איין איינציגע ידיעה, און אויך די ניט קיין זיכערע, מכוח העברעאישע שבטים וואָס זאָלען זיך האָבען געפונען אין עגיפּטען. אַלעם איבעריגע וואָס יוסף פלאוויוס און אנדערע שפּעטעריגע שריפטשטעלער באַווייזען זיינען ענטוועדער זאכען וואָס מ'זעהט באשיינפּערליך, אז זיי האָבען קיין שום ווערט ניט, אדער ערינערונגען וועגען עפּעס, וואָס האָט יא פּאסירט, אבער די ערינערונגען זיינען אזוי פאַרדרעהט, אז מ'קאָן גאָר ניט דערקענען וואָס דאָס איז אזוינס. אויך אין יענער ידיעה, וועלכע מיר האָבען נאָר וואָס דער־מאָנט, ווערט ניט גערעדט פון ישראל גופא, נאָר, אין בעסטען פאַל בלויז פון דער גרעסערער גרופּע פון שבטים, צו וועלכער אויך די שבטים פון ישראל האָבען געהערט.

צו פאַרענטפערען די אַלע פראַגען מוזען מיר זיך פאַרלאָזען בעצם אויפ'ן תנ"ך. אַלע ידיעות וואָס מיר געפינען אין אנדערע לענדער, באזונדערס אין עגיפּטען, קאָנען נאָר דינען צו באַלויכטען, צו דערקלערען און בעסער צו באגרינדען דאָס, וואָס מיר לערנען ארויס פון תנ"ך.

אָט דאָ אבער הענגט אַלצדינג אָפּ פון דער ריכטיגער אָפּשאָצונג פון די העברעאישע טעקסטען. אויב ס'איז ריכטיג, אז מיר פאַרמאָגען א רייה פון עלטערע דאָקומענטען וועגען יענע געשעהענישען, וועלכע שטאַמען נאָך צום טייל פון משה'ס צייט, דאַן קענען מיר זיך פאַרלאָזען אויף דאָס וואָס מיר דרינגען פון זיי ארויס.

זיי קומען מיט דער יבשה, קומען זיי אהער פון צפון קיין מיטעל־און דרום־סיריען. אָט דאָ קענטיג וואַרפען זיי זיך אויף די אמורים און דריקען זיי שטאַרק צו. פון דאַנעט אָז האָבען זיי, ווייזט אויס, ווייטער מאַרשירט צו לאַנד און צוגלייך אויך אויפ׳ן וואַסער. און האָבען אָנגעהויבען אויסראַבירען די עגיפּטישע דעלטאַ. רעמסס שטעלט זיך געגען זיי אין א געוואַלטיגער שלאַכט; זיין אימפּעריע בלייבט אָבער געשיצט בלויז פאַר דעם מאָמענט. אַליץ נייע און נייע באַנדעס רייסען זיך אַריין; צו לאַנד אויף שווערע צוויי־רעדערדיגע אָקסען־וועגלער און אויפ׳ן ים מיט הילף פון זייער שטאַרקער פלאָטע. זיי האָבען געמוזט האָבען פאַרפלייצט גאַנץ סיריען פון צפון ביז דרום. אויב רעמסס דערצעהלט דעם אמת, דאַן האָבען זיי געמאַכט א סוף צו דער מלוכה פון די אמורים. אויך אסך פון די כנעני׳שע שטאָדט־מלכים, באַזונדערס ביים ים־ברעג האָבען זיך ניט געקאָנט שטעלען געגען זיי. אָט אַזוי איז דאָ אַנטשטאַנען די מלוכה פון די פלשתים, מיט וועלכע די אידען האָבען געהאַט אַרומצושלאָגען זיך פיעל הונדערטער יאָהרען.

רעמסס שיקט א פלאָטע צו די סירישע האַפענס און ער גופא מאַרשירט שנעל צו לאַנד, בראש פון א חיל, קיין סיריען. עס קומט צו א שלאַכט, אין וועלכער די עגיפּטישע געדונגענע סאָלדאַטען פון די שערדען (סאַרדי־ניער) האָבען אַזוי שטאַרק זיך געוואָרפען אויף די פיינד מיט זייערע אָקסען־וועגלעך, אַז רעמסס איז געבליבען דער זיגער. ניט ווייט פונ׳ם פּלאַץ פון אָט די געשעהענישען, אינ׳ם לאַנד פון דעם אמורי, איז עס געקומען צו א ים־שלאַכט, אין וועלכער אויך די עגיפּטישע פלאָטע האָט באַקומען די איבערהאַנט. פאַלעסטינא און דרום־סיריען זיינען דערמיט וויז־ער געבליבען ביי עגיפּטען און זייערע פירשטען זיינען ווידער געווען פרעה׳ס וואַסאַלען.

רעמסס האָט נאָך אַמאָל מאַרשירט קיין צפון, כדי צו זיכערען זיין הערשאַפט און האָט דאָ און דאָרטען אויסגעבויט אין לאַנד פעסטונגען און אויך א טעמפּעל פאַר׳ן גאָט אמאָן, אין וועלכען די פירשטען פון סיריען האָבען יעהרליך געמוזט ברייננען זייער אָפּצאָהל. דאָס לאַנד איז געבליבען רוהיג. די קראַפט פון די חתים איז געווען אויסגעשעפּט. די אמורים און די פלשתים און די אַנדערע וואָס האָבען באַוואוינט מיטעל־ און דרום־סיריען, ישראל אַריינגערעכענט — האָבען מן־הסתם געבראַכט זייערע אָפּצאָהלונגען אין דעם אמאָן־טעמפּעל, וועניגסטענס אַזוי לאַנג ווי רעמסס דער דריטער האָט געלעבט. נאָך איהם איז די עגיפּטישע הערשאַפט צעפאַלען, און די ווייטערדיגע פרעה׳ס זיינען קוים געווען אימשטאַנד צו האַלטען מיט גע־וואַלד די, וואָס האָבען זיך אין דער שטיל צוריקגעצויגען פון זיי.

שטעהט אין דעם, וואָס מאַנכע שבטים אדער משפחות פון ישראל האבען אויסגעוואנדערט קיין עגיפּטען.

אלס די צייט פון דער אריינוואנדערונג קיין עגיפּטען דאַרף מען אננע־מען די אמאַרנא־פּעריאָדע. פאַקטיש האָט יענע וואנדערונג געמוזט פאָר־קומען אין עטליכע מאָל, ווייל אויך די טראַדיציע לאָזט יוסף'ן געהן פאראויס און ערשט שפּעטער לאָזט זי קומען יעקב'ן. די רעגירונג פון אמענהעטעפּ דעם פערטען גיט דערצו אַן אויסגעצייכענטע געלעגענהייט. שוין פאַר איהם איז געווען פאַר ־דעם א געלעגענהייט, און נאָך איהם האָבען נאָך אונטער סעטי דעם ערשטען אריינגעוואנדערט שבטים פון דער סטעפּע, וועלכע זיי־נען געווען, ווי מען מיינט, הינטערסטע נאָכגעהער פון די האבירי. אויב איינצעלנע פון די שפּעטערדיגע ישראל־שבטים האָבען שוין אנגעהויבען זינט טהוטמאָס דעם דריטען אַז זיך צו באַזעצען אין כנען, דאַן מעג מען אננעמען, אַז שוין אין יענער צייט האָט מען געפּרובירט בעטען איינטריט אין עגיפּטען צוליב א הונגער אין כנען, אדער ווען עס האָט זיך גלאָט געמאַכט א גינסטיגע געלעגענהייט. איהר העכסטען פּונקט האָט די וואַנ־דערונג קיין עגיפּטען דערגרייכט אין דער אמאַרנא־צייט.

דער פאַקט פון ישראל'ס אונטערדריקונג אין עגיפּטען שטעהט און פאַלט בעצם מיט דעם פאַקט פון דער אריינוואַנדערונג און דער ארויסוואַנ־דערונג. די אונטערדריקונג האָט נאָך אבער א באַשטעטיגונג אויך אין דעם, וואָס מ'קאָן זיך ניט פאָרשטעלען ווי אַזוי א פאָלק מיט אַזא'ן אויס־געבילדעטען נאַציאָנאַלען געפיהל ווי ישראל האָט געקאָנט אויסטראַכטען פון קאָפּ די שאַנד פון „א הויז פון קנעכט" אין מצרים. וועגען דעם גרונט פאַרוואָס עס האָט זיך געביטען די שטימונג אין מצרים בנוגע ישראל, האָ־בען מיר ניט קיין זיכערע ידיעות. מיר האָבען אויבען געזאָגט א השערה וועגען דעם*). וואָס דער ספר שמות דערצעהלט אונז מכוח דעם, טראָגט מעהרסטענס דעם כאַראַקטער פון לעגענדאַרישער באַפּוצונג. דאָך די מיט־טיילונג, אַז די פרעמדע זיינען געצוואונגען געווען צו ארבייטען שווער ביים בויען די שטעדט פּיתום און רעמסס מאַכט דעם איינדרוק פון א היסטאָרישען פאַקט. די השערה, וועלכע עקסיסטירט שוין פון לאַנגע צייטען, אַז דער פרעה וואָס האָט אונטערדריקט די קינדער פון ישראל איז געווען רעמסס דער צווייטער, קריגט דערמיט פאַקטיש א באַדען; וואָרים ניט בלויז ווייסען מיר, אַז ער האָט יענע שטעדט געלאָזט בויען, נאָר מיר האָבען אויך יעדען גרונט

*) זעה אויבען ז. 151.

אָבער עס מוז אָפען געזאָגט ווערען, אַז דוקא וועגען דעם דאָזיגען פונדאַמענטאַלען ענין, וועגען דער אָפּשאַצונג פון די טעקסטען פון תנ"ך, האָבען מיר נאָך דערווייל ניט קיין איינהייטליכע און אומבאַשטריטענע מיינונג. אַזוי לאַנג ווי עס געפינען זיך אַזוינע פאַרשידענע מיינונגען מכוח דעם עלטער פון די וויכטיגסטע דאָקומענטען פון תנ"ך, און אַזוי לאַנג ווי עס זיינען פאַראַן פאָרשער, וואָס צווייפלען, אויב עס איז אונז גאָר אין גאַנצען געבליבען עפּעס א דאָקומענט פון משה'ס צייט, איז קיין חידוש ניט, וואָס מ'קומט אַלץ ווידער אַרויס מיט דער מיינונג, אַז ס'איז בכלל ניט זיכער אויב ישראל איז גאָר אין גאַנצען געווען אין עגיפּטען און פון דאָרטען אַרויסגעגאַנגען, און דאָסזעלביגע אויב משה איז א היסטאָרישע פּערזאָן.

אונטער די דאָזיגע אומשטענדען קאָן דאָס וואָס ווערט דא אַרויסגעזאָגט באַטראַכט ווערען נאָר אַלס די פּערזענליכע, כאָטש אפילו גוט אָפּגעוואויגענע מיינונג פונ'ם פּראָפעסאָר. אויך יעדע אַנדערע אויסטייטשונג, פון וועמען זי זאָל ניט שטאַמען און צו וועלכע רעזולטאַטען זי זאָל ניט קומען, מעג אַרויסקומען אין דער עפענטליכקייט נאָר אונטער דער דאָזיגער באַשרענקונג. ס'איז ניט איבעריג קלאָר צו מאַכען פאַראויס דעם שטאַנדפּונקט, ווייל מאַנכע גיבען אַרויס זייערע מיינונגען מיט א זיכערקייט, וועלכע וועקט אויף אינ'ם לעזער פאַלשע פאָרשטעלונגען. צוליב דער האַרבקייט פון דעם מאַטעריאַל און דעם מאַנגעל אין ראיות פון די אויפשריפטען, איז עס דורכאויס נויטיג צו מאַכען דערווייל די באַשרענקונג. דאָס איינציגע וואָס מיר ווייסען איצט זיכער איז, אַז אונטער מערענפּטאה איז א „ישראל" געווען אין כנען.

ווען מיר אונטערזוכען גרינטליך די מעשיות וועגען משה'ן און דעם מדבר, מוזען מיר קומען צום רעזולטאַט, אַז דער קערן זייערער האָט שוין עקסיסטירט אין דער צייט פון די שופטים; און ניט בלויז זיינען עס געווען זעלבשטענדיגע, אָפּגעריסענע דערצעהלונגען, נאָר זיי האָבען זיך געפונען אין אַזאַ פאָרם, אַז די איינצעלנע מעשה'לעך זיינען שוין געווען פאַרקניפּט אין א גרעסערען צוזאַמענהאַנג. ווען מיר באַטראַכטען נאָך, אַז די אידען האָבען זיך ניט געקאָנט אויסטראַכטען פון קאָפּ אַזאַ שאַנד, ווי קנעכטשאַפט אין עגיפּטען, קריגט שוין דערמיט די טראַדיציע, אַז די אידען זיינען געווען אין עגיפּטען דעם כאַראַקטער פון א היסטאָרישען פאַקט. דאָס ווערט נאָך געשטיצט פון דער געשיכטע וועגען יוסף'ן, וואָס האָט, ווי מיר האָבען אויבען געוויזען, וואַהרשיינליך, א היסטאָרישען קערן, וועלכער באַ־

האט מורא טאמער וועט ישראל אין א קריג מיט עגיפטען'ס פיינד ארויס־געהן פון לאנד (שמות א 10).

מיר זיינען נאך אבער ניט פארטיג מיט דער פראגע וועגען יציאת מצרים. מיר האבען שוין פריהער געזעהן, אז ווי באלד אידישע שבטים זיינען געווען אין עגיפטען, האט אויך געמוזט פארקומען די אויסוואנדע־רונג פון דארטען. אבער א חוץ דעם שטעהט יציאת מצרים אלס פאסירונג אויך פעסט פאר זיך אליין. דאס אלטע טריאומף־ליד, וואס איז פיליכט לכתחילה באשטאנען פון איין קורצער סטראפע, באזינגט דעם פאקט, וואס „יהוה האט געמאל ארייגעווארפען אין ים פערד מיט רייטערס" (שמות ט"ו 2, 21). ווען דאס איז געשעהן און ווער די אומגעקומענע זיינען גע־ווען, זאגט די סטראפע ניט. אבער דער טעקסט וואס באגלייט די סטראפע לאזט קיין צווייפעל ניט וועגען דעם, אז געמיינט דערמיט זיינען די עגיפ־טער און אז דער ים איז דער ים־סוף. אנדערע קעמפער מיט פערד און אן אנדער ים האט אין א אידישען ליד קיין ארט ניט. דאס לידעל, וואס איז אהן א ספק זעהר אלט, באווייזט בכן אין יעדען פאל אזוי פיעל, אז פארצייטען איז אן עגיפטישער חיל אומגעקומען פון א שווערער קאטאס־טראפע אין ים־סוף.

מאנכע פארשער האבען געלייקענט, א אט דיביידע געשעהענישען: דער אונטערגאנג פון די עגיפטער און דער ארויסגאנג פון ישראל, זיינען פון לכתחילה אן געווען פארבונדען צוזאמען אין דער טראדיציע. זיי האבען דעריבער אנגענומען, אז די קאטאסטראפע ביים ים האט גארנישט געהאט צו טאן מיט די אידען, נאר דאס איז פארגעקומען גאר ביי אן אנדער געלע־גענהייט און ביי גאנץ אנדערע געגנער אדער ארויסגעלאפענע. עס האבען די סאלדאטען פון די עגיפטישע גרעניץ־פעסטונגען געווים ניט געפעהלט קיין געלעגענהייטען זיך צוזאמענצושטויסען מיט באנדעס פון בעדואינער. אבער לאמיר אננעמען, אז דא האנדעלט זיך וועגען אן אומגליקס־פאל וואס האט גלאט אזוי געטראפען אן עגיפטישער מיליטערישער אפטיילונג — טא ווי קומען אידען דאס צו באזינגען און דאס צו פייערען אלס יהוה'ס אן אויפ־טו פאר דער טובה פון ישראל? דאס איז נאר מעגליך, אויב עס האט זיך געהאנדעלט וועגען א צוזאמענשטויס מיט ישראל און וואס איז דורך דעם געווען יהוה'ס א נצחון איבער די עגיפטישע געטער. אז ישראל האט גע־האט א צוזאמענטרעפונג מיט עגיפטען אויף אט דעם שטעל אין אן אנדער צייט ווי משה'ס, האבען מיר אבער ניט קיין שום ידיעה און אנצוהערעניש,

אנצונעמען, אז ער האט געפאדערט די ארבייטס־קראפט פון זיינע אונטער־טאנען אין אן אומגערעכטער מאס*). אזוי ווי פיתום און רעמסס זיינען געלעגן אין, אדער געווען זעהר נאהנט צו, דער געגענד, וואו די פרעמדע האבן זיך געהאט באזעצט, דעריבער ווייזט אלין אויף דעם, אז גראד זיי האבן אם מעהרסטען געהאט צו ליידען פון יענער שטארקער בוי־לוסט פון פרעה'ן.

וואס עס האט פאראורזאכט די אידען ארויסצוגעהן דארף מען לויט דעם גאר ניט פרעגען. די געצוואונגענע קנעכטשאפט האט געווים אראפגע־וואויגען די נוצען וואס מ'האט געקאנט האבען פון זיצען אין גשן. דערצו האבען נאך אנדערע פאקטארען געקאנט מיטשפילען א ראלע, אויב יציאת מצרים איז פארגעקומען אין דער צייט פון מערענפטאה. ס'איז דאמאלסט אנגעגאנגען א שטארקע באוועגונג צווישען די פעלקער אין שבטים ארום און ארום. איז דער צייט פון דער לאנגער און קראפטפולער רעגירונג פון רעמסס דעם צווייטען האט זיך פארט ניט איינגעגעבען, ניט קוקענדיג אויף אלע אנשטרענגונגען, צו קריגען פאר עגיפטען די מאכט אין אזיע, וועלכע זי האט אמאל געהאט. די פעלקער־כוואליע, וועלכע האט זיך געהאלטען אין באוועגען, האט פון אלע זייטען געסטראשעט די מלוכה פון די פרעה'ס. צוריקצוהאלטען אויף לאנג די דאזיגע כוואליע האבען די פרעה'ס ניט פארמאגט ניט די קראפט, ניט די מאראלישע אויטאריטעט. שוין אין מערענפטאה'ס דריטען יאהר האט די גאנצע אזיאטישע פראווינץ זיך אויפגעהויבען געגען איהם — אריינגערעכענט אויך „ישראל" אין פאלעסטינא. גשן איז ניט געלעגען אויסער דעם וועלטפארקעהר. עגיפטישע סאלדאטען און שלוחים זיינען אפט געגאנגען דורך דעם וואדי טומילאט, וואו די שטאדט פיתום איז געלעגען, און דורך דער עגיפטישער גרעניץ־באפעסטיגונג. וואס ס'איז פארגעגאנגען אין דרויסען, האט ניט געקאנט בלייבען פארבארגען פאר די פארשקלאפטע שבטים אין גשן. אט אזוי האט די אלגעמיינע באוועגונג געגען עגיפטען אויך זיי מיטגעריסען און זיי געמאכט פאר געגנער פון דער מלוכה, וועמעס גאסטפריינדשאפט זיי האבען אמאל גענאסען. גלייכצייטיג האבען אויך געקאנט קומען שלוחים פון די ברידער־שבטים אין כנען, וועמען מערענפטאה דערמאנט, און זיי אויפוועקען זיך צו פאראייניגען און אויסצונוצען די גינסטיגע געלעגענהייט כדי ארויסצוגעהן פון דארטען און זיך צו באזעצען אין כנען. אין חומש ווערט טאקע פארגעשטעלט, אז פרעה

*) זעה אויבען ז. 161.

האָט געגעבען פון אַט דעם אָרט*). דאָס איז די היינטיגע „אַין קאַדיש" אין דער געגענד פון די אַזאַזימע־בעדואינער, א ווייט פלאַכלאַנד איינגעשלאָסען פון בערגלעך, א טאָג גאַנג פון מזרח צו מערב; עס איז דערום גרויס גענוג צו דינען אלס לאַגער־פּלאַץ פאר א גרעסערער צאָהל מענשען. אין מיטען ציהט זיך א ברייטע און פרוכטבאַרע וואַסער־בעט, וואו מ'קען אויך זעען תבואה. עס איז ארומגעשטעלט מיט בוימער און באַלעבט מיט פויגלען, באַזונדערס מיט וואַכטלען, און „שענע פעלדער פון ווייץ און גערשטען באַדעקען א גרויסען טייל דערפון." אין מזרח פונ'ם פלאַכלאַנד ברעכט וואַסער ארויס פון א פעלז אין א שטאַרקען שטראָם. אסך שענע ברונימער נעמען אויף דאָס וואַסער. אין גאַנצען איז עס א מדבר־אינזעל רייך אין וואַסער און דערפאַר דער פרוכטבאַרסטער אָרט אין דער גאַנצער געגענד ווייט ארום.

שוין דער נאָמען אַליין זאָגט אונז, אז דאָ האָט זיך אַמאָל געפונען אן אוראַלטער הייליגער אָרט. מ'קאָן זעהן, אז דערמיט איז פאַרבונדען די לעגענדע וועגען דעם, וואָס משה האָט א קלאַפּ געטאָן דעם פעלז און דאָס וואַסער איז ארויסגעקומען. א הייליגער קוואַל ווערט באַטראַכט אלס א באַזונדערע מתנה פון גאָט. אין פאַרבינדונג מיט יענער לעגענדע באַקומט אויך דער קוואַל דעם נאָמען מ י ־ מ ר י ב ה, שטרייט־וואַסער און אויך מ ס ה, דער קוואַל פון אויספּרובירען. ווען מיר באַטראַכטען נאָך, אז דער אָרט האָט אויך געהייסען ע י ן מ ש פ ט, דער קוואַל פון משפּט, דאַן לעגט זיך לייכט אויפ'ן שכל, אז די באַצייכענונג מ ר י ב ה האָט אויך לכתחילה געהאַט די באַדייטונג פון א וואַסער, צו וועלכען מען איז געקומען מיט די שטרייטיגקייטען. דער הייליגער קוואַל איז בכן געווען פון דער עלטסטער צייט אָן דער געריכטס־פּלאַץ פאר אלע שבטים, וואָס האָבען געהאַלטען זייערע געצעלטען אין דער ווייטער געגענד ארום. ווער עס האָט געזוכט א ריכטיגען משפּט אין דער ווייטער וויסטעניש ארום קדש, דער איז געקומען מיט זיינע געגנער צום הייליגען קוואַל, כדי צו באַקומען א באַשלוס פון דער גאָט־הייט, וואָס האָט זיך דאָרטען אויפגעהאַלטען. דעם „אל" פון מריבת־קדש (פאַרגלייך בראשית י"ד 7: שמות י"ז 7: י"ח 13).

מ'קאָן זיך בכן משער זיין, אז קדש איז פון לאַנג שוין געווען דער מיטעלפּונקט פון א גאָט'ס־דינסט, וועלכער איז געווען פאַרשפּרייט ווייט ארום, א קולט־צענטער פון מדבר פאר א גרעסערען קרייז פון שבטים, ענליך ווי מעקאַ איז געווען נאָך לאַנג פאר מאַחמעד'ן. אַזאַ הייליגטום וואָס איז

(* Kadesh-Barnea, Clay Trumbull, New York, 1884.

מיר האָבען דאָ בכן נאָך א פאַרשטאַרקונג פון דעם פּאַקט פון יציאת מצרים גופא. דערמיט איז אבער אויך היסטאָריש געזיכערט די טראַדי־ציע פונ׳ם דורכגאַנג דורכ׳ן ר ו י ט ע ן י ם. דער באַריכט וועגען דער דאָזיגער פּאַסירונג איז ניט איינהייטליך, וואָרים אז מ׳שילדערט א געשע־עניש, ווערען די פּרטים איבערגעגעבען אין פאַרשידענע נוסחאות. לויט איין נוסח איז דאָס געשעהן דורך א וואונדער. משה האָט אויפגעהויבען זיין שטעקען אָדער זיין האַנט און צעשפּאַלטען דעם ים אין צווייען. לויט אַן עלטערען נוסח אבער איז דאָ בלויז איינגעטראָטען צו דער רעכטער צייט אַ געוויסער פאַרגאַנג אין דער נאַטור. געטריבען פון א ווינט וואָס יהוה האָט געשיקט גראָד אין אָט דעם מאָמענט, ציהט זיך דער ים צוריק, און אַז דער ווינט הערט אויף, קעהרט ער זיך אין דער פריה צוריק צו זיין שטאַר־קייט. „עבע און פלוט", קען מען זיך פאַרשטעלען, האָבען דאָ מיטגעווירקט. אבער ס׳איז לייכט איינצוזעהן, אז די דאָזיגע פאַרשידענקייט אין דעם אופן פון די איינצעלנע פּרטים פון דער פּאַסירונג, וואָס האָבען זיך שפּעטער אָפּגע־שפּיגעלט אין דעם זכרון פון פאָלק, מאַכט לחלוטין ניט די געשעהעניש גופא ווייניגער פאַר א פּאַקט. עס דאַרף נאָך אבער באַמערקט ווערען, אז די עלטסטע ידיעה וואָס מיר האָבען מכוח דעם דורכצוג דורכ׳ן רויטען ים, דאָס אויבען דערמאַנט ליד, ווייסט ניט פון דעם, אַז פּרעה גופא זאָל זיין אומגעקומען. דאָ האַנדעלט זיך מן־הסתם ניט פּאַקטיש וועגען מערענפּטאה גופא און זיין אַרמיי, נאָר וואהרשיינליך וועגען אַ באַשיידענער אָפּטיילונג פונ׳ם מיליטער, וואָס האָט געלאַגערט ביים מזרח־גרעניץ פון עגיפּטען.

אונטער וועלכען פּרעה די אידען זיינען אַרויסגעגאַנגען פון מצרים קאָן, לויט דעם וואָס מיר האָבען אויבען געזאָגט, מעהר קיין ספק ניט זיין. עס קאָן זיך נאָר האַנדלען וועגען מערענפּטאה, דעם נאָכפאָלגער פון רעמסס דעם צווייטען. דאָס וואָס אין זיין אויפשריפט וועגען זיין נצחון אין פּאַלעסטינא דערמאַנט ער אויך א „ישראל", זיצענדיג אין כנען, איז באמת גאָר קיין קשיה ניט. א ישראל האָט טאַקי געקאָנט זיין אין כנען אפילו בשעת איינצעלנע משפחות זיינע האָבען זיך אויפגעהאַלטען אין עגיפּטען. מיר דאַרפען דערפאַר אָננעמען, אַז יציאת מצרים איז פאָרגעקומען בערך אין יאָהר 1220 (פאַר דער קריסטליכער ערא).

איינער פון די פעסטע פּונקטען אין דער טראַדיציע וועגען דער פאַר־צייט פון ישראל איז, אז ער האָט זיך אויפגעהאַלטען אין ק ד ש. די לאַגע פון קדש איז היינט זיכער פון דער באַשרייבונג וואָס Clay Trumbull

קיין עגיפטעז פון מדין און דעם גאט'ס־בארג (הר האלהים) מיט נייע לעהרען און מיט א נייער שליחות שטעהט אויף א זיכערען גרונט, דאס קאן ניט באשטריטען ווערען. שוין דער פאקט, וואס אויסער מ ש ה און פ נ ח ס זיינען אויך ח ו ר און א ה ר ן עגיפטישע נעמען, ווייזט אויף דער ענגער פארבינדונג פון לוי מיט עגיפטען.

עס האבען בכן געמוזט אנגעהאלטען ווערען פארבינדונגען צווישען די כהנים פון קדש און די ישראל־שבטים פון עגיפטען, וועמעס פארמיטלער זיינען געווען די „בני לוי". דער יום־טוב, צוליב וועלכען די אידען בעטען פרעה'ן אז ער זאל זיי לאזען געהן אויף א רייזע פון דריי טעג אין מדבר כדי איהם צו פייערען, איז אהן א ספק געווען איינער פון די ימים־טובים פון קדש, געווים דער יום־טוב פסח, אן אלטער יום־טוב פון פאסטוכער צו באשיצען די סטאדעס פון שווערע פלאגען. אזעלכענע באציהונגען לאזען זיך אבער נאר פארשטעלען, ווען זיי זיינען פארזיגעלט און צוזאמענגעהאלטען דורך הייליגע צערעמאניעס, בכן אלס א ב ו נ ד. די שבטים און משפחות וואס קומען פון עגיפטען און די וואס געפינען זיך שוין דא פון פריהער — בעצם זייערע קרובים לויט אפשטאמונג — שליסען זיך צוזאמען אין א פאראייניגונג, וועלכע איז ניט בלויז א פאראייניגונג אין שטאם, נאר אויך א פאראייניגונג אין קולט.

ס'איז ניט אויסגעשלאסען, אז די וואנדער־שבטים האבען אט דא אין דער סטעפע אויך אריבערגענומען דעם מנהג צו פיהרען מיט זיך א טראגבאר הייליגטום, וואס מ'האט געמוזט האלטען אין א באשיצענדען געצעלט. יעדענפאלס איז דער הייליגער ארון פון יהוה נאך זיין גאנצען כאראקטער אן עכט וואנדער־הייליגטום, און ער מוז דעריבער לויט זיין עלטסטער געשטאלט נאך שטאמען פון מדבר.

ווי לאנג ישראל איז געזעסען אין קדש איז אין דער היינטיגער געשטאלט פון דער טראדיציע לגמרי פארטונקעלט. ס'איז אבער קיין ספק ניט, אז דעם גרעסטען טייל צייט, וואס די שבטים האבען ארומגעוואנדערט אין מדבר, האבען זיי לויט דער עלטסטער פארם פון דער לעגענדע פארבראכט אין דער געגענד פונ'ם הייליגען קוואל. דאך געגוי צו באשטימען ווי לאנג זיי האבען זיך אויפגעהאלטען אין מדבר, איז אוממעגליך. די לעגענדע האט קוים צוגעטראפען, ווען זי גיט אן פאר דעם א דור. די השערה ווענען א גאנצען דור קומט נאר דערפון, ווייל זי האט זיך געהאלטען פעסט ביי דעם פאקט, אז דער וואס האט די אידען ארויסגעפיהרט פון מצרים און זיי געפיהרט דורכ'ן מדבר, איז געשטארבען איידער ער האט געזעהן דעם ציל

אויך א געריכטס־פלאץ מוז האבען אלס פארבאדינג א צוזאמענהאלטונג פון די שבטים, א פארבינדונג פארזיגעלט דורך באשטימטע רעליגיעזע צערעמאניעס. אין אזעלכענע היילינגטימער פלעגען אויך זיצען באשטימטע משפחות פון כהנים. צו זיי געהערט דער הייליגער קוואל און זיי ווייסען ווי צו געבען דעם געטליכען אראקעל און דעם ריכטיגען מישפט. גרויסע ימים־טובים, פארבונדען מיט יארידען, פאראייניגען אין באשטימטע צייטען אלע ברידער פונ'ם קולט אין דעם הייליגען ארט.

דער הייליגער בארג סיני און די טעריטאריע פון די מדינים זיינען געלעגען אין דער געגענד פון דעם דאזיגען הייליגען קוואל. אויך דער הייליגער „סנה", דער קוסט וואס מ'האט זיך פארגעשטעלט, אז די גאטהייט ערשיינט אין איהם אין פייער, האט דארטען געמוזט שטעהן. די משפחות פון די כהנים פון מדין וואס רעואל־יתרו און חובב זיינען געווען זייערע הויפטער, האבען בכן געמוזט זיין די אייגענטימער פון יענעם הייליגטום און דער גאט פונ'ם „סנה" און פונ'ם הייליגען בארג האט ניט געקאנט זיין קיין אנדערער ווי דער „אל" פון קדש. צו זייער קרייז האט אויך געהערט משה פון דער משפחה פון לוי, לויט דער לעגנדע דורך דעם וואס ער האט זיך מתחתן געווען מיט די כהנים פון מדין.

ס'איז קיין ספק ניט, אז מיר געפינען זיך דא אויף א היסטארישען באדען. דער נאמען קדש און די וויכטיגע באדייטונג וואס דער ארט פארנעמט אין דער טראדיציע וועגען דער מדבר־צייט, זיינען א זיכערער באווייז, אז דא איז געלעגען אן אלט הייליגטום מיט א באדייטענדער פרים־טערשאפט; און אין דער פארהיסטארישער צייט פון ישראל זיינען דא פארגעקומען וויכטיגע זאכען, וועלכע זיינען געווען אנטשיידענד פאר'ן גאנצען פאלק.

משה, דער לוי, קומט קיין מדין, דאס הייסט: קיין קדש, צו די דארטיגע כהנים, צו וועמען דאס הייליגטום האט געהערט. פון דערהיים האבען ניט משה, ניט דער שבט לוי קיין פארבינדונג מיט קדש ניט געהאט. דער שבט לוי, ווי מיר האבען שוין אויבען געזעהן, איז געווען איינער פון די עלטסטע און וויכטיגסטע לאה־שבטים און האט געוואנדערט מיט אדער נאך יוסף'ן קיין עגיפטען. ס'איז מעגליך, אז די „בני לוי" זיינען אט דא אין קדש, אונטער דעם איינפלוס און דער אנרעגונג פון די דארטיגע כהנים אריינגעפיהרט געווארען אין דער כהונה פונ'ם „אל" פון קדש און זיינען אויף אזא'ן אופן געווארען כהנים; ווארים פון דער אורצייט אן זיינען זיי עס ניט געווען. אבער אז דער שבט לוי איז געווען אין עגיפטען און אז די לעגענדע, אז משה קומט

ס'איז גאנץ מעגליך, אז דער קערן פון דער געשיכטע וועגן די מרגלים אנטהאלט אן ערינערונג אן א פאקט, אז באלד נאכ'ן אנקומען אין קדש האט מען געהאט אין זינען און פאקטיש אויך פרובירט ארײנצודרינגען אין כנען דירעקט פון דרום. פיליייכט איז פון אנהויב אן געווען די כונה, אז נאך דעם ווי מ'וועט אפהאלטען דעם מדבר־יום־טוב אין ק ד ש און מ'וועט דינען גאט ביי ס י נ י זאל מען זיך פאראייניגען מיט די ישראל־שבטים אין כנען און אויף אזא'ן אופן ווערען די באלעבאטים פון לאנד. יעדענפאלס ווייזט עס אויס, אז מ'האט דאס פרובירט טאן, אבער מען איז דורכגעפאלען. דאך כאטש די שבטים פון ישראל זיינען דורכגעפאלען, האט זיך פונדעסט־וועגען איינגעגעבען מאנכע משפחות אין דער געגענד פון קדש פון די מדבר־שבטים, וועלכע זיינען געשטאנען נאהנט צו די שבטים פון ישראל, זיך צו באזעצען אין דרום פון לאנד און צו שאפען דורך דעם א וויכטיגע שטיצע פאר די שבטים פון ישראל, וואס זיינען שפעטער געקומען פון אן אנדער זייט. די וואנדערענדיגע שבטים צוזאמענגענומען האבען דורך דעם וועג ניט געקאנט דורכגעהן. זיי האבען געלערענט פון ערפאהרונג, אז די קריגערישע שבטים אויף די דרום־רוקענס פון די בערג פון יהודה זיינען געגנער, וועלכע מ'קען ניט אוועקמאכען מיט דער האנט.

דורכ'ן מדבר האט זיך דערטראגען צו ישראל א ידיעה, אז אין מזרח־זייט פון ירדן איז אפען א זיכערער וועג, דורך וועלכען מ'קען אנקומען צום ציל. די גרויסע פעלקער־כוואליע, וואס האט זיך געקאטשעט פון צפון אהער, האט געשטופט אלץ ווייטער און ווייטער צו דרום די מלוכה פון די אמורים, וואס האט שוין דא פון א צייט עקסיסטירט.

שוין אין די טעג פון סעטי דעם ערשטען, ארום צוויי דורות פאר דער צייט, ביי וועלכער מיר האלטען איצט, האט דיזעלביגע מלוכה פון די אמורים, וועלכע איז אין דער אמארנא־צייט געגרינדעט געווארען פון אבד־אשירטא און אזירו, פון דאס ניי געמאכט רעדען פון זיך. אזוי ווי די עגיפטישע אימ־פעריע איז נאך דער אמארנא־צייט געגאנגען אויף אראפ, האבען די מלכים פון די אמורים זיך אין גאנצען אפגעריסען פון עגיפטען. שוין דאמאלסט האבען פיליייכט די אמורים זיך אוועקגערוקט אזוי ווייט ווי אין גליל און ביז די צפון־רוקענס פון די בערג פון אפרים. די נצחונות פון סעטי דעם ערשטען האבען ,ווי עס ווייזט אויס, געצוואונגען די אמורים אויך אונטער רעמסס דעם צווייטען נאך צו האלטען מיט עגיפטען. זיי האבען אבער ניט באקומען קיין דאנקבארקייט פאר דעם. בשעת רעמסס האט געשלאסען זיין פרידען מיט די חתים וואלט דער מלך פון די אמורים בענטע־סינא שוואכליך גע־

פון דער וואנדערונג: און אז א אינגערער פיהרער פון דעם נעכסטען דור האט פארנומען זיין פלאץ. זי האט דעריבער געהאלטען פאר זעלבסט־פארשטענדליך, אז צוזאמען מיט דעם פיהרער האט אויך געמוזט אפשטארבען דער גאנצער דור, און אז ערשט דער נייער דור האט דערלעבט צו זעהן דאס פארשפראכענע לאנד.

לויט דער עלטסטער טראדיציע איז אין דער אויפהאלטונג ביי קדש אריינגערעכענט אויך די אויפהאלטונגביים בארג סיני. אבער דאס פארהעלטעניש צווישעןביידען איז לחלוטין ניט קלאר. די געגענדען ליגען צו ווייט פון פאלעסטינא, און דער פארקעהר מיט זיי איז שוין אין אלטערטום געווען שווער. די דערצעהלער פון די לעגענדען אין דער צייט פון די שופטים און די מלכים, ווען מיר האבען צו פארדאנקען די עלטסטע ידיעות, האבען דערפאר זיך ניט געקאנט מאכען קיין גענוי בילד פון די לאקאלע פארהעלטענישען. קיינער פון זיי איז דארטען אודאי קיינמאל ניט געווען. דעריבער איז עס אויך פאר אונז געבליבען טונקעל. אין דער גאנצער טראדיציע וועגען משה'ן איז אבער דער הייליגער בארג אזא פעסטער פונקט ווי דער הייליגער קוואל פון קדש, און מיר קענען זיך ניט פארשטעלען דעם יישראל פון מדבר אהן דעם איינעם אדער אהן דעם אנדערען. דער היסטארישער צוזאמענהאנג איז וואהרשיינליך פאלגענדער: דאס מדבר־הייליגטום פון קדש האט באקומען א גרויסע באדייטונג פאר ישראל דורך די „בני לוי“, וועלכע זיינען שוין פריהער אנגעקומען אהין. דער הייליגער בארג סיני איז פאר זייער פיהרער משה'ן געווען דער ארט פון באזונדערע איבערלעבונגען און דער בארג איז צוליב דעם פאר די ישראל־שבטים געווארען א ציל פון דער וואנדערונג. דער דינסט פון יהוה, זייער באזונדערען גאט, העננט ענג צוזאמען מיט דער אויפהאלטונג ביים סיני.

אויב איז עס ריכטיג, אז די אלגעמיינע פעלקער־באוועגונג אונטער מערענפטאה, וועלכע איז געשטאנען אין צוזאמענהאנג מיט דער וואנדערונג פון די ים־פעלקער, האט אויך באאיינפלוסט די בני ישראל ארויסצוגעהן פון מצרים, דאן האבען קדש און דער סיני אוממעגליך געקאנט זיין דער לעצטער ציל פון זייער וואנדערונג. לויט אונזער אויבען ארויסגעזאגטער הנחה, אז נאך איידער עס זיינען אנגעקומען אין כנען די וואנדערענדיגע שבטים פון מדבר, איז שוין דארטען געווען א ישראל, איז עס העכסט וואהרשיינליך, אז די ישראל־שבטים פון מדבר האבען ניט בלויז געוואלט גייען ווייטער ווי צו קדש און סיני, נאר אז זייער איינציגע שטרעבונג איז געווען דאס לאנד כ נ ע ן.

פאקטען, אז וועלכע מען מוז זיך האלטען פעסט אלס היסטאריש־געזיכערטע. ישראל האט פארלאזען עגיפּטען, איז דורכגעגאנגען דורכ'ן רויטען ים און איז געקומען אין ק ד ש און ביים בארג ס י נ י, האט דארטען באַ־קומען די יסודות פון זיין שפּעטערדיגען גאט'ס־דינסט און פון דער שפּע־טערדיגער ארדנונג פון זיין לעבען און האט דאן ווייטער געוואנדערט צום מזרח־גרעניץ פון כנען. מיר האבען נאך אפילו אייניגע דאקומענטען, וואס מ'האט א רעכט אנצונעמען, אז זיי שטאמען העכסט וואהרשיינליך פון אט דער פעריאדע פון דער ארומוואנדערונג דורכ'ן מדבר. אייניגע פון די גרויסע שריפטליכע נביאים קענען זיך ניט פארשטעלען די דערהייבונג פון דער אלטער צייט סיידען אין דער פארבינדונג מיט משה'ס פערזאן (יהושע י"ב 14 : מיכה ו 4 ; ירמיה ז 25 ; ישעיה ס"ג 11). שוין צוליב דעם אליין ווערט משה אלס היסטארישע פערזאן פיעל נעהנטער צו אונז. אן אלגעמיינע באטראכטונג אבער מאכט פאר אונז די היסטארישע פערזאן פון משה'ן פאר א געוויסהייט. ווי באלד אז די געשעהענישען פון יענער צייט שטעהען בכלל פעסט, דאן פאדערען זיי, אום זיי זאלען זיך לאַ־זען פארשטעהן, א פערזענליכקייט עהנליך צו משה'ן, ווי ער ווערט פאר־געשטעלט אין חומש. אלצדינג ווייזט, אז ישראל איז אין מצרים נאך ניט געווען קיין נאציאן : דאס האט נאך ערשט באדארפט פון איהם געשאפען ווערען. אין די אונטערדריקטע און פארשקלאפטע מאסען, וואס זיינען געווען אין געפאהר צו פארלירען זייער אייגענעם איך, האט צוערשט געמוזט אריינגעהויכט ווערען דער גייסט פון צוזאמענגעהעריגקייט און זעלבסטאויפ־האלטונג. אזא זאך ווערט ניט דורכגעפיהרט פון זיך אליין. דאס פאסירט נאר ווען הינטער דער מאסע שטעהט אלס טרייבענדע קראפט א פערזענ־ליכקייט, וועלכע שטייגט אלעמען הויך אריבער און צינדט אן מיט א הייי־ליגער באגייסטערונג א ברענענדיגען פלאם אין פאלק. ווען ישראל האט פארלאזען מצרים און איז אין ק ד ש אנגעקומען, איז ער דאמאלסט א פאלק געווארען. דאס האט איהם משה פאר א פאלק געמאכט. אהן משה'ן וואלט ישראל געבליבען דאס וואס ער איז געווען.

אלס צוגאב קומען נאך יציאת מצרים גופא און די געשעהענישען ביים ס י נ י. דאס לויפען פון עגיפּטען און דאס וואנדערען דורכ'ן מדבר, דער קאמף מיט די עגיפּטער וואס האבען זיי נאכגעיאגט און מיט די עמלקים, וואס האבען זיך געשטעלט זיי אנטקעגען, און אלעס איבעריגע וואס איז פארגע־קומען אין מדבר, דאס זיינען אלץ זאכען, וועלכע פאדערען א פעסטע איינ־הייטליכע פיהרערשאפט. דער ארדנונגסלאזער „אספסוף" פון די שבטים

בליבען אויפ'ן טראָן, ווען דער מלך פון די חתים וואָלט זיך ניט איינגעשטעלט פאר איהם. די אמורים זיינען איצט ווידער, ווי אמאָל, געוואָרען וואסאלען פון די חתים. אבער די פרייהייט פון זייער באוועגונג איז געבליבען ניט באשרענקט. ביז טיף אריין אין דעם סירישען מדבר און ביז צו די גרעני־צען פון באבילאניען, וואס איז איצט קליין געוואָרען, שטעלען זיי אויף זייער הערשאפט. אלע ארום האָבען פאר זיי מורא, און זיי באלעבאטעווען פריי אין די געגענדען צווישען דעם ישוב־לאנד און דער מזרח־סטעפּע.

די עלטערע דאָקומענטען פון חומש דערצעהלען, אז די מלוכה פון די אמורים האָט אונטער איינעם א קעניג סיחון זיך אויסגעשפרייט אין מזרח־זייט פון ירדן ווייט איבער'ן י ב ו ק און האָט ארויסגעשטופּט מואב פון דאָרטען, און מיר האָבען ניט קיין אורזאך צו צווייפלען אין דער ריכטיגקייט פון אָט דער מיטטיילונג. די לאגע וואס איז דאָ געשאפען געוואָרען, האָט ארויסגערופען די אויפמערקזאמקייט פון ישראל, אז ער זאָל זיך ווענדען צו צפון־מזרח צו, זאָל זיך אריינמישען אין די שטרייטיגקייטען, וואס האָבען אויסגעבראָכען אין מזרח־זייט פון ירדן און אויסמיידענדיג אדום און מואב זאָל ער אָנפאלען דירעקט אויף די אמורים און צונעמען פון זיי איינינע גע־געגנדען, וואס זיי האָבען ניט לאנג איינגענומען. די וואנדערונג דורכ'ן מדבר האָט דערמיט דערגרייכט איהר ענד.

4.

משה און „מתן־תורה“.

מיט א כיון איז אין פאריגען קאפּיטעל דער נאָמען משה לגמרי פאר־מיטען און נאָר ביי א געלעגענהייט דערמאָנט געוואָרען. לויט דער טראדי־ציע איז משה דער באפרייער פון ישראל, זיין פיהרער דורכ'ן מדבר און אויך זיין רעליגיעזער לעהרער. די געוואלטיגע און מעכטיגע פערזענליכקייט פון משה'ן איז אין דער טראדיציע דער בויער פון ישראל, דער וואס האָט גע־לעגט דעם פונדאמענט פאר דעם אידישען פאלק, און דער נביא וואס האָט באַגרינדעט זיין רעליגיאָן. די ערשטע פראגע וואס שטעלט זיך אונז, איז: צי שטעהען מיר אויך מיט דער דאָזיגער טראדיציע אויף א היסטאָרישען באָ־דען, אדער דאָס האָט די פּאָעטישע לעגענדע פון זיך אליין געשאפען די דאָזיגע פיגור און זי אוועקגעשטעלט אלס ליכט־זייל ביים טויער פון דער געשיכטע פון דער אידישער נאציאָן?

די אונטערזוכונג האָט אונז געוויזען, אז די געשיכטע פון יציאת מצרים און פון דער וואנדערונג דורכ'ן מדבר אנטהאלט וועניגסטענס א רייה פון

ווי דערקלערט זיך אט דאס רעטעניש פון דער געשיכטע? גאנץ געוויס ניט דורך משה'ס שטרעבונג צו גרינדען א וועלט־רעליגיאן. אבער אויך ניט דורך די באזונדערס גינסטיגע שיקזאלען און פארהעלטענישען, אין וועלכע זיין פאלק האט געלעבט. ווארים די אויסערליכע פארהעלטענישען זיינען געווען פיעל גינסטיגער ביי אנדערע פעלקער, וואס האבען פארמאגט א גרעסערע מאכט און א גרעסערען איינפלוס, און וואלטען דערפאר זיך בע־סער געפאסט אייסצושפרייטען און צו פאראייביגען זייער רעליגיאן. פאר־וואס־זשע פארט האט דער גלויבען פון עגיפטען, פון באבילאניען, די רעלי־גיאנס־סיסטעמען פון די אמורים, פלשתים און די ים־דייזענדע כנענים ניט באקומען דיזעלביגע באדייטונג? פון אנהויב אז האט געמוזט ליגען אין משה'ס רעליגיאן עפעס אזוינס, וואס האט זי פעהיג געמאכט פאר אן אייגענארטיגער אנטוויקלונג. עס האט געמוזט אין איהר לעבען די קראפט, וואס זאל גובר זיין אלע אומגינסטיגע פארהעלטענישען; די שוואכקייט און דעם צוזאמענברוך פון דער נאציאן און אלע אנדערע שטערונגען, און זיך דאך אנטוויקלען צו דער מאכט און פראכט, צו דער ריינקייט און הויכ־קייט, וועלכע מיר זעהען אין איהר שפעטער. דאס הייסט: שוין משה גופא האט געמוזט געבען זיין פאלק עפעס אזוינס, וואס האט זיין גלויבען ארויס־געהויבען העכער איבער אלע פעלקער און האט עס געמאכט ריינער, פרוכט־בארער, פעהיגער זיך צו אנטוויקלען. וואס איז דאס געווען אזוינס? דאס איז די פראגע.

מ'האט אין דער נייעסטער צייט זיך זעהר פיעל באמיהט צו בא־ווייזען, אז דער אזויגערופענער עטישער מאנאטעאיזם פון די אידען, וועלכער ווערט וואס ווייטער אלץ קלערער אויסגעדריקט פון די נביאים זינט עמוס און הושע, איז ניט געווען די רעליגיאן פון משה'ס צייט, נאר א פראדוקט פון יענער פעריאדע, אין וועלכער עס האבען געלעבט די גרויסע שריפטליכע נביאים. לויט אט די פארשער האט פון דעם אלטען פאלקסגלויבען פון ישראל אין דער צייט פאר די נביאים זיך מיט נויטווענדיגקייט אנטוויקעלט, אונטער דעם איינפלוס פון די גרויסע וועלט־געשעהענישען, דער ריינער גלויבען פון די נביאים.

עס איז קוים מעגליך צו לייקענען, אז דער גלויבען פון דער אלטער צייט, און אויך משה'ס גלויבען, איז אין מאנכע ריכטונגען געווען פון אן אנ־דער זארט און איז געווען פיעל ווייניגער אנטוויקעלט איידער דער גלויבען פון יענער נביאים־תקופה. דער באגריף מכוח דער וועלט און דער וועלט־מלוכה, צו וועלכען יענע נביאים זיינען דערגאנגען אויף אזא ריהרענדען אופן

און די משפחות פון די עברים. וועלכע משה האט געפונען אין מצרים און וועלכער האט זיך איהם אנגעשלאסען, האט דאס פון זיך אליין ניט געקאנט מאכען. עס האט זיך געפאדערט דערצו א פיהרער, וואס זאל זיין בכוח צו באהערשען די מאסע, צוזאמענצוהאלטען די פארשידענע עלעמענטען, אויפצוריכטען די מוטלאזע, אויסצוגלייכען די שטרייטיגקייטען, זיך צו וועהרען געגען פיינד — קורץ א געניאלער פיהרער, קלוג אין'ן שלאכטפעלד און אויף'ן שטוהל פון משפט, א פעסטער, מוטיגער פאטריאט, וואס זאל שטעהן בראש פון דעם ניי־געשאפענעם פאלק.

און ועל כולם — די גרינדונג פון דער אידישער רעליגיאן, וועלכע איז פארבונדען מיט די וואנדערונגען דורכ'ן מדבר. די נייע אנטפלעקונג פון גאט און פון זיין תורה, לאזט זיך, נאך ווייניגער ווי די פריהער דערמאנטע געשעהענישען, אפשיידען פון אן אייגענארטיגער פערזענליכקייט, פון א נביא פול מיט גאט'ס־גייסט. נייע לעהרען אויף דעם פעלד פון רעליגיאן און מאראל קומען ניט ארויס פון זיך אליין פון דער טיפעניש פון פאלקסלעבען. זיי דרעמלען דארטען, אבער זיי שטייגען ניט ארויס אין דער ליכטיגער וועלט ביז עס קומט ניט א גייסט, וואס ווערט פון זיי דורכגענומען, ביי וועמען זיי ווערען דער סאמע עצם פון זיין לעבען, און ער זאגט זיי עפענטליך ארויס און ווערט אויף אזא'ן אופן א רעליגיעזער און מאראלישער העלד, א נביא פון זיין פאלק. דער נאמען משה איז דא ניט דער עיקר. וואלט דער טרעגער פון אט דעם נאמען געווען נאר אויסגעטראכט פון דער לעגענדע, דאן וואלט אן אנדערער געמוזט אויסשפילען זיין פלאץ.

משה איז בכן א היסטארישע פערזאן; און אם מעהרסטען איז ער עס צוליב זיין רעליגיעז־מאראלישער שאפונג. זי איז דאס גרויסארטיגסטע, פרוכטבארסטע און דויערהאפטסטע וואס משה האט ארויסגעבראכט. די איינהייט פון פאלק, וואס איז אונטערדעסען געשאפען געווארען אונטער דער מאכט פון זיין פערזענליכקייט און אונטער דעם דרוק פון די פאסירונגען, האט זיך דורך אט דער רעליגיעז־מאראלישער שאפונג שטארק צעוואקסען און איז געווארען דויערהאפט און האלטבאר. אויף איהר האט זיך דאן אויפגעבויט דאס מלוכה־לעבען פון פאלק ישראל. און ווען דאס מלוכה־לעבען איז שפעטער ווידער צעשטערט געווארען, האט זיך אבער די רעליגיעז־מאראלישע שאפונג דערהאלטען, און זי האט אויך דערהאלטען דאס אידישע פאלק ביז היינטיגען טאג, ניט קוקענדיג אויף די שווערע קלעפ, וואס דער שיקזאל האט איהם געבראכט אין זיין לאנגער געשיכטע.

טענס אז יענע גרויסע נביאים, ווי וואויל זיי האבען געוואוסט, אז זיי פאסען צו דעם אלטען אידישען גלויבען צו די נייע פארהעלטענישען, האבען פארט ניט געוואלט זיין ניט מעהר ווי די פארטיידיגער און באנייער פון א פריהער־דיגען גלויבען, וואס מ'האט אין זייער צייט פארגעסען און פארלאזען, אבער נ י ט די גרינדער פון א נייעם גלויבען. זיי ווייסען אז די וויכטיג־סטע אמת'ן, וואס זיי זאגען ארויס, זיינען אין איינקלאנג מיט יהוה'ס תורה, וועלכע איז דעם פאלק פון לאנג אן שוין באקאנט (עמוס ב 4; הושע ד 6; ח 12). אויך איז ניט ריכטיג, ווען מען באטראכט די גאנצע צייט פאר די גרויסע נביאים אלס איינהייטליכע תקופה און מען שטעלט זי אנט־קעגען דער „תקופה פון די נביאים.“ כאטש עס איז קיין ספק ניט, אז אין די צייטען פון די שופטים און פון די ערשטע מלכים האבען די אידען געהאט אריבערגענומען אין אסך פרטים עלעמענטען פון דער כנעני'שער נאטור־רעליגיאן, דארף מען אבער ניט פארגעסען, אז יענע צייטען באדייטען א ירידה געגען משה'ס צייט. מ'פארגעסט לגמרי, אז משה'ס צייט איז געווען א גרויסע צייט פון שאפונג, פול מיט א לעבעדיגער, אריגינעלער קראפט און באגייסטערונג.

משה'ס צייט און משה'ס אויפטו מוזען פארשטאנען ווערען פון זיך גופא און פון די כוחות, וואס האבען אין זיי געלעבט. די קוועלען פון די געשיכטען פון משה'ס צייט קענען אונז דערצו געבען דעם שליסעל. אין ק ד ש אין ביי די כהנים פון די „בני קיני“ פון מ ד י ן האט משה זיך באקאנט מיט דעם גאט פון קדש, מיט דעם אופן ווי איהם צו דינען און מיט די סודות פון זיין אראקעל, פיליכט אויך מיט דעם הייליגען ארון פונ'ם גאט. וואס משה האט געמאכט פון יענעם „אל“ פון קדש, אדער בעסער וואס דער דאזיגער „אל“ איז פאר איהם געווארען ביים בארג סיני, דאס קאנען מיר היינט ניט וויסען. מען מוז עס ענטוועדער דערקלערען אלס טונקעלען סוד, אדער עס אויסטייטשען פון די דאקומענטען וואס זיינען אונז געבליבען וועגען זיינע אויפטואונגען. פאר אונזער פראגע זיינען די „עשרת הדברות“ די וויכטיגסטע. פון זיי מוז מען קענען ארויסנעמען די אריגי־נאליטעט פון משה'ס רעליגיעזער שאפונג.

די „עשרת הדברות“, ווי מיר האבען זיי היינט, האבען אין זיך אסך הוספות און צוגעשטעלטע באורים. די צעהן געבאטען, ווי זיי זיינען גע־שטאנען אויף די שטיינערנע טאוולען, האבען, ווי מ'קען אננעמען, געהאט פאלגענדען נוסח:

דורך די שווערע קלעפּ פונ׳ם שיקזאל, איז נאָך פּילייכט פרעמד געווען משה׳ן און זיין פאָלק. וואָס עס איז א וועלט־מלוכה און א וועלט־הערשאַפט האָט מען נאַטירליך ניט באַדאַרפט ערשט אָנהויבען צו לערנען פון אשור. עגיפּ־טען האָט שוין לאַנג געהאַט באַגריפען דעם געדאַנק. אין גרונט האָבען עס שוין געטאָן אויך די אַלט־באַבילאָנישע הערשער. אבער מען מוז זיך דערמיט רעכענען, אז ביי די אידען האָבען ערשט די נביאים אדער זייערע נעהנטסטע פאַרגעננער אוועקגעשטעלט איבער דעם גרויסען ערדישען מלך דעם איבערערדישען „מלך פון אַלע מלכים“, יהוה, דעם וועלט־באַהערשער, און איבער דער וועלט־מלוכה די געטליכע מלוכה. און וויבאַלד אז ס׳איז נאָך געווען ווייט ביי משה׳ן דער געדאַנק פון וועלט און וועלט־מלוכה, געהערט צו איהם אויך ניט דער געדאַנק פון א געטליכער, מאָראַלישער וועלט־אָרד־נונג, וואָס באַוועגט אַלעס אין דער וועלט. ערשט אינ׳ם שטרייט צווישען אי־דעאַל און ווירקליכקייט, אין דער בייזער נויט פון דער צייט, זוכענדיג אויסצו־גלייכען די פּאַר אידען האַרטע, טרייסטלאָזע ווירקליכקייט מיט דעם געדאַנק וועגען זייער גאָט, האָבען די נביאים אָט די ערפאַהרונג געמאַכט. זיי ערפינדען ניט יענעם באַגריף פון דער געטליכער מלוכה און פון דער מאָראַלישער וועלט־אָרדנונג; אבער זיי אַנטדעקען איהם, אַזוי גיך ווי זיי בינדען צוזאַמען די פעדים פון משה׳ס גלויבען, וועלכע זיי האָבען אַריבערגענומען בירושה, און וועבען אין דעם אַריין דאָס בילד פון זייער פאַרענדערטער צייט.

אָבער עס איז פון דער אַנדערער זייט אויך ניט רעכט אויסצוטייטשען אָט דעם פאָרטשריט, וואָס איז געמאַכט געוואָרען שפּעטער דורך די נביאים אין דער אַנטוויקלונג פון משה׳ס געדאַנקען אויף אַזאַ׳ן אופן, אַזוי ווי די עלטערע צייט, און אויך די צייט פון משה׳ן, וואָלט כלומר׳שט געווען א פּריאָדע פון בלויז א נאַטור־רעליגיאָן; און אַזוי ווי משה גופא וואָלט קיין אַנדער זאַך ניט אויפגעטאָן ווי נאָר אַריבערצוטראָגען דעם נאָמען יהוה אויף דעם סעמיטישען געצענדינסט, וועלכען ער האָט אָנגענומען בעצם אָהן ענדערונגען. אויב דאָס וואָלט געווען דער פאַל, אויב משה׳ס רעליגיאָן וואָלט געווען נאָר א געצענדינסט פון די מדינים אין נאָמען פון יהוה, דאַן וואָלט מען ניט געקאָנט דערקלערען ניט די ווירקונג פון דער רעליגיאָן אין דער אידישער אַלטער צייט גופא, ניט איהר אויבען אַרומגערעדטע מעכטיגע אַנטוויקלונג. עס וואָלט זיך דאַן ניט געלאָזט פאַרשטעהן: פאַר־וואָס כ מ ו ש אדער מ ל כ ם אדער ב ע ל אדער אויך אַמאָז־דע זיינען ניט געווען אימשטאַנד צו שפּילען די ראָלע פון יהוה?

די וואָס מיינען אַזוי פאַרזעהען צוויי וויכטיגע אומשטענדען. ערש־

כען ווענען דעם אין חומש זיינען זיך סותר איינע די אנדערע. מיר קענען אויך ניט זיין זיכער וואס פאר א ראלע די תורה האט געשפילט ביי דער אפשליסונג פון בונד. פיליכט האט דאס פאלק זיך בלויז מתחייב געווען צו דינען יהוה און צו טאן זיין ווילען. נאכהער האט מען די תקנות פונ'ם נייעם צושטאנד צוזאמענגענומען אין עטליכע עיקרים און זיי אויסגעקריצט אויף צוויי שטיינערנע טאוולען. אבער זיי האבען ניט געקאנט אנטהאלטען אלצ־דינג. זיי גיבען בלויז די עיקרים און די אלגעמיינע כללים פונ'ם רעלי־גיעזען און בירגערליכען לעבען. גענויערע, אויספיהרליכע געזעצען האבען געמוזט צוקומען. אויך דאס האט משה געמוזט באזארגען. וואס ער גופא האט אין אט דעם פרט געטאן פאר דאס לעבען אין מדבר און אויך קוקענדיג פאראויס אויף דער צוקונפט אינ'ם לאנד, דאס איז מעהר ניט געבליבען. דער „ספר הברית" („בוך פון בונד", סדרה משפטים. זעה שמות כ"ד 7) איז דאס, וואס די כהנים נאך משה'ס צייט האבען צוזאמענגעשטעלט פאר די באדערפענישען פון פאלק אין כנען.

דער פראגראם פון דער נייער רעליגיאן ליגט אין דעם זאץ, וואס איז דער אריינפיהר צו די עשרת הדברות: „איך בין יהוה דיין גאט". אורטיי־לענדיג פון דעם אריינפיהר צו די עשרת הדברות, און אויך פון די מעהרסטע נוסחאות אין די מעשיות פון חומש און ביי די נביאים, איז שווער צו גלוי־בען, אז דער נאמען יהוה האט עקסיסטירט אין ישראל פאר משה'ן (שמות ג 13, 14; ו 3; י"ב 10; י"ג 4).

די באדייטונג פונ'ם נאמען י ה ו ה קען מען ניט זיכער באשטימען. אם גרינגסטען איז די אויסטייטשונג פונ'ם נאמען אין דער ביבעל גופא. זי דערקלערט איהם אלס דעם „וואס איז", אבער ניט אין דעם זין פון דעם וואס איז און רוהט אויף אן ארט, נאר פון דעם וואס באוועגט זיך, פון דעם וועמעס מעשים ווייזען זיך ארויס, פון דעם וואס אנטפלעקט זיך (שמות ג 14). אזוי האבען אידען געטראכט וועגען יהוה אין דער צייט פון די מלכים און פון די נביאים, בשעת זיי האבען געלויבט יהוה'ס נאמען און געשווארען „אזוי וואהר ווי יהוה לעבט" („חי יהוה"). פאר זיי איז שוין געווען יהוה דער אינהאלט פון דער לעבעדיגער הילף און דער העלפענדער זארג פאר זיין פאלק. א גאנץ אנדער פראגע איז: וואס דער נאמען האט באדייט אין משה'ס זין. דא בלייבען מיר בלויז ביי השערות.

דאך אזויפיעל קען מען זאגען: וואלט דער נאמען ניט כולל געווען אין זיך דעם נייעם אופן פון דינען גאט, וואס איז געווען אזוי אנדערש ווי דער פריהערדיגער, דאן וואלט משה איהם ניט אויסגעקליבען. ס'איז

1.

א. איך בין יהוה דיין גאָט: דו זאָלסט ניט האָבן קיין אנדערע געטער נעבן מיר.

ב. דו זאָלסט זיך ניט מאַכן קיין געטער־בילד.

ג. דו זאָלסט ניט טראָגן אין מויל דעם נאָמען פון דיין גאָט פאַר נישטיג.

ד. געדענק דעם טאָג פון שבת איהם צו הייליגן.

ה. גיט אָב כבוד דיין פאָטער און דיין מוטער.

2.

ו. דו זאָלסט ניט מאָרדן.

ז. דו זאָלסט ניט מזנה זיין.

ח. דו זאָלסט ניט גנב'ענען.

ט. דו זאָלסט ניט זאָגן קיין פאַלשע עדות געגען אַן אנדערן.

י. דו זאָלסט ניט געלוסטען דאָס הויז פון אַן אנדערן.

דער אופן ווי אזוי משה טרעט צו נאָהנט צו גאָט, פאַר זיך און פאַר זיין פאָלק, ווערט באַטראַכט אלס בונד. דאָס הייסט: די שייכות צווישען ביידען ווערט דורכגעפיהרט אין דיזעלביגע פאָרמען, מיט וועלכע עס ווערט צווישען מענשען אָפּגעשלאָסען אַן אָפּמאַך. ווי יעדער אָפּמאַך, אנטהאַלט אויך דער — התחייבות'ן פאַר ביידע צדדים: גאָט נעהמט די התחייבות צו באַשיצען און צו העלפען דעם פאָלק און עס פאַר זיין פאָלק צו מאַכען; און דאָס פאָלק איז זיין מתחייב צו דינען גאָט און צו טאָן זיין ווילען. ווי יעדער אנדער אָפּמאַך, האָט אויך די באַציהונג געמוזט טראָגען אין אַ געווויסער מאָס אַ מאָראַלישען כאַראַקטער; דער עיקר איז דאָ אָבער דער אינהאַלט פון גאָט'ס ווילען. ביי דער שליסונג פון אַזאַ'ן אָפּמאַך, מוזען זיך אַלעמאָל געפינען געזעצען פון אַ געוויסען זאָרט, אַן אויסדרוק פון גאָט'ס ווילען. אויך משה'ס תורה איז אויף אַזאַ'ן אופן קיין אנדער זאַך ניט ווי דער סך־הכל פון יענע געזעצען און תקנות, וועלכע מ'האָט באַטראַכט אלס דעם עצם פון גאָט'ס ווילען.

אין וואָסערע פאָרמען ס'איז געשלאָסען געוואָרען דער בונד (ברית) ביים באַרג סיני, לאָזט זיך ניט באַשטימען, ווייל די ידיעות וואָס מיר האָ־

שטרענגער, כמעט הארטער שטריך פון דער יהוה־רעליגיאן, איז אונטער־שייד פון דער מילדער „אל"־רעליגיאן פון די פאטערס. די פיעלגע־טעריי און די נאטור־רעליגיאן, מיט וועלכער זי פארט זיך אומעטום, ווערען דורך דעם פון לכתחילה צוריקגעוויזען.

ישראל איז יהוה'ס פאלק. ער באקומט פון איהם הילף אין קריג און אין די מתנות פון דער נאטור. דאך די הילף קען אוועק, אויב ישראל דערצארענט יהוה. ישראל באקומט אויך פון יהוה זיין תורה, אין וועל־כער זיין ווילען ווערט אויסגעדריקט. אין יהוה'ס נאמען משפט משה און ער גיט ארוים געזעצען. דאס האט זיך אייגענטליך געפונען אויך ביי אנדערע פעלקער. ניט בלויז שענקען די געטער זיי לעבען און ברכה, נאר זיי קענען אויך זיין די היטערס פון משפט און אויפזעהער אויף דער אויפפיהרונג און נעמען נקמה פאר מענשליכער שולד. די אשורים האבען שוין אין א פיעל פריהעריגער צייט געזונגען ריהרענדע תהלים־לידער, אין וועלכע מענשען זיינען זיך מתודה פאר גאט אויף זייערע זינד. אבער דער עיקר איז דא דער א י נ ה א ל ט פון די געזעצען און פון דעם משפט. אכנעטאן'ס מאנא־טעאיזם קען לחלוטין ניט די מאראלישע זייט פון דער גאטהייט. אטאן איז ניט קיין גאט פון גערעכטיגקייט. די תורה אבער, וואס משה האט אנטפלעקט, דריקט אוים דאס גוטע ריינער, גאנצער, פרימער און שטעלט עס אויף אלם א געזעץ, נאך וועלכען איין מענש זאל זיך אויפפיהרען לגבי דעם אנדערען. און ווי געניי עס זאל ניט זייט די עהנליכקייט צו דעם עגיפטישען „בוך פון די טויטע", אטעמט אבער דערין אן אנדער גייסט, דער גייסט פון א ריינערער פרומקייט, און אויך פון אן איידעלער חשיבות, פרייהייט און מענשען־אכטונג.

עס געהט אן א שטרייט וועגען דעם, צי דער באגריף וועגען יהוה'ס מאראלישער הייליגקייט איז באקאנט געווען משה'ן; ווייל אין שפעטער־דיגע צייטען האט מען פארשטאנען יהוה'ס הייליגקייט אלם פיזישע אייגענ־שאפט, אלם א מאכט, וואס ס'איז א סכנה זיך צו איהר צו דערנעהנטערען. דאך כאטש דער באגריף גופא האט נאך געמעגט פעהלען, מוז מען אבער אננעמען פון דעם עצם פון דער זאך גופא, אז א גרינדונג פון א רעליגיאן האט ניט געקאנט בלייבען דערווייטערט פון יענער זארט גאט־הייליגקייט, וואו גאט איז ניט בלויז דער פאראורזאכער און היטער פון דאס, וואס עס דוכט זיך פאר גוט, נאר טאקע פון דאס, וואס איז באמת גוט און מאראליש־ריין ד. ה. פון דער הייליגקייט אין שפעטערדיגען זין. אויב עס איז אפילו אמת, אז משה'ן איז ניט באקאנט געווען דער זין פון א מאראלישער

וואהרשיינליך, אז משה האט געשפירט די גאטהייט, וועלכע האט זיך איהם אנטפלעקט ביים סיני אין איהר מערקווירדיגער מאכט איבער דער נאטור, אלס די הערשערין איבער די הימעלישע מעכטען. דער גאט, וועלכען ער האט פון זיינע פאטערס געקענט, דער איבערגעוואלטיגער „אל שדי" און דער הימעלשער „אל עליון", דער אייגענטימער פון הימעל און ערד, דער „אל" פון קדש, אויך דער גאט פון משפט, איז צו איהם נאהענט צוגעטראטען אלס דער לעבעדיגער גאט, וואס אנטפלעקט זיך אין די וואונדערליכע כוחות פון דער נאטור, און וואס איז דער האר איבער שטורם און וועטער און איבער אלע הימעלשע מעכטען. דער שטיל־הערשענדער, רוהענדיגער גאט־באשאפער פון די פאטערס איז געווארען דער טעטיגער יהוה. די נויט פון דער צייט, וואס האט איהם געפאדערט, און די וועטערן פון סיני, וואס האבען אנגעזאגט זיין גרויסקייט האבען דאס אלץ פון איהם געמאכט. עס איז פונדעסטוועגען ניט געזאגט, אז אינ'ם נאמען יהוה, וואס ער זאל ניט האבען באדייט, איז געווען כולל דער גאנצער תוך פון משה'ס נייעם רע־ליגיעזען אויפטו.

יעדענפאלס זוכט דער פארבאט נימ צו דינען קיין אנדערע געטער נעבען יהוה באוואוסטזיניג אוועקצושטעלען דעם אידישען גלויבען אין גאט העכער איבער דעם גלויבען פון אנדערע פעלקער. צי משה אליין האט געגלויבט אין דער עקסיסטענץ פון אנדערע געטער נעבען יהוה, ווייסען מיר ניט. אין דער צייט נאך משה'ן האבען די אידען יא געגלויבט אין דעם. ס'איז דערפאר שווער אנצונעמען, אז משה זאל האבען פארבונדען מיט דעם דאזיגען געבאט דעם אבסאלוטען מאנאטעאיזם, די אחדות פון גאט אין שטרענגען זין, ניט דעם רעלאטיווען מאנאטעאיזם, בלויז די איינציגארטיג־קייט פון גאט. ניט קוקענדיג אויף דעם, שטעהט משה דאך מיט זיין רעלאטיווען מאנאטעאיזם ווייט איבער דער מאסע פון די רעליגי־אנען ארום איהם. מעג אויך ביי זיי אז איינצעלנער גאט שפילען די ראלע פון א הויפט־גאט געגען די אנדערע: אומעטום אבער דולדעט דער הויפט־גאט אנדערע נעבען זיך. יעדערער פון די איבעריגע געטער האט צום טייל א ווייבליכען פרינציפ, וועלכער אנטשפרעכט זיין מענליכען פרינציפ, צום טייל האט ער אונטער־געטער, איינצעלנע זיהן נעבען זיך. יהוה אבער שליסט אויס, ווי פריהער דער עגיפטישער אטאן — און דאך ווידער גאנץ אנדערש פון איהם — יעדען אנדערען גאט נעבען זיך. פון דאנעט אויס דערקלערט זיך אויך די שטארקע נייגונג, וואס ליגט פון אנהויב אן אין דער יהוה־רע־ליגיאן, אויסצושליסען און ניט צו דולדען קיין אנדערע געטער. יענער

טירט. זוכט מען אבער אין דער געשיכטע א פונקט, ביי וועלכען דער פאר־באט פון מאכען בילדער האט געקאנט אויפקומען, אזוי מוז מען געהן צוריק ביז משה'ס צייט. דאס האט בכן געמוזט זיין א שטיק פון זיין געזעצ־געבונג: משה וויל דערמיט שטעלען דעם דינסט פון יהוה אין א באשטימ־טען היפוך צו דעם דינסט פון אנדערע געטער — ער האט דא באזונדערס געקאנט דענקען פון עגיפטען — וועלכע מ'האט געוועהנליך פארגעשטעלט אין א פארקערפערונג. די דערהייבונג פון זיין רעליגיאן איבער דעם גשמיות'דיגען נאטור־דינסט פון אסך געטער דערגרייכט דערמיט צו איהר העכסטען פונקט.

אט די מיינונג אונזערע ווערט נאך פארשטארקט דורך די נייע אויס־גראבונגען, אויף ווי ווייט זיי האבען געבראכט דעם איבערצייגענדען באַ־ווייז, אז אויך אינ'ם אוראלטען כנען איז דאס דינען צו גאט אין א בילד ניט געווען דער כלל, אם ווענינגסטען ניט אין עפענטליכען קולט. פונקט אזוי האבען די נייערע פארשונגען אויף אנדערע געביטען שטארק פאר־מעהרט די צאהל פון ביישפילען וואו מ'האט געדינט צו גאט אהן א בילד.

מ'דארף נאטירליך ניט פארגעסען, אז ניט יעדער קולט אהן ביל־דער איז א באווייז פון א הויכער השגה וועגען גאט. עס איז דא א נאאיווער אופן פון אן אנאיקאנישען קולט, וואו קיין בילדער ווערען ניט באנוצט. עס האט זיי פשוט געפעהלט די פעהיגקייט פארצושטעלען גאט אין א בילד. אבער מיט אט דעם פ ר י מ י ט י ו ו ־ אנאיקאנישען אופן האט ניט די כנעני'שע רעליגיאן — ווי עס ווייזט די הויכע קולטור פון כנען — און אויך ניט די רעליגיאן פון קרעטא אויף דער שטופע, אויף וועלכער מיר קאנען זי באאבאכטען, גאר קיין שייכות ניט. דא האנדעלט זיך גיכער וועגען א באוואוסטזיניגער געגנערשאפט געגען דאס פארשטעלען גאט אין א בילד. דאסזעלביגע מעג געזאגט ווערען אויך וועגען משה'ס רעליגיאן. די כמעט אלגעמיינע אנערקענטע גייסטיגע און מאראלישע טענדענץ פון משה'ס רעליגיאן האט געמוזט פיהרען באוואוסטזיניג צו פארווארפען די פארשטע־לונג פון גאט אין בילדער.

דער קורצער סך־הכל פון דעם איז, אז דער באזונדערער שטריך וואס האט געשטעלט משה'ס רעליגיאן איבער די געצענדינערישע רעליגיאנען, וואס האט איהר געזיכערט די צוקונפט און זי געמאכט פאר'ן אוצר פון אידישען פאלק און פון דער גאנצער מענשהייט — איז געלעגען דערין, וואס זי באטראכט איהר גאט ניט בלויז אלס דעם מעכטיגען, נאר אויך אלס דעם ה ע ל פ ע נ ד ע ן. אין וועמען עס ליגט שוין פארבארגען דער גע־

וועלט־ארדנונג, קאן מען אויך ניט אפלייקענען. אז ער האט געוואוסט פון א מאראלישער פאלקס־ארדנונג. ווי שטארק דער מאראלישער עלעמענט איז פארטראטען אין דער גרינדונג פון משה׳ס רעליגיאן, באווייזט אם קלערס־טען דער אומשטאנד, וואס דורך די „עשרת הדברות" האט ער אוועקגע־שטעלט בראש פון זיין שאפונג ניט דעם קולט, ניט דעם „בין אדם למקום", נאר די עטיק, דעם „בין אדם לחברו". וויל מען קורץ אויסדריקען משה׳ס השגה פון גאט, דארף מען אם בעסטען זי באצייכענען אלס אן ע ט י־ ש ע ן ה ע נ א ט ע א י ז ם, ד. ה. א גלויבען אין אן עטישען פאלקס־גאט, וועלכער איז אנערקענט אלס דער איינציגער גאט פון זיין פאלק, און וואס אין דער פראקטיקע איז ער ניט אן איינאיינציגער גאט, נאר אן איין איינציגער געץ.

און וויבאלד מיר האבען אויסגעפונען, אז משה׳ס גאט יהוה איז איז פיעל פרטים העכער ווי די געוועהנליכע פאלקס־געטער פון די שכנים־פעלקער, איז גאנץ נאטירליך, אז דער פארבאט איהם פארצושטעלען אין בילדער, שטאמט שוין פון משה׳ן. גראדע אט די שטיק פון די „עשרת הדברות" האט מען אם מעהרסטען באצווייפעלט. מ׳האט זיך געשטיצט אויף דעם, וואס נאך א לאנגע צייט נאך משה׳ן האט מען געדינט יהוה אין בילדער, און דאס איז מעהר אדער ווייניגער רעכט געוועזען ביי אלעמען. אבער דערמיט וואס מען מעקט אויס פון די „עשרת הדברות" דעם פארבאט צו מאכען בילדער, ווערט ניט פארענטפערט די קשיה וואס קומט ארויס פון דעם. דאס הויפט־הייליגטום, אזוי ווי מיר קענען עס אין שלמה׳ס, דוד׳ס און עלי׳ס צייט, האט אהן שום ספק ניט אנטהאלטען קיין בילד פון יהוה. אין יענע צייטען האט מען שוין בכן געמוזט קענען דעם פארבאט פון ביל־דער. און פונדעסטוועגען ניט קוקענדיג אויף דעם פארבאט, געפינען מיר אין דער צייט פון די שופטים און די מלכים די נייגונג צום בילדער־דינסט. די דאזיגע נייגונג שאפט זיך ענדליך איהר שטענדיגען ארט אין דער צפון־מלוכה זינט ירבעם בן נבט, און דער בילדער־דינסט ווערט דארטען אזוי איינגעפונדעוועט, אז אפילו אליהו און אלישע מוזען אין זייער קאמף געגען דעם פרעמדען קולט נאך דולדען אט דעם אומגעזעצליכען יהוה־קולט. לכל הפחות הערען מיר פון זיי ניט קיין פראטעסט געגען דעם. דאס באווייזט קלאר, אז דערפון וואס מ׳האט אין דער פראקטיקע געדינט צו בילדער, קאן מען לחלוטין ניט דרינגען, אז דער פארבאט פון בילדער האט ניט עקסיס־טירט. דאסזעלביגע מיט דעם פארבאט פון דינען צו פרעמדע געטער. אין דער פראקטיקע האט מען געדינט צו פרעמדע געטער. אויך דאס האט אפילו שלמה גופא געטאן, כאטש דער פארבאט האט פון אלעמאל עקסיס־

טונג די פראגע, אויב משה האט ניט אריבערגענומען דעם נאמען יהוה ביי דעם ווייטען קרייז פון די עברים־שבטים. מ'האט אין אט דעם פרט זיך באצויגען אויף דעם, וואס משה האט דאס ערשטע מאל געזעהן גאט בשעת ער האט זיך אויפגעהאלטען ביי דעם כהן פון מדין, און דערפאר האט ער אויך נאכהער זיך געלאזט פון איהם באאיינפלוסען; ענדליך וואס דער בארג סיני גופא איז געלעגען אין דער געגענד פון יענעם מדבר־שבט פון די מדינים־קינים. מיר האבען אבער קיין שום ידיעה ניט, אז יהוה איז כלומר'שט לכתחילה געווען דער גאט פון די קינים, אדער אז דער „אל" פון קדש זאל ווען עס איז האבען געטראגען דעם נאמען יהוה. און דאס איז נאך מעהר חידוש, ווייל אין דער קאנסטיטוציע פון ישראל לאזט זיך נאך מערקען אין דער טראדיציע דער איינפלוס פון די קינים (שמות י"ח).

דער שלוס, צו וועלכען מיר מוזען קומען, איז, אז יהוה, דער לעבעדיגער, אליין הערשענדער גאט, ווען מ'קאן ניט דערבליקען, איז ניט געווען באקאנט אין ישראל פון פריהער; אז משה האט איהם אויך ניט באקומען פון אנדערשוואו — און אויב אפילו יא, איז נאר דעם נאמען, אבער בשום אופן ניט דעם אינהאלט פונ'ם באגריף. — עס בלייבט דערפאר קיין אנדער וועג ניט איבעריג ווי נאר אנצונעמען, אז דער גלויבען איז יהוה, ווי משה האט איהם געלערענט, איז אנטשטאנען אין דער אינערליכער נשמה פון איהם גופא. אונטער דער השפעה פון דרויסען, באפרוכטעט מיט איינצעלנע געדאנקען פון דעם עגיפטישען גאט־גלויבען, אבער צו דערזעלביגער צייט אפגעשטויסען דורך דער פיעלקייט, דורך דער גשמיות און אומווירדיגקייט פונ'ם עגיפטישען און אויך פונ'ם סעמיטישען געטער־סיסטעם, האט משה אין דער איינזאמקייט פון מדבר געזוכט און געפונען דעם אמת'ן מהות פון גאט. דורך זיין נשמה האט געמוזט דורכבליצען א געדאנק, אז דאס גרעסטע וואס ער קאן געבען זיין פאלק, ווען ער האט זיך באשלאסען צו ראטעווען, איז די דערקענונג פון גאט. אומבאוואוסט, אבער אפשר שוין האבענדיג א פאר־געדאנק פון דער גרויסקייט פון זיין שטרעבונג, האט ער פאר זיין פאלק און פאר דער גאנצער מענשהייט אויפגעהויבען א קאמף, וואס, אזוי לאנג ווי די וועלט שטעהט, איז א גרעסערער ניט געקעמפט געווארען אויפ'ן פעלד פון דעם גייסט.

נאר דער וואס ווייסט ווי פארבלאנדזשעט, דערנידעריגט און פארשקלאפט דאס עגיפטישע לעבען — בלי ספק דורך זיין אויפפאסונג פון גאט — האט געהאלטען דאס פאלק אינ'ם נילוס־לאנד; נאר דער וואס באטראכט דעם קולט פון די פאדעראזיאטישע סעמיטען, וועלכער באליידיגט אם

דאנק פון ליבע. גאט איז ביי איהר איינציג אין זיין אופן, שליסט אויס נעבען זיך אלע אנדערע געטער און באקומט שוין דורך דעם אליין זיין איינהייט; זי קען איהם אלס דעם ריכטער און שפירט אין דער הויכקייט פון זיינע געבאטען און זיינע משפטים זיין הייליגקייט און זיין גוטסקייט; זי אנערקענט איהם אלס דעם גייסטיגען מהות, פריי פון גשמיות און איז דערמיט שוין א פראטעסט געגען די הערשענדע אופנים פון גלויבען.

מען מוז נאך איין ווארט זאגען וועגען דער פראגע: פון וואנעט האט משה גענומען דעם גלויבען?

צום טייל איז די פראגע שוין פארענטפערט דורך אלץ וואס מיר האבען פריהער געזאגט. וויבאלד עס איז שוין באוויזען, אז דער נאמען יהוה שטאמט ניט פון קיין אנדער שפראך אויסער דער העברעאישער, איז שוין דערמיט אויך צוריקגעוויזען דער געדאנק, אז דער גלויבען אין יהוה איז געבארגט געווארען פון אויסלאנד. אין זינען האט מען דערביי געקאנט האבען נאר עגיפטען. די מיינונג, וואס איז אמאל געווען באליבט, אז משה זאל כלומר'שט האבען געשעפט דעם געדאנק וועגען יהוה פון דער עגיפטישער געהיימלעהרע, פארשפארט מען שוין היינט אפצושלאגען. מ'קאן אבער יא ערנסט נאכקלערען, אויב אין דער גרויסער שעה ביים בארג סיני אין דער נאהענטקייט פון גאט, האט משה אויפגענומען דעם „אל" פון קדש און פון ברענענדיגען „סנה" אלס דעמזעלביגען, וועמען ער האט ארומגעטראגען אין הארצען דורך איינפלוסען פון עגיפטען און כנען. דאס וואס ס'איז פארגעגאנגען שוין אנדערטהאלב טויזענד יאהר אין לאנד פון'ם נילוס, האט געוויס באאיינפלוסט די וואס האבען געזוכט א גלויבען. און דאס וואס עס האט באוועגט אין כנען די הויכע גייסטער, צווישען זיי אויך די פאטערס פון ישראל, האט בשום אופן ניט געקאנט איז גאנצען פארשווינדען. אין משה'ס נשמה האט זיך צוזאמענגעשמאלצען דער וועטער־, בליץ־ און פייער־גאט פון סיני מיט דעם „אל עליון" און „אל שדי" פון די פאטערס אין כנען אין איין איינהייט, האט ארומגענומען אין זיך אלץ וואס פאר איהם האט באדייט גאט און האט דאס אלץ באצייכענט מיט'ן נאמען יהוה.

דערמיט לאזט זיך דערקלערען, וואס, אויב ניט ביי משה'ן גופא, האבען יעדענפאלס ביי די מענשען פון זיין צייט און ביי די דורות נאך איהם, זיך דורכגעמישט אין דעם באגריף פון יהוה אויך נאטורשטריכען מיט מאראלישע, נאציאנאלע מיט איבערנאציאנאלע, אזוי ווי זיי וואלטען פיעל מאל האלטען איינע געגען די אנדערע די וואג־שאל. צוליב דעם רייכען אינהאלט פון משה'ס השגה פון גאט פארלירט יעדע באדייט

5. ר. קיטעל.

דאָס אריינדרינגען אין כנען

אלע באריכטען פון חומש האָבען א שותפות׳ע טראדיציע, אז משה איז געשטאָרבען איידער דאָס פאָלק האָט באַטראָטען דאָס לאַנד אין מערב־זייט פון ירדן. ערשט נאָך זיין טויט נעמען די אידישע שבטים עראָבערען דעם הויפּט־טייל פון׳ם פאַרשפּראָכענעם לאַנד.

די געשיכטע פון דער עראָבערונג ווערט דערצעהלט אין א צוזאַמענהאַנג אין ספר יהושע. אבער פון די עלטסטע, אורשפּרינגליכע ידיעות פון דעם דאָזיגען בוך האָבען פארהעלטענישמעסיג ווייניג זיך דערהאַלטען. די שפּעטערדיגע, לענגערע באריכטען, אין וועלכע אָט די עטליכע שטיקער זיינען אריינגעוועבט געוואָרען, גיבען אונז אבער וויינציג אדער גאר קיין מאטעריאל ניט צו פארשטעהן דעם גאנג פון די געשעהענישען. זיי באארבייטען די עלטערע טראדיציעס אונטער זייער אייגענארטיגען רעליגיעזען שטאַנדפּונקט. דער עיקר אבער: דער געדאנק וואס באהערשט דעם היינטיגען ספר יהושע, אז די אידען אונטער יהושע׳ן האָבען כלומר׳שט איינגענומען דאָס גאנצע לאַנד פון ברעג צו ברעג, האָט פאקטיש קיין שום יסוד ניט. די אמת׳ע היסטאָרישע פארהעלטענישען זיינען צוליב דעם אין אונזער ספר יהושע זעהר שטאַרק מטושטש און פארטונקעלט געוואָרען. אונזערע ידיעות וועגען דער עראָבערונג מוזען זיך דעריבער באשרענקען אויף קלענערע אבער זעהר ווערטפולע מיטטיילונגען.

צום גליק פאר אונזער קענטעניש פון יענער צייט איז אונז אויך אין ספר שופטים געבליבען א באריכט וועגען דער עראָבערונג, מיט אסך וויכטיגע נאָטיצען. מיר מוזען זיך דערפאר צוערשט אָפּגעבען מיט אָט דעם באריכט און איניגע שטיקער, וועלכע שטעהען נאָהנט צו איהם.

טיפסטען דעם מאראלישען געפיהל און צעטרעט אין שטויב יעדע מענש־ליכע חשיבות, און פארגלייכט דערמיט דעם גייסט פון משה׳ס רעליגיאן. נאר דער קאן אפמעסטען די באדייטונג פון יענעם קאמף פאר א העכערער פארשטעלונג פון גאט. די נאטור־רעליגיאן מיט איהר טענדענץ צו פאר־שקלאפען די מענשען און צו פאראכטען זייער נאטירליכע פרייהייט און זייער מאראלישע ווערדע האט אלץ מעהר און מעהר געמוזט באראבעווען די פעלקער פון זייערע גוטע מידות און פון זייער מענשליכקייט. משה האט מיט דער רעליגיאן, וועלכע ער האט געגרינדעט, אויסגעקעמפט **פאר זיין פאלק און פאר דער וועלט דעם וועג צו פרייהייט און מענשליכער חשיבות און צו א ריינערער מענשליכקייט.**

ווי אזוי יענע נייע און הויכע דערקענטעניש איז אריינגעקומען אין משה׳ס נשמה — דאס בלייבט א סוד פון זיין גרויסען גייסט. יעדער זשעני אויף דער ערד איז א רעטעניש פאר דער היסטאריע. דאס גרעסטע רעטע־ניש איז אבער אלעמאל דער רעליגיעזער זשעני. ווארים יעדע געניאלע נייע שאפונג לאזט זיך דערקלערען דורך דער געשיכטע פון דער צייט נאר צום טייל, און א רעשט בלייבט אלץ ניט דערקלערט. די רעליגיעזע שאפונג אבער לאזט ניט דערקלערט דעם גרעסטען טייל, ווייל זי לאזט זיך אם טיפס־טען אריין אין די פארבארגענע געהיימענישען פון לעבען.

יהושע האָבען זיך עָס דערהאלטען מאנכע איבערבלייבעכצען פון יענער אל־טער דערצעהלונג, וועלכע שטעהען נעהנטער צו זייער ערשטען מקור.

מיר ווערען דאָ דערפאר איבערגעבען וואָרט ביי וואָרט דעם איבערבליק איבער דער ערֹאבערונג אין שופטים קאפּ. א אין זיין עלטסטען נוסח, ווי ווייט ער לאזט זיך פעסטשטעלען. לויט דעם וואס מיר האָבען אויבען געזאָגט, קאָן דאס נאר געשעהן ווען מיר נעמען צו הילף די פּאראַלעלע טעקסטען אין יהושע און אויך אייניגע אנדערע שטיקער, וועלכע געהערען צוזאמען מיט דעם קאפּיטעל א פון יעזייזין בוך.

א. די ערשטע פּרוואווען צו ערֹאבערען דאס לאנד זיינען לויט דער טראדיציע שוין געמאכט געוואָרען אין משה'ס צייט. משה'ן גופא ווערט שוין צוגעשריבען די כונה אריינצודרינגען אין לאנד פון דרום־זייט. ער שיקט מרגלים, וועלכע, מיט דער אויסנאם פון יהושע און כלב, מאָלען א בילד פון דעם לאנד און זיינע איינוואוינער וואָס נעמט אוועק ביים פאלק דעם גאנצען מוט. עס קומט דאן יהוה'ס שטראף איבער די דאָזיגע שוואך־מו־טיגע. ניט קוקענדיג אויף משה'ס פארבאָט וויל דאָס פאלק, וואס האָט אונטער־דעסען חרטה געהאט, זיך נעמען צו דער אַטאַקע אויף כנען. דער רעזולטאַט איז געווען א שווערע נידערלאגע, אין וועלכער די אידען זיינען צעשלאָגען און צעשפּרייט געוואָרען ביז ח ר מ ה (במדבר י"ג, י"ד).

ב. אין אַן אומבאַשטימטער צייט נאָך דעם דאָזיגען אומגליקליכען פּרוואוו אריינצודרינגען אין לאנד — קענטיג אבער ניט ביים סוף פון דער וואנדערונג דורכ'ן מדבר — קומט עס צו א נייעם צוזאמענשטויס מיט די כנענים. דער דאָקומענט דערצעהלט וועגען דעם אויף אזא'ן אופן, וואס מאכט דעם איינדרוק אזוי ווי דער באריכט וואָלט זיך דירעקט אַנשליסען אַן דער נאָר וואָס דערמאַנטער פּאסירונג. אין במדבר (כ"א 1—3) לעזען מיר: „און דער כנעני (דער מלך פון ערד), וועלכער האָט געוואוינט אין נגב, האָט געהערט, אז ישראל איז געקומען אויפ'ן וועג פון א ת ר י ם, און איז ארויס מלחמה האלטען מיט ישראל און האָט אייניגע פון זיי געפאנגען גענומען. און ישראל האָט זיך א נדר געטאָן צו יהוה: אויב דו גיסט דאָס דאָזיגע פאָלק אין מיין האנט, וועל איך זייערע שטעדט פאר־וויסטען, און יהוה האָט געהערט די שטים פון ישראל און ער האָט געגעבען דעם כנעני אין זיין האנט, און ער האָט פארוויסט זיי און זייערע שטעדט. דעריבער רופט מען דעם־אָרט ח ר מ ה...“

דער המשך דערפון, ווי עס ווייזט אויס, קומט אין ספר שופטים:

1

איבערבליק איבער דער עראָבערונג

אין שופטים קאפּ. א און קאפּ. ב 1—5 און אנדערע פאַרוואַנדטע שטיקער.

דער טעקסט.

דאָס שטיק דערצעהלונג פון שופטים קאפּ. א, כאָטש עס שטעהט אין ספר שופטים, געהערט באמת לויט זיין אינהאלט, ווי מ'האָט שוין פון לאַנג איינגעזעהן, צו דעם ספר יהושע. לכתחילה האָט דאָס דאָזיגע שטיק אויך ניט געדינט אלס אריינפיהר צום ספר שופטים, ווי אין דעם איצטיגען צוזאמענהאנג. לכל הפּחות איז דערין ניט געווען קיין באריכט מכוח געשעהענישען פון דער צייט נאָך יהושע'ן. נעמען מיר אַוועק די איבערשריפט „און ס'איז געווען נאָך דעם טויט פון יהושע“, וואָס איז צוגעשריבען געווארען פונ'ם שפּעטערדיגען צוזאמענשטעלער, קאָן דאָן קיין ספק ניט זיין, אז מיר האָבען דא נאָך אמאָל צו טאָן מיט א דערצעהלונג וועגען דער עראָבערונג, און אז מיר האלטען דא ווידער ביים אָנהויב פון אונזער ספר יהושע. שטרענג גענומען איז דאָס שטיק גיכער אן איבערבליק איידער אַן אמת'ע דערצעהלונג. מ'מעג דעריבער אויפהייבען די פראגע: אויב דא ווערט ניט באמת איבערגעגעבען בלויז א „קיצור הענין“ פון אן אויספיהרליכען, דערצעהלענדען ספר, א פאראלעל צו אונזער היינטיגען ספר יהושע?

אלס צוגאָב קומט נאָך צו דער פאקט, אז מיר האָבען אין ספר יהושע גופא פאראלעלען צו איינצעלנע פסוקים פון אָט דעם שטיק, וועלכער שטימען צום טייל וואָרט אין וואָרט. לויט מאַנכע פאָרשער זיינען די פאראלעלע נאָטיצען אין יהושע פשוט ארויסגענומען פונ'ם טעקסט אין שופטים. מאַנכע אָבער האָבען באוויזען אז די פאראלעלע פסוקים אין יהושע שטאַמען פון אן עלטערען טעקסט איידער דאָס שטיק אין שופטים. דאָס מאַכט נאָך וואהרשיינליכער די הנחה, אז אין שופטים קאפּ. א, איז בלויז איבערגעגעבען דער סאמע קיצור פון אן אויספיהרליכער דערצעהלונג וועגען דער עראָבערונג פונ'ם לאנד כנען. אין יענע פאראלעלע פסוקים פון ספר

געווען ק ר י ת ־ ס פ ר. און כלב האָט געזאָגט: ווער עס שלאָגט קרית־ספר און נעמט זי איין, דעם וועל איך געבען מיין טאָכטער עכסה פאר א פרוי. און עס האָט זי איינגענומען עתניאל, דער זוהן פון קנז, דער אינגערער ברודער פון כלב. און ער האָט איהם געגעבען זיין טאָכטער עכסה פאר א פרוי. און ס'איז געווען, אז זי איז געקומען, האט זי איהם (עתניאל'ן) איינגערעדט צו בעטען פון איהר פאָטער א פעלד*) און זי האָט זיך אראָפּגעלאָזט פון אייזעל. און כלב האָט צו איהר געזאָגט: וואָס איז דיר? און זי האָט צו איהם געזאָגט: גיב מיר א געשאַנק, ווארים דו האסט מיר געגעבען א טרוקען לאנד, טאָ גיב מיר ברונימער מיט וואסער! און ער האָט איהר געגעבען די ברונימער אין דער הויך און אין דער נידערונג. (יהושע ט"ו 13. 14 ־ שופטים א 10, 20 ; שופטים א 11—15 ־ יהושע ט"ו 15—19).

ה. „און די קינדער פון דעם קיני, משה'ס שוועהר, זיינען ארויפגעשטיגען פון דער פאלמען־שטאָדט מיט די קינדער פון יהודה אין מדבר יהודה וואָס איז אין נ ג ב פון ע ר ד, און ער איז געגאנגען און זיך באזעצט ביי עמלק**). און יהודה איז געגאנגען מיט זיין ברודער שמעון און זיי האָבען געשלאָגען דעם כנעני וואָס האָט געוואוינט אין צפת און זיי האָבען זי פארניכטעט, און ער האָט גערופען דעם נאָמען פון דעם אָרט ח ר מ ה. און דער גרעניץ פון די אדומים***) ציהט זיך פון דעם ארויפשטייג פון די עקדישען קיין סלע און ווייטער ארויף" (שופטים א 16, 17, 36).

ו. „און דאָס הויז פון יוסף איז אויך ארויפגעשטיגען געגען בית־אל און יהושע איז געווען מיט זיי****). און דאָס הויז פון יוסף האָט געלאָזט אויסקוקען בית־אל, און דער נאָמען פון דער שטאָדט איז פארצייטען געווען ל ו ז. און די וועכטער האָבען געזעהן א מאן ארויסגעהענדיג פון שטאָדט, און זיי האָבען צו איהם געזאָגט: ווייז אונז דעם אריינגאנג אין

---

*) עס הייסט א באַוואַסערט לאַנד, אין היפוך צו דער סטעפּע.

**) דער נאָמען ח ו ב ב איז דאָ בלי ספק ארויסגעפאַלען. — די פּאַלמען־שטאָדט איז וואַהרשיינליך יריחו. — אנשטאָט „את העם" דאַרף מען לעזען „את העמלקי".

***) „אדומי" אנשטאָט „אמורי". „סלע" איז געווען די הויפּט־שטאָדט פון אדום (מלכים ב׳ י"ד 7).

****) „יהושע" אנשטאט „יהוה".

ג. „און די קינדער פון ישראל האבען געפרעגט יהוה: ווער פון אונז זאל דער ערשטער געהן מלחמה האלטען מיט דעם כנעני? און יהוה האט געזאגט: יהודה זאל געהן, אט איך האב געגעבען דאס לאנד אין זיין האנט. און יהודה האט געזאגט צו זיין ברודער שמעון: קום מיט מיר אין מיין גורל און מיר וועלען מלחמה האלטען מיט דעם כנעני, וועל איך אויך געהן מיט דיר אין דיין גורל. און שמעון איז געגאנגען מיט איהם. און זיי האבען גע־פונען א ד נ י ־ ב ז ק ביי ב ז ק און זיי האבען מלחמה געהאלטען מיט איהם און זיי האבען געשלאגען דעם כ נ ע נ י און דעם פ ר ז י. און אדוני־בזק איז אנטלאפען און זיי האבען איהם נאכגעיאגט און איהם גע־כאפט און האבען אפגעהאקט די גראבע פינגער פון זיינע הענט און זיינע פיס. און אדוני־בזק האט געזאגט: זיבעציג מלכים, די גראבע פינגער פון זייערע הענט און זייערע פיס אפגעהאקט, האבען געקליבען אונטער מיין טיש; ווי איך האב געטאן, אזוי האט מיר גאט פארגאלטען. און זיי*) האבען איהם געבראכט קיין ירושלים און ער איז דארטען געשטארבען (שופטים א 1-3, 5-7). און יהוה איז געוועזען מיט יהודה און ער האט עראבערט דעם בארג. אבער די איינוואוינער פון טאל האט ער ניט געקאנט פארטרייבען, ווארים זיי האבען געהאט אייזערנע רייטוועגען. אויך דעם יבוס פון ירושלים האבען די קינדער פון יהודה**) ניט געקאנט פארטרייבען און דער יבוס איז געבליבען זיצען צווישען די קינדער פון יהודה אין ירושלים ביז אויף היינ־טיגען טאג" (שופטים א 19—21; יהושע ט"ו 63).

ד. „און צו כלב דעם זוהן פון קנז האט ער (יהושע) געגעבען א חלק צווישען די קינדער פון יהודה: חברון, ווי משה האט באפוילען. און כלב***) איז נעגאנגען געגען דעם כנעני וואס האט געוואוינט אין חברון. און דער נאמען פון חברון איז פארצייטען געוועזען ק ר י ת א ר ב ע. און כלב האט פון דארטען פארטריבען די דריי קינדער פונ'ם ריז: ש ש י, א ח י מ ן און ת ל מ י. און ער איז ארויפגעשטיגען פון דארטען געגען די איינוואוינער פון ד ב י ר. און דער נאמען פון דביר איז פארצייטען

---

*) עס הייסט די זיינינע, ניט די בני יהודה.

**) אזוי איז דער נוסח אין יהושע ט"ו 63.

***) כלב בן יפונה האט ניט געקאנט זיין דער אורשפרינגליכער נוסח אין יהושע ט"ו 13. — „ווי משה האט באפוילען", איז לויט שופטים א 20. — אין שופטים א 10 דארף לויט דעם צוזאמענהאנג שטעהן כלב אנשטאט יהודה.

טער־שטעדט; און די אײַנוואוינער פון מ ג י ד ו און איהרע טעכטער־שטעדט; און דער כנעני איז געבליבען וואוינען אין דער דאָזיגער געגענד. און ס'איז געווען אז ישראל איז שטארק געווארען, האָט ער דעם כנעני גע־מאכט צינזבאר, אבער פארטרייבען האָט ער איהם ניט געקאָנט (שופטים א 27, 28; יהושע י"ז 11—13). און אפרים האָט ניט געקאָנט פארטרייבען דעם כנעני וואָס האָט געוואוינט אין ג ז ר; און דער כנעני איז געבליבען וואוינען ביי איהם אין מיטען ביז אויף היינטיגען טאָג, אבער ער איז געווארען צינזבאר*). זבולן האָט ניט געקאָנט פארטרייבען די איינ־וואוינער פון ק ט ר ו ן און די איינוואוינער פון נ ה ל ל, און דער כנעני איז געבליבען וואוינען ביי איהם אין מיטען און איז געווארען צינז־באר. אשר האָט ניט געקאָנט פארטרייבען די איינוואוינער פון ע כ ו און די איינוואוינער פון צ י ד ו ן און א ח ל ב און א כ ז י ב און ח ל ב ה און א פ י ק און ר ח ב. און אשר האָט געוואוינט צווישען די כנענים, די איינוואוינער פון יענער געגענד, ווייל ער האָט זיי ניט גע־קאָנט פארטרייבען. נפתלי האָט ניט געקאָנט פארטרייבען די איינוואוינער פון בית־שמש און די איינוואוינער פון ב י ת ־ ע נ ת, און ער האָט געוואוינט צווישען די כנענים, די איינוואוינער פון יענער געגענד, און די איינוואוינער פון בית־שמש און בית־ענת זיינען געווארען צינזבאר צו זיי (שופטים א 29 — יהושע ט"ז 10; שופטים א 30—33).

„און די אמורים האָבען געדריקט די קינדער פון דן אויפ'ן בארג און האָבען זיי**) ניט געלאָזט אראפשטייגען אין טאָל, און זיי האָבען זיי ענג געמאכט דעם גרעניץ פון זייער נחלה***); און די קינדער פון דן זיינען ארויפ־געשטיגען און האָבען מלחמה געהאַלטען געגען ל ש ם און האָבען זי ער־אָבערט און האָבען זי געשלאָגען מיט'ן שארף פון שווערד און האָבען זי אפגע'ירש'עט און האָבען זיך איין איהר באזעצט און האָבען א נאָמען געגעבען ל ש ם ד ן נאָך דעם נאָמען פון זייער פאָטער דן. און דער אמורי איז גע־בליבען וואוינען אין ה ר ־ ח ר ס, א י ל ו ן און ש ע ל ב י ם; אין

---

*) לויט יהושע ט"ז 10.

**) „ולא נתנום" אנשטאָט „ולא נתנו".

***) די אומפארשטענדליכע ווערטער אין יהושע י"ט 47 „ויצא גבול בני דן מהם", ווערען אויסגעבעסערט אין „ויציקו מהם גבול נחלתם", דרינגענדיג פון תרגום השבעים.

שטאָדט און מיר וועלען טאָן מיט דיר גנאָד. און ער האָט זיי געוויזען דעם אריינגאנג אין שטאָדט, און זיי האָבען געשלאָגען די שטאָדט מיט דעם שאַרף פון שווערד און דעם מאַן און זיין גאַנצע משפחה האָבען זיי געלאָזט געהן. און דער מאַן איז געגאַנגען אין דאָס לאַנד פון די חתים און ער האָט גע־בויט א שטאָדט און ער האָט גערופען איהר נאָמען לוז, דאָס איז איהר נאָמען ביז אויף דעם הייגטיגען טאָג" (שופטים א 22—26).

ז. „און די קינדער פון יוסף האָבען גערעדט מיט יהושע'ן: וואָרום האָסטו מיר געגעבען אלס נחלה נאָר איין גורל און איין טייל, און איך בין אסך פאָלק, ווייל יהוה האָט מיך ביז איצט געבענטשט? און יהושע האָט צו זיי געזאָגט: אויב דו ביזט אסך פאָלק, טאָ שטייג ארויף אין דאָס וואַלד־לאַנד*) און ראָט דיר דאָרטען אויס (אינ'ם לאַנד פון דעם פּרזי און פון די רפאים**), אויב דער בארג אפרים איז דיר צו ענג. און די קינדער פון יוסף האָבען געזאָגט: דער בארג קלעקט ניט פאַר אונז, עס האָבען אבער אייזערנע רייטוואָגען אלע כנענים, וועלכע זיצען אינ'ם טיפלאַנד, אין בית־שאן און איהרע טעכטער־שטעדט און אין דעם טאָל יזרעאל. און יהושע האָט געזאָגט צום הויז פון יוסף (צו אפרים און צו מנשה**): דו ביזט אסך פאָלק און דו האָסט אסך כוח, דו זאָלסט ניט האָבען נאָר איין גורל. דיר זאָל געהערען דער בארג, וואָרים ער איז א וואַלד, וועסטו איהם אויסראָטען, וועלען דיר געהערען זיינע אויסגענג, וואָרים דו וועסט פאַרטרייבען דעם כנעני, כאָטש ער האָט אייזערנע רייטוואָגען און איז שטאַרק" (יהושע י"ז 14—18).

ח. „און די קינדער פון ישראל האָבען ניט פאַרטריבען דעם ג ש ו ר י און דעם מ ע כ ת י, און ג ש ו ר און מ ע כ ת זיינען געבליבען וואוינען אין ישראל ביז אויף הייגטיגען טאָג. און מנשה האָט ניט געקאָנט עראָבערען ב י ת ־ ש א ן און איהרע טעכטער־שטעדט; און ת ע נ ך און איהרע טעכטער־שטעדט; און די איינוואוינער פון ד ו ר און איהרע טעכטער־שטעדט; און די איינוואוינער פון י ב ל ע ם און איהרע טעכ־

---

*) לויט מאַנכע איז דערמיט געמיינט גלעד. גלייכער אָבער איז עס זיך צו האַלטען ביי דער מערב־זייט פון ירדן. ס'איז די געגענד אין צפון־זייט פון שכם און אין דרום־זייט פון כרמל.

**) די דאָזיגע ווערטער שטעהען ניט אין תרגום השבעים און ווערען דערוי־בער אָנגענומען אלס שפּעטעריגע באַמערקונג.

ווערען זיי **אראָבערט** פון ישראל בכלל: לויט דער צווייטער אבער — צוערשט פון די קינים און נאָכהער ווייטער פון יהודה און שמעון. דערצו האָט מען זיי איינגענומען לויט במדבר כ"א שוין אין משה'ס צייט, וואנדערענדיג דורכ'ן מדבר: לויט שופטים קאפ. א ערשט אין דער צייט פון יהושע'ן.

ס'איז קיין שום ספק ניט, אז דאָ ליגען אלס יסוד היסטאָרישע ערי־נערונגען. פונקט אזוי איז געוויס, אז די דאָזיגע ערינערונגען זיינען זיך סותר איינע די אנדערע, און אז דאָס גענויע היסטאָרישע פארהעלטעניש מוז ערשט פעסטגעשטעלט ווערען.

ווילען מיר ווי עס איז אויסגלייכען די דאָזיגע סתירות און ארויסקריי־גען די היסטאָרישע פאקטען, מוזען מיר דאן אננעמען אלס אונטערסטע שורה, אז שוין אין משה'ס צייט איז פארגעקומען א דאָפּעלטע אטאַקע פון דרום. די אידען זיינען געשלאָגען געוואָרען און זיינען געצוואונגען געווען צו פארבלייבען נאך א לענגערע צייט אין מדבר. דאָך האָט די אטאַקע גע־האט עפּעס אן ערפאלג דערמיט וואס דער שבט קיני (אונטער חובב?) האָט פארנומען א טייל פונ'ם בערגלאנד אין דרום־יהודה. דאָס איז געווען א וויכ־טיגע הילף פאר שפּעטער.

א צווייטע פראגע, וועלכע מוז אונז דאָ באשעפטיגען, איז די שייכות פון דעם כלב פון אונזער באריכט צום כלב פון דער מרגלים־געשיכטע.

כלב ווערט אנגערופען דער זוהן פון ק נ ז, עס הייסט: אז ער גע־הערט צו דער משפחה*) פון קנז. צו דערזעלביגער משפחה געהערט אויך זיין איידים עתניאל. אז כלב געהערט ניט לכתחילה צו יהודה, קאן מען שוין זעהן פון דער באמערקונג, אז ער האָט באקומען זיין חלק צווישען די קינדער פון יהודה (יהושע ט"ו 13). אין בראשית ל"ו (11, 15, 42) הייסט אז אדומי'שע משפחה קנז. פון דעם קיני (חובב?) האבען מיר נאָר וואס גע־הערט, אז ער האָט אין משה'ס צייט זיך באזעצט אין דרום פונ'ם שפּעטערי־גען יהודה, נאָהנט צו די עמלקים. אויב קנז איז אן אדומי'שע משפחה, דאן פאסט זי אויסגעצייכענט אין דער דאָזיגער געגענד און איהר אריינדרינ־גען אהין פאסט מיט דער אריינדרינגונג פון די קינים. דערמיט וועט אויך שטימען וואס אין דער געשיכטע פון די מרגלים שפּילט כלב א באזונדערע ראָלע און וואס פון אלע מרגלים ווערט בלויז צוגעזאָגט כלב'ן און יהושע'ן, אז זיי וועלען באטרעטען דאָס לאנד. אויב כלב שטעהט אין אט דעם פרט נעבען יהושע'ן, האָט ער אבער נעבען איהם אלס ניט קיין פולער אנגעהערי־

---

*) משפחה, קלאַן, אונטער־אפּטיילונג פון א שבט. ח. ש.

אַז יוסף'ס האַנט איז שווער געווען, זיינען זיי געוואָרען צינזבאַר" (שופטים א 34; יהושע י"ט 47; שופטים א 35).

„און דער מלאך פון יהוה איז אַרויפגעגאַנגען פון גלגל קיין בית־אל צום הויז פון ישראל*). און זיי האָבען דאָרטען געאָפּפערט צו יהוה" (שופטים ב 1—5).

ווען מ'גיט א בליק אויף דעם דאָזיגען באַריכט, וואַרפט זיך גלייך אין די אויגען, אַז דער פּאָדים אין איהם ציהט זיך ניט כסדר אומאונטערבראָכען. ער איז אַסך מאָל אָפּגעריסען און מוז דאָן עטוואָס קינסטליך צוזאַמענגעבונדען ווערען. דאָך קאָן מען דייטליך זעהן, אַז די איצט פאַנאַנדערגעריסענע גלידער זיינען אַמאָל געווען חלקים פון א גאַנצער, גוט געאָרדנעטער זאַך. ניט בלויז שטימען אַט די פאַנאַנדערגעריסענע טיילען אין געוויסע פאָרמעלע סימנים, נאָר זיי זיינען אויך באַהערשט פון אַן איינהייטליכען געדאַנק און ווייזען דערמיט אויף א באַשטימטער פאָרשטעלונג וועגען דער אַריינדרינגונג אין כנען, וועלכע איז זעהר פריה אויפגענומען געוואָרען אין דער אידישער טראַדיציע. ס'איז אויך גרינג איינצוזעהן, אַז די דערצעהלונג איז ניט פולשטענדיג. דער אומשטאַנד אַליין וואָס עס ווערט בלויז געזאָגט וועגען יהודה מיט שמעון און וועגען יוסף וואָס זיי האָבען אויפגעטאָן, בעת פון די אַנדערע שבטים ווערט געזאָגט נאָר דאָס וואָס זיי זיינען ניט געווען בכוח צו טאָן — דאָס באַווייזט שוין גענוג, אַז דאָ ליגט פאַר אונז א קורצער פראַגמענט. ס'איז געווען פאַראַן צו זאָגען עפּעס פּאָזיטיוועס אויך וועגען די איבעריגע שבטים. מ'מעג אַננעמען, אַז אין דערמזעלביגען באַריכט איז לכתחילה אויך דערצעהלט געווען וועגען דער עראָבערונג פון י ר י ח ו, ע י און פון דער געגענד פון שכם.

די ערשטע אַטאַקעס אין דרום.

ווען מ'לייענט איבער די איינצעלנע שטיקער, וואַרפט זיך גלייך אין די אויגען דאָס פאַרהעלטעניש פון'ם שטיק דערצעהלענדיג אונטער ב. צו דעם שטיק אונטער ה. אין ביידען האַנדעלט עס זיך וועגען דער עראָבערונג פון דערזעלביגער געגענד. דאָס זיינען געגענדען פון דעם שפּעטערען אידישען נגב, דאָס הייסט: פון דעם דרום פון יהודה, וועלכע ווערען באַצייכענט דורך די נעמען ח ר מ ה, ע ר ד און צ פ ת. לויט דער ערשטער נאָטיץ

---

*) אויסגעבעסערט צום טייל לויט'ן תרגום השבעים.

יהודה און שמעון.

די דריטע פראגע, וועלכע באשעפטיגט אונז, איז בנוגע דעם שבט יהודה און זיין פארהעלטעניש צו שמעון (דאס שטיק דערצעהלונג ג).

מיר האָבען שוין געהערט*), אז אין דער אלטער צייט האָבען שמעון מיט לוי געמאכט צוזאַמען אן אטאַקע אויף שכם און האָבען דערביי געליטען א גרויסע נידערלאַגע, וואָס האָט באשלאָסען זייער שיקזאל פאר דער צוקונפט. דאָ אין אונזער באריכט ווידער ווערט דערצעהלט פון א מלחמה געגען א קעניג מיט'ן נאָמען אדוני־בזק ביי ב ז ק. אין דער דאָזיגער מלחמה איז אדוני־בזק געפאנגען און פארקריפעלט געוואָרען, אזוי אז ער איז פון זיינע לייט געבראכט געוואָרען קיין ירושלים וואו ער איז געשטאָרבען. אן אָרט ב ז ק קענען מיר ביז איצט נאָר אויף דעם בארג אפרים**). ווי קומען אבער יהודה און שמעון פלוצלונג אויפ'ן בארג אפרים? ארויסגעהענדיג פון דער הנחה, אז יענע אונטערנעמונג פון שמעון און לוי געגען שכם געהערט צו אונזער צייט, האָבען דעריבער איניגע נייערע פארשער באנוצט דעם נאָמען בזק אויפצושטעלען די השערה, אז אונזער באריכט און די עפיזאָדע וועגען שכם און דינה (אין בראשית ל"ד) שטעהען אין דעם נעהנטסטען צוזאמענהאנג. עס האנדעלט זיך דאָ, לויט דעם, וועגען אן אנפאל אויף דעם בארג אפרים; און שמעון און יהודה, פונקט אזוי ווי לוי, האָבען לכתחילה דאָ געוואוינט. עס קומט אויס לויט דעם, אז אין שופטים קאפ. א האָבען מיר א טונקעלען, כמעט לגמרי פארגעסענעם נאָכקלאַנג פון דעם פאקט, אז אמאָל האָבען יהודה, שמעון און לוי צוזאמען אונטערנומען אן אָנפאל אויף דאָס בערגלאנד פון אפרים.

געגען דעם זיינען אבער פאראן אסך שווערע קשיות. דער עיקר דערקלערט די דאָזיגע השערה ניט ווי אזוי יהודה און שמעון קומען נאָכהער אין דרום פונ'ם לאנד. אויב יהודה און שמעון (צוזאמען מיט לוי) זיינען געזעסען אמאָל אויפ'ן בארג אפרים, ווי עס קאָן זיך דוכטען פון בראשית ל"ד און ל"ח, מוז מען דאן אננעמען, אז עס זיינען פארגעקומען צוויי פארשידענע אטאקעס פון די דאָזיגע שבטים אין פארשידענע צייטען אויף דאָס לאנד כנען, איינע

*) זעה אויבען ז. 148.

**) די היינטיגע א י ב ז י ק, אין צפון־מזרח זייט פון נאבלוס צו בית־שאן צו.

נער פון ישראל, א גאנץ אנדערע באדייטונג. מ׳מעג פיליייכט אויך דערפון ארויסלערנען, אז ער איז אריינגעדרונגען אין דעם נגב גלייכצייטיג מיט די קינים. באזונדערס איז א ראיה דערצו דאס וואס אין אונזער באריכט ווע־רען ווידער דערמאנט די ריזען־קינדער, וועלכע זיינען אונז באקאנט פון דער מרגלים־געשיכטע (שופטים א 10; במדבר י״ג 28, 33).

אין וועלכער צייט אבער שפילט זיך אפ די געשיכטע פון שופטים א 10—15? עס ליגט נאָהנט ביי דער האנט צו באטראכטען די גאנצע זאך פאר א לעגענדע, וועלכע איז ארויסגערופען געווארען מיט דעם צוועק צו באַ־גרינדען דאס אויפנעמען פון דער אדומי׳שער משפחה כלב אינ׳ם שבט יהודה. און היות ווי מען איז איצט גענייגט צוצושרייבען כלב׳ס און אויך עתניאל׳ס אריינטריט אין יהודה ערשט צו דוד׳ס צייט, נעמען דערפאר אסך פארשער אן אלס פועל יוצא דערפון, אז די לעגענדע איז בכלל ערשט גע־שאפען געווארען אין דער צייט נאך דוד׳ן. פאקטיש אבער ווייסען מיר לחלוטין ניט מכוח דער צייט ווען די משפחות פון קנז: כלב און עתניאל זיינען אויפגענומען געווארען אין ישראל. פון שמואל א (כ״ז 10; ל 29), אויף וואס די דערמאנטע פארשער שטיצען זיך, קאן מען גאר, דוכט זיך, ברייגען א ראיה דוקא אויף פארקעהרט. דערצו איז זיכער, אז חברון און דביר זיינען געווען אידישע שטעדט לאנג שוין פאר דוד׳ן (א׳ניט וואלט דוד ניט אויסגעקליבען חברון פאר זיין הויפטשטאדט). עס לעגט זיך דעריי־בער אויפ׳ן שכל, אז כלב און עתניאל האבען ערָאבערט די ראזיגע צוויי שטעדט נאכדעם ווי זיי זיינען אויפגענומען געווארען צווישען די אידישע שבטים; אדער זיי זיינען אויפגענומען געווארען צוליב אט דער עראָ־בערונג זייערער.

די אונטערסטע שורה דערפון איז ווי פאלגט: כלב, אן אראביש־אדומי׳שע משפחה, האט זיך אנגעשלאסען אן די אידישע שבטים שוין אין דער מדבר־צייט. צוגלייך מיט די קינים אונטערנעמט כלב א געוואגטע אטאקע, אין וועלכער ער גיט זיך א רוק ווייטער אין נגב און באזעצט זיך דארטען. בעת יהושע מיט די אידישע שבטים דרינגען אריין אין כנען, געפינען די קינדער פון יהודה, וועמען ס׳איז אנגעוויזען געווארען דורך א פארשטענדי־גונג דאס שפעטערע בערגלאנד פון יהודה, א שטארקע אונטערשטיצונג אין כלב, וועלכער איז שוין דא געווען באזעצט א גאנצען אדער א האלבען דור. באזונדערס צייכענט זיך אויס עתניאל, א פיהרער פון קנז; ער זאל זיין געווארען כלב׳ס אן איידים. פון דאן אן געהערען די קינדער פון כלב צום שבט יהודה, כאטש זיי געדענקען נאך לאנג זייער באזונדערע אפשטאמונג.

נעדאַנק, אַז דאָס לאַנד איז צעטיילט געוואָרען צווישען די איינצעלנע שבטים נאָך איידער מ'האָט זיך גענומען צו דער עראָבערונג. לויט דעם זין פון דעם גאַנצען באַריכט ווייזט עס אויס, אַז די שבטים האָבען ניט באַקומען יעדער איינער זיין טייל פון לאַנד לויט אַ צופאַל. פאַרקעהרט, עס ווייזט אויס, אַז מ'האָט זיך פריהער צונויפגערעדט און צוגעטיילט איטליכען שבט אַ געוויסע געגענד אַלס זיין גורל. אַ פאַרבאַדינג פאַר אַזאַ סדר איז די איינטיילונג פון'ם פאָלק אין שבטים. ווען די דאָזיגע איינטיילונג איז דורכגעפיהרט געוואָרען, ווערט ניט דערצעהלט. זי ווערט באַטראַכט איז עיקר אַלס אַ פאַרטיגע זאַך. די איינצעלנע משפחות זיינען שוין אַזוי ווייט צוזאַמענגעשלאָסען צווישען זיך אין שבטים, אַז כאָטש זיי פיהלען זיך אַלס גלידער פון אַ גאַנצען כלל, דאָך שטעהען זיי אין גאַנצען גענומען פאַר זיך און פאַרנעמען זייערע געגענדען זעלבשטענדיג. אָט די לעצטע פאַרשטעלונג קוקט זיך דייטליך דורך: די שבטים געהען, אַזוי ווייט ווי דאָ ווערט דערצעהלט, יעדערער פאַר זיך. קומט פאַר אַן אויסנאַם אין דעם פרט, ווערט דאָס אויסדריקליך דערמאַנט: יהודה שליסט זיך אָן שמעון'ען אָן, דאָס הויז פון יוסף געהט צוזאַמען. כמעט פון אַלע שבטים וואָס ווערען דאָ דערמאַנט ווערט ביי יעדען איינצעלנעם געזאָגט וואָס ער האָט ניט געקאָנט עראָבערען. שוין דערפון אַליין איז צו דרינגען, אַז דער דערצעהלער באַטראַכט די עראָבערונג ניט אַלס די אויפגאַבע פון גאַנץ ישראל, נאָר אַלס די אויפגאַבע פון יעדען שבט באַזונדער, און אָהן אַ ספק האָט ער אַמאָל אויך דערצעהלט מיט וועלכע מיטלען די שבטים האָבען איינגענומען זייערע געגענדען.

דאָ שטעלט זיך די פראַגע: צי אַזאַ חלוקה פאַראויס און די עראָבערונג פון די איינצעלנע געגענדען נאָכהער זיינען ניט קיין צוויי פאַרשטעלונגען, וועלכע זיינען זיך געגענזייטיג סותר און וואָס האָבען גאָר ניט געקאָנט דערצעהלט ווערען פון איינעם און דעמזעלביגען שריפטשטעלער. מ'וועט געניינגט זיין צו זאָגען: גראַד דער פאַקט פון דער עראָבערונג פון די איינצעלנע שבטים, וועלכע לייכט דורך אַלס זיכערע היסטאָרישע ערינערונג, שליסט אויס דעם אַנדערען פאַקט פון דער חלוקה, וועלכע זאָל זיין פאָרגעקומען פאַר דער עראָבערונג. וואָרים אויב די שבטים האָבען זיך אַזוי־פיעל געהאַלטען צוזאַמען, אַז זיי האָבען פאַראויס צוגעטיילט יעדען שבט אַ געגענד, טאָ האָבען זיי דאָך באַדאַרפט האָבען גענוג קלוגקייט און פליכט אויך צו עראָבערען דאָס לאַנד דורך אַ שותפות'ער האַנדלונג, אַנשטאָט עס איבערצולאָזען צו יעדען שבט פאַר זיך. די חלוקה פאַראויס פאַר דער עראָבערונג איז

פאר, איינע נאך יציאת מצרים. ווארים אויב דא וואלט זיך געהאנדעלט וועגען איין אנפאל, אדער וועגען צוויי אנפאלען אומגעפעהר אין דערזעלבי־גער צייט, וואלט דאן געוועזן ניט צו דערקלערען פארוואס לוי ווערט ניט דערמאנט אין שופטים קאפ. א.

וואו אבער איז דען פארגעקומען יענער שפעטערער אנפאל? אויב דער שווער־פארוואונדעטער אדוני־בזק ווערט נאך דער שלאכט געבראכט קיין ירושלים אום דארטען צו שטארבען, מוז מען דאך אננעמען, אז ירושלים איז דאמאלסט געוועזן זיין רעזידענץ. מ׳קאן על־כל־פנים דערפון זעהן, אז די שלאכט איז פארגעקומען ניט ווייט פון ירושלים. דער נאמען בזק איז דא קיין מניעה ניט. עס קאן גריילעד זיין, אז אן איבערשרייבער האט צו־געשטעלט אן אייגענע הוספה „בבזק“, דרינגענדיג פון דעם נאמען אדוני־בזק (האר פון בזק*). עס האנדעלט זיך דא יעדענפאלס וועגען דער ערא־בערונג פונ׳ם בערגלאנד פון יהודה, און אדוני־בזק איז דער פיהרענדער קע־ניג פון די פאראייניגטע כנענים פון דרום. מיט דעם ארט בזק אין אפרים וועט דאס גאר ניט האבען צו טאן.

כדי צו האבען אן איבערבליק, וועלען מיר אויך דא אוועקשטעלען די אונטערסטע שורה. ד ע ר ד ר י ט ע ר א נ פ א ל אויף דאס בערג־לאנד פון דרום־פאלעסטינא איז פארגעקומען אין יהושע׳ס צייט. דער פיה־רענדער פירשט פון די כנענים פון דער דאזיגער געגענד שטעלט זיך אנט־קעגען די אריינדרינגענדע, ווערט אבער באזיגט ניט ווייט פון ירושלים. אויף דער אידישער זייט ווערט דער אנפאל געפיהרט פון י ה ו ד ה, גע־שטיצט אויף כלב און עתניאל (קין און קנז), וועלכע וואוינען שוין דארטען פון לאנג. שמעון, לויט קרובה׳שאפט פון בלוט און שיקזאל אנגעוויזען אויף דעם שטארקערען יהודה, באקומט זיין נחלה נעבען יהודה אין דרום. באלד האט אויך ירחמיאל זיך אנגעשלאסען אן יהודה.

ד י ח ל ו ק ה פ ו ן ל א נ ד א ו ן י ה ו ש ע.

אויב די ארדנונג וואס מיר האבען אנגעגעבען אין די שטיקער פון בא־ריכט איז ריכטיג, טרעט דאן ארויס פון דער גאנצער דערצעהלונג דער גרונט־

---

*) לויט דעם פארגלייך פון אנדערע אזוינע עהנליכע נעמען (אדוני—יה, אדוני—רם, אדוני—צדק) האנדעלט זיך דא גיכער וועגען דעם נאמען פון א גאט.

די שבטים — יעדענפאלס פאר, אדער אין א געוויסען זין אויך נאך דער צעטיילונג — און די אנפיהרונג פון גאנץ ישראל דורך יהושע לכל הפחות ביז צו א געוויסען פונקט. פון שופטים א אן צעפאלט יעדענפאלס ישראל אין צוויי הויפט־גרופען: יהודה און שמעון שטעהען פאר זיך, דערביי שטעהט דאס הויז יוסף און די איבעריגע איהם נאהנטע שבטים, דאס הייסט: די צפון־שבטים. צו וועלען זעהן אין דער דאזיגער צוויי־טיילונג בלויז די אפ־שפיגלונג פון די פארהעלטענישען פון נאך שלמה'ס צייט, האט מען לחלוטין קיין רעכט ניט. אדרבה, די פארשידענקייט פון די יוסף־שבטים און פונ'ם הויז פון יהודה איז אזוי אלט ווי דאס אידישע פאלק גופא. זי זעהט זיך דורך דער גאנצער געשיכטע, און די טיילונג אונטער ירבעם'ען איז ניט איהר אורזאך, נאר איינע פון איהרע ווירקונגען. אבער אויך אינעווייניג פון דער דאזיגער שיידונג זעהט זיך א געוויסע שותפות'קייט. ניט בלויז געהט יהודה מיט שמעון'ען צוזאמען, נאר אויך דאס הויז פון יוסף געהט צוערשט צו־זאמען, און ערשט אין ווייטערדיגען פארלויף צעשיידען זיך די שבטים, ווי ס'איז צו זעהן פון דעם איבערבליק איבער די ניט עראבערטע געגענדען. דערביי דארף מען ניט פארגעסען, אז דער קאפיטעל א פון שופטים איז ניט מעהר ווי א פראגמענט. דאס הויז יוסף האט בכן געוויס אויסגעפיהרט אויך נאך אנדערע אונטערנעהמונגען בשותפות, אויסער דער עראבערונג פון בית־אל.

דערצו קומט נאך דער פארגלייך פון משה'ס צייט. אויך דעמאלט האבען מיר פאקטיש א צוזאמענהאנדלונג פון די שבטים פון ישראל: און כאט'ש יעדער איינצעלנער שבט האט געהאט א געוויסע פרייהייט פון באוועגונג, זיינען דאך די איינצעלנע שבטים ניט געווען גלייכגילטיג צום גאנצען כלל. אויף אזא'ן אופן דארף מען זיך אויך אט דא פארשטעלען די פארהעלטענישען. די אידען האבען נאך לאנג ניט קיין געשלאסענעם מלוכה־לעבען, און דערפאר אויך ניט קיין אחריות פון איינעם פאר אלעמען: איט־ליכער שבט מעג בעצם געהן זיין אייגענעם וועג און זוכען זיין אייגען גליק. אבער עס באשטעהט פארט א געפיהל ניט בלויז פון קרובה'שאפט פון בלוט, נאר אויך פון א געוויסער שותפות'ער פארגאנגענהייט, און דערמיט אויך פון א צוזאמענגעהעריגקייט. מ'וועט אפשר זאגען, אז עס ליגט דערין אן אי־נערליכע סתירה. מ'מוז אבער זוכען די סתירה אין די פארהעלטענישען גופא. די פארהעלטענישען זיינען נאך ניט געווען אפגעשלאסען, זיי האבען נאך געהאלטען אין ווערען: דאס באוואוסטזיין פון אחדות איז נאך געווען יונג און האט ערשט געמוזט זיך דורכקעמפען. מ'דארף זיך דערפאר ניט

דערפאר אין חשד, אז זי האט אין זיך עפעס א קינסטליכע שיטה: פאר־קעהרט, די אנדערע פארשטעלונג האט די מעלה פאר זיך, וואס זי שטימט מיט די נאטירליכע פארהעלטענישען. דער אמת'ער גאנג פון די געשעהענישען איז לויט דעם געוועזן. אז אין פארלויף פון א לאנגער צייט איז איין שבט נאך דעם אנדערען אריבער דעם ירדן און יעדער איינער האט איינגענומען די געגענד, וועלכע איז איהם אם בעסטען געפעלען, אדער וועלכע ער האט אונטער די אומשטענדען אם גרינגסטען געקאנט פארנעמען. אזוי אז אין א לענגערער צייט ארום האבען בּיסלעכווייז אלע שבטים זיך געהאט פעסט באזעצט אין בערגלאנד אויף דער מערב־זייט פון ירדן. דערצו האט מען קיין חלוקה ניט באדארפט. די דאזיגע צעטיילונג איז אומנאטירליך, זי האט אויך ניט קיין „מה מצינו“ אין דער היסטאריע און קלינגט דעריבער ווי אן ערפינדונג פון די שפּעטערדיגע צייטען.

פון אלצדינג וואס מיר האבען ביז אהער געזאגט איז אבער איין זאך קלאר: אויב ס'איז ריכטיג די הנחה, וואס מיר האבען ביז איצט אנגענומען, אז איין טייל פון די ישראל־שבטים האבען איבערהויפּט ניט פאר־לאזען דאס לאנד כנען; און אז יציאת מצרים און די וואנדערונג דורכ'ן מדבר קומען לויט דעם אין באטראכט נאר ביי איין טייל פון די שבטים, דאן האט אויך די אנווייזונג פון „גורלות“ צו ערָאבערען זיך געקאנט דירעקט באַ־ציהען נאר אויף די איצט אריינדרינגענדע שבטים; אויף די אנדערע אדער אויף איינינגע פון זיי העכסטענס נאר אינדירעקט. פאר יענער ערשטער גרופּע שבטים האט דאס אפּריידען פאראוים ווענען די געגענדען, וואס מ'זאל איינגעמען, גאר קיין שווערקייט ניט; פאר די אנדערע רעקאמענדירט עס זיך אין מעהרערע פאלען עס אנצונעמען. אויב דער גאנג פון די געשעהענישען האט זיך אפּגעשפּילט אזוי, אדער אויף אן עהנליכען אופן ווי ס'איז אויבען אנ־גענומען, דאן איז עס גאנץ נאטירליך, אז די שבטים, וועלכע האבען זיך באוואַ־פענט אריינצודרינגען אין לאנד, זאלען האבען געהאט א פארשטענדיגונג מיט זייערע ברידער, וואס זיינען שוין דארטען פון פריהער געזעסען. דער מרחק איז ניט געווען אזוי גרויס, די פארהעלטענישען ניט אזוי שווער, אז עס זאַ־לען ניט האבען געקאנט געהן שלוחים היין און הער און זאלען, למשל, ניט האבען אויפגעפאדערט שמעון און כלב, אדער אויך אשר און יששכר, זיך צו דערמאנען אן זייער צוזאמענגעהעריגקייט און העלפען די אריינדרינ־גענדע.

צוויי אומשטענדען שיינען אבער צו באזייטיגען דעם חשד וואס ליגט אויף דער צעטיילונג: די שפּורען פון א פאקטישער צוזאמענהאנדלונג פון

געשטעלט אויבען אז איבערשריפט „און ס'איז געווען נאָך דעם טויט פון יהושע'ן", האָט ער דעריבער געמוזט על־פי הכרח באַזייטיגען יהושע'ס נאָמען פון באריכט. פון דער אנדערער זייט ווידער זעהט מען דייטליך פון דער פראגע אין אנהויב קאפיטעל „ווער פון אונז זאָל דער ערשטער געהן מלחמה האַלטען מיט דעם כנעני?" און פון דער באצייכענונג פון דער געגענד אלס „גורל", אז ס'איז שוין געווען פון פריהער עפּעס א שותפות'ער אָפּמאַך, און דערצו איז נויטיג אלס פאָרבאַדינג אַן איינהייטליכע פיהרערשאַפט. שופטים קאפּ. א קאָן בשום אופן ניט זיין דער אנהויב פון א זעלבשטענדיגען צוזאַמענהאַנג, נאָר עפּעס וואָס מוז שטעהן פריהער. מיר האָבען געפונען עפּעס אַן איבערבלייבעכץ פון דעם אין ספר יהושע וואָס הענגט צוזאַמען מיט דער פּערזאָן פון יהושע. אַזוי גיך ווי מיר געהען נאָך נאָך דעם פאָדים פונ'ם באריכט ווייטער ארויס פון שופטים, וואו יהושע האָט געמוזט אויסגעשטריכען ווערען, טרעט דאָן יהושע ווי פון זיך אַליין אין דער שפּיץ— א גוטער סימן, אז דער עלטערער באריכט האָט לכתחילה איהם גאַנץ גוט געקענט.

דער סדר־הכל.

דערמיט זיינען שוין ממילא אנגעגעבען די הויפּט־פּונקטען, פון וועלכע עס שטעלט זיך צוזאַמען דער גאַנג פון דער עראָבערונג לויט אונזער באריכט.

די בני ישראל האָבען נאָך אונטער משה'ס פיהרערשאַפט איינגענומען די מזרח־זייט פון ירדן, לכל הפּחות די דרום'דיגע העלפט. די שבטים ראובן און גד באַזעצען זיך דאָ און ווערען דערפאַר ניט דערמאָנט אין באריכט. שוין פריהער האָבען איינצעלנע משפחות, וועלכע זיינען געשטאַנען נאָהנט צו די אידען, אריינדרינגענדיג דירעקט פון דרום, זיך באַזעצט אויף דעם שפּעטערען בערגלאַנד פון יהודה און זיינע דרום'דיגע אָפּצווייגונגען. די הויפּטמאַסע פון די טיילען פון פאָלק, וועלכע קומען פון מצרים און פון מדבר, געהען אריבער דעם ירדן אין דער געגענד פון ים־המלח ביי גלגל. דאָס קומט פאָר אונטער דער אנפיהרערשאַפט פון יהושע פון שבט אפרים*), וועלכער האָט איבערגענומען די פיהרערשאַפט איבער ישראל נאָך משה'ס טויט. פון גלגל אויס ווערט אונטערנומען די אַטאַקע אויף דער מערב־זייט

*) יהושע י"ז 14, 16, 17; שופטים א 22. פאַרגלייך אויבען ז. 195.

חידוש'ען, וואס דאס באוואוסטזיין, כאטש עס איז שוין פאראן, דריקט זיך אבער נאך ניט איינגאנצען אויס.

דאס זעלבשטענדיגע האנדלען פון די שבטים האט לויט דעם ניט געקאנט זיין דאס איינציגע, וואס די טראדיציע האט געוואוסט וועגען דער עראבע־רונג פון כנען; נעבען יהודה'ס האנדלונג אין בונד מיט שמעון'ען האט זי אויך געמוזט וויסען פון א שותפות'ען אויפטריט פון די יוסף־שבטים. דאס הייסט: פונ'ם הויפט־טייל פון ישראל. די אנצוהערעניש'ען פון דער טראַ־דיציע פון ביידע זייטען פאראייניגען זיך אזוי, אז דער בונד פון די צפון־שבטים האט געהאנדעלט בשותפות ביז צו א געוויסען ציל, פון דאנעט אן אבער און ווייטער — נאכדעם ווי די הויפט־ארבייט איז שוין געווען אפגע־טאן — האט יעדער שבט געהאנדעלט פאר זיך באזונדער.

אויב דאס איז די ריכטיגע פארשטעלונג וועגען דעם גאנג פון די גע־שעהענישען לויט אט דעם עלטערען באריכט, דאן האבען מיר שוין דערמיט די באדינגונג פאר דער פאראויסגעהענדער חלוקה. דאס וואס די שבטים האנד־לען באזונדער איז שוין מעהר קיין קשיא ניט. ווארים אט די אפגעזונדערט־קייט איז גאר ניט געווען אזוי שטארק ווי עס דוכט זיך אויס. און דאס איז אונטער קיין אומשטענדען ניט געווען דאס איינציגע וואס די טראדיציע האט געוואוסט. די הנחה, אז אזוי איז באמת געווען דאס פארהעלטעניש ווערט נאך שטארק אונטערשטיצט דורך דעם פאקט וואס לאזט זיך גאנץ לייכט דורכזעהן דורך די קוועלען, אז גאנץ ישראל איז אנגעפיהרט געווארען פון יהושע'ן.

אין דער נייער צייט האבען אסך פארשער ניט געוואלט אננעמען יהושע'ן אלס א היסטארישע פערזאן. ער איז זיי פארגעקומען גאר ווי א לעגענדארישער אפשיין פון דער גרויסער געשטאלט פון משה'ן. אנשטאט דעם אמת'ען גאנג פון די געשעהענישען, הייסט עס לויט אט דער טעאריע, האט די לעגענדע פריי געשאפען אן אומנאטירליכע פאראייניגונג פון די שבטים פונקט ווי אין משה'ס צייט. דערצו איז אבער נויטיג געווען א פיהרער, וועלכער זאל זיין ערפילט פון משה'ס גייסט, און אויך זיין איפן אלס זיין נאכ־פאלגער ברייננגען צו א סוף דאס אנגעהויבענע ווערק. די דאזיגע באזיי־טיגונג פון יהושע'ן, האט זיך געדוכט, קאן נאך באשטעטיגט ווערען דערמיט וואס אין אונזער עלטערען באריכט ווערט ער לגמרי ניט דערמאנט.

דאך דאס וואס יהושע פעהלט אויס אין אונזער עלטערען באריכט אין זיין היינטיגען נוסח איז א קנאפע ראיה. אזוי ווי דער צוזאמענשטעלער האט ארייננגעשטעלט דעם דאזיגען קאפיטעל אין ספר שופטים און האט אוועק־

וואו דבורה׳ס שלאכט איז פארגעקומען. פונקט אזוי באזעצט זיך שמעון מיט יהודה׳ס הילף אין דרום־זייט, באגרעניצט פון די קיני׳שע און עמלקי׳שע בעדואינער־שבטים, אין א גרויסער מאָס אויך וואוינענדיג צווישען זיי. אלס דרום־גרעניץ פונ׳ם אידישען לאנד צו אדום צו ווערט באטראכט דער פּאס סאפא, וועלכער ווערט אנגערופען „ארויפשטייג פון די עקדישען" (מעלה העקרבים).

יהודה פארקירעוועט זיך פון יריחו אויס צו דרום, די יוסף־שבטים צו צפון. אז זיי שליסט זיך אָן דער פיהרער פון אפרים יהושע. צו מאכען צוליב דעם יהושע׳ן בלויז פאר א העלד פון אפרים איז יעדענפאלס ניט נאך דעם זין פון אונזערע קוועלען. דער אויבען ציטירטער פראגמענט, אין וועלכען יהושע טיילט צו לאנד*) האָט אהן א ספק דעם זין, אז דער פיהרער טיילט אויס אויף דעמזעלביגען אופן ווי צו דעם הויז יוסף זיין גורל אויך פאר די אנדערע שבטים די געגענדען וואו זיי זאלען זיך באזעצען.

אין ערגעץ געפינען מיר אויך ניט קיין אנצוהערעניש, אז דאָס וואס יהודה האט זיך אפגעשיידט און זיך אנטזאגט פון יהושע׳ס פיהרערשאפט האט עפעס געהאט צו טאָן מיט קנאה־שנאה פון די שבטים. אדרבה, דאָס פאר־העלטעניש איז אזא, אז עס האָט גאר אנדערש ניט געקאנט זיין. אויב די שבטים זיינען געקומען פון יענער זייט ירדן, דאן האבען ביי יריחו זיך גע־מוזט שיידען זייערע וועגען. נאכדעם ווי דער צוגאנג פון צפון איז פאר דעם פיינד געווען פארשפּארט דורך יהושע׳ן און זיין גרופּע שבטים, האט איצט יהודה, זיך שטיצענדיג אויף שמעון און זיינע געווים נ ט אומבאדייטענדע שפּעטערינע אונטער־שבטים ק י ן און ק נ ז, געקאנט נעמען זעלב־שטענדיג אויף זיך דעם קאמף מיט די כנענים פון דרום. דערמיט איז שוין אויך געזאגט, אז די הנחה, אז יהודה איז אריינגעדרונגען אין לאנד דירעקט פון דרום, האט לכל הפחות אין אָט דער טראדיציע קיין יסוד ניט. די שיי־דונג ביי יריחו ווייזט דוקא, אז זיי זיינען אלע צוזאמען אריבערגעגאנגען פריהער דעם ירדן.

אלס שותפות׳ע האנדלונג פון די יוסף־שבטים אונטער דער אנפיהרער־שאפט פון יהושע׳ן מיז אנגעזעהן ווערען די עראבערונג פון בית־אל, וואס איז באגינסטיגט געווען דורך דער בגידה פון א בירגער פון שטאָדט.

אט דא ברעכט אפּ אונזער באריכט. דעם רעדאקטאר׳ס עובדא איז גע־

*) יהושע י"ז 14—18.

פון ירדן, אזוי אז דער פעסטער לאגער פון פאלק בלייבט דויערענד דא. דא בלייבט דער „מלאך פון יהוה“ און דער „ארון פון בונד“ (ארון הברית), ביז נאך דער עראבערונג פון בית־אל ווען זיי געהען אריבער אהין. אין אט דער קוואַרטיר קעהרען זיי זיך פארלויפיג אום צוריק נאך די איינצעלנע אויפ־טואונגען. יעדענפאלס ביז צו דער עראָבערונג פון יריחו האנדלען די שבטים אין א געשלאסענער איינהייט.

איצט אבער, נאכדעם ווי זיי האבען זיך שוין איינגעפונדעוועט אין מערב־לאנד, שיידען זיי זיך לויט דער קרובה'שאפט אין דער אפשטאמונג אין צוויי אפטיילונגען: יהודה און יוסף. יעדע אפטיילונג האט די שבטים און משפחות וואס האבען זיך אן איהר אנגעשלאסען. פריהער אבער ווערט אונ־טער יהושע'ס אנפיהרערשאפט צוגעטיילט צו די שבטים א באשטימטע גע־גענד אינ'ם לאנד וואס מ'האט זיך גענומען עראָבערען.

אויף יהוה'ס באפעהל געהט דער ערשטער ארויס יהודה צוזאמען מיט דעם שבט שמעון, וועלכער איז לויט דער געגענד געווען אנגעוויזען אויף זיין הילף. ער באזיגט א כנעני'שען קעניג אדוני־בזק און באזעצט זיך אויף די בערג פון יהודה. זיין מיטעלפונקט האט ער צוערשט אין בית־לחם, דעם אמת'ן קערן־לאנד פונ'ם שבט יהודה. כלב, א פארשטעהער פון אן אונטער־שבט, וועלכער איז לכתחילה ניט געווען קיין טייל פון יהודה, נאר האט געשטאמט פון דער משפחה קנז, וואס האט שותפות געמאכט מיט יהודה, האט זיך פון פריהער שוין דא געהאט איינגעפונדעוועט און איז איצט א וויכטיגער שטיצ־פונקט פאר יהודה. פאר זיינע אויפטואונגען אין דער וואנדערונג דורכ'ן מדבר באקומט ער צוגעטיילט די אוראלטע פעסטונג ק ר י ת ־ א ר ב ע. ער באצווינגט די ריזען־משפחה וואס האט דארטען געוואוינט, און גיט דער שטאדט א נאמען ח ב ר ו ן. אן אנדער פירשט פון יהודה־קנז, עתניאל, באצייכענט אלס כלב'ס איינגערער ברודער, עראבערט ד ב י ר אין דרום־יהודה און ווערט כלב'ס איידים. אן יהודה שליסט זיך אויך אן דער בע־דואינער־שבט פון די קינים וואס איז געקומען פון מדבר און מיט וועמען ישראל איז דורך משה'ן געווען ענג פארבונדען. ער האט נאכ'ן ארויסגעהן פון מצרים זיך אנגעשלאסען אן ישראל און האט פון קדש אויס געמאכט א געלונגענעם אנפאל אויף דעם דרום'דיגען שיפוע פון דעם בערגלאנד פון יהודה און האט איצט פונ'ם נגב אויס זיך באהעפט מיט יהודה. ער פיהרט ווייטער, ווי עס ווייזט אויס, זיין נאמאדען־לעבען, צוערשט אין מדבר־יהודה, שפעטער האבען טיילען פון איהם געמוזט אוועקציהען ווייטער איז צפון, וואו־רים יעל, די פרוי פון חבר הקיני, וואוינט אין א געצעלט אין דער געגענד

אלס ערשטע הויפט־פאסירונג קומט דער אריבערגאנג איבער'ן ירדן. דאס געשעהט דורך א וואונדער, וואס גאט באווייזט. די כהנים מיט'ן הייליגען ארון געהען פאראויס, און ווי נאר זייערע פיס ריהרען אן דאס וואסער פון ירדן, שפאלט ער זיך, ווי אמאל דער ים־סוף אונטער משה'ן, און די אידען געהען דורך אין דער טריקעניש. די אידען מאכען דאן זייער לאגער אין ג ל ג ל, און יהושע לאזט דארטען מל זיין אלע זכרים, וואס זיינען געבארען געווארען אין מדבר.

נאכ'ן אריבערגעהן דעם ירדן האט געמוזט קומען די אטאקע אויף די כנענים. זיינען די אידען אריבערגעגאנגען דעם ירדן ביי גלגל אדער יע־רענפאלס נאהנט ביים מויל פון ירדן, דאן שטעהט זיי יריחו אין וועג און לאזט זיי ניט געהן ווייטער. ס'איז דער שליסעל פונ'ם לאנד. די נעכסטע פאסי־רונג איז דערפאר די עראבערונג פון יריחו, וועלכע קומט אויך פאר דורך א וואונדער. זעקס טעג געהען די אידען אויף יהוה'ס באפעהל צו איין מאל ארום דעם מויער פון שטאדט, די כהנים מיט'ן הייליגען ארון פאראויס. דעם זיבעטען טאג געהען זיי זיבען מאל, און ביים זיבעטען מאל בלאזען די כהנים מיט די שופרות, דאס פאלק שאלט, דער מויער זינקט איין און די שטאדט ווערט איינגענומען. קיינער טאר אבער ניט געניסען פונ'ם רויב, נאר אלץ ווערט פארוויסט („חרם").

צוויי הויפטפאסירונגען, וועלכע דער איבערבליק אין שופטים קאפ. א דערצעהלט ניט, נאר נעמט זיי אן אלס א פאקט, ווערען אט א דא מיטגע־טיילט: דער אריבערגאנג איבער'ן ירדן און די עראבערונג פון יריחו. ביי יריחו שיידען זיך די וועגען. איינער פיהרט קיין צפון־מערב צו דעם בארג אפרים צו ע י און ב י ת ־ א ל צו, דער אנדערער פיהרט קיין דרום־מערב צו ירושלים און די בערג פון יהודה. ביז איצט איז יהושע געווען דער פיהרער פון אלע שבטים וואס זיינען אריבערגעגאנגען דעם ירדן. איצט אבער, ווייזט אויס, קומט די צעשיידונג. די טראדיציע לאזט נאך אבער אונטער יהושע'ס פיהרערשאפט אפמאכען וועגען די געגענדען, וואס די איינצעלנע שבטים האבען געזאלט פארנעמען יעדערער פאר זיך.

אט אזוי פארבינדען זיך לייכט די נייע ידיעות וואס מיר קריגען דא צו מיט די פריהערדיגע. דער אריבערגאנג איבער'ן ירדן און די עראבערונג פון יריחו זיינען דער פארבאדינג פון דער חלוקה פונ'ם לאנד, וואס שטעהט ביים אנהויב פון אונזער איבערבליק אין שופטים קאפ. א. ווי לאנג די אידען האבען זיך נאך אויפגעהאלטען נאכדעם אין גלגל, איז ניט באשטימט. עס ווייזט אבער־אויס, אז עס איז געווען ניט קיין קורצע צייט. צוערשט פאר־

ווען צו מאכען דעם ספר שופטים א המשך פון ספר יהושע. ער האט דערפאר קיין אינטערעס ניט געהאט צו דערצעהלען נאך מעהר וואס די אידען האבען ערא־בערט. ער דערצעהלט איצטער בלויז וואס זיי האבען ניט געקאנט ערא־בערען, מחמת דאס דערקלערט די צושטענדען אין דער צייט פון די שופטים. לכתחילה אבער, איידער אונזער באריכט איז צוגעפאסט געווארען צום ספר שופטים, האט ער געווים דערצעהלט איסער דער עראבערונג פון בית־אל אויך נאך אנדערע אויפטיאונגען יהושע'ס אין דער שפיץ פון די פאראייניגטע שבטים און אויך וואס די איינצעלנע שבטים האבען אויפגעטאן איטליכער פאר זיך.

מיר וועלען איצט זוכען אנדערשוואו עלטערע שטיקער, וועלכע זיינען ממלא דאס וואס עס פעהלט אוים אין שופטים קאפ. א.

2.

די עראבערונג פון כנען לויט דעם ספר יהושע ביז צום בונד מיט גבעון.

(פריי לויט ר. קיטעל פון ת. שוים.)

אסך שטיקער אין ספר יהושע שפינען ווייטער דעם פאדים וואס מיר געפינען אינ'ם איבערבליק פון שופטים קאפ. א און פילען אוים דעם חלל וואס בלייבט דארטען אפען. מיר מוזען דעריבער זוכען אנצושליסען די דאזיגע שטיקער אז דעם אונז שוין באקאנטען איבערבליק.

1. יהושע בראש פונ'ם שבטים־בונד. — שופטים קאפ. א לאזט אננעמען, אז יהושע, נאכדעם ווי ער איז אריבער דעם ירדן בראש פון דער גאנצער שבטים־פאראייניגונג, האט פון גלגל אוים מארשירט אויף יריחו און דעם בארג אפרים. די דאזיגע הנחה ווערט זיכער דורך די ערשטע קאפיטלען פון יהושע. מיר געפינען דארטען באריכטען, וואס שטעהען צום טייל אין ענגען צוזאמענהאנג מיט שופטים קאפ. א, און זיינען צום טייל אומאפהענגיג פון יענעם איבערבליק. דער שפעטערדיגער באארבייטער האט די דאזיגע עלטערע באריכטען פארברייטערט און אפטמאל אויך געענדערט, אבער זייער אורשפרינגליכען כאראקטער האט ער ניט אין גאנצען אפגעווישט.

3.

דער היסטאָרישער כאראקטער פון דער דערצעהלונג.

מיר מוזען איצט מאכען אויף א ווייַלע א הפסקה, כדי זיך קלאָר צו מאַכען דעם היסטאָרישען כאראקטער פון די מאטעריאַלען וואס מיר האָבען ביז אהער באקומען פון דער טראַדיציע. מיר מוזען זוכען אין די צעברעקעלטע שיכטען און אויך אין די שפּעטערדיגע געשיכטען א פעסטען היסטאָרישען באָדען, אויף וועלכען עס לאָזט זיך שטעלען א פוס. מיר האָבען דערמיט א האָפענונג, אז מיר וועלען נאָך זיין ביכולת צו דערקענען לכל הפחות די גרויסע הויפּט־שטריכען פון דעם גאַנג פון די געשעהענישען.

אלגעמיינע געזיכטספּונקטען.

ביי דער פעסטקייט פון די כנעני'שע שטעדט און דער אנטוויקעלטער קריגס־קונסט פון זייערע איינוואוינער האָבען די אידישע שבטים, וועלכע זיינען אריינגעדרונגען אין לאַנד, נאָר דאַן געקאָנט האָבען אַ ערפאָלג, אויב די באפעלקערונג פון כנען האָט ניט פאַרגעשטעלט מיט זיך קיין געשלאָסענע איינהייט, און קודם כל, אויב די עגיפּטישע אויבער־הערשאַפט איבער'ן לאַנד האָט לגמרי אויפגעהערט אָדער מ'האָט זי מעהר ניט געפיהלט. ווי די פאַרהעלטענישען זיינען געווען אין אָט דעם פּרט, איז שוין פריהער ארומגערעדט געוואָרען באריכות. מיר האָבען דאָרטען אנגענומען די צייט פון מערענפּטאַה אלס די צייט פון יציאת מצרים, און מיר האָבען אויך געזעהן, אז די צייט פון דער וואנדערונג דורכ'ן מדבר איז לפי־ערך געווען א קורצע. אלס די צייט פונ'ם אריינדרינגען אין כנען קאָן דערפאַר אין באטראַכט קומען דער סוף פון מערענפּטאַה'ס רעגירונג אָדער פון זיין אומפּעהיגען נאָכפאָלגער (ארום און נאָך 1215). אז אין דער דאָזיגער צייט האָט מעהר קיין רייך ניט געקאָנט זיין פון דער עגיפּטישער ממשלה איבער סיריען, האָט געוויזען אונזערע פריהעריגע אונטערזוכונג. אדרבה, אויב עפּעס וואס האָט געקאָנט זיין לטובה פונ'ם אריינדרינגען פון די אידישע שבטים אין כנען, זיינען עס געווען די פּאָליטישע פארהעלטענישען פון יענער צייט: נעבען דער שוואכקייט פון דער עגיפּטישער הערשאַפט, קומט באזונדערס דער אָנפאַל פון די ים־פעלקער. דער דאָזיגער אָנפאַל איז געווען פּשוט אן איינלאַדונג צו די

לאזט דאן יהודה די שותפות'ע הויפטקוואַרטיר; דאן ציהען ארויס די קינ־דער פון יוסף געגען דאס בערגלאנד פון אפרים. דערמיט איז אויך די פראגע פאַרענטפערט: וואס ווערט לויט דער טראַדיציע פון די אנדערע שבטים? דער ענטפער איז, ווי מ'קען זעהן, אז זיי שליסען זיך פארלויפיג אן אן דעם הויז פון יוסף און אן יהושע'ן...

דא האבען מיר ווידער די פארבינדונג מיט דעם ספר יהושע. אלס המשך פון זיין דערצעהלונג דארף מען באטראכטען די שילדערונג פון יהושע'ס ערפאלג בראש פונ'ם הויז יוסף און פון די שבטים וואס האבען זיך פאר־לויפיג אנגעשלאסען אן איהם. דער שיקזאל פון יהודה ווערט איצט געלאזען אן א זייט.

2. **יהושע בראש פונ'ם הויז יוסף.** — דער וועג צום קאם פונ'ם בערגלאנד ווערט פארשטעלט דורך דער כנעני'שער שטאדט עי. די עראבערונג פון עי איז דערפאר יהושע'ס נעכסטער ציל. ביי דער ערשטער אטאקע ווערען די אידען געשלאגען; די צווייטע אטאקע מאכט יהושע לויט א קלוגען מלחמה־פלאן. ער שטעלט אוועק איין טייל פון זיין חיל צו לויערען הינטער דער שטאדט, און מיט דעם אנדערען טייל שטעלט ער זיך אוועק ביי דער שטאדט פון פארענט, אין מזרח־זייט. דער מלך פון עי מאכט אן אויספאל. יהושע מאכט אן אנשטעל אזוי ווי ער וואלט ווידער זיין געשלאגען און אנטלויפט מיט זיין חיל. די איינוואוינער פון עי יאגען זיי נאך, די שטאדט בלייבט לעדיג און אפען, און יהושע גיט דאן א צייכען צו דער לויערנדיגער מחנה. זיי קומען אריין פון הינטען אין דער לעדיגער שטאדט און צינדען זי אונטער. די איינוואוינער פון עי קומען דאן אום צווישען פייער און שווערד.

אין דער עראבערונג פון עי שליסט זיך אן די געשיכטע פונ'ם בונד מיט גבעון. עס קומט אויס לויט דעם, אז יהושע מיט דעם אידישען לאגער קעהרען זיך צוריק אום קיין גלגל נאך דער עראבערונג פון עי. דארטען, אין גלגל, קומען צו זיי שלוחים מיט אפגעטראגענע קליידער, צעריסענע זעק און פאר־שימעלטע ברויט און זאגען, אז זיי קומען פון א ווייטען לאנד און ווילען מיט זיי א בונד שליסען. די אידען שליסען מיט זיי א בונד און אין דריי טעג ארום געפינען זיי אויס, אז די דאזיגע שלוחים האבען זיי אפגענארט, אז זיי זיינען ניט פון קיין ווייטען לאנד, נאר פון גבעון און איהרע טעכטער־שטעדט: כפירה, בארות און קרית־יערים. יהושע אבער לאזט ניט ריהרען אט די שטעדט, נאר ער מאכט זייערע איינוואוינער פאר קנעכט אין גאט'ס הויז.

„ישראל". ס'איז גאַנץ מעגליך, אז דאָ זיינען פאָרגעקומען זאַכען, וועלכע די שפּעטערע היסטאָריקער האָבען בעסער געוואָלט אויסלאָזען. צו אַן אמת'ער ע ר אָ ב ע ר ו נ ג פון בארג אפרים איז עס, מעגליך, גאָר ניט געקומען. דאָס וואָס ווערט אונז דערצעהלט וועגען גבעון, האָט זיך דאַרטען געמעגט אָפּשפּי־לען זעהר אָפט. די מעשה פון גבעון וואָלט אויך ניט געבליבען אין תנ"ך, ווען זי וואָלט ניט איבערגעגעבען געוואָרען אין א מטושטש'ער פאָרם. אין שכם און אויף דעם בערגלאַנד פון אפרים זיינען די איינגעזעסענע אידען שוין געווען אזוי שטאַרק פאַרבונדען מיט די כנענים, אז זיי האָבען געקאָנט אונטערנעמען דורכצופיהרען א פרידליכע איניגונג צווישען זייערע ברידער וואָס שטעהען אין דרויסען און די איינוואוינער פון לאַנד, כדי צו פאַרשפּאָרען ביידע צדדים ערנסטע מלחמות. אסך זאַכען פון דער שופטים־צייט ווערען אונז פאַרשטענדליך דורך דער דאָזיגער הנחה.

דער אופן פון אריינדרינגען.

אַז יהושע'ס היסטאָרישע פּערזענליכקייט קאָן ניט באַזייטיגט ווערען דערמיט וואָס מ'נעמט איהם אויסשליסליך אלס גבור פון שבט אפרים, אדער גאָר אלס נאָמען פון א משפחה פון שבט אפרים, וועלכע איז געזעסען ארום תמנת־סרח (יהושע כ"ד 30), איז שוין אויבען דערקלערט געוואָרען אין צו־זאַמענהאַנג מיט דעם איבערבליק פון שופטים קאַפּ. א. וואָרים דאָס וואָס מ'האָט נאָך שפּעטער געוויזען זיין קבר אויפ'ן בארג אפרים איז א קנאַפּע ראיה. דערצו האַלט ניט אויס פון א קריטישען שטאַנדפּונקט דער יסוד גופא פון דער דאָזיגער הנחה, וואָס מיינט, אז אזוי ווי אין דעם עלטערען באַריכט פון שופטים קאַפּ. א שפּילט יהושע קיין שום ראָלע ניט איז זיין נאָמען דער־ריבער ערשט אויסגעטראַכט געוואָרען פון דעם אינגערען באַריכט פון ספר יהושע, וועלכער שטאַמט פון אפרים. דערמיט פאַלט אויך אַוועק די מיינונג, אַז דער גאַנצער ספר יהושע איז כלומר'שט געשאַפען געוואָרען פון דעם שפּע־טעריגען היסטאָריקער פון אפרים צוליב דעם אויסגעטראַכטען העלד פון זיין שבט. און וויבאַלד אז עס פאַלען אַוועק די טענות, און מיר האָבען א צופרי־דענשטעלענדע דערקלערונג פאַרוואָס יהושע ווערט ניט דערמאָנט אין שופטים קאַפּ. א*), דאַן איז קיין גרונט ניטאָ ניט צו וועלען אַנערקענען יהושע'ן אלס היסטאָרישע געשטאַלט. אדרבה, די אויפגאַבע וואָס איז פאַרגעשטאַנען

*) זעה וועגען דעם אויבען ז. 206, 207.

אידישע שבטים, וועלכע זיינען לויט אפשטאמונג און פארגאנגענהייט גע־שטאנען פיעל נעהנטער צו דעם לאנד איידער יענע ים־פעלקער*) נאבצו־טאן דאסזעלביגע.

מכוח די צושטענדען פון די איינוואוינער פון לאנד וועלען מיר זיך אפשטעלען ווענדען צו די אמארנא־טאוולען. דאס וואס מיר געפינען אין ספר יהושע און אויך נאך אין ספר שופטים וועגען די מלכים פון׳ם לאנד שטימט אזוי מיט דעם בילד וואס מיר האבען באקומען פון יענע בריף, אז מיר מעגען זאגען, אז אין דעם פרט האט זיך פאר דער צייט ווינציג וואס געענדערט. דער בולט׳סטער שטריך איז דאס וואס עס פעהלט לחלוטין א פעסטע, צענט־ראלע ממשלה. א גרויסע צאהל פון איינצעלנע הערשער און קעניגלעך, וועל־כע שטעהען יעדערער פאר זיך און האלטען זיך אין געוועהנליכע צייטען כסדר אין ארומרייסען, און נאר אין צייטען פון העכסטער געפאהר פארבינדען זיי זיך ווי עס איז מיט גרויס מאטערניש. דאס איז געווען דאס בילד פון די מאכטהאבער אין כנען דאמאלסט אין דער אמארנא־צייט; און דאס איז אויך פארבליבען איצט. פאר די אידען איז דערמיט געשאפען געווען איינע פון די הויפט־באדינגונגען צו קאנען פארנעמען דאס לאנד; אויך דערקלערט דאס אונז פארוואס די דאזיגע פארנעמונג פון׳ם לאנד איז אזוי שטארק צעפי־צעלט געווארען.

אזוי ווייט דערגרייכען אונזערע ידיעות וועגען די פארהעלטענישען, וועלכע די אידען האבען געקאנט אויסנוצען. מיר האבען אבער א רעכט נאך א טריט ווייטער צו געהן. ס׳איז שוין פריהער וועגען דעם גערעדט געווארען, אז דער „ישראל“ פון מערענפטאה׳ם אויפשריפט איז דאמאלסט געווען אין לאנד, קענטיג אויף דעם שפעטער אנגערופענעם בארג אפרים; אויך אז אין דרום האט יהודה שוין געהאט קרובים אינ׳ם לאנד. ביידע טיילען, יהודה און יוסף, האבען דערמיט שוין פאקטיש געהאט פעסטע פונקטען אויף וואס זיך צו שטיצען אין די געגענדען, צו וועלכע זיי האבען געשטרעבט. ווי נאר זיי האט זיך איינגעגעבען צו קומען אין באריהרונג מיט זייערע ברידער, איז א האלבע ארבייט שוין געווען אפגעטאן. וועגען דער עראבערונג פון אזא וויכ־טיגען פונקט ווי ש כ ם, און בכלל וועגען דעם מיטעלסטען טייל פון׳ם בערגלאנד אין צפון־זייט פון בית־אל, ווערט אין אונזערע טעקסטען ניט דער־צעהלט. דאס איז מערקווירדיג, ווייל דא האנדעלט זיך גראד וועגען יענער געגענד, וואס קומט באזונדערס אין באטראכט אלס דאס לאנד פון יענעם

*) זעה וועגען די דאזיגע פארהעלטענישען אויבען ז. 162.

פון יהושע, נאָר בכלל אין דעם גאַנצען אופן ווי אזוי עס ווערט פאַרגע־שטעלט אין אונזערע קוועלען פון תנ"ך דאָס אריינדרינגען פון די אידען אין כנען. ניט אלס עראָבערער, מיינען אַט די פאָרשער, נאָר פרידליך זיינען די אידען אריינגעקומען אין כנען. א לאַנגע צייט פריהער האָבען זיי זיך אויפגעהאַלטען אין מזרח־זייט פון ירדן אלס נאָמאַדען. מיט דער צייט זיינען זיי אריבערגעגאַנגען צו ערד־אַרבייט, און זיי האָבען געמוזט זוכען אן אַפּפלוס אין מערב־זייט פון ירדן. דורך קויף אָדער אן אַפּמאַך האָבען איינצעלנע משפחות באַקומען לאַנד פון די עלטערע איינוואוינער. אויב זיי וואָלטען אנגעהויבען מיט מלחמות, וואָלטען זיי פון די העכער אנטוויקעלטע כנענים גאַנץ לייכט צוריקגעשלאָגען געוואָרען. מיט דער צייט האָט איין משפחה נאָך דער אנדערער אריבערגעוואַנדערט. וואוינענדיג צווישען די כנענים האָ־בען זיך די אידען צום טייל פאַרשמאָלצען מיט זיי און האָבען אריבערגע־נומען זייער קולטור און זייערע הייליגע ערטער. נאָר די רעליגיאָן איז געווען די אידישע, און דעריבער איז דאָס מיש־פאָלק סוף כל סוף געווען א אידישער טיפּ. די שטעדט האָבען לענגער געקאָנט ווידערשטעהן נעגען דער דאָזיגער פרידליכער עראָבערונג. אויך זיי ווערען נאָר צום טייל איינגענומען מיט גע־וואַלד. ערשט אין דער צייט פון דער מלוכה הייבט זיך אָן א געגענזייטיגע שנאה צווישען דיביידע טיילען פון דער באַפעלקערונג, און ערשט דאַן קומט עס סוף כל סוף צו דער אונטערוואַרפונג פון דער עלטערער באַפעלקערונג.

מ'מוז צוגעבען, אז אין דער דאָזיגער שילדערונג ווערט ריכטיג באַ־טאָנט פון איין זייט דער פאַקט, אז די אידען זיינען ניט מיט געוואַלד א ל י י ן געוואָרען די באַלעבאַטים פון זייער לאַנד. דאָס פרידליכע לעבען פון די אידען אין די כנענים, איינע נעבען די אנדערע, ווי מיר זעהען עס אין דער שופטים־צייט, איז א קלאָרער באַווייז פאַר דעם. א צווייטער באַווייז איז דער פאַקט, וואָס הגם די אידען האָבען ניט עראָבערט זייער גאַנץ לאַנד אונ־טער יהושע'ן, דאָך האָבען זיי שפּעטער געפיהרט גאַנץ ווענעג מלחמות מיט די כנענים. דערצו נאָך קאָן מען פון גאַנץ אנדערע באַטראַכטונגען קומען צו דער השערה, אז די אידען זיינען אריינגעדרונגען איז מאַנכע געגענדען אויף א פרידליכען וועג. אבער ניט קוקענדיג אויף דעם איז א גרויסע פראַגע, אויב דאָס אריינדרינגען פון די אידען אין מערב־זייט פון ירדן איז אין אנהויב פאָרגעקומען דורך א פרידליכען אַפּמאַך און ערשט שפּעטער, און נאָר אין פאַראיינצעלטע פאַלען — דורך געוואַלד. די טראַדיציע וועגען דעם, ווי מיר געפינען זי אין די פשוט'ע מיטטיילונגען אין שופטים קאַפּ. א. און אויך אין ספר יהושע, טראָגט פאַרט אויף זיך צופיעל דעם שטעמפּעל פון ידיעות

פאר די אידען פאדערט נאך משה׳ס טויט א נאכפאלגער פון דעם ערשטען פיהרער, וואס זאל אויף זיין אופן און אין זיין גייסט אריינברייגנגען די אידען אין דאס לאנד וואו זיי האבען געשטרעבט זיך צו באזעצען.

יהושע איז פון שבט אפרים. ער שטעהט דעריבער אין א נאהנטער שייכות צו זיין שבט. דאך צו דרינגען דערפון, אז יהושע, הגם א היסטארישע פערזאן, איז געווען ניט מעהר ווי א פירשט פון שבט אפרים, און ניט גלייכ־צייטיג דער פיהרער פון אלע שבטים, האט מען קיין רעכט ניט.

עס מעג דא נאך אויפגעהויבען ווערען די פראגע, פארוואס יהודה האט מיטגעוואנדערט מיט משה׳ן און יהושע׳ן דורכ׳ן עבר־הירדן און איז בעסער ניט אריינגעדרונגען אין זייער געגענד דירעקט פון דרום. די דאזיגע פראגע פאדערט דורכאויס א ענטפער, מחמת דאס רוב געלעהרטע זיינען היינט גע־נייגט צו דער מיינונג, אז יהודה איז טאקע אריינגעדרונגען דירעקט פון דרום.

וואס עס באשטימט מיך זיך צו האלטען פעסט ביי דער אנדערער מיי־נונג, איז די איינשטימיגע טראדיציע, אז ער איז געקומען אהער פון צפון. דערזעלביגער גרונט וואס פאראורזאכט משה׳ן אויסצוקלייבען דעם וועג פון מזרח, האט געמוזט אויך ווירקען ביי יהודה. די שווערקייט אריינצודרינגען פון דרום און די מהומות וואס זיינען אויסגעבראכען אין מזרח האבען קענען אראפגעוואויגען די וואגשאל. אלס צוגאב נאך האט יהודה, כאטש באוואוסט־זיניג פון זיין זעלבשטענדיגקייט, פארט געהערט צו דעם גרעסערען שבטים־בונד פון סיני. אונטער דער באשיצונג פונ׳ם גאנצען כלל געהט ער דערפאר אריבער דעם ירדן און קומט צו ביז יריחו. פון דאנעט אן געהט ער זיין אייגענעם וועג און קעמפט פאר זיך אליין. דאס איז אין איינקלאנג מיט די דאמאלסטדיגע פארהעלטענישען פון כנען, לויט וועלכע אויך דער שונא איז באשטאנען דאס רוב פון איינצעלנע פאר זיך שטעהענדיגע שטעדט, אדער פון פאראייניגטע געגענדען.

איז אבער יהושע דער פיהרער פון אלע אידישע שבטים, וועלכע קומען פון מזרח־זייט פון ירדן, אזוי לאנג ווי זיי געהען צוזאמען, דאן האט אויך ניט קיין אנדערער ווי ער אנגעפיהרט דעם אריבערגאנג איבער׳ן ירדן און די עראבערונג פון יריחו, אויך דעם אפמאך וואס די פארשידענע שבטים האבען געשלאסען פאראויס וועגען די עראבערונגען פון די פארשידענע געגענדען פון לאנד, איידער יהודה האט זיך אפגעשיידט.

מאנכע פארשער האבען געצווייפעלט ניט נאר איז דער פערזענליכקייט

האבען געקעמפפט מיט גלייכע כלי־זין, האבען די אידען ניט באדארפט מורא האבען זיך צו שטעלען אנטקעגען די כנענים.

די איינצעלנע געשעהענישען.

עס איז איצט מעהר ניט שווער צו אורטיילען וועגען דעם היסטארישען אינהאלט פון דער וויטערדיגער דערצעהלונג. די באריכטען מכוח דעם אריבערגאנג איבער'ן ירדן און דער ערֹאבערונג פון יריחו אנטהאלטען אפילו אין זיך מאנכע סתירות, אבער אין די הויפט־שטריכען גיבען זיי אונז דאך א קלאר בילד פון די געשעהענישען. די אידען זיינען לויט דעם אריבערגעגאנגען דעם ירדן ביי ג ל ג ל, קענטיג ניט ווייט פון דעמזעלבּיגען ארט, וואו מ'געהט איהם נאך היינט אריבער, און האבען איינגענומען י ר י ח ו. אויף וואס פאר אן אופן און אין וואס פאר א סדר די פרטים פון אט דיביידע געשעהענישען זיינען פארגעקומען, לאזט זיך היינט ניט מעהר פעסטשטעלען. דער אומשטאנד וואס די דאזיגע פאסירונגען זיינען פארבונדען מיט גאט'ס וואונדער, ווייזט אונז בלויז, אז די אידען האבען געטראגען אין זיך דאס באוואוסטזיין, אז גאט'ס וואונדערליכע הילף איז אין א באזונדערער גרויסער מאס זיי בייגעשטאנען ביי דער דאזיגער וויכטיגער התחלה פון זייער אריינדרינגען אין כנען. דאך גיט דאס אונז קיין רעכט ניט צו דערקלערען דעם עצם פון דער זאך אלס דיכטונג*).

וואס יריחו האט פאר יענער צייט באדייט, האבען אונז ערשט געוויזען די נייעסטע אויסגראבונגען. דער דאפעלטער מויער־גארטעל וואס האט ארומגערינגעלט די שטאדט און די מעכטיגע טויערן האבען געמאכט די שטאדט, וועלכע מ'האט געקאנט זעהן פון ווייט ארום, פאר איינע פון די

*) מאנכע פארשער געפינען אין דעם אריבערגאנג איבער'ן ירדן בלויז די אפשפיגלונג פונ'ם דורכגאנג דורכ'ן ים־סוף. לאגישער וואלט אבער זיין אומגעקעהרט, אז דער הורכגאנג דורכ'ן ים־סוף זאל זיין גענומען פון דעם אריבערגאנג איבער'ן ירדן. ווארים אויב עפּעס וואס איז זיכער אין אט דעם פרט, איז עס דער פאקט, אז די אידען זיינען אמאל געקומען פון יענער זייט ירדן. ריכטיג איז אבער, ניט קוקענדיג אויף דעם, אז מ'האט זיך שפעטער ניט געקאנט אנדערש פארשטעלען די זאך ווי נאר נאך דער אויסמאלונג פונ'ם דורכגאנג דורכ'ן ים־סוף, וואס שטאמט פון א שפעטערדיגער צייט.

וואָס זיינען געשעפּט פון דערווירקליכקייט, אז מיר זאָלען זיי קאָנען באַווייזען אָהן שטאַרקע ראיות.

מ׳טאָר אויך ניט מגזם זיין דעם פרידען וואָס האָט געהערשט צווישען ביידע באַפעלקערונגען. די אומפעהיגקייט ארויסצושטופּען די באַפעלקערונג פון לאַנד האָט געצוואונגען די אידען זיך מיט זיי צו פאַרטראָגען. אויף אזוי ווייט זעהען מיר אָפּט צווישען זיי קיין שטאַרקע שנאה ניט. ווען מיר ווייסען אבער, אז אזוי גיך ווי די אידען זיינען נאָר געווען בכוח, האָבען זיי אומעטום אונטעריאָכט די עלטערע באַפעלקערונג (שופטים א 27—35). זעהען מיר דערפון קלאָר, אז דאָס לעבען בשלום איז געווען ווייניגער א פּרינציפּ ווי א צייטווייליגע נויט. דאָס וואָס די אונטעריאָכונג איז דורך שלמה׳ן פולשטענדיג דורכגעפיהרט געוואָרען (מלכים א, ט 21), באַווייזט נאָך לחלוטין ניט, אז דאָס האָט זיך ניט אָנגעהויבען שוין א צייט פריהער. אדרבה, דער אומשטאַנד וואָס שוין שאול נעמט אָן שטרענגע מיטלען געגען די גבעונים וואָס זיינען אין אונטערשייד פון אנדערע פון זייער גלייכען געשיצט דורך אן אָפּמאַך, גיט אונז א קלאָרע אָנדייטונג, אז ער האָט דערמיט נאָכגעגעבען א שטרעמונג, וואָס איז לאַנג שוין באַשטאַנען צווישען די נאַציאָנאַל־געזונענע עלעמענטען (שמואל ב, כ״א 2).

דער איינציגער גרונט וואָס קאָן געמאַכט ווערען פאַר דער אויסשליסליך פרידליכער באַזעצונג איז דאָס וואָס די כנענים זיינען לפי ערך געווען שטאַרקער פאַר די אידען, ווי מ׳געפינט עס אויסגעדריקט אין מאַנכע שטעלען. דאָס אבער קאָן אונז ניט שטעהן אין וועג, ווען מיר האַלטען אין זינען, אז די אידען האָבען טאַקע ניט געקאָנט איינגעמען די שטעדט און די טאָלען. דורך דעם איז שוין טאַקע פון זיך אליין געוואָרען נויטיג דאָס שפּעטערדיגע וואוינען איינע ביי די אנדערע פרידליך דורך אן אָפּמאַך. אזוי ווי די אידען זיינען אין א געוויסער מאָס געווען פאַראייניגט, האָבען זיי געמוזט פאַרשטעלען א באַדייטענדע מאַכט געגען די צעפּיצעלטע און צעריסענע כנענים. דערצו נאָך זיינען די כנענים שוין געווען אָפּגעשוואַכט דורך דער מאַראַלישער הפקרות פון אַן אלטען ציוויליזירטען לעבען*). זיי האָבען אריבערגעוואויגען די אידען ניט מיט זייער נאַטירליכער קראַפט, נאָר מיט א העכערער קריגס־קונסט, בעת די אידען האָבען פאַרגעשטעלט מיט זיך א נאָך ניט פאַרדאָרבען פאָלק אין זיין פרישער יוגענד־קראַפט וואָס איז איינגעוועהנט צו א האַרטען קאַמף און צו שווערער דחקות. דאַרטען וואו זיי

*) זעה אויבען ז. 99 און 141.

געהאט באציהונגען צו כנען, דאן האבען זיי שוין דאמאלסט אנגענומען דאר־טען יענעם מנהג*).

מיט דער ערֹאבערונג פון יריחו האט, לויט דעם עלטערען באריכט, זיך געענדיגט יהושע'ס פיהרערשאפט איבער אלע אריינדרינגענדע שבטים. יהודה שיידט זיך פון איצטער אן פון די איבעריגע שבטים און ערֹאבערט מיט שמעון'ס הילף זיין געגענד. דער אופן ווי עס ווערט באשריבען יהודה'ס מלחמה געגען אדוני־בזק; די שילדערונג ווי כלב האט איינגענומען חברון און עתניאל דביר; די אפענע דערקלערונג, אז יהודה איז געווען צו שוואך געגען די איינוואוינער פון טאל און געגען די פעסטע מויערן פון יבוס; די באשרייבונג פין די העלדען כלב און עתניאל; די אריינפלעכטונג פון דער עכסה־געשיכטע, וועלכע פארהערליכט ריטערליכקייט און פרויען־שענ־קייט — דאס אלצדינג טראגט אויף זיך אזוי שטארק די פארב פון לעבען, אז מ'האט קיין רעכט ניט צו צווייפלען אין דער היסטארישער ווירקליכקייט פון דער גאנצער זאך. נאטירליך איז דא ניט יעדער איינצעלנער שטריך היסטאריש. אבער די פאקטען גופא וואס ליגען דא צו גרונט; יהודה'ס אריינ־דרינגען אויפ'ן בארג פון צפון אהער, און די העלפענדע האנט פון כלב און עתניאל און אויך שמעון זיינען היסטארישע פאקטען.

יהושע — פון איצט אן נאר נאך דער פיהרער פונ'ם הויז יוסף און פון די שבטים, וואס האבען זיך פארלויפיג אנגעשלאסען אן יוסף'ן, ווענדט זיך געגען דעם בערגלאנד פון אפרים און ערֹאבערט ע י און ב י ת ־ א ל. די באריכטען וועגען דעם האבען דערהאלטען די ערינערונג, אז פאר דער ערֹא־בערונג פון ע י האבען די אידען געליטען א נידערלאגע און די שטאדט איז דאן גענומען געווארען דורך א קלוגען איינפאל; אויך אז בית־אל איז געפאלען אין די הענט פון די ערֹאבערער דורך דער מיטווירקונג פון אן איינ־וואוינער פון שטאדט. ווי ווייט מ'קאן טרויען אזעלכע עפיזאדען ווי די צו לעצט דערמאנטע דערצעהלונגען, איז אן אנדער פראגע. אבער דער פאקט פון דער ערֹאבערונג פון די שטעדט העננט פון זיי ניט אפ.

נאכדעם ווי יהושע האט פארנומען, וואהרשיינליך דורך אפמאכונגען מיט די אנדערע איינוואוינער, אונטער'ן איינפלוס פון די שוין דארטען באזעצטע

---

*) אוראלט איז דער מנהג פון מילה ביי די עגיפטער, און דאָס איז דער פשט פון „היום גלותי את חרפת מצרים מעליכם" (יהושע ה 9). עס הייסט: איהר וועט שוין מעהר ניט זיין צו שאנד ביי די עגיפטער דערמיט וואס איהר זייט אומבא־שניטען. ח. ש.

פעסטונגען, וואס מ׳האט לויט דעם באגריף פון יענער צייט בשום אופן ניט געקאנט איינגעהמען. און דאס וואס זי איז פארט אריינגעפאלען איז די אידישע הענט, האט געמוזט געשעהן ענטוועדער דורך אן ערפאלגרייכען פלוצליכען איבערפאל, אדער דורך גינסטיגע אומשטענדען פון א באזונדערער זארט, פיליכט אן ערד־ציטערניש. איןביידע פאלען איז עס קיין חידוש ניט וואס מ׳האט דערין געזעהן יהוה׳ס מעכטיגע האנט, וועלכע האט געמאכט פאלען די אומבאצווינגליכע מויערן פון יריחו.

דער דירעקטער המשך פון דעם אריבערגאנג איבער׳ן ירדן איז די דערצעהלונג פון דער באשניידונג. אויך אין דעם וועט מען מוזען זעהן א היסטארישע ערינערונג איבערגעגעבען אין א גאנץ פרייער פארם. מ׳קאן קוים אננעמען, אז גראד דער אויגענבליק, ווען מען איז געשטאנען ביי די טויערן פון דער פעסטונג פון יריחו, איז דערצו אויסגענוצט געווארען צו שטעלען אין געפאהר אויף עטליכע טעג די העלדישקייט פון די אידען. די טראדיציע שטעהט דא ניט אויפ׳ן ריכטיגען ארט. עס מעג אבער זיין ריכטיג, אז די באשניידונג איז ערשט איצט געווארען אלגעמיין ביי אידען; און אויך אז גלגל איז געווען איינע פון די הייליגע ערטער וואו עס פלעגט פארקומען די צערעמאניע מיט די אידישע אינגלעך*). דאס וואס מאנכע קוועלען פון חומש שרייבען צו דעם מנהג פון ברית־מילה שוין צו אברהם׳ס און משה׳ס צייט (בראשית י״ז; שמות ד 25), לאזט זיך דערקלערען על־פי השערה, אז אונטער׳ן עגיפטישען איינפלוס האבען מאנכע איינצעלנע אידישע משפחות און איינצעלנע כנענים אנגענומען דעם מנהג; אבער ערשט נאך דעם איינגעמען פון יריחו איז ער אלגעמיין דורכגעפיהרט געווארען. אז די באשניידונג איז ניט ערשט ניי אויפגעקומען אין משה׳ס אדער נאך משה׳ס צייט, נאר איז שוין דעם פאלק באקאנט געווען פון פריהער, ווערט באשטעטיגט פון דעם פאקט, וואס דאס ווערט ניט באפוילען אין דער געזעצגעבונג, נאר עס ווערט אנגענומען אלס א מנהג פון לאנגע צייטען. דערמיט שטימט אויך דער אומשטאנד וואס אין דער צייט פון נאך משה׳ן איז שוין די באשניידונג געווען אן אלגעמיינער מנהג ביי די כנענים און זיי ווערען דעריבער קיינמאל ניט אנגערופען „ערלים“ ווי אשטייגער די פלשתים (שמואל א, ל״א 4; שמואל ב, א 20). אויב די אידישע שבטים האבען שוין פריהער

*) „דאס בערגיל פון די פארהויטען“ („גבעת הערלות“) האט פיליכט שוין פון פריהער געהאט זיין נאמען, און די אידען האבען דא נאר איבערגענומען דעם כנעני׳שען הייליגען מנהג פון יענעם ארט,

די דאָזיגע באציהונגען, אין וועלכע גבעון איז שפּעטער געשטאַנען צו די אידען, מאכט בשום אופן ניט דעם איינדרוק, אז יענער בונד איז ערשט אונטער שאול'ן אדער קורץ פאר איהם געשלאָסען געוואָרען. גיכער ווערט דער בונד באטראכט אלס עפּעס אזוינס וואס עקסיסטירט שוין פון אלטע צייטען אן, אלס א בונד וואָס די קינדער פון ישראל האָבען אמאל געשלאָסען, און איז איצט, נאָכדעם ווי ער איז שוין באשטאַנען א פּאר הונדערט יאָהר, פון שאול'ן מוטוויליג געבראָכען געוואָרען (שמואל ב, כ"א 2).

אז יהושע זאל האָבען צוגעשטימט צו אן אָפּמאך מיט גבעון, איז זעהר וואהרשיינליך, נאָך דעם וואס מיר האָבען אויבען געזאָגט על־פּי השערה וועגען יהושע'ס האלטונג געגענאיבער דער געגענט פון שכם*). וויבאלד די כוחות האָבען ניט געקלעקט צו נעמען אלץ מיט געוועהר אין די הענט, האָט יהושע געמוזט זוכען פרידליכע אָפּמאכונגען דאָ און דאָרטען. עס לעגט זיך דעריבער ניט אויפ'ן שכל, אז די גבעונים זאָלען האָבען מיט פאלשקייט אָפּגענאַרט יהושע'ן און די אידען. די רמאות פון גבעון מעג געהערען צו א שפּעטערדיגער לעגענדע, וועלכע האָט געזוכט צו אנטשולדיגען דעם בונד. דער בונד גופא אבער איז אלט און קאָן באוויזען ווערען דורך אן אינערליכער וואהרשיינליכקייט.

צו אלצדינג קומט נאָך צו דער פאקט, וואס אין יהושע'ס צייט איז ביי גבעון פאָרגעקומען א באדייטענדע שלאכט, וועלכע די טראַדיציע ברענגט אין א דירעקטען צוזאמענהאנג מיט דעם בונד וואס איז געשלאָסען געוואָרען צווישען ישראל און גבעון. אייב יענע מלחמה זאל זיך ארויסווייזען אלס היסטאָריש, דאַן האָבען מיר לחלוטין ניט מעהר וואס צו צווייפלען אין דעם בונד. מיר ווילען דערפאר איצט אונטערזוכען די שלאכט ביי גבעון.

4.

די פאסירונגען נאָך דעם בונד מיט גבעון.

די שלאכט ביי גבעון.

אין דער דערצעהלונג, וועלכע שטעהט אין ספר יהושע גלייך נאָך דעם בונד מיט גבעון, איז אריינגעוועבט א פראגמענט פון אן אלטען ליד באגלייט פון א קורצען טעקסט.

---

*) זעה אויבען ז. 214, 215.

ישראל־לייט. דאס בערגלאנד פון אפרים ביז געגנט שכם — שכם גופא קענטיק אריינגערעכנט — האט ער זיך הפנים נאך אמאל צוריקגעקעהרט מיט די זייניגע קיין גלגל. אט דא זאלען עס די שלוחים פון גבעון און איהרע טעכטער־שטעדט האבען אפגענארט די אידען. עס איז ניט גאנץ לייכט אריינצופאסען די דאזיגע דערצעהלונג אין׳ם צוזאמענהאנג פון די געשעהע־נישען פון יהושע׳ס צייט. אויך פארשער נעמען דעריבער אן, אז דער בונד מיט גבעון איז פארגעקומען ערשט אין דער שפעטערדיגער שופטים־צייט, אדער גאר ערשט קורץ פאר שאול׳ן.

א הויפט־גרונט פארוואס דער בונד מיט גבעון זאל האבען פארגעקומען אין א שפעטעריגער צייט, איז דאס וואס זיי ווערען געמאכט פאר קנעכט פונ׳ם הייליגטום; פאר האלץ־העקער און וואסער־שעפער אין גאט׳ס הויז. דאס, מיינען מאנכע פארשער, האט ניט געקאנט פארקומען פאר שלמה׳ס צייט, ווארים ערשט ער האט אונטעריאכט די איבערגעבליבענע פון די על־טערע איינוואוינער, בעת אונטער דוד׳ן האבען די גבעונים נאך געהאט זייער פולע פרייהייט. דער דאזיגער ארגומענט אבער האט א יסוד נאר ווען מ׳נעמט אן, אז דער מזבח אין ירושלים איז עס געווען דאס הייליגטום וואו די גבעונים זיינען געווען קנעכט פון אנהויב אן. די גבעונים האבען, נא־טירליך, געקאנט ווערען קנעכט אין ירושלים נאר נאכדעם ווי די כנענים זיינען פון שלמה׳ן איבער געוואלד אונטעריאכט געווארען. אבער איידער דער בית המקדש איז געבויט געווארען אין ירושלים איז א לאנגע צייט פריהער שוין געשטאנען א באריהמטע „במה" אין גבעון. גראד די געשיכטע פון שלמה׳ן ווייזט אונז וואס פאר א באדייטונג אט דאס הייליגטום האט געהאט ביז אויף זיין צייט (מלכים א, ג 4). עס לעגט זיך דערפאר בעסער אויפ׳ן שכל, אז די גבעונים זיינען אט דא גופא, אויף זייער אייגענעם ארט, געווארען יהוה׳ס קנעכט. נאכדעם ווי דער בית המקדש אין ירושלים האט פארנומען דעם ארט פון דעם הייליגטום אין גבעון, זיינען דאן די גבעונים דורך שלמה׳ן אריבערגענומען געווארען אין ירושלים.

אויב דאס איז דער פאל, דאן האט דער בונד שוין געהאט אין שאול׳ס צייט הינטער זיך א לאנגע פארגאנגענהייט. די גרויסע במה פון גבעון ווערט דאס אייגענטום פון ישראל און פון יהוה. די איינוואוינער פונ׳ם ארט ווערען, אלס „יוצא מן הכלל", געשאנעוועט און מעגען בלייבען אין זייערע אלטע היימישע פארבאנדען, דערפאר אבער ווערען זיי געשאנקען יהוה אלס קנעכט. אזא זאך קאנען מיר זיך גאנץ גוט פארשטעלען אין יהושע׳ס צייט. מיט דעם שטימט אויך דאס וואס די דערקלערונגען וועגען

אזוינע זאָרטען לעגענדען זיינען פאראַן אסך. אָפּשפּרעכונגען און באַשווערונגען פון די שטערן קומען פאָר אומעטום, וואו מענשען שטעלען זיך פאָר, אז די שטערן האָבען א נשמה און עס האַלטען זיך אויף אין זיי גייסטיגע מהות׳ן. וואָס עס איז באמת פארגעגאנגען אין דער נאַטור, אָדער וואָס עס האָט געקאָנט פאראורזאכען אזא לעגענדע, דאס קאָנען מיר ניט וויסען. אָבער ווען ניט לאַנג נאכהער ביי דבורה׳ן פארלאָזען די שטערן זייערע שטעגען כדי אנטייל צו נעמען אין דער שלאַכט געגען סיסרא׳ן און זייער אנטייל דריקט זיך אוים אין א שרעקליכען שטורם און א וואָלקענברוך, דאַן באַקומען מיר פאָר אונז אַנגעוויזען א וועג. אָט דאָ דערצעהלט דער באַריכט פון א געוואַלדיגען האָגעל, וואָס האָט פארטיליגט די פיינד. אויסערגעוועהנליכע געשעהענישען אין דער נאַטור קומען בכן אויך דאָ פאָר און אין זיי זעהט מען זיכער ווי די הימלישע כוחות קעמפען מיט לטובה פון ישראל.

מאַנכע פאָרשער נעמען אָן, אז דאָס ליד גיט בלויז א פּאָעטיש בילד, אין וועלכען עס ווערט אויסגעדריקט דער וואונש, אז דער אָווענד זאָל אזוי גיך ניט קומען, כדי מ׳זאָל ניט דאַרפען אפּהאַלטען אין מיטען די פארפאָלגונגען פון׳ם פיינד. אָבער וויפיעל מ׳זאָל ניט אנערקענען דעם פּאָעטישען כאַראַקטער פון׳ם ליד, קאן מען אבער פאָרט ניט צווייפלען, אז עס רעדט זיך איז איהם פון אן אמת׳ער פּאסירונג. דערצו נאָך לאָזט זיך גאַנץ גוט פאָרשטעלען עפּעס אן ערשיינונג אין דער נאַטור אין פארבינדונג מיט דעם האָגעל, פון וועלכען עס ווערט דאָרטען דערצעהלט.

מיט דער משונה׳דיגער ערשיינונג אין הימעל איז אָבער פארבונדען די נאַכריכט וועגען א שלאַכט וואס איז פאָרגעקומען אין יענער געגענד ביי גבעון און אילון. די שפּעטערדיגע טראַדיציע, לויט ווי דער דערצעהלער גיט זי איבער, האָט יעדענפאלס ריכטיג דערהאלטען די סיבה פון דער דאָזיגער שלאַכט. לויט דעם האָט דער אָפּמאַך פון גבעון מיט ישראל ארויסגערופען די אומצופרידענקייט פון די איבעריגע כנענים און האָט זיי פאראורזאכט זיך צו פארבינדען כדי נקמה צו נעמען פון גבעון. די אידען אונטער יהושע׳ן קומען גבעון צו הילף און צעשלאָגען די פארבינדעטע. די פארפאָלגונג פון די אנטלויפענדע פיינד ווערט באזונדערס באגינסטיגט דורך א שרעקליכען וועטער וואָס האָט אונטערדעסען אויסגעבראָכען.

בזז אהער לאָזען די איבערגעגעבענע פאקטען זיך ארויסנעמען פון׳ם ליד אָהן ערנסטע שוועריקייטען. די שוועריקייט, דוכט מיר, הייבט זיך ערשט אָן, ווען מיר פרעגען מכוח די נעמען פון די פאַרבינדעטע און פון וואנעט זיי שטאַמען. עס האַנדעלט זיך נאָך דער דערצעהלונג וועגען א פאראייניגונג

„דאמאָלסט האָט יהושע גערעדט צו יהוה, אין דעם טאָג ווען יהוה האָט אי־בערגעגעבן דעם אמורי פאר די קינדער פון ישראל, און ער האָט געזאָגט פאר די אויגען פון ישראל:

„זון, שטעה שטיל אין גבעון,
און לבנה אין טאָל אילון".
און די זון איז שטיל געשטאַנען,
און די לבנה איז שטעהן געבליבען,

ביז דאָס פאָלק האָט נקמה גענומען פון זיינע פיינד. דאָס שטעהט גע־שריבען אין „ספר הישר". און די זון איז געשטאַנען אין האַלבען הימעל און זיך ניט געאיילט אונטערצוגעהן א גאַנצען טאָג. און ס'איז ניט געווען אזא טאָג ווי יענער ניט פאר איהם און ניט נאָך איהם, אַז יהוה זאָל צוהערען די שטים פון א מענשען; וואָרים יהוה האָט מלחמה געהאַלטען מיט ישראל" (יהושע י 12־14).

מיר מוזען קודם כל ארויסנעמען די הוספה אין פראזא, וועלכע איז צו־געשטעלט געוואָרען נאָכ'ן ליד שפּעטער. עס בלייבט אונז דאן א שטיק פון אן אלטען גרעסערען ליד. דער אנהויב „דאמאלסט" לאָזט קיין ספק ניט צו, אז דאָס ליד איז דא פארבונדען מיט פאראויסגעהענדע געשעהענישען. דאָס וואס מיר האָבען פאר אונז, זעצט זיך בכן צוזאמען פון צוויי שטיקער: יהושע'ס שפּרוך גופא און דער טייל פונ'ם דערצעהלענדען ליד, אין וועלכען דער שפּרוך איז איינגענומען געוואָרען. לויט דעם כאַראקטער פונ'ם ליד און לויט דעם בוך, פון וועלכען עס ווערט ציטירט*), דארפען מיר דרינגען אויף אן אלטען נצחון־געזאַנג עהנליך צו דבורה'ס ליד און צו אנדערע עהנ־ליכע שלאַכט־געזאַנגען פון דער צייט פון די אידישע העלדען־מלחמות.

וואָס זאגט דאָס ליד? עס דערצעהלט, אז אין א מאמענט פון א שלאַכט ביי גבעון האָט יהושע זיך געווענדט מיט א שפּרוך צום הימעל, מיט וועלכען ער האָט אפּגעשטעלט די זון און די לבנה. אָט די לעצ־טע זיינען שטעהן געבליבען ביז די פאַרפאַלגונג פון די פיינד האָט גענומען א סוף.

---

*) דאָס ליד ווערט ציטירט פון „ספר הישר", דאָסזעלביגע בוך, פון וועלכען עס ווערט אויך ציטירט דוד'ס קלאָג־ליד אויף שאול און יהונתן (שמואל ב, א 18). דאָס איז געווען אן אלטע זאַמלונג פון לידער. א צווייטע זאַמלונג פון לידער, אן עהנליכע צום „ספר הישר", ווערט ציטירט אין חומש במדבר (כ"א 14) אונ־טער'ן נאָמען „ספר מלחמות יהוה".

ת. ש.

זאַגט*). די עראָבערונג פונ'ם דרום איז געווען די עובדא פון יהודה און שמעון. חברון און דביר זיינען פון זיי איינגענומען געוואָרען, די איבעריגע שטעדט אבער שווערליך איצט.

די איבעריגע ידיעות.

נאָך איין לעצטער מיליטערישער אויפטו ווערט מיטגעטיילט פון דער טראַדיציע. ביים אגדערען ענד פון כנען, ווייט אין צפון, פאַרבינדט זיך יבין דער קעניג פון חצור מיט א צאָהל צפון־כנעני'שע מלכים צום קאַמף געגען יהושע'ן. זיי לאַגערען ביי די וואַסערען פון מרום. אויף יהוה'ס באַפעהל איבערפאַלט דאָ יהושע פּלוצלונג די פיינד און פאַרטילינט זיי (יהושע י"א).

א היסטאָרישער יסוד דאַרף אויך פאַר אַט דעם באַריכט אָנגענומען ווערען, כאָטש געגנוי וואָס דאָרטען איז פאָרגעקומען לאָזט זיך מעהר ניט פעסטשטעלען. עס איז גאַנץ מעגליך, אז אויך נאָך דער עראָבערונג פונ'ם צענטראַלען טייל פון לאַנד — פיליכט א רעכטע צייט נאָכדעם — האָט נאָך יהושע געהאַט א געלעגענהייט צו פיהרען איינצעלנע מלחמות מיט די כנענים פון צפון.

דאָ פאַרלאָזט אונז די געשיכטע פון דער עראָבערונג. דאָס וואָס עס ווערט נאָך ווייטער דערצעהלט שטאַמט שוין פון שפּעטערדיגע באַאַרביי־טער, וועלכע געהען אַרויס פון דעם שטאַנדפּונקט, אז יהושע האָט איינגע־נומען און אונטעריאָכט דאָס גאַנצע לאַנד פון ברעג צו ברעג. ווען מיר ווילען וויסען דעם רעזולטאַט פון יהושע'ס עראָבערונגען, מוזען מיר זיך ני־כער ווענדען צי אונזער עלטערען באַריכט וואָס מיר האָבען אויבען באַ־האַנדעלט. יהושע'ס לעבענסווערק ווערט דערמיט שטאַרק פאַרלאָרען אין דער טונקעלקייט פון דער לעגענדע. ווי וואַהרשיינליך עס זאָל ניט זיין, אז ער גופא געהערט צו דער געשיכטע, לאָזט אבער די אומזיכערקייט פון מאַנכע טיילען פון דער טראַדיציע וועגען איהם קיין גאַנצען בילד פון זיינע אויפ־טואונגען ניט. דאָך לאָזט זיך פון איהם זאָגען, אז ער האָט אָפּגעטאָן די אַר־

*) וואו דאָס ווערט יאָ אָנגעגעבען, איז עס אַ טעות פון אַ שפּעטערדיגען באַ־אַרבייטער (י 28—40). צווישען די שטעדט וואָס זייער עראָבערונג ווערט דאָר־טען צוגעשריבען יהושע'ן, שטעהען ניט בלויז חברון און דביר, נאָר אויך גזר, אַ כנעני'שע שטאָדט, וועלכע איז ערשט עראָבערט געוואָרען דורך פּרעה'ן אין שלמה'ס צייט (מלכים ב, ט 16).

פון כנעני'שע פירשטען, וואס אין זייער שפּיץ שטעהט דער קעניג אדוני־צדק פון ירושלים. צו איהם שליסען זיך אן חברון, ירמות, לכיש און עגלון. גבעון רופט צו הילף יהושע'ן, וועלכער קומט באלד פון גלגל. ער איבערראשט די פיינד, צעשלאגט זיי ביי גבעון און פארפאלגט זיי צו בית־חורן צו. בשעת זיי ווילען אנטלויפען דורך דעם שיפּוע פון אויבערכטען צום אונטערסטען בית־חורן, טרעפט זיי יהוה'ס האגעל און טויט זעהר פיעל פון זיי. די פארפאלגונגען וואס האט זיך נאך לענגער געצויגען און די ווייטערע הילף וואס יהוה האט געשיקט באשרייבט דאן דאס ליד*).

אין די פּרטים פון דער דערצעהלונג איז פאראן א הארבע קשיה. חברון, ווי מיר ווייסען, איז שוין לאנג עראבערט געווארען פון יהודה**). דער מלך פון חברון האט בכן ניט געקאנט נעמען קיין אנטייל אינ'ם בונד. עס ווערט דערמיט צוגעגעבען, אז די שלאכט ביי גבעון, ווייל זי איז געווען אזא גלענצענדער און פיעל באזונגענער נצחון, האט שוין אין דער עלטערער צייט געפיהרט צו א געוויסער פארברייטערונג אין דער טראדיציע פון די אורשפּרינגליכע פאקטען. פון דער אנדערער זייט אבער האט מען קיין רעכט ניט צו דערקלערען צוליב חברון די גאנצע דערצעהלונג פון דעם בונד פון די מלכים געגען יהושע'ן אלס היסטאריש ניט ריכטיג. איינמאל האבען די מלכים פון כנען אין א מאמענט פון געפאהר פארט געמוזט פרואווען פארגעסען די אלטע קריגערייען, כדי זיך אפּצואוועהרען פון די ניי ארייגדרינגענדע אידען. פונקט ווי דאס איז געמאכט געווארען אונטער סיסרא'ן מיט א צייט שפּעטער, פאקטיש צו שפּעט, אזוי האט דאס אויך איצט געקאנט אונטערנומען ווערען. דאס וואס די לעגענדע האט פארגרעסערט דעם אידישען נצחון דערמיט וואס זי האט צוגעצויגען נאך אנדערע געגנער, קאן דעם פאקט גופא ניט שטעלען אין א צווייפעל.

ווי גרויס ס'איז געווען דער ערפאלג פון דער שלאכט ביי גבעון, קאנען מיר אבער ניט באשטימען. וועגען איינגעמען דעם הדום און זיינע באפעסטיגטע שטעדט ווערט אינ'ם עלטערען נוסח פון ספר יהושע ניט נע־

---

*) אנהייבענדיג פון דאס ניי און נאכפאלגענדיג אן אנדער קוועלע דערצעהלט דאן דערזעלביגער קאפּיטעל באריכות וועגען הער פארטזעצונג פון דער פארפאלגונג ביז צו מקדה און וועגען דער הינריכטונג פון די פינף פארבינדעטע מלכים אין א היהל נעבען מקדה (יהושע י 16—28).

**) פונקט אזוי אויך דביר, וואס איהר ערא‌בערונג ווערט אויך אין זעלביגען קאפּיטעל צוגעשריבען צו יהושע'ן (י 38, 39).

שער. דאָס וואס די אידישע טראַדיציע שווייגט לגמרי וועגען די ראַזיגע פארהעלטעניסען, איז, קאַן זיין, אביסעל צוליב נאַציאָנאַלע צוועקען. דער הויפּט־גרונט ליגט אבער קענטיג דערין, וואס די וויכטיגסטע טיילען פון דעם ספר יהושע שטאַמען פון אזא שפּעטערדיגער צייט, ווען די שייכות צו עגיפּטען, וואס איז וואָס ווייטער אלץ לויזער און שוואכער געוואָרען, איז שוין דאמאָלסט אין גאנצען געווען פארגעסען. נאַטירליך מעג מען דרינגען פון דעם פאקט וואס זי האָט געקאָנט פארגעסען ווערען, אז זי איז באמת אין יענער צייט ניט געווען קיין וויכטיגער פאקטאר וואס זאל זיך איינקריצען אויף לאנג אין זכרון.

בייט וואס משה האט איהם איבערגעלאזען, דערמיט וואס ער האט אויף אזוי־פיעל ערגאבערט און באזעצט דאס לאנד, אז די צוקונפט פון די אידען איז דארטען געווען פארזיכערט.

דער לעצטער קאפיטעל פון ספר יהושע דערצעהלט ווי יהושע האט פאר זיין טויט פארזאמעלט ארום זיך אין שכם אלע שבטים, כדי צו באנייען דעם בונד מיט יהודה און זיי מתרה צו זיין, אז זיי זאלען זיך ניט אפקעהרען פון איהם צו פרעמדע געטער. אויב ס׳איז ריכטיג וואס מיר האבען אויבען גע־זאגט על־פי השערה, אז די אידען זיינען אריינגעקומען אין שכם און אין דער געגענד ארום דורך א פרידליכען אפמאך, וואס יהושע האט געשלאסען, דאן קאן עס געמאלט זיין, אז דא ליגט א געוויסער פאקט אלס יסוד. אויפ׳ן זעלביגען אופן ווי די אידען זיינען געוועהנט געווען פון קדש און דעם בארג סיני, האט איצט יהושע באנייט דעם בונד מיט יהוה אין סאמע הארץ פונ׳ם ניי געוואונענעם לאנד, אין אן ארט וואו עהנליכע מנהגים האבען שוין עקסיס־טירט פון אלטע צייטען אן. עס קאן אויך זיין, אז מיר האבען שוין דא דעם שורש פונ׳ם מנהג וואס מיר געפינען אין שפעטערע צייטען אין שכם פארצולייענען געוויסע געזעצען און פארשילטען דערביי די וואס וועלען זיי ניט פאלגען (יהושע כ״ד; דברים כ״ז).

מיר טארען אבער דא ביים סוף ניט פארגעסען, אז גראד אין דער צייט ווען די אידען באזעצען זיך און הייבען אן זיך איינצולעבען אין זייער לאנד, רעדט רעמסס דער דריטער ווי פון א זעלבסטפארשטענדליכער זאך, אז די איינוואוינער פון סיריען שיקען זייער טריבוט קיין עגיפטען און אז די עגיפטישע טעמפלען האבען אט א דא זייער אייגענטום און שטעדט וואס געהערען צו זיי*).

מ׳קאן זיך פון דעם משער זיין, אז די פארהעלטענישען זיינען ניט גע־ווען אזוי פשוט ווי עס דוכט זיך פון די ביבלישע דאקומענטען. פארוואס ס׳איז ניט פארגעקומען קיין צוזאמענשטויס מיט עגיפטען, האבען מיר שוין אויבען פאנאנדערגעלעגט**). אבער אויב ס׳איז דערצו אפילו ניט געקומען, מוז מען אננעמען, אז ביי די אריינדרינגענדע אידישע שבטים ווי אויך ביי זייערע כנעני׳שע געגנער האט געהערשט דאס באוואוסטזיין, אז דאס לאנד שטעהט באמת אונטער דער עגיפטישער אויבער־הערשאפט און אז ס׳איז די גלייכסטע זאך זיך ניט איינצורייסען מיט די עגיפטישע הער־

*) זעה אויבען ז. 164.

**) זעה אויבען ז. 163.

די פאר-קעניגליכע צייט

ערשטע אפטיילונג.

ר. קיטעל

די געשיכטע פון דער פאר-קעניגליכער צייט

1.

די לאגע אין אלגעמיין. ישראל׳ס אויפגאבע.

אין דער צייט, וועלכע מיר רופען געוועהנליך די תקופה פון די שופטים, דאס הייסט נאך יהושע׳ס טויט און נאכדעם ווי א דור איז פארגאנגען זינט עס האבען זיך אנגעהויבען די עראבערונגס־מלחמות, האט נאך פאלעסטינא וועניג וואס געהערט צום אידישען פאלק. דאס זעהט מען באשיינפערליך פון דער געשיכטע פון די שופטים, וועלכע קומט נאכהער, און אויך פון דעם וואס מיר ווייסען ווי די עראבערונגען זיינען צוגעגאנגען. פאקטיש האט מען מעהר ניט געהאט ווי א פארשפרעכענדען אנהויב פון דער עראבערונג און באהערשונג פונ׳ם לאנד. אין פארשידענע פונקטען האט מען זיך געהאט פעסט באזעצט און מען איז אהן א ספק געווען אנטשלאסען זיך ניט צו לאזען ארויסשטופען פון די געוואונענע פאזיציעס. דאס איבעריגע אבער איז איבערגעלאזען געווארען פאר דער צוקונפט.

לויט דער דאמאלסטדיגער לאגע איז עס געווען אן ארבייט אויף א לאנגער צייט, אויף יאהרהונדערטער, וועלכע דאס אידישע פאלק האט געהאט דורכצופיהרען, אבער מיט א גוטער האפענונג אויף אן ערפאלגרייכען סוף. דאס זעהען מיר ווען מירווארפען נאר א בליק אויף דער לאגע אין פאלעס־טינא ווי זי ווערט געשילדערט אין ספר שופטים, און וועלכע איז א פארבא־דינג פאר דער געשיכטע פון דער מלוכה. אסך קאן אונז דא העלפען די געשיכטע פון די שכנים־פעלקער, און בפרט די אמארנא־טאוולען. די פאר־העלטענישען אין פאלעסטינא, ווי זיי ווערען געשילדערט אין יענע טאוולען.

בען גוט פארשטאנען די קונסט פון בויען פעסטונגען. די אויסגראבונגען אין פאלעסטינא פון די לעצטע יאהרען באשטעטיגען דאס. ישראל האט געהאט צו שטעלען אנטקעגען זיינע געגנער ווייניג מלחמה־קונסט, דער־פאר אבער דעם אומגעבראכענעם כוח פון א יונגען נאטור־פאלק און די הארטנעקיגקייט פון דעם פרישען, פאר׳עקשנ׳טען זוהן פון מדבר.

וואס די אידען האבען ביז איצט געהאט דערגרייכט, לאזט זיך באשטי־מען מעהר נעגאטיוו איידער פאזיטיוו. מיר האבען א פולע ליסט פון די גע־גענדען, וועלכע האבען אין דער ערשטער צייט צו זיי נ י ט געהערט (שופטים א אויך שופטים ג). אויפ׳ן ערשטען פלאץ קומען די באפעס־טיגטע שטעדט פון די פלשתים און פון די פעניקיער ביים ברעג ים. אויף די פעניקישע שטעדט האבען די אידען, ווי ווייט ס׳איז אונז באקאנט, בכלל קיינמאל ניט געוואגט צו מאכען אן אטאקע: די שטעדט פון די פלשתים, כאטש די אידען האבען אטאקירט איינצעלנע פון זיי, זיינען אויף יעדען פאל ניט עראבערט געווארען. דערזעלביגער שיקזאל טרעפט די אידען אויך בנוגע צו די באפעסטיגטע שטעדט אין אינערליכען לאנד. אויב די שטעדט ביים ברעג ים דינען פעסט־צו־האלטען דעם ברעג פון מיטעללענדישען ים אין די הענט פון די ביז איצטיגע באלעבאטים פון לאנד, האבען די שטעדט פון דער אינערליכער פאלעסטינא די אויפגאבע צו זיכערען פאר זיי דעם וויכ־טיגסטען האנדעלס־מארשרוט און דעם טאל פון אינערליכען לאנד, וואס איז דער רייכסטער אין תבואה, דעם טאל פון ק י ש ו ן. יענער מארשרוט ציהט זיך דורך אט דעם טאל, און אין איהם ליגט א צאהל פון פארלויפיג ניט איינגענומענע פעסטונגען, וועלכע נעמען ארום דעם טאל ווי מיט אן אייזערנעם גארטעל: דאס זיינען: תענך, מגידו, בית־שאן (שופטים א 27). דערצו נאך האט דער ווייטער טאל געגעבען די כנענים די פולע מעגליכקייט זיך צוזושפרייטען מיט זייערע רייטוועגען, אזוי אז די כנענים זיינען פאר־לויפיג געבליבען די אומבאשטריטענע הארען פון דעם גאנצען עמק יזרעאל.

די אידישע לאגע איז נאך מעהר אין געפאהר דורך דעם וואס דער טאל שיידט אפ די בערג פון אפרים און די הויפט־שבטים פון דעם מיטעלען לאנד פון די שבטים אשר, נפתלי, זבולון, יששכר, וועלכע האבען זיך באזעצט ווייטער אין צפון. אויך אט די צפון־שבטים זיינען נאך ניט די פולע באלע־באטים פון יענע צפונ׳דיגע געגענדען ביים שיפוע פון לבנון און פון חרמון. זיי זיינען דארטען שותפים מיט די פעניקיער, מיט די איבעריגע כנענים און מיט די חתים (שופטים א 30—ג 3).

פונקט ווי די הויפט־שבטים פון צענטראלען טייל פון לאנד זיינען אפ־

באציהען זיך אפילו אויף א פיעל פריהעריגער צייט, אויף דער צייט פונ׳ם סוף פון 15. יאהרהונדערט (פאר דער קריסטליכער ערא). אבער אין אסך וויכטיגע פונקטען לאזען זיך יענע שילדערונגען אנווענדען אויך אויף דער צייט, ביי וועלכער מיר שטעהען איצט. מ׳דארף אבער ניט פארגעסען, אז די עגיפּטישע אויבער־הערשאפט, אונטער וועלכער גאנץ סיריען איז דאמאלסט אומבאשטריטען געשטאנען, האט איצט, מיט דער אויפוואכונג פון דער מלוכה פון די פרעה׳ס, אויפגעהערט צו האבען עפּעס א באטרעף. אין דער גאנצער צייט פון די אידישע עראבערונגס־מלחמות באמערקען מיר נים אין אונזערע דאקומענטען קיין סימן פון עגיפּטישער הערשאפט איבער פאלעסטינא. ס׳איז קענטיג אפילו קיין ערינערונג נים געבליבען פון איהר.

די כ נ ע נ י ם בילדען פון די אלטע צייטען אן א רייה פון קליינע מלוכה׳לעך. עס ווייזט אויס, אז אין דעם דאזיגען צווייג פון דער סעמיטישער ראסע איז עפּעס ווי געלעגען אין בלוט א געוויסע נייגונג צו אפּזונדערונג. אין געוועהנליכע צייטען האבען זיי קענטיג ניט געהאט קיין בונד פון מלוכות און שטעדט, נאר האבען געלעבט אין שטאדט־מלוכות אדער שטאדט־רעפּובליקען, וועלכע זיינען געווען אפּגעזונדערט איינע פון די אנדערע און האבען כסדר זיך ארומגעריסען צווישען זיך. נאר אין באזונדערע פאלען פאראייניגען זיי זיך, און דארטען וואו דאס גיט זיך זיי איין, ווערען זיי א סכנה פאר די אידען.

די כנענים זיינען שוין לאנג אריבערגעגאנגען צו ערד־ארבייט און אין א גרויסער מאס צו א שטאדטישען לעבען. די ערד באארבייטען זיי אין די פרוכטבארע טאלען און אויף די פעלדער פון די נידערונגען; דורך זייערע שטעדט ציהען זיך די וויכטיגסטע האנדעלס־וועגען. זיי האבען שוין אויך דערגרייכט א פארהעלטענישמעסיג הויכע ציוויליזאציע; אבער אין זייערע שטעדט הערשט שוין אויך א שפע און מיט איהר צוזאמען אויך צעלאזענקייט*).

אין מלחמה־פיהרונג זיינען זיי העכער אנטוויקעלט איידער די, ביז דעמאלט נאמאדישע, אידען. זייערע אייזערנע רייטוועגען („רכב ברזל״) ווערען פון די אידען דערמאנט מיט א גרויל. אויך זייערע שטעדט מיט פעסטע מויערן, וועלכע ווערען דערמאנט אין תנ״ך,**) זיינען א ראיה, אז זיי האב־

*) פארגלייך די שילדערונגען אין בראשית י״ח.

**) במדבר י״ג 28; יהושע י. באזונדערס האבען די אויסגראבונגען אין גזר, תענך און מגידו עס גוי באלויכטען.

ווילדע אכזריות פון אזא פארניכטונגס־קריג זאל ניט ווירקען אויף אונזער געפיהל, שטעהט אבער אזא קריג מיט זיין רעליגיעז־באגרינדעטער שטרענג־קייט און מיט זיין אפזאגען זיך פון יעדען געווינס און נוצען פיעל העכער איידער א מלחמה צוליב רויב. ניט אומעטום אבער ווערט די אויסראטונג גרינטליך דורכגעפיהרט. אפט ווערען די באזיגטע בלויז פארשקלאפט, און מען מאכט אפילו אויך א פרידליכע פאראייניגונג און מען איז זיך זאגאר מתחתן איינע מיט די אנדערע. דאס פארהעלטעניש איז מן הסתם געווען אזא, אז וואו די מיטלען און די כוחות האבען געקלעקט, זיינען די באצוואונ־גענע פיינד אויסגעראט געווארען „מיט'ן שארף פון שווערד". ווער עס וויל זיך ראטעווען, דער מוז אנטלויפען. ניט זעלטען אבער איז די אונטערסטע שורה, אז קיינער פון דיביידע צדדים האט ניט געהאט די אויבער־האנט, נאר זיי האבען ביידע געהאלטען גלייך די וואגשאל. אין אזעלכענע פאלען האט מען געמוזט זעהן זיך צו פארטראגען. ביידע צדדים האבען געוואוינט איינער נעבען דעם אנדערען, ביז איין צד האט מיט דער צייט באקומען די אויבער־האנט, און באלד ווי ער האט אין זיך געפיהלט דעם כוח דערצו, האט ער דעם אנדערען צד ארויסגעשטופט אדער אונטעריאכט. אט דער פראצעס ווערט געשילדערט אין תנ"ך מיט די ווערטער: „און ס'איז געווען אז ישראל איז שטארק געווארען האט ער דעם כנעני געמאכט צינזבאר" (שופטים א 28). דאסזעלביגע האבען אבער אויך אין מאנכע געגענדען די כנענים געקאנט טאן צו די אידען. אזוי ווי מ'האט אפט שוין געזעהן אין אנהויב, אז ס'איז ניטא קיין אויסוועג, האט מען דערפאר שוין גאנץ פריה געשלאסען א פרידליכען אפמאך. אויך די כנענים, קאן זיין, האבען איינגעזעהן, אז דער בעסטער אופן ווי אזוי פטור צו ווערען פון דער סכנה פון די אומגעבעטענע געסט איז זיי אפצוטרעטען א שטיק לאנד, באזונדערס אין די בערג. אבער אויך אין די טאלען און אין די שטעדט האבען אידישע ישובים זיך געקאנט גרינדען נעבען די אלט־איינגעזעסענע. כאראקטעריסטיש פאר דעם זיינען די פארהעלטע־נישען איז שכם פון יענער צייט*). דער פועל יוצא פון פרידליכען צוזא־לעבען איז געווען, אז מ'האט זיך איינע מיט די אנדערע מתחתן געווען און זיך ביסלעכווייז פארמישט**). די שפעטערדיגע היסטאריקער פון תנ"ך פארדאמען דערפאר גראד אט די אויפפיהרונג; ווארים פאר דער אידישער רעליגיאן ווי פאר דער אידישער אומה איז דערין געלעגען א גרויסע סכנה.

---

*) שופטים ט. פארגלייך בראשית ל"ד.

**) שופטים ג 6. פארגלייך בראשית ל"ד, 9, 21.

געשניטענע פון זייערע ברודער־שבטים אויף דער צפון־זייט, אזוי זיינען זיי עס אויך, און נאך א גרעסערער מאס, אויף דער דרום־זייט. אויך דא איז די כנעני'שע געגענד טיף אריינגעשניטען אין דער אידישער. די שטעדט ש ע ל ב י ם, א י ל ו ן, ג ז ר, ה ר ־ ח ר ס, י ב ו ס, צו וועלכע עס געהערט נאך, לויט יהושע ט, גבעון מיט דער געגענד ארום, באצייכענען די ליניע (שופטים א 35, יהושע י"ט 41). די פעסטונג יבוס, וועלכע מ'האט געהאלטען פאר אוממעגליך איינצונעמען, און פיליכט געוועזן דער מיטעלפונקט פון אט דער גרופע פון שטעדט. יהודה און שמעון זיינען דורך דעם כמעט לגמרי אפגעשניטען פון די איבעריגע שבטים. זיי פיהרען א באזונדער לעבען; און מחמת ביי זיי איז, ווי עס ווייזט אויס, גאר ניט פאראן קיין נייגונג זיך צו באטייליגען אינ'ם לעבען פון די איבעריגע שבטים, זיינען זיי דעריבער אזוי גוט ווי פארלארען פאר דער נעכסטער צייט פון דער אידישער געשיכטע.

מ'זעהט: כאטש עפעס וואס איז געטאן געווארען אין אנהויב פון דער שופטים־צייט אריינצוקריגען דאס לאנד אין אידישע הענט, איז אבער נאך אסך איבערגעלאזען געווארען פאר די קומענדיגע דורות. אין אידישע הענט איז, אויסער די צוערשט ערא͏בערטע געגענדען אין מזרח־זייט פון ירדן, דער דרום־טייל פון דעם ירדן־טאל און די וואלדיגע בערג־לאנדשאפטען פון צענטראלען טייל פון לאנד ביז צום זוים פונ'ם פלאכלאנד ביים ברעג ים אין מערב; דערצו געהערט נאך צו די אידען אין צפון־ און אין דרום־זייט פון יענע צוויי כנעני'שע שטעדט־גורטען ביים קישון און ביי יבום צו שמאלע פאסען לאנד — דארטען ביז אין די געגענדען פון מי־מרום, דא ביז אין מדבר אריין. אלס וויכטיגע פונקטען פון די אידען ווערען אנגערופען די שטעדט יריחו,עי, בית־אל, חברון — ווייניג גענוג פאר די אויפגאבען פון דער נעכסטער צוקונפט.

די אויפפיהרונג און די האלטונג פון די אידען אין די געגענדען, וואו עס האט זיך זיי איינגעגעבען צו ווערען די באלעבאטים, איז גאנצען אדער צום טייל, איז לויט דער נאטור פון דער זאך געוועזן א פארשידענארטיגע. ניט זעלטען איז, ווי עס ווייזט אויס, די עלטערע באפעלקערונג לגמרי אויסגעראט געווארען*). די רעליגיאן איז דאמאלסט ניט געוועזן קיין שטערונג דערצו, נאר האט נאך, אדרבה, באפוילען אזוי צו האנדלען. ווי אפשטויסענד די

*) דאס העברעאישע ווארט פאר דעם איז „חרם". זעה, למשל, שופטים א, 17, 25; יהושע י"ט 47; שופטים י"ח 27, 28.

רויבען. נאר זעלטענער, א שטייגער ווען די נויט איז גאנץ גרויס, אדער ווען דער פיהרער דערוועקט דעם געפיהל פון צוזאמענגעהעריגקייט אין זיין אייגענער געגענד און ביי די שכנות׳ע שבטים, פאלגען אויך אנדערע שבטים דעם רוף פון דעם איינעם, און דאס פאלק נעמט זיך צום שותפות׳ען קאמף. אבער דאס קומט נאר פאר אלס אן אויסנאם און צייטווייליג, ניט אבער אלס א דויערענדער צושטאנד. אם שענסטען איז דאס פארגעקומען אונטער דבורה׳ן.

וואס פאר אן אויפגאבע עס האט געווארט אויף די אידישע שבטים אין דער נעכסטער צייט, לאזט זיך לייכט באשטימען פון דעם וואס מיר האבען דא געזאגט. די ערשטע און וויכטיגסטע אויפגאבע איז געווען צו פארבלייבען אויף שטענדיג אין די געגענדען, אין יועלכע די אידען האבען זיך פעסט באזעצט. דאס אליין איז אפט געווען ניט קיין לייכטע שטיק ארבייט צוליב די פיעל פיינד, וואס האבען זיך כסדר געשטופט פון פארשידענע זייטען און האבען פאקטיש דא און דארטען צעדריקט די אידען. די צווייטע אויפגאבע איז געווען צו שטיצען די שוין געוואונענע פאזיציעס דערמיט וואס מ׳האט געשטרעבט איינצודרינגען דארטען, וואו עס האט זיך די אידען נאך ניט איינגעגעבען זיך צו באזעצען. די דאזיגע שטרעבונג האט גלייכצייטיג זיך צוזאמענגעטראפען מיט דעם באדערפעניש זיך ווייטער אויסצושפרייטען אין לאנד. אזוי ווי צו די פעניקישע, און שפעטער צו די פלשתי׳שע, שטעדט פון ים־ברעג איז געווען אין גאנצען אדער צום טייל ניט מעגליך צו דערגרייכען, האט דער ציל פון אידישען וואונש געמוזט מיט דער צייט ווערען דאס גאנצע אינערליכע לאנד פון דעם שיפוע פון לבנון ביז צו יהודה אין דרום. די באפעסטיגטע כנעני׳שע שטעדט אין מיטען פון דער אידישער טעריטאריע האבען געמוזט זיין פאר די אידען ווי א טשוואק אין זייט. די פרוכטבארע טאלען, וועלכע זיינען ביי פרעמדע אין די הענט, זיינען פאר זיי געווען געגליכען צו א דארן אין אויג. די ווענט וואס האבען פאנאנדערגעריסען די שבטים און שבטים־גרופעס איינע פון די אנדערע האבען געמוזט דורכגעבראכען ווערען און די שבטים האבען געמוזט שטרעבען צו באקומען א מעגליכקייט זיך צו פאראייניגען, לכל הפחות פאר באשטימטע צוועקען. אבער נאך א וויכטיגערע אויפגאבע האבען די אידען געהאט, אז אין די קריגערישע און פרידליכע פארהעלטענישען מיט די עלטערע איינוואוינער זאל דאס פאלק ישראל און זיין רעליגיעזע אייגענארטיגקייט ניט געשעדיגט ווערען. אט די אויפגאבע איז געווען אהן אן ערך שווערער צו דערפילען איידער דאס לאנגזאמע איינלעבען זיך אין לאנד.

אויסער אין שכם און אויך אין יבוס, האט אזא פארהעלטעניש זיך אויסגע־בילדעט, ווי עס ווייזט אויס, באזונדערס ביי די צפון־שבטים, וועלכע האבען געוואוינט אינ׳ם הינטערלאנד פון די פעניקישע הויפטשטעדט. אט דא האַ־בען אהן א ספק זיך באלד אנטוויקעלט לעבהאפטע באציהונגען אין האנדעל און דורך דעם האנדעל — א פרידליך צוזאמענלעבען.

די גאנצע עפאכע צווישען יהושע׳ס טויט און דעם אויפקומען פון דער מלוכה אונטער שאול׳ן באצייכענען מיר מיט א סקארבאווען באגריף אלס „די צייט פון די שופטים“. צי אונזערע דאקומענטען איז תנ״ך אין זייער ערשטען נוסח האבען שוין באנוצט דעם נאמען פאר די פיהרער פון דער דאַ־זיגער אידישער העלדען־צייט, דאס בלייבט א פראגע*). אויף יעדען פאל אבער איז קלאר, אז ערשט שפעטערע איבערשרייבער פון „נביאים ראשונים“ פארבינדען מיט די „שופטים“ דעם געדאנק וועגען מענער, וועלכע האבען אלס כלל געהערשט איבער גאנץ ישראל א לענגערע צייט. די דאזיגע פארשטעלונג וועגען די שופטים, אזוי ווי זיי וואלטען — אלס פארגענגער פון די מלכים — געווען הערשער איבער גאנץ ישראל ווי לאנג זיי האבען גע־לעבט, איז לגמרי פרעמד דער עלטערער טראדיציע פון תנ״ך: פונקט ווי ס׳איז איהר פרעמד די אנדערע פארשטעלונג, וועלכע איז פארבונדען מיט דער ערשטער, אז די שופטים זיינען כלומר׳שט געגאנגען אין א רייהע איינער נאך דעם אנדערען, זיך אנהייבענדיג מיט עתניאל און אהוד און זיך ענדי־גענדיג מיט עלי און שמואל, אזוי אז דער שופט וואס שטעהט פריהער אין דער רייהע האט איבערגעגעבען זיין נאכפאלגער די ממשלה איבער ישראל.— באמת אבער זיינען די געשטאלטען פון דער שופטים־צייט גבורים, וועלכע שטעלען זיך בראש פון זייער שבט באלד דא, באלד דארטען, וואו די נויט רופט זיי ארויס און וואו די געפאהר מאכט זיי פאר העלדען. דער שבט און די משפחה געהען מעהרסטענס פאר זיך אליין זייער אייגענעם וועג, זיינענדיג צופרידען זיך אליין אפצוואוועהרען פון די פיינד: און יענע שופטים זיינען געוועהנליך ניט אנדערש ווי פירשטען פון געוויסע געגענדען, הויפטער פון שבטים — מעהרסטענס פון אדעליגער אפשטאמונג — וועלכע רופען צוזאַ־מען אלע מלחמה־לייט פונ׳ם שבט און מיט זיי שטעלען זיי זיך אנטקעגען דעם פיינד, וואס האט זיך ארייגעריסען אין לאנד צו פיהרען קריגערייען און צו

---

*) פוליויכבט האט אין „קצין“ (שופטים י״א 6) זיך נאָך דערהאלטען א ביי־שפיל פון דער עלטערער באצייכענונג. אויך „ראש“ קומט איינמאָל פאר (שופטים ח 11).

פון א קאמף פאר גרויסע אויפגאבן". די דאזיגע אויפגאבן האבן נאר איינ־צעלנע געפיהלט, און אויך זיי זיינען ניט געווען גרויס גענוג פאר דעם. אבער פארלויפיג איז גענוג געווען דער געפיהל פאר אזוינע אויפגאבן. נאך א רייה פון ניט געלונגענע אנהויבען, נאך אסך בלאנדזשענישען אויפ'ן פאליטי־שען און רעליגיעזען געביט האט א פאלק מיט אזא'ן אריגינעלער קראפט און אזא הויכער באשטימונג זיך סוף־כל־סוף געמוזט דורכשלאגען צו זיין גרויסען ציל.

2.

די שבטים פון ישראל.

מערענפטאה'ס אויפשריפט. דבורה'ס ליד. יעקב'ס ברכה.

כדי צו באקומען א ריכטיגען אורטייל וועגען די פארהעלטענישען פון די אידיישע שבטים אין יענער צייט, מוזען מיר אויף א ווייל געהן צוריק צו דער עלטסטער ידיעה וועגען ישראל וואס מיר האבן אויסער דעם תנ"ך. דאס איז די זינט 1896 באקאנט געווארענע אויפשריפט פון מערענטפטאה — רעמסס דעם צווייטען'ס זוהן. זי שטאמט פון דער צייט ארום 1230 און מיר דערוויסען זיך פון איהר, אז שוין דאמאלסט איז ישראל געווען אין כנען. וועגען דעם ווי לאנג זיי זיינען שוין דא געזעסען, איז ניט דא דער ארט זיך ארייננצולאזען באריכות. זיי ווערען דערמאנט נעבען די כנענים, די חורים און די איינוואוינער פונ'ם פלאכלאנד ביים ברעג ים אלס עגיפטישע אונטער־טאנען פון דרום־סיריען. זיי ערשיינען דא אלס א פאלק אדער א שבט פון לפי ערך א קליינער באדייטונג. פון דעם אומשטאנד וואס זיי ווערען דאר־טען באצייכענט אלס שבט,*) ווילען מאנכע דרינגען, אז זיי האבען נאך ניט געהאט דערגרייכט די מדרגה פון פולער באזעסענקייט: זיי זיינען נאך, הייסט עס, באשטאנען, ניט פון פויערים, נאר פון וואנדערענדיגע פאסטוכער. לויט דעם אויסטייטש האבן זיי דעמאלט נאר וואס געהאלטען אין אריבערגעהן צו א באזעסענעם לעבען. לויט דער דאזיגער באשרייבונג וואלט מען זיך באַ־

*) דאס שליסט לחלוטין ניט אויס, אז נאהנט צו דעם דאזיגען שבט זיינען געשטאנען נאך אנדערע ברודער־שבטים, וועלכע ווערען אין דער אויפשריפט ניט דערמאנט.

די אידען האבען געהאט אסך מניעות אויף זייער וועג צו די דאזיגע איינגאבען. ס'איז דעריבער גאנץ פארשטענדליך פארוואס ס'איז פארלויפיג געבליבען בלויז ביי די פראבעס די אויפגאבען צו לייזען, און וואס אין פאר־לויף פון א לענגערער צייט האט זיך די אידען איינגעגעבען זיי צו לייזען בלויז צום טייל. צוויי מעכטיגע און געפעהרליכע פיינד פון יעדער נארמא־לער אנטוויקלונג פון א קיבוץ זיינען אויך די אידען געשטאנען אין וועג ביי יעדען טריט: אינערליכע צעריסענקייט און אטאקעס פון דרויסען. ביידע געהען, ווי אומעטום אויך דא, האנט אין האנט. די אינערליכע רייסערייען צווישען די שבטים און די שטרעבונג זיך צו צעשפליטערען אין באזונדערע אינטערעסען זיינען א גוטע אורזאך און שטיצע פאר פיינדליכע אטאקעס. די אידען ווייזען זיך ארום אויך דעריין אלס קרובים פון די כנענים. דעריבער האט סוף כל סוף נעקאנט בלייבען פאר די אידישע שבטים נאר איין מי־טעל ווי צו ווערען אומבאגרעניצט אינ'ם לאנד און אין דייער אנטוויקלונג פון זייער נאציאנאלער אייגענארטיגקייט. איינצעלנע גבורים, וועלכע טרעטען אויף דא און דארטען, האבען מעהר נים גע־קאנט צופרידענשטעלען. זיי האבען געקאנט ברייננען צייט־ווייליגע הילף, אבער זיי האבען נים געקאנט האלטען דאס געוואו־נענע. עס האט געמוזט קומען צו א פאראייניגונג פון די שבטים דורך א שטארקען צענטראלען כוח. דערמיט ערשט האט געקאנט דערגרייכט ווע־רען משה'ס צואה צו זיין פאלק, די פאליטישע, אזוי גוט ווי די רעליגיעזע. ווארים נאר ערשט האט געקאנט דערפילט ווערען דער געדאנק, וועלכען ער האט אריינגעלעגט אין די שבטים פון ישראל, וועגען א נאציאנאלער אייגענ־ארטיגקייט און א זעלבשטענדיגער פאלקס־אינדיווידואליטעט. און נאר ערשט האט צו דער איינהייט פון פאלק געקאנט צוקומען איהר דערגענצונג און איהר אונטערשטיצונג: די איינהייט פון גאט. ווארים די נשמה פון אן אייגענארטיגער נאציאן, און נאך מעהר פון דער אידישער נאציאן, איז איהר רעליגיאן, איהר גאט.

אט אזוי האט אין מיטען פון דער צעריסענקייט און פון דער קנאה־שנאה אלעס דאך געשטרעבט נאך איינהייט. און ווער ס'איז בכלל אין דער דאזיגער צייט געשטאנען נאהענט צו דער אידישער פאלקס־נשמה, האט גע־מוזט שפירען אט דעם הייסען פארלאנג. פאקטיש איז דאס וואס מיר רופען די צייט פון די שופטים — א פעריאדע פון סתירות, פון עלעמענטען וואס קעמפען איינע געגען די אנדערע. אויך די ווייניגע שטיקלעך ידיעות, וואס זיינען אונז געבליבען, לאזען קלאר דערקענען, אז מיר שטעהען אין א צייט

פאל וואלטען מיר דארפען אננעמען, אז דער שפרוך שטאמט נאך פון שאול׳ס צייט.

דורך די איבעריגע שפרוכען, אויף ווי ווייט מיר קענען פעסטשטעלען די צייט פון ווען זיי שטאמען, ווערען מיר צום טייל אריינגעפיהרט אין נאך א העכערען אלטערטום. פון בנימין׳ען ווערט קיין אנדער זאך ניט געזאגט אחוץ אז ער איז א פארצוקענדער וואלף, און דאך ווערט ער אלס פארצוקענדער וואלף אפילו ניט געטאדעלט אדער נעשראקען מיט א שטראף פון גאט, נאר, אדרבה, ער ווערט נאך דערפאר געלויבט. דאס איז א ראיה, אז דער דיכטער ווייסט ניט פון שאול׳ס מלוכה און ניט פון איהר אונטערגאנג. דער שפרוך שטאמט אלזא נאך פון פאר שאול׳ס צייט. לוי, פארקעהרט, ווערט געטאדעלט, ניט דערמאנענדיג קיין ווארט וועגען זיין גייסטליכען אמט אלס פריסטער־שבט. דער אומשטאנד קאן נאר אזוי אויסגעטייטשט ווערען, אז לוי איז נאך דאמאלסט ניט געווען קיין פריסטערליכער שבט. און דאך געפינען מיר שוין כהנים פון שבט לוי אין דער געשיכטע פון „פסל מיכה“ (שופטים י״ז), וועלכע איז נעשריבען געווארען נאך אונטער דוד׳ן, אויף קיין פאל ניט לאנג נאך איהם. דער שפרוך געהערט בכן צו דער צייט פון שאול׳ן אדער פון די שופטים און ער שפיגעלט אפ דעם צושטאנד פון לוי פאר דער אנטשטעהונג פון דער דערצעהלונג וועגען „פסל מיכה“, דאס הייסט: פאר דוד׳ס און קענטיג אויך פאר שאול׳ס צייט. -- אויפ׳ן זעלביגען אופן וועט מען מוזען געבען אן עהנליכע דערקלערונג אויך פאר יוסף׳ן, גאנץ גלייך צי דער שפרוך וועגען יוסף׳ן (אין יעקב׳ס ברכה) איז לכתחילה געווען גאנץ ווי איצט, אדער מ׳האט שפעטער צוגעשטעלט צו איהם הוספות לויט משה׳ס ברכה (דברים ל״ג). מאנכע פארשער נעמען אן, אז אט די כלומר׳שט צוגעשטעלטע הוספות שטאמען פון דער צייט פון ירבעם פון יואש. אין דעם פאל איז כאראקטעריסטיש די באצאנונג פון די „פיילען־שיסער“ (בעלי חצים). נאטירליך זיינען געווען אזוינע אין אלע צייטען, אבער צו זאגען, אז דאס שטאמט פון דער צייט פון ירבעם בן יואש שיקט זיך לחלוטין ניט. בפרט נאך אויב אונטער די „פיילען־שיסער“ זיינען געמיינט די אראמעער, דאן וואלטען באדארפט דערמאנט ווערען אויף דער זייט פון יוסף׳ס פיינד נאך אנדערע מינים כלי־זין. אבער אויב אונזער אויסטייטשונג איז ריכטיג, דאן רעדט דער שפרוך ניט וועגען די מלחמות פון ירבעם בן יואש, נאר וועגען די מלחמות פון אפרים און מנשה אין דער פארקעניגליכער צייט, באזונדערס אונטער גדעון׳ען.

מיר האבען בכן א רעכט צו געברויכען די יידיש דאקומענטען, וועלכע

דארפט פארשטעלען, אז זיי זיינען געזעסען אין מזרח־זייט פון דעם ים־ברעג און אין דרום־זייט פון לבנון. אט דאס אלץ שטימט אין די הויפט־שטריכען מיט דעם בילד וואס דער ערשטער קאפיטעל פון שופטים שילדערט אונז וועגען די פארהעלטעניסען אין דער ערשטער צייט. דאס לאנד, באַזונדערס די שטעדט, זיינען נאך דאס רוב אין די הענט פון די אלטע הארען; נאר דא און דארטען האט זיך ישראל איינגעפונדעוועט אויף די בערג.

אין מערענפטאה׳ס אויפשריפט — אין פאל אויב די אויסטייטשונג איז ריכטיג — ווערט ישראל בכן נאך דערמאנט נאר אלס א שבט. נאר וועניגע דורות נאך מערענפטאה האבען מיר אבער שוין דבורה׳ס ליד („ותשר דבורה"), וואס טראגט אויף זיך אלע סימנים פון א זיכערען דאקומענט. אין דעם דאזיגען ליד טרעט אויף ישראל נאר אלס אידעאלע איינהייט. ער איז שוין פאנאנדערגעטיילט אין א גרעסערער צאהל פון איינהייטען, וועלכע בלויז די נויט פון דעם מאמענט האט געקאנט צוזאמענצווינגען אויף א ווייל צו א שותפות׳ער האנדלונג. אויב די אויפצעהלונג אין דבורה׳ס ליד איז א פולשטענדיגע — און וואס ס׳איז ניטא קיין גרונט צו צווייפלען — זיינען דאמאלסט געווען צעהן אידישע שבטים.

לאמיר אננעמען, אז דבורה׳ס ליד שטאמט פון בערך 1150; דאן פיהרט אונז א צווייטער וויכטיגער דאקומענט, וועלכער געהערט בעיקר צום סוף פון דערזעלביגער פעריאדע, ווידער אריין עטליכע דורות טיפער. דאס איז יעקב׳ס ברכה אין בראשית מ"ט. דאס ליד איז איצט אן איינהייטליכע זאך און עס האט פיליכט דורכגעמאכט א לייכטע רעדאקציע אום צו ווערען איין שטיק. לכתחילה אבער איז עס באשטאנען פון שפרוכען, וועלכע זיינען געשאפען געווארען ביי איינצעלנע שבטים און האבען געשילדערט זייער איי־גענארטיגקייט, זייערע האפענונגען און וואונשען. דער שפרוך וועגען יהודה שטאמט, ווי מ׳קאן באשיינפערליך זעהן, פון דוד׳ס צייט, ווען דוד איז נאר וואס געווארען קעניג, און יהודה׳ס אויפטריט אין א הערשענדער שטעלונג איז נאך געווען ניי און האט נאך ארויסגערופען אלעמענס אויפמערקזאמקייט; עס קאן אויך גריילער זיין, אז אט דער שפרוך איז געשאפען געווארען נאך איידער דוד טרעט אויף אלס קעניג און ער האט געהערט צו יענע גאט׳ס־שפרוכען, וועלכע ווערען דערמאנט פיעלמאל אין דער צייט פון דעם שטרייט צווישען שאול און דוד*) און וועלכע זיינען קענטיג געווען באַשטימט צוצוגרייטען דעם וועג צום טראן פאר דעם ליבלינג פון פאלק. אין דעם

*) לכשל, שמואל א, כ"ה 30; שמואל ב, ה 2.

דאָן אויף די בערג פון אפרים. דאָס איז אין איינקלאַנג מיט שופטים א, וואו עס הייסט, אז „דאָס הויז פון יוסף" האָט איינגענומען די געגענד פון בית־אל (פסוק 22) און האָט שפּעטער זיך באַזעצט אין ב י ת ־ ש מ ש*) און א י ל ו ן: און ווייטער אז מנשה האָט ניט געקאָנט איינגענומען די פעס־טונגען פון עמק־יזרעאל ביז בית־שאן פון איין זייט און די ביים ברעג ים אין דרום־זייט פון כרמל; און אז אפרים האָט ניט געקאָנט איינגענומען ג ז ר ביים ראַנד פון׳ם דרום־טייל פון ים־ברעג ביי יפו (שופטים א 27 און ווייטער). אט די אלע געגענדען האָט מען געמוזט עראָבערען, אדער — וואו זייער עראָבערונג האָט זיך אין אָנהויב ניט איינגעגעבען — זיי כסדר אטאַקירען. דערצו נאָך האָט מען געמוזט צוריקשטויסען אָנפאַלען פון דרויסען ווי אונטער דבורה׳ן און גדעון׳ען, און מ׳האָט געמוזט דורכקעמפען אזוינע שטרייטען ווי פון אבימלך געגען ש כ ם און ת ב ץ. אט דאָס אלץ איז געווען גענוג צו שאַפען וועגען יוסף׳ן דעם שפּרוך:

„און שטאַרק איז געשטאַנען זיין בויגען,
און פלינק די אָרעמס פון זיינע הענט,
דורך דער הילף פון׳ם שטאַרקען פון יעקב,
דורך דעם נאָמען פון ישראל׳ס פאסטוך."
(בראשית מ"ט 24).

ב נ י מ י ן.

אַז יוסף׳ן, באַזונדערס אַז אפרים׳ן, שליסט זיך אָן אין דרום־זייט ב נ י מ י ן — יוסף׳ס אינגערער ברודער. ביי דבורה׳ן ערשיינט ער נאָר האַלב אלס זעלבשטענדיגער שבט, האַלב אלס צוגעהעריג צו אפרים (שופטים ה 14). ער ווערט דעריבער אין שופטים א לגמרי ניט דערמאָנט. אין יעקב׳ס ברכה אבער ווערט ער געלויבט אלס „א פארצוקענדער וואָלף, וועלכער קעהרט זיך צוריק אהיים באַלאַדען מיט רויב" (בראשית מ"ט 27). אריינגע־

וועלכער האָט אָפּגעשפּאָלטען אַ משפחה פון איהם. די דאָזיגע משפחה איז אָבער דאַן געוואָרען מעכטיגער איידער איהר מוטער־שבט און האָט איהם אויפגעזויגען אין זיך. אָט אזוי טרעט דאן אויף מנשה ביי דער זייט פון אפרים. זיכער איז מנשה צום ערשטען מאָל באַוויזען אונטער גדעון׳ען.

*) שופטים א, 35. „הר־חרס", זון־באַרג, איז „בית־שמש".

מיר האבען דא בקיצור באשריבען; דבורה'ס ליד און יעקב'ס ברכה, אלס ראיות פאר די פארהעלטענישען פון די אידישע שבטים אין משך פון אונזער פעריאדע. א וויכטיגע הילף קאן אונז נאך אויסערדעם געבען די צווייטע העלפט פון שופטים א.

יוסף, אפרים, מנשה, מכיר.

אין מיטעלפונקט פון אידישען לעבען שטעהען, לויט אלע ביבלישע קוועלען ,און וואהרשיינליך אין איינקלאנג מיט מערענפטאה'ס אויפשריפט, די בערג פון אפרים. קיין שבט ישראל געפינען מיר דארטען ניט מעהר נאך דעם יאהר 1230, אויך ניט קיין שפור פון א שבט יעקב. מיר טרעפען אבער דארטען אויף זייער פלאץ דעם שבט יוסף, וועמען די געשיכטע פון די אבות באטראכט אלס דעם זוהן פון יעקב־ישראל. אנשטאט יוסף'ן און בעצם גלייכבאדייטענד מיט איהם, ווערט דאן גערעדט פון יוסף'ס זיהן אפרים און מנשה. מיר וועלען בכן מוזעןביידע באצייכענונגען נעמען צוזאמען. ס'איז אבער כדאי צו באמערקען דערביי, אז דבורה'ס ליד וויסט ניט פון קיין יוסף'ן, דערפאר אבער וויסען יא פון איהם יעקב'ס ברכה און שופטים א (אין משה'ס ברכה, דברים ל"ג, ווערען ביידע דערמאנט, אי יוסף און אי אפרים און מנשה). מ'וואלט פיליכט פון דעם נעקאנט קומען צו דעם געדאנק, אז יוסף איז ערשט א שפעטערדיגע צוזאמענפאסונג פון אפרים און מנשה (מכיר). דער בעסטער באווייז אנטקעגען דעם איז אבער דער אומשטאנד וואס אפרים איז לכתחילה גאר ניט קיין נאמען פון א פערזאן אדער פון א משפחה, נאר א נאמען פון א לאנדשאפט (אפרת). עס וועט מילא בכן מוזען בלייבען דערביי, אז „דאס הויז פון יוסף" („בית יוסף"), ווי עס ווערט געזאגט אין תנ"ך, איז דער עלטערער נאמען פון שבט, און אז דער איין שבט האט זיך שוין פריה צעשפאלטען אין צוויי אדער אין מעהר זעלבשטענדיגע אונטער־שבטים.

אין דער צייט פון דבורה'ס ליד איז שוין דורכגעפיהרט די צעשפאלטונג פון יוסף אין אפרים און מכיר. מכיר'ס שטעל פארנעמט שפעטער מנשה*). מיר מוזען זיך פארשטעלען, אז ביידע טיילען פון יוסף וואוינען

*) מכיר איז קענטיג געוועזען א הויפטלינג פון יוסף, וועלכער האט געגרינדעט א שבט וואס איז מיט דער צייט אויפגעגאנגען אין מנשה, פונקט אזוי אין מנשה גופא — ביידע זיינען פערזאנען־נעמען — געוועזען א הויפטלינג פון מכיר

רער צייט. דאס שטימט מיט דער באמערקונג וואס מיר האבען אויבען דער־מאנט, אז עס האט אט דעם שבט געפעהלט די לוסט פון קריג.

גאנץ אנדערש אבער ווערט ער כאראקטעריזירט אין יעקב׳ס ברכה. הגם א קליינער שבט, דאך שאפט ער א משפט, דאס הייסט: ער קעמפט העל־דיש ווי יעדער אנדערער: „ווי א שלאנג אויפ׳ן וועג בייסט ער דאס פערד אין טריט, אז דער רייטער פאלט הינטערווייליכס"*) (בראשית מ"ט 16, 17. פארגלייך דברים ל"ג 22). דאס הייסט, אז כאטש שוואך אין צאהל, ווייסט ער אבער ווי זיך אפצואוועהרען פון זיינע שונאים מיט גבורה, מוט און רמאות. נאטירליך האט דן אין פארשידענע צייטען און אין פארשידענע סיטואציעס געקאנט טאן פארשידענע מעשים.

ז ב ו ל ן, א ש ר, נ פ ת ל י.

נעבען דן ווערען אנגערופען, כמעט אומעטום איינער נאכ׳ן אנדערען: ז ב ו ל ן, א ש ר, נ פ ת ל י אלס די אמת׳ע צפון־שבטים, די אייגענ־טימער פונ׳ם בערגלאנד פון גליל. זבולן וואוינט, לויט יעקב׳ס ברכה, ביים ברעג פון ים. אזוי ווי דער ים־ברעג גופא האט אין קיין צייט ניט געהערט צו די אידען, און דערצו איז אשר געלעגען נעהנטער צום ים איידער זבולן, איז עס דעריבער שווערליך צו נעמען דעם אויסדרוק ווערטליך**). דער שפרוך באציהט זיך נאר אויף דעם געווינס וואס זבולן האט געהאט פון זיין נאהנט־קייט צום פעניקישען ברעג. סוחרים פון דעם דאזיגען שבט האבען, ווייזט אויס, גענומען פריה אן אנטייל אין די האנדעלס־נסיעות פון די פעניקיער (דברים ל"ג 18). אייניגע שטעדט האט אויך דער שבט זבולן געמוזט איבערלאזען ביי די כנענים (שופטים א 30) — לכל הפחות ביז צו דער שלאכט אין דבורה׳ס צייט, אין וועלכער זבולן נעמט א בכבוד׳יגען אנטייל. עס ווייזט אויס, אז זבולן האט נעבען נפתלי זיך אויסגעצייכענט מיט א באזונדערען העלדען־מוט:

> „זבולן־איז א פאלק וואס גיט דעם טויט זיך איבער,
> און נפתלי אויף די הויכען פונ׳ם פעלד."
> (שופטים ה 18).

---

*) אז מ׳מיינט דא דעם דן פון צפון, דאס הייסט: דן נאך זיין וואנדערונג, קאן מען זעהן פון דעם, וואס ער ווערט אוועקגעשטעלט אלס לעצטער צווישען די צפון־שבטים. אויך שופטים א האט די ארדנונג: זבולן, אשר, נפתלי, דן.

**) בראשית מ"ט 13: פארגלייך אבער יהושע י"ט, פון פסוק 10 אן וואו דאס ווערט גענויער אנגעגעבען.

דריקט צווישען יהודה און אפרים, ארומגערינגעלט אין א גרויסער מאס פון כנענים און, לויט דער געשיכטע פון אהוד, צעשפרייט ביז יריחו און גלגל, האט בנימין געהאט גענוג געלעגענהייטען צו מאכען אומזיכער די וויכטיגע וועגען וואס ציהען זיך דורך זיין טעריטאריע און צו באפאלען און צו באַרויבען די יבוסים ביי ירושלים, די כנענים ביי גבעון און גזר און די פלשתים אין טאל.

ד ן.

בנימין'ס נעהנטסטער שכן האט אמאל געמוזט זיין ד ן. לויט שופטים א 34 מוז מען אננעהמען, אז דן האט אמאל געהאט א חלק אין דער לאנדשאפט ביים דרום־שיפוע פון די בערג אפרים און ביים מערב־שיפוע צום טאל צו פון די פלשתים, וואס איז שפעטער צוגערעכענט געווארען א טייל צו אפרים און א טייל צו בנימין. אויך די אלטע דערצעהלונג פון שופטים י"ז. י"ח איז געבויט אויף דעם פאקט. דאס שפיגעלט זיך אויך אפ אין די מעשיות פון שמשון הגבור*). לויט שופטים א האבען די אמורים פארוועהרט די „קינדער פון דן" אראפצושטייגען אין טאל צום ים־ברעג און האבען זיי געדריקט אויפ'ן בארג. זיי האבען זיי אפילו ניט פארגונען די ערטער אויפ'ן מערב־שיפוע ווי: בית־שמש, אילון און שעלבים, וועלכע האבען שפעטער געהערט צו דעם הויז פון יוסף און נאכהער צו יהודה.

דאס ווייזט אונז, אז דן איז געווען א שוואכער און בעצם ווייניג קריגערישער שבט. אויך די מעשיות וועגען שמשון'ען קאנען דאס ניט ענדערען. לויט שופטים י"ח האט דן איבער 600 באוואפענטע לייט. אזוי ווי ער קאן זיך אויף זיין אלטען פלאץ ניט האלטען, וואנדערט ער אוים אין צפון און עראבערט זיך דארטען א געגנער. אט דא, אין נייעם ארט, געפינען מיר איהם אין דבורה'ס ליד און קענטיג אויך אין יעקב'ס ברכה. די לעצטע ביידע דאקומענטען שטעלען ארוים דעם שבט אין א גאנץ פארקעהרטער באלייכטונג. דבורה מאדעלט איהם שטארק ווארום „ער האלט זיך אויף אין דער פרעמד ביי די שיפען" (שופטים ה 17). די נאהנטקייט צום פעניקישען ים־ברעג פארשאפט די קינדער פון דן א לייכטען פארדינסט אלס לאסט־טרעגער און מאטראזען, און זיי פארגעסען דעריבער דעם נאציאנאלען חוב אין א שווע־

---

*) ביי שמשון און אין שופטים י"ח 2, 11 איז עס די געגענד פון צרעה, ניט ווייט פון קרית־יערים, וואס ווייזט אויף דערזעלביגער סביבה.

י ש ש כ ר.

אם ווייניגסטען ווייט האט י ש ש כ ר דערגרייכט אין דעם אמת'ן גליל. זיין געגענד נעמט ארום די מזרח־טיילען פון דעם טאל יזרעאל און אויך דעם דרום־מזרח פון גליל, וואס שליסט זיך אן דעם אן: דאס איז די געגענד פון עין־דור, שונם און ווייטער ביז צו דעם תבור און צו בית־שאן (יהושע י"ט 17). צום באדויערען ווערט ער ניט דערמאנט אין שופטים א און מיר קאנען דערפאר ניט וויסען גענוי, וואס עס האט געהערט צו איהם אין יענער צייט. אין דער צייט, פון וועלכער משה'ס ברכה שטאמט, איז ער געווען איבערגעבען צום האנדעל און האט מיט זיין רוהיגער באזעסענקייט גע־האלפען זבולן'ען אין זיינע האנדעלס־נסיעות (דברים ל"ג 18); ער האט בכן געגוכיען, ווי עס ווייזט אויס, א פולען חלק אין זבולן'ס ריוחים פון מסחר. פון יעקב'ס ברכה ערפאהרען מיר, אז יששכר איז גאנץ פריה געווארען אן אונטערוואָרפענער קנעכט:

„און ער האט געזעהן, אז רוה איז גוט,
און אז דאס לאנד איז ליב,
האט ער געבויגען זיין רוקען פאר לאסטען,
און איז געווארען א צינז־קנעכט".
(בראשית מ"ט 14, 15).

יששכר, וועלכער ווערט דא דערקלערט אין א ווארט־שפיל אלס „מאן פון לוין" (איש שכר), אלס קנעכט, איז אריינגעדרונגען אינ'ם פרוכטבארען טאל פון צפון'דיגען הינטערלאנד. דא אבער, הגם „א שטארק ביינערדיגער אייזעל", האט ער ניט געוואגט אויפצונעמען דעם קאמף געגען די שטארקערע כנעני'שע שטעדט, נאר איז בעסער געבליבען אונטערווארפען אונטער זיי.

א גאנץ אנדער בילד ווייזט אונז אבער דבורה'ס ליד. דא ווערט יששכר דערמאנט מיט באזונדערער אויסצייכענונג אלס דער שבט, וואס זיינע פירש־טען האבען „מיט דבורה'ן" מארשירט צו דער שלאכט (שופטים ה 15). דא־דורך ווערט אונז מיט איינמאל די גאנצע סיטואציע קלאר, און מיר קריגען א נייע ראיה, אז איינצעלנע שפרוכען פון יעקב'ס ברכה זיינען זעהר אלט. וואס עס האט זיך איינגעגעבען די כנענים מיט יששכר'ן, האבען זיי געזוכט צו מאכען אלס כלל: גאנץ ישראל זאל צו זיי אונטערטעניג ווערען. אונטער

אויך אין אנדערע שטעלען ווערט נ פ ת ל י אנגערופען אין א נאהנ־טען צוזאמענהאנג מיט זבולן. איהם, נפתלי'ן, געהערט גליל אין מערב־זייט פון ים־כנרת. לויט שופטים א (פסוק 33) מוז ער איבערלאזען די כנענים צוויי הייליגטימער פון גליל: ב י ת ־ ש מ ש און ב י ת ־ ע נ ת: פי־ לייכט האט ער זיי באקומען אלס פרייז פאר זיין גבורה אונטער דבורה'ן. וואס פאר א לויב עס ווערט איהם געגעבען אין יעקב'ס ברכה, איז שווער צו זאגען, מחמת דער טעקסט איז דארטען ניט זיכער.

דער דריטער פון די גליל־שבטים איז א ש ר. עס ווייזט אבער אויס, אז ער האט זיך אויסגעשפרייט ביז טיף אריין אין דעם אינטערסטען קישון־טאל, און ביי געלעגענהייטען, ווענינסטענס צום צוועק פון פיש־פאנג, האט ער זיך צוגעשטופט אזש צו דעם ים־אויסגוס פון עכו. דבורה קלאגט איהם אן, אז ער ליגט רוהיג ביים ברעג פון ים און ביי זיינע אויסגוסען. ער איז פילייכט געווען איינגעשראקען דורך סיסרא'ן, וועמעס הויפטשטאדט איז, בדרך השערה, געלעגען אין זיין טעריטאריע. אויך די געגענד פון כרמל און דאס גאנצע הינטערלאנד פון פעניקישען ברעג ווערט, ווייזט אויס, צוגערע־כענט צו אשר'ן. אז ער מוז איבערלאזען ביי די כנענים די האפען־שטעדט גופא, באזונדערס עכו, צידון און אכזיב, וועלכע ליגען צווישען ביידען, און אויך אפיק אין דרום־זייט פון כרמל, דאס זאגט אונז אויסדריקליך שופטים א (פסוק 31). אבער אהן דער געוועהנליכער באמערקונג, אז דאס דאזיגע פארהעלטניש איז געווען בלויז צייטווייליג. אשר איז דערמיט דער נעהנסט־טער שכן פון די פעניקיער. דורך זיין טעריטאריע געהט דער האנדעל פון און נאך די פעניקישע שטעדט און האפענס.

מ'קאן לייכט זעהן, אז אשר האט געלעבט אין שפע און רייכקייט, מחמת זיין באדען אין גליל איז געווען זעהר פרוכטבאר, באזונדערס אין דעם טאל פון קישון, און דורך זיין טעריטאריע האבען זיך געצויגען די וויכטיגע האנ־דעלס־מארשרוטען פון אינערליכען לאנד צו די פעניקישע האפענס און שטעדט. ער איז אויך רייך געווען אין לאנדווירטשאפט, אין עקספארט פון אויל און תבואה ווי אויך אין פיש־פאנג און אין האנדעל. שוין יעקב'ס ברכה זאגט דעריבער, אז ער לעבט אין עשירות און אז ער שטעלט צו קעניגליכע שפייזען (פאר די הויפען פון די פעניקישע שטאדט־מלכים און אויך פאר די כנעני'שע מלכים פון די שכנות'ע שטעדט). לויט משה'ס ברכה „טונקט אשר זיין פוס אין אויל" (בראשית מ"ט 20; דברים ל"ג 24).

בער זעהר מעגליך, אז ער האט ערשט נאכהער, ביים סוף פון דער שופטים־צייט, זיך זעלבשטענדיג געמאכט. יעקב'ס ברכה רעכענט איהם שוין יע־דענפאלס צו די זעלבשטענדיגע שבטים. זי ריהמט איהם פאר זיין אנט־שלאסענקייט און גבורה, מיט וועלכער ער דערנעמט זיינע פיינד, די רויבע־רישע שכנים פון מואב, עמון און ארם.

ווי שוין פריהער געזאגט, דערמאנט דבורה'ס ליד אנשטאט גד ג ל ע ד. אויך איהם, ווי ראובן'ען, ווערט פארגעווארפען, אז ער וויל ניט פארלאזען זיין זיכערע שטעלונג אין עבר־הירדן צוליב דער אלגעמיינער געפאהר (שופטים ה 17). אזוי ווי ער ווערט דערמאנט צווישען די אידישע שבטים, האט ער דערפאר געמוזט פארנעמען אין יענער צייט, ארום 1150, דעם ראנג פון א זעלבשטענדיגען שבט נעבען ראובן'ען. אבער זינט גד האט באקומען א זעלב־שטענדיגע באדייטונג איז גלעד, ווי עס ווייזט אויס, אלץ מעהר און מעהר געווארען א געאגראפישער באגריף. דער אורשפרונג פון'ם נאמען גלעד איז יעדנפאלס טונקעל.

נאטירליך האט די געגענד פון גלעד געמוזט דאס רוב קאלאניזירט ווערען פון אידישע משפחות, וואס האבען זיך דארטען באזעצט אויף זייער וואנדערונג פון מזרח און דרום און האבען ניט געוואלט וואנדערען ווייטער צו דער מערב־זייט פון ירדן. אבער דערביי האבען שוין אויך אין דער עלטסטער צייט גע־מוזט פארקומען צוריקוואנדערונגען פון מערב אהער. אידישע משפחות, וועלכע קאנען זיך ניט באזעצען פעסט אין מערב־זייט פון ירדן, וואנדערען ווייטער אויס, ווי די משפחה פון דן; נאר אנשטאט צו צפון, וואנדערען זיי צו מזרח צו. זיי ווערען שפעטער צוגערעכענט צו מנשה; און אט אזוי קומט אויף די לעגענדע, אז שוין אונטער משה'ן איז דער האלבער שבט מנשה דא געבליבען זיצען. אבער די לעגענדע איז א ראיה פאר דעם, אז די וואנדע־רונג איז פארגעקומען גאנץ פריה, פילייכט שוין אין דער שופטים־צייט (במדבר ל"ב 39). די דאזיגע הנחה קאן פילייכט באשטעטיגט ווערען פון דעם שפריכ־ווארט אין דער געשיכטע וועגען יפתח, מיט וועלכען מ'פלעגט קענטיג ריי־צען די גלעדים: „אנטלאפענע פון אפרים זייט איהר!" (שופטים י"ב 4).

י א י ר.

מ'קאן זיך אויך משער זיין, אז אין דערזעלביגער צייט האבען זיך נעגרינדעט אידישע ישובים אויך אינ'ם צפון פון עבר־הירדן, אין צפון־זייט פון גלעד, אהין צום חורן צו. דאס זיינען די „געצעלט־דערפער פון יאיר"

דבורה׳ן טרעט דאן ארײן א רעאקציע, דער פארקנעכטעטער שבט יששכר וואכט אויף און נעמט א װארימען אנטײל אין קאמף.

ר א ו ב ן.

לאמיר זיך איצט װענדען צום עבר הירדן. מיר געפינען דא דערמאנט דרײ שבטים: ראובן, גלעד, גד. פון ר א ו ב ן ׳ ע ן װײסען מיר, אז ער איז געזעסען אין דרום פון עבר־הירדן און האט זיך דא אפגעגעבען מיט האדעװוען בהמות. אין דבורה׳ס ליד זעהט זיך נאך קײן שפור ניט דערפון, אז אט דער שבט, װאס איז צוליב זײן מעכטיגער שטעלונג באטראכט געװארען אין דער אלטער צײט אלס דער בכור, זאל האלטען בײם אונטערגעהן. דבורה קלאגט איהם נאר אן פארװאס ער נעמט ניט קײן אנטײל אין אלגעמײנעם קאמף און לעבט מיט זײנע אפגעזונדערטע אינטערעסען:

„ראובן, װאס ביזטו געזעסען צװישען די שטאלען,
צו הערען דאס שמוצערען פון די סטאדעס?
אין ראובן׳ס טײלען האט מען פיעל זיך איבערלעגט.“
(שופטים ה 15).

מ׳האט דא דעם אײנדרוק, אז עס האט געקאנט קומען פון איהם װיכטיגע הילף. ער האט אבער שוין געמוזט גאנץ פריה שטארק לײדען פון די אדומים און מואבים, װעלכע האבען איהם געדריקט פון אלע זײטען. צוליב זײן איזאלירטער לאגע האט מען איהם אין אנדערע שבטים פיליכט מוחל געװען זײן האלטונג אונטער דבורה׳ן. יעקב׳ס ברכה, װעלכע איז אין דעם פרט אינגער אײדער דבורה׳ס ליד, קען שוין ראובן׳ען אין דעם צושטאנד פון אונטערגאנג און באגרינדעט זײן שיקזאל מיט אן אלטער זינד, װאס איהר קללה ליגט אויף איהם (בראשית מ״ט 3, 4). אין דער צײט פון משה׳ס ברכה איז ער שוין כמעט װי פארניכטעט, און מישע מלך מואב אויף זײן שטײן דערמאנט איהם לחלוטין ניט מעהר.

ג ד, ג ל ע ד.

זײן שכן אין צפון איז ג ד. דבורה דערמאנט איהם ניט; עס װײזט אויס, אז ער איז נאך דאמאלסט געװען נכלל אין ג ל ע ד. ס׳איז דערװײ־

ניט זי טאדעלט זיי, דערקלערט זיך אם בעסטען דערמיט, וואס יהודה איז דאמאלסט געווען שטארק פארנומען מיט אייגענע עסקים און מ'האט פון איהם קיין שום הילף ניט געקאנט דערווארטען.

וואסערע עסקים דאס זיינען געווען, מיט וועלכע יהודה איז געווען פארנומען, זעהען מיר קלאר פון יעקב'ס ברכה. דער שפרוך דארטען וועגען יהודה, ווי שוין אויבען דערמאנט, געהערט צו דעם אנהויב פון דער נעכס־טער צייט. אבער דאס וואס ווערט דארטען וועגען איהם געזאגט האט נא־טירליך שוין איצט זיין שורש. דאס וואס די איבעריגע זיהן פונ'ם שותפות'ען פאטער, די שבטים פון ישראל, ריהמען זיין גבורה און לויבען איהם שפעטער, איז שוין איצט צוגעגרייט געווארען דערמיט, וואס ער כאפט „זיינע פיינד ביים נאקען".

„יהודה איז א יונגער לייב:
פון רויב ביזטו, מיין זוהן, אויפגעשטאנען.
ער האט געלעגט זיך, האט געהויערט ווי א לייב
און ווי א לייבין — ווער וועט איהם אויפהייבען?"
(בראשית מ"ט 8).

יהודה האט געמוזט האבען אפצוטאן א שווערע ארבייט, ביז ער האט זיך געפיהלט זיכער אלס אייגענטימער פון זיין בערגלאנד. ער האט געמוזט ארויסשטופען פון איין זייט די כנענים, פון דער אנדערער זייט די ארומים, וועלכע זיינען געווען אריינגעדרונגען צו ווייט אין דרום. אין דוד'ס צייט איז שוין די ארבייט אפגעשלאסען; אבער אויך אין שאול'ס צייט הערען מיר ווייניג וואס וועגען דער דאזיגער ארבייט. בעיקר געהערט זי צו דער צייט פון דבורה'ס מלחמות און עס דערקלערט זיך דערמיט ווארום דבורה'ס ליד שווייגט מכוח דעם. ס'איז דער המשך פון די מלחמות, וואס פון זייער אנ־הויב ווערט דערצעהלט אין שופטים א.

דאס לאנד ארום בית־לחם און חברון איז דורכאויס מסוגל פאר ערד־ארבייט. זינט יהודה האט עס באקומען איז ער אויך קענטיג אריבערגע־גאנגען צו ערד־ארבייט. די געגענדען אין דרום־זייט פון חברון געהען אלץ מעהר און מעהר אריבער אין דער סטעפע. דארטען פאשען זיך די סטא־דעס פונ'ם רייכען נבל הכרמלי (שמואל א, כ"ה 2). און וואס מעהר יהודה איז געבליבען אין דער סטעפע און האט דארטען געהאלטען סטאדעס און גע־האדעוועט בהמות, אלץ מעהר האט ער אנגעהאלטען אין די דאזיגע געגענדען

אין דער געגענד פון יארמוק. זייער לעגענדארישער גרינדער הייסט יאיר הגלעדי (פארגלייך במדבר ל"ב 41; שופטים י 3, 4). שוין אונטער דוד'ן איז פאראן א מאן פון דארטען, א כהן: עירא היארי (שמואל ב, כ 26). די גרינדונג פון די דאזיגע דערפער קאן בכן געהערען שפעטסטענס צו שאול'ס אדער עלי'ס צייט. דאס וואס יאיר ווערט אריינגערעכענט צווישען די שופטים איז א ראיה, אז דאס געהערט צו דער שופטים־צייט. אויך אט דא האנדעלט זיך וועגען א וואנדערונג פון מערב קיין מזרח פון משפחות, וועלכע האבען שוין דאמאלסט אדער שפעטער זיך צוגערעכענט צו מנשה (במדבר ל"ב 41).

יהודה.

ווי עס ווייזט אויס איז דאס פאלק ישראל באשטאנען ארום יאהר 1150 פון צעהן הויפט־שבטים: אפרים, זבולן, אשר, נפתלי, דן, בנימין, מכיר, יששכר, ראובן, גלעד. ס'איז ניט קיין צופאל וואס מ'זאגט נאך אין א שפעטערער צייט, אז „ישראל" האט צעהן חלקים אין דעם גאנצען פאלק (שמואל ב, י"ט 44; מלכים א, י"א 35). וואו אבער בלייבט די דרום־גרופע: יהודה, שמעון, לוי? דאס וואס דבורה דערמאנט לחלוטין ניט יהודה און שמעון דארף מען אהן א ספק אזוי אויסטייטשען, אז זי האט אויף זייער הילף ניט גערעכענט. אז זיי האבען נאך צום פאלק לגמרי ניט געהערט, קאן מען דערפון ניט דרינגען; ס'איז אבער יא א ראיה, אז זיי זיינען נאך דעמאלט געשטאנען אן א זייט. יענע אלע צעהן זיינען צווישען זיך פאר־בונדען*); יהודה אבער איז פון זיי אפגעשיידט, ווארים די שפעטערדיגע אידישע ערטער ניט ווייט פון ירושלים, ווי ק ר י ת ־ י ע ר י ם און ב י ת ־ש מ ש געהערען צו די כנענים. דער שווערפונקט פון יהודה ליגט ביי בית־לחם און אין דער לאנדשאפט צווישען בית־לחם און חברון. אבער רינגענדיג דעמזעלביגען גאט יהוה ווי די שבטים פון ישראל און האבענדיג השותפות מיט זיי מאנכע טראדיציעס, האבען זיי זיך פארט געמוזט פיהלען פארבונדען מיט די שבטים פון ישראל דורך אן אידעאלען באנד. דאס וואס דבורה אפעלירט ניט צו זייער צוגעהעריגקייט צום פאלק און ניט זי ריהמט,

---

*) אפרים און מנשה גרייכען אין צפון ביז צום עמק יזרעאל און די צפון־שבטים קומען ארונטער ביז אין טאל, כאטש צום טייל אלס צוגעהעריגע צו די כנענים און אלס סוחרים.

נגב: קין, כלב און ירחמאל ווערען דערמאנט אין דער געשיכטע פון דוד'ן (שמואל א, כ"ז 10: ל 26, 31). אבער דער צוזאמענהאנג, אין וועלכען זיי שטעהען דארטען, מאכט אוממעגליך די געוועהנליכע אויפפאסונג, אז די דאזיגע שבטים פון נגב האבען זיך ערשט אנגעשלאסען אן יהודה אונטער און דורך דוד'ן אלס קעניג פון חברון. דוד גיט אן, אז ער האט זיך אריינגעבראכען אין דעם נגב פון יהודה, פון ירחמאל און פון קין; דערמיט קריגט ער חן אין די אויגען פון עכיש מלך גת, ווייל ער האט זיך דאדורך פארהאסט געמאכט ביי זיין פאלק ישראל (שמואל א, כ"ז 10, 12). דאס האט אבער נאר געקאנט געשעהן, אויב די קינים און די ירחמאלים האבען שוין געהערט צו יהודה און ישראל. ווען זיי ווערען דערביי אונטערשידען פון יהודה, איז עס אן אונטערשיידונג בלויז אין נאמען, אבער ניט אין עצם*). געהערען בכן די דאזיגע שבטים שוין אונטער שאול'ן צו יהודה, טא האבען זיי זיך אודאי אנגעשלאסען אן איהם שוין אין דער שופטים־צייט, פיילייכט אונטער דעם דרוק פון די פלשתים, וועלכע האבען זיך געשטופט ווייטער צו דרום; גיכער אבער דורך דעם וואס יהודה איז שטארק געווארען.

שמעון, לוי.

אויך שמעון און לוי ווערען ניט דערמאנט אין דבורה'ס ליד. פארוואס, דאס ווערט אונז קלאר פון יעקב'ס ברכה. פיליכט אין צוזאמענהאנג מיט יהודה'ס מלחמות און נויטען איז מיט זיי א גרויס אומגליק געשעהן. אין שאול'ס און דוד'ס צייט איז דער אומגליקליכער צושטאנד פון שמעון און לוי שוין געוועזן א פארטיגע, אפגעשלאסענע זאך. אזוי אז מ'האט שוין געקאנט זעהן פון נאהנטען זייער „צעשטרייאונג אין ישראל". עס הייסט: זייער ענדגילטיגע אויפלעזונג. מיר ווייסען אבער פון שופטים א, אז שמעון האט בשותפות מיט יהודה זיך גענומען צו דער עראבערונג. די דאזיגע ידיעה מוז לכל הפחות אויף אזויפיעל האבען א היסטארישען יסוד, אז שמעון איז פאקטיש אמאל געזעסען נעבען יהודה, אין מערב־זייט פון איהם. מ'קאן זיך משער זיין, אז ער האט שפעטער געמוזט אפטרעטען זיין ארט צו די פלשתים און די כנענים, און יהודה, מיט זיך גופא באשעפטיגט, האט איהם ווינציג

*) באזונדערס זעהט זיך דאס ארויס אין שמואל א, ל 26. דוד, הייסט עס דארטען, שיקט רויב צו די זקנים פון יהודה, וועלכע זיינען כולל די פון די ירחמאלים, פון די קינים און פון חברון.

דאס לעבען און די מנהגים פונ׳ם נאמאד, אדער פונ׳ם האלב־נאמאדישען פאסטוך. אין נאך א גרעסערער מאס איז עס ריכטיג בנוגע צו די שבטים פונ׳ם נגב, פון דרום־לאנד, וועלכע זיינען לכתחילה געווען פרעמד צו יהודה, אבער האבען ביסלעכווייז זיך אן איהם אנגעשלאסען.

כ ל ב, י ר ח מ א ל, ק י ן, ק נ ז.

דאסגלייכען געהערט שוין צו דער שופטים־צייט די באהעפטונג פון כ ל ב, י ר ח מ א ל און ק י ן אדער די קינים מיט יהודה. אויך ק נ ז אדער די קנזים געהערען אהער. קין איז לויט שמואל א (ט״ו 6) געשטאנען נאהענט צו די עמלקים, האט זיך אבער אפגעזאגט פון זיי; עס ווייזט אבער אויס, אז אט די פארבינדונג גופא פון די קינים מיט די עמלקים איז ערשט פארגעקומען אין דער היסטארישער צייט.*) די קינים זיינען גע־אגראפיש באצייכענט דורך דעם נאמען נגב ערד אין מדבר יהודה. אויף די קינים באציהט זיך אויך די געשיכטע פון קין און הבל; קין איז דאס אור־בילד פונ׳ם ווילדען בעדואין, אויף וועמען עס ליגט, לויט דער מיינונג פונ׳ם פויער און פונ׳ם האלבען נאמאד, א קללה; הבל איז דער פרידליכער, פונ׳ם בעדואין אפט אונטערדריקטער און באאומרוהיגטער פאסטוך פון סטאדעס, ווי א שטייגער נבל אין שמואל א, כ״ה. די קינים זיינען בכן נאַ־מאדען, און אפילו ווייט אוועק פון זייערע אלטע ערטער אינ׳ם נגב טרעפען מיר נאך אין דבורה׳ס ליד חבר הקיני וואוינענדיג אין א געצעלט אין עמק יזרעאל (שופטים ה 24). דער ספר דברי הימים האט אונז דערהאלטען די ידיעה, וועלכע לעגט זיך זעהר גוט אויפ׳ן שכל, אז אויך די ר כ ב י ם, וועלכע זיינען שפעטער באריהמט געווארען דורך זייער שטרענג נאמאדישען לעבען, זיינען געווען א צווייג פון די קינים (דברי הימים א, ב 55. פארגלייך אויך ירמיה ל״ה).

אז כלב האט געהערט צו דער געגענד פון חברון און באזונדערס אינ׳ם כרמל וואס ליגט אביסעל אין דרום־זייט פון חברון (צווישען חברון און ערד). דאס ווייסען מיר פון שופטים א און פון דער געשיכטע פון נבל הכרמלי. כלב האט בכן זיך שטארק באריהרט מיט די קינים. דאסגלייכען איז מיט ירחמאל, וועלכער איז בעצם נאר א צווייג פון שבט כלב. אלע דריי שבטים פון

*) שופטים א 16. מ׳דארף לעזען דעם פסוק: „ובני חובב הקיני חותן משה עלו מעיר התמרים את בני יהודה מדבר יהודה אשר בנגב ערד וילכו וישבו את העמלקי״.

איז גאר אין גיכען לגמרי פארשוואונדען אלס וועלטליכער שבט. אבער די שופטים־צייט האט איהם נאך געקענט אלס וועלטליכען שבט, אם וועניגסטען האט זי נאך געהאט די פרישע ערינערונג דערפון. על כל פנים איז זיין אויפלעזונג שוין געווען ווייטער אנגעגאנגען איידער שמעון'ס, אז ניט וואלטען מיר געהערט וועגען איהם אין שופטים א אדער עפעס אנדערשוואו. עס קאן גריילעך זיין, אז אין די עראבערונגס־מלחמות האט ער זיך שוין באטייליגט בלויז מיט ווייניג משפחות, וועלכע האבען זיך מעגליך אנגעשלאסען אן יהודה און שמעון. עס מוז דא נאך באמערקט ווערען, אז דער איינציגער לוי, וועמען מיר באגעגענען אין ספר שופטים, קומט פון בית־לחם אין יהודה (שופטים י"ז 7). מיר מוזען דעריבער זוכען לוי'ן אין דער סביבה פון יהודה. דארטען זיינען אויך פארגעקומען די מלחמות און שטרייטיגקייטען, אין וועלכע לוי האט געליטען זיין ביטערע נידערלאגע.

3.

ווייטעריגע עראבערונגס־מלחמות.

פונקט ווי די איבעריגע געשעהענישען פון אונזער שופטים־צייט, אזוי קענען מיר אויך די עראבערונגס־מלחמות זיך ניט פארשטעלען אין א צוזאמענהאנג. שולדיג אין דעם איז דאס וואס די געבליבענע טראדיציעס זיינען זעהר מאגער און אפגעבראכען, און עס פעהלט אונז אויך א צייטרעכענונג לויט א סדר און א המשך. אונזער איצטיגער ספר שופטים איז אפילו איינגעפאסט אין א פולען און רונדען כראנאלאגישען ראהם. אין דער איצטיגער געשטאלט געהערט דאס אבער צו די שפעטסטע טיילען פונ'ם בוך, וואס איז אסך מאל איבערגעשריבען און רעדאקטירט געווארען. אין גאנצען אויסגעזויגען פון פינגער איז דער דאזיגער כראנאלאגישער ראהם ניט. אין מאנכע פונקטען האט ער אלס יסוד עלטערע צייטבאשטימונגען, וועלכע האבען לכתחילה געהערט צו די דאקומענטען גופא. באזונדערס די צאהלען פון די אזויגערופענע קליינע שופטים (פון וועלכע עס ווערען ניט דערצעהלט קיין העלדישע מעשים; זעה א שטייגער שופטים י 1—5, 8—15). אויך די דערצעהלונגען וועגען יפתח און וועגען די צייטען פון דער אונטערדריקונג זיינען, ווי עס ווייזט אויס, באגרינדעט אויף אן אלטער טראדיציע. אבער כאטש די דאזיגע צאהלען האבען א ווערט אין מאנכע פרטים, זיינען זיי אבער פארט ניט גענוג אונז צו געבען א כראנאלאגיע אין א המשך. ס'איז דערפאר ניטא

וואס געקאנט העלפען. זיין פארניכטונג האט געמוזט פארקומען אין דבורה'ס צייט.

יעקב'ס ברכה זוכט א דערקלערונג פאר דעם און געפינט זי פאר שמעון און לוי צוזאמען אין א זינד, וואס זיי האבען אמאל בשותפות אפגעטאן. זיי האבען א שטייגער „אין זייער צארן געמארדעט מענשען און אין זייער מוטווילליגקייט פארקריפעלט אקסען.‟ מיט רעכט פארבינדט מען דאס מיט דער געשיכטע פון שכם און דינה (בראשית ל"ד). ס'איז אבער א טעות ווען מ'טראגט אריבער די דאזיגע געשיכטע אין דער צייט פון די שופטים און מ'מאכט זי פאר דער אמת'ער סיבה פון דער אויפלעזונג פון שמעון און לוי. אננעמענדיג, אז זיי האבען כלומר'שט אין יענער צייט אונטערנומען בשותפות אן עקספעדיציע געגען שכם און האבען דארטען געליטען א גרויסע נידערלאגע. וואס האבען זיי, באזונדערס נאך שמעון, איצטער דארטען געהאט צו זוכען? ניכער איז געבליבען א טראדיציע וועגען א טאדעל, וועלכער האט געווירקט ווי א קללה, פון איינעם פון די אור־אבות געגען די דאזיגעביידע זיהן, וועלכע זיינען באטראכט געווארען אלס ברידער אין א באזונדערען זין, אלס זיהן פון איין מוטער; און יעקב'ס ברכה זעהט די ווירקונג פון דער קללה אין דעם וואס עס איז געשעהן מיט שמעון און לוי אין דער שופטים־צייט און ארויף ביז שאול און דוד.

דערמיט איז צוגלייך אויך אנגעגעבען וואס מיר וויסען מכוח לוי אלס א שבט אין דער שופטים־צייט. דאס וואס משה האט צו איהם געהערט, האט אהן א ספק איהם צוגעגעבען א הויכען ראנג צווישען די שבטים און משפחות אין משה'ס צייט. מעהר ווי אין אלץ האט ער דערהאלטען זיין חשיבות אין גייסטליכע ענינים. אבער יעקב'ס ברכה, דער איינציגער דאקומענט וועגען דעם שבט אלס אזעלכען אין דער שופטים־צייט, ווייזט אונז מיט פולער קלארקייט, אז ניט האט לוי גופא זיך באשרענקט אויף יענעם גייסטליכען פריווילעגיום, ניט האט מען אין ישראל געזעהען אין דעם די עצם באדייטונג פון לוי. ניכער לעבט ער נאך אין דער צייט פון דוד אדער שאול, לכל הפחות אין זכרון, אלס א שבט ווי אלע אנדערע, אז ניט וואלט ער ניט דערמאנט געווארען צווישען די צוועלף שבטים*) און וואלט ניט ווי זיי פארוויקעלט געווען אין וועלטליכע ענינים. אין די דאזיגע וועלטליכע ענינים האט ער געמוזט אזוי ווי שמעון און צוזאמען מיט איהם ליידען אזעלכע מפלות, אז ער

*) בראשית מ"ט (יעקב'ס ברכה) און אויך ב"ט און ל"ה. פארגלייך אויבן ז. 138 אין דער באמערקונג.

אידען ניט אונטערשטיצט. דער סוף איז, אז זיי ווערען אין גאנצען צעריבען.*) שמעון פארשווינדט פון דעמאָלט אָן פון דער געשיכטע. העכסטענס אין דרום, וואו ער האָט זיך פריהער אויפגעהאלטען, זיינען געבליבען פון איהם עפּעס שיריים. לוי ווערט צעשפּרייט צווישען די פארשידענע שבטים, אזוי אז באלד דאָ, באלד דאָרטען געפינט זיך פון איצטער אָן אין פארשידענע געגענדען וועלכע עס איז משפחה פון לוי, וואס פארגעסט ניט איהר אָפּשטאַמונג. אלס משה'ס שבט האָט זיך לוי פון איצט אָן אלץ מעהר איבערגעגעבען צו דער כהונה, פיליכט אויס אן אלטער געוואוינהייט, פיליכט אויס דער נויט פון דער צייט.

וויפיעל ס'איז דאָ אמת און וויפיעל ס'איז צווייפעלהאפט אָדער אינגאיצען פאלש אין דער דאָזיגער אויפפאסונג, ביי וועלכער איך גופא האָב זיך אמאָל געהאלטען, קאן מען זעהן פון די אויספיהרונגען אויבען. ווי ווייט עס האנדעלט זיך וועגען מלחמות, וועלכע זיינען אין דער שופטים־צייט אָנגעפיהרט געוואָרען מיט דעם צוועק צו פארנעמען מעהר לאנד, געהערען אהער אויך די מלחמות פון שמעון און לוי, על־כל־פנים ניט אין שכם און אין צענטראלען טייל פונ'ם לאנד, נאָר אין דעם דרום. אָט דאָ זיינען נאָך אהן א ספק אויך אין דער שופטים־צייט פארגעקומען בלוטיגע מלחמות צווישען יהודה און די כנעני'שע און אנדערע שבטים, וועלכע זיינען דאָרטען פון פרייהער געזעסען. אזעלכענע מלחמות האָבען אויך ניט אויסגעפעהלט אויף די בערג פון אפרים און אין עבר־הירדן, באזונדערס אין דער געגענד פון ראובן און גד**).

דער שבט דן.

א באזונדערס אינטערעסאנטער ביישפּיל פון אזוינע עראָבערונגס־מלחמות איז אונז געבליבען אין דער געשיכטע פון שבט ד ן. דן איז לכתחילה געזעסען אויפ'ן מערב'דיגען שיפּוע פון די בערג פון אפרים. ער ווערט אבער באלד ווידער צוריקגעשטויסען קיין מזרח דורך די אמורים פון יענע געגענדען (שופטים א 34). דערצו נאָך האָבען אונטערדעסען אויך די פלשתים אריינגעוואנדערט און האָבען נאָך ווייטער ארויסגעשטופּט דעם שבט.

*) די דאָזיגע פארשטעלונג איז אָרויסגענומען פון בראשית ל"ד, צו וואָס מ'מוז פארגלייכען בראשית מ"ט 5—7.

**) זעה אויבען ז. 250, 251.

קיין אנדער ברירה ווי נאר ארויסצודרינגען דעם סדר פון דער צייט פון אינע־ווענינסטע סימנים. די ארדנונג פון אונזערע שופטים־געשיכטען וועט אונז דערביי קאנען עפעס ארויסהעלפען.

מיר האבען שוין אויבען דערמאנט, אז די עראבערונגס־מלחמות זיינען פארטגעזעצט געווארען אויך נאכדעם ווי די אידישע שבטים האבען זיך גע־האט פעסט באזעצט אין לאנד, און אז איינצעלנע שבטים האבען דא און דארטען געמוזט קעמפען מיט געוועהר אין די הענט אויסצוברייטערען זייער גרעניץ. דאס איז געווען א רעזולטאט פון דער אלגעמיינער דאמאלסדיגער לאגע. ווי ווינציג עס האט זיך וועגען דעם דערהאלטען אין תנ"ך, איז עס אלץ גענוג צו לאזען דערקענען פון אייניגע כאראקטעריסטישע פאלען ווי אזוי יענע מלחמות זיינען אומגעפעהר צוגעגאנגען. מאנכע אזוינע מלחמות זיינען אהן א ספק אויסגעקעמפט געווארען, פון וועלכע עס איז אונז ניט געבליבען קיין שום ידיעה.

שמעון און לוי.

אלס דער עלטסטער פאל פון אט דעם זארט ווערט איצט פון די מעהרס־טע אנגענומען בדרך השערה דער אנפאל פון שמעון און לוי אויף ש כ ם. אין א צייט ווען אין שכם האט זיך שוין געפונען א אידישער ישוב, כאטש א גאנץ קליינער,*) פרובירען, לויט דער דאזיגער השערה, די שבטים שמעון און לוי איינצונעמען יענע וויכטיגע שטאדט מיט דעם כוח פון געוועהר. אהן ספק כדי זיך צו באזעצען אין דער געגענד ארום. לוי, משה'ס שבט, ווערט אין די פריהעריגע עראבערונגס־מלחמות ניט דערמאנט, ער האט בכן נאך ניט גע־האט קיין נחלה; שמעון האט הפנים, עהנליך צו דן, זיך ניט געקאנט האלטען אין זיין געגענד אין דרום, וואס האט זיך געגרעניצט מיט יהודה.

דער איבערפאל פון דיביידע שבטים — געהט ווייטער די השערה — ווערט באטראכט פון דער אידישער מינאריטעט אין שכם אלס א מיאוס'ע בגידה. ער שטערט דעם פרידליכען אפמאך צווישען די אידען און די כנענים און רייצט אויף די כנענים אין אנדערע ערטער זיך אפצורעכענען מיט זיי. אט אזוי ווערען שמעון און לוי שטארק געדריקט פון די כנענים, און פון די

*) שכם בן חמור האט געהאט א פארהעלטעניש מיט דינה בת יעקב. דאס ווערט אויסגעטייטשט, אז א צווייג פון ישראל האט זיך באזעצט אין שכם.

אויך אונזער דערצעהלונג גופא גיט אונז קענטיג אז אנצוהערעניש אויף דעם*) : על־כל־פנים קאן מען פון איהר ניט דרינגען אויף פארקעהרט.

ברק און דבורה.

דער לעצטער אנטשיידענדער קאמף מיט די ביז־איצטיגע איינוואוינער פונ׳ם לאנד האט נאך אבער ערשט באדארפט פארקומען. דער דאזיגער קאמף שאפט די גרויסארטיגע פאראייניגונג פון די שבטים פון ישראל אונטער ב ר ק און ד ב ו ר ה, כדי זיך אפצואוועהרען פון די כנענים אונטער סיסרא׳ן.

וועגען דער דאזיגער פאסירונג האבען מיר צוויי באריכטען אין ספר שופטים : איינעם א פאעטישען און דעם אנדערען אין פראזא**). אבער, אזוי וויט ווי זיי שטימען ניט ביידע, מוזען מיר דעם ערשטען געבען דעם פאר־צוג. דאס איז דבורה׳ס ליד, וואס איז שווער אנצונעמען, אז עס איז געשריבען פון דער העלדין גופא, אבער אין יעדען פאל איז עס געשריבען פון איינעם וואס האט מיטגעלעבט די געשעהענישען. עס איז א בריליאנט אין דער אלט־העברעאישער ליטעראטור און צוגלייך אויך א פערל אין דער פאעזיע פון אלע צייטען. דאס ליד איז אן עכטער העלדען־געזאנג, אין וועלכען פאעזיע איז ניט בלויז ווארט, נאר טאט און קראפט, א פייער אנגעצונדען אן דעם היילינגען פלאם פון באגייסטערונג פאר׳ן אידישען פאלק און פון דער רייננס־טער, גליהענדסטער ליבע צו יהוה און ישראל.

סיסרא, דער קעניג פון די כנענים אין צפון („חרשת“ ליגט אביסעל אין צפון־זייט פון עמק יזרעאל), האט שטארק געדריקט די אידישע שבטים פון צענטראלען און פון צפון־טייל פונ׳ם לאנד. אין בונד מיט די נאך כנעני׳ש געבליבענע שטעדט פון קישון־טאל איז איהם ניט געווען שווער צו באַ־

---

*) שופטים י״ח 11 : 600 מאן פון דער משפחה פון דן. זעה אויך אויבען ז. 246.

**) אינ׳ם ליד איז סיסרא גופא דער פיינדליכער קעניג, בעת די דערצעהלונג (אין איהר היינטיגער געשטאלט) מאכט איהם דורך א מיספארשטענדעניש בלויז פאר׳ן הויפט־גענעראל פון יבין מלך הצור (פארגלייך יהושע י״א). לויט׳ן ליד געהערט אויך דבורת קענטיג צום שבט יששכר, ניט צו אפרים ווי אין דער דער־צעהלונג.

ער איז סוף כל סוף געווארען אזוי אפגעשוואכט, אז ער האט קיין אנדער ברירה ניט געהאט ווי נאר צו פארלאזען יענע געגענד און זיך אויסצוזוכען א נייע שטיק לאנד. וועגען דעם אופן ווי אזוי דער שבט האט פארנומען דאס שטיק לאנד איז אונז געבליבען א געשיכטע אין שופטים (קאפ. י"ז און י"ח), וועלכע איז פאר היסטאריש, כאי קולטור־היסטאריש זעהר וויכטיג. לויט דער דאזיגער געשיכטע האבען די „בני דן" אויסגעשיקט מרגלים און אז זיי האבען באקומען פון זיי גוטע ידיעות, זיינען זיי אלע, 600 מענער פעהיג צו טראגען געוועהר צוזאמען מיט זייערע ווייבער און קינדער, ארויסגעצויגען פון זייער לאגער אין קרית־יערים (מחנה דן) און זיינען געגאנגען קיין צפון. דא טרעפען זיי אין דער געגענד פונ'ם ירדן־קוואל א שטאדט מיט'ן נאמען ל י ש. וועלכע איז באוואוינט געוועזן פון א פרידליכער באפעלקערונג. זיי לעבען אהן זארג, זיינען ווייט פון די פעניקיער, צו וועמען זיי געהערען, און האבען אויך ניט קיין פארבינדונגען מיט די אראמעער*). זיי זיינען בכן אומבאשיצט, אבער אויך ניט געשטערט פון קיינעם. אויף דער דאזיגער שטאדט זיינען די „בני דן" אנגעפאלען, נאכדעם ווי זיי האבען אונטערוועגנס אוועקגערויבט אויף דעם בארג פון אפרים א בילד פון גאט צוזאמען מיט'ן כהן. די שטאדט ווערט פארברענט און איהרע איינוואוינער — אהן רחמנות אויסגע'הרג'עט. אויף איהר פלאץ בויען אוים די „בני דן" א נייע שטאדט מיט זייער אייגענעם נאמען — די שפעטער וואוילבאקאנטע שטאדט דן („מדן ועד באר־שבע"). אויפ'ן יסוד פון אט דעם געוואגטען אויפטו האט דער שבט דן זיך אויף א לאנגער צייט געשאפען א זעלבשטענדיג און חשוב לעבען ביים צפון־גרעניץ פון ישראל (בראשית מ"ט 16, 17; דברים ל"ג 22). נאך אין דוד'ס צייט איז דן געוועזן אנזעהעוודיג אלס צענטער פון אידישען לעבען און פון אלטע אידישע מנהגים**).

עס לעגט זיך נאטירליך ניט שטארק אויפ'ן שכל, אז דא האנדעלט זיך וועגען דעם גאנצען שבט דן. פון דער געשיכטע וועגען שמשון'ען זעהט עס אוים, אז א טייל פונ'ם אלטען שבט איז געוועזן בכוח, פיליכט געשטיצט אויף דעם „לאגער פון דן" („מחנה דן"), זיך צו האלטען אין דער אלטער היים,

*) אין שופטים י"ח 7, 28 דארף מען לעזען לויט דעם תרגום השבעים „ודבר אין להם עם ארם."

**) שמואל ב. כ 18, 19. דער טעקסט ווערט דארטען אויסגעבעסערט כ.; אסך מאדערנע מבארים ווי פאלגט: „שאל ישאלו באבל ובדן התמו אשר שמו אמוני ישראל?" ח. ש.

זעהעריז, א שטייגער ווי שפעטער שמואל. איז זי ניט צופרידען געווען צו געבען פאר באצאהלונג אן ענטפער און א משפט צו די לייט וואס קומען פרעגען ביי איהר; נאר זי האט געטראגען אין הארצען דעם גלויבען אין יהוה און אין זיין הילף. די נויט פונ'ם פאלק ריהרט זי זעהר שטארק; ווארים די דאזיגע נויט איז גלייכצייטיג אויך די שאנד פון יהוה. דעריבער מוז גלייך געשאפען ווערען הילף. עס ווירקט אין איהר דער געדאנק, אז די שבטים געהערען אלע צוזאמען, אז זיי זיינען יהוה'ס שבטים און זיי האבען געזאלט זיין יהוה'ס פאלק. דער דאזיגער געדאנק, וועלכער איז שוין געווען אפגעשטארבען ביי די מוטלאזע און מיד געווארענע מאסען, האט אבער נאך געווים געלעבט דא און דארטען ביי יחידים. אט זיי אלע פארזאמלען זיך ארום דער גאט־באגייסטערטער פרוי. די לאזונג: ישראל און יהוה געהערען צוזאמען; די לאזונג: די שבטים פון ישראל זיינען יהוה'ס שבטים, זיינען איין פאלק און איין איינהייט, באגייסטערט זיי צו שותפות'ע מעשים. „מייז הארץ געהערט צו די פיהרער פון ישראל, וועלכע ווייזען זיך פרייוויליג אין פאלק — לויבט יהוה!" די פיהרער פון די שבטים פאלגען דעם רוף, מיטרייסענדיג מיט זיך די שבטים גופא. א באגייסטערונג צעפלאמט זיך צווישען די מאסען. און דער נצחון געהערט צו זיי.

אפרים, בנימין, מכיר־מנשה, זבולון, נפתלי, יששכר שיקען ארויס זייערע מחנות מיט די פירשטען פון די שבטים אין דער שפיץ. דעם גאנצען אידישען היל קאמאנדירט ברק בן אבינעם. נאר ווייניג שבטים בלייבען אין דערהיים. מיט א גרימצארנדיגען שפאט ווערט באלוינט ראובן'ס וואקעלדיגע אומאנטשלאסענקייט. גלעד'ס פוילע גלייכגילטיגקייט און דן'ס און אשר'ס געמיינע זעלבסטזיכטיגקייט, און ווילדע קללות באלוינען די פחדנות'דיגע זעלבסטזיכטיגקייט פון דער נאהנטער שטאדט מרוז. ביים קישון, אינ'ם טאל וואו די רייטוועגען קאנען זיך פריי באוועגען און די שטעדט קאנען געבען א זיכערע באשיצונג, האט סיסרא פארזאמעלט זיין ארמיי.

„מלכים זיינען געקומען, האבען מלחמה געהאלטען.
דאמאלסט האבען מלחמה געהאלטען די מלכים פון כנען
אין תענך, ביי די וואסערן פון מגידו:
רויב אין זילבער האבען זיי ניט באקומען.
פון הימעל האבען געקעמפט די שטערן,
פון זייערע שטעגען האבען זיי מיט סיסרא'ן געקעמפט

צווינגען און צו האלטען אין צאם יעדען איינצעלנעם פון די אידישע שבטים אדער אפילו פארווייז אין צפון און אין דרום־זייט פון יענעם טאל. אזוי לאנג ווי זיי האבען זיך ניט געהאלטען פעסט צוזאמענגעשלאסען. דאס וואס עס האט זיך די כנענים ניט איינגעגעבען אמאל אונטער יהושע'ן, האט איצט געזאלט געפיהרט ווערען צו א גליקליכערען סוף: פאראייניגט און מיט דער הילף פון א העכער אנטוויקעלטער קריגס־קונסט און פון פעסטע פלעצער ווי תענך, מגידו און נאך אנדערע, האבען די כנענים געהאפט דאך אמאל צו באהערשען די ארייננעדרונגענע אידען.

עס האט אויסגעזעהן, אז די הויפטארבייט פון די כנענים איז שוין אפגעטאן. דער שווערער דרוק וואס האט זיך געצויגען א לאנגע צייט האט שוין באוויזען אוועקצונעמען ביים אידישען פויער דעם כוח זיך צו שטעלען אנטקעגען. פארלירענדיג דעם מוט האט ער ארויסגעלאזען די געוועהר פון זיין האנט. „קיין פאנצער ניט געווען צו זעהן, קיין שילד ביי פערציג טויזענד אין ישראל". און אויב דער אידישער מוט האט אמאל געהאלטען ביים אויפלעבען, איז ער באלד ווידער געזונקען פון די איבערפאלען, וואס די כנענים האבען אונטערנומען באלד דא, באלד דארטען. האנדעל און וואנדעל איז געווען אין סכנה, וועג און שטעג — ניט מעהר זיכער. דער ציל פון די כנענים איז שוין מעהר ניט געווען ווייט: די אידישע שבטים, אויסגעמאטערט און אפהענגיג, זאלען ענטוועדער ארויסציהען פון לאנד אדער זיך אונטערווארפען און ווערען צינזבאר צו די כנענים.

„אין די טעג פון שמגר בן
(אין די טעג פון יעל)
האבען אויפגעהערט קאראוואנען,
און די וואנדערער אויף וועגען
זיינען אויף זייט־שטעגלעך געגאנגען.
די דערפער האבען גערוהט,
אין ישראל האבען זיי גערוהט,
ביז דו ביזט אויפגעשטאנען, דבורה,
ביזט אויפגעשטאנען, א מוטער אין ישראל!"

(שופטים ה 6, 7)

דבורה איז אויפגעטראטען און מיט איהר איז געקומען די הילף.

טען ביים אויסלעשען האט ווידער העל אויפגעפלאקערט אין א טרויעריגער, טונקעלער צייט. עס האט זיך געדוכט, אז משה׳ס גייסט האט ווידער אויפגע־לעבט. און כאטש נאך דבורה׳ן קומט ווידער א טונקעלע צייט, האט אבער דאס פייער וואס זי האט אנגעצונדען געמוזט ווארפען זיין שיין ווייט ארום אין דעם זכרון פון די שבטים. אפילו ביי יענע שבטים וואס זיינען צו זייער שאנד אין דערהיים געבליבען, האבען דבורה׳ס ליד און איהר אויפטו געמוזט מאכען אויפציטערען דאס הארץ און דערוועקען דאס געוויסען.

דערצו נאך איז פון איצט אן ביי די כנענים שנעלער אנגעגאנגען דער פראצעס פון זיך אנשליסען אן די אידען. וועלכע זיינען איצט שטארק געוואר־רען. סיסרא׳ס מלחמה איז הפנים געווען די לעצטע פראבע פון די אמאליגע באלעבאטים פון׳ם לאנד צו ארבייטען צוזאמען געגען די אידען. דער דורכ־פאל פון אט דער פראבע, א דאנק דער אידישער קראפט און אחדות, האט געמוזט האבען א ווירקונג אויף ווייטע קרייזען. די שטארקייט פון כנען איז ענדגילטיג געווען געבראכען. איין שטיק נאך דעם אנדערען ברעקעלט זיך איצט אפ און ווערט אויפגעזויגען פון ישראל. אויך די פעסטע פונקטען פון עמק יזרעאל האלטען זיך ניט מעהר. ווארים שפעטער, ווען די פלשתים קריי־גען די ממשלה איבער׳ן לאנד, זיינען אפילו די כנענים נאך ניט פארשוואונ־דען, יבוס, גבעון, גזר געהערען נאך צו זיי; אבער זיי האבען שוין מעהר קיין כוח און קיין האלט ניט צו ארבייטען יד אחת מיט די פלשתים. איצט האבען די כנענים נאר וויניג וואס באדארפט כדי אין בונד מיט די פלשתים צו מא־כען א כליה פון די אידען; דאס וויניגע אבער האט זיי אויך געפעהלט. זיי זיינען פאקטיש געווען אויף דעם וועג אסימילירט צו ווערען דורך די אידען.

די קליינע שופטים.

נאך די טעג פון ברק און דבורה האבען געקאנט פארקומען נאר איינ־צעלנע שטרייטיגקייטען מיט די פריהעריגע באלעבאטים פון לאנד. דער עיקר איז, וואס איצט האבען איינצעלנע משפחות, דורך דעם גליקליכען ערפאלג פון די אידישע כלי־זין, באקומען דעם מוט אריינצודרינגען ווייטער אין אזוינע געגענדען וואו זיי האבען ביז אהער קיין צוטריט ניט געהאט. ס׳איז דער־פאר גאנץ פארשטענדליך וואס אונזער ספר שופטים זעצט נאך צו אין דעם ווייטערדיגען המשך פון זיין דערצעהלונג אלס הוספה איינינע נעמען פון

דער טייך קישון האָט זיי אַוועקגעשלעפּט,
דער טייך פון שלאַכטען, דער טייך קישון.״*)

די דראַמע ענדיגט זיך נאָך ווילדער און ליידענשאַפטליכער ווי זי האָט זיך אָנגעהויבען. די פיינד צעפליהען ווי שטויב פאַר דעם אידישען חיל. סיסרא אַנטלויפט. די האַנט פון אַ פרוי ברייינגט דעם טויט צו דעם מלך, וואָס האָט שרעק אַרויסגערופען.

„געלויבט פון פרויען זאָל יעל זיין,
די פרוי פון חבר הקיני:
זי זאָל געלויבט זיין פון אַלע פרויען אין געצעלטען!
וואַסער האָט ער געבעטען, מילך האָט זי געגעבען,
אין אַ פּראַכט־קרוג האָט זי זויערמילך דערלאַנגט.
איהר האַנט האָט זי צום פלעקל אויסגעשטרעקט
און איהר רעכטע האַנט צום שווערען האַמער:
און האָט דורכגעהאַמערט סיסרא׳ן,
דורכגעהאַקט זיין קאָפּ,
דורכגעשלאָגען, דורכגעבויערט איהם זיין שלייף.
צו איהרע פיס האָט ער געקניהט,
אַ פאַל געטאָן, געלעגען,
צו איהרע פיס האָט ער געקניהט און געפאַלען,
דאָרטען וואו ער האָט געקניהט,
איז ער טויט געפאַלען.״

(שופטים ה 24—27).

עס איז ניט מעגליך אָפּצושאַצען צו חויך דבורה׳ס אויפטו. אין דער צייט פון דער ערגסטער אידישער צעריסענקייט, אין דעם מאָמענט ווען דער נאַציאָנאַלער געדאַנק איז געשטאַנען אין דער גרעסטער סכנה האָט אַ די פרוי אויפגעוועקט אין דער נשמה פון די אידישע מאַסען דאָס באַוואוסטזיין פון דער אידישער אחדות אלס יהוה׳ס פאָלק. דער פונק וואָס האָט שוין געהאַל־

*) דער טעקסט ווערט אויסגעבעסערט פון אַסך מאָדערנע מבארים אין „נחל קרבות, נחל קישון״, שופטים ה 21. ח. ש.

4.

אַנפאלען פון דרויסען. דאָס שבט־קעניגטום פון עפרה.

די נאַטירליכע רעאקציע פון די כנענים געגען די אידישע שבטים, וועל־כע האבען פון זיי אוועקגענומען זייער לאנד וואס זיי האבען געהאט בירושה, איז מיט דבורה׳ס נצחון געקומען צו א שטילשטאנד. פאר די אידען איז אבער דערמיט נאך ניט געקומען די צייט צו געניסען רוהיג און אומגע־שטערט דאָס לעבען אין לאנד, וואס זיי האבען באקומען. ס׳איז דער אל־טער מנהג פון די אימבאשטענדיגע, וואנדערענדיגע בעדואינער־שבטים פון מדבר א קוק צו טאן פון צייט צו צייט מיט קנאה אויף דאס באקוועמע לע־בען פון די באזעסענע שכנים אויף יענער זייט גרעניץ פונ׳ם ישוב־לאנד. די שטאלצקייט פונ׳ם נאמאד איז זיין פרייע, ניט געשטערטע ארומוואנדערונג אין דער אומבאגרעניצטער ווייטקייט. מיט מיטלייד און פאראכטונג קוקט ער אויף דעם פויער, וועלכער איז צוגעבונדען צו זיין שטיק ערד. אבער אפטמאל דערוועקט זיך אויך ביי איהם, אויף להכעים זיין אלטער ליבע צו פרייהייט, א חשק צו דעם זיכערען און אויך רייכערען לעבען אויפ׳ן ישוב־לאנד. יאהרהונדערטער לאנג האט עגיפטען עס געהאט אריבערצוטראגען: די סעמיטיישע נאמאדען פון צפון זוכען ווידער און ווידער זיך דארטען צו באזע־צען, אמאל מיט גוטען, אמאל מיט געוואלד. די אידישע שבטים גופא האבען געפיהלט דעמזעלביגען חשק בישעת זיי זיינען געווען נאמאדען. אבער ווי נאר די אידען האבען זיך אביסעל אפגערוהט פון דעם שטארקען ווידערשטאנד פון די כנענים, האבען גלייך זיך אנגעהויבען צו באווייזען פון אלע זייטען די נאך אלץ נאמאדישע שכנים און האבען אנגעהויבען זיך רייסען מיט זיי איבער דער נחלה וואס זיי האבען נאר וואס באקומען. צום טייל זיינען עס געווען שבטים, וואס זיינען געשטאנען נאהנט צו די אידען דורך קרובה׳שאפט פון בלוט. זיי האבען געהאלטען, אז זיי האבען א רעכט נאכצוטאן דאס וואס עס האט זיך איינגעגעבען די אידען. דערצו נאך זיינען געקומען אלערליי סכנות פון פארשידענע זארטען פון נאהנט און פון ווייט.

אנגעהויבען האט זיך דאס שוין נאך פאר דעם לעצטען אנטשיידונגס־קאמף מיט די כנענים. עס יוערט דערצעהלט אין ספר שופטים, אז עתניאל, א זוהן פון קנז און א שבט־ברודער פון כלב, וועמען מיר קענען שוין פון דער עראבערונגס־געשיכטע — דארטען איז ער כלב׳ס אן איידים — בכן א גבור

גבורים, וועלכע האָבען, ווי עס זעהט אויס, געהאַט א חלק אין די עראָבע־רונגס־מלחמות. דאָס זיינען די אַזויגערופענע „קליינע שופטים*)“. די מעהרסטע פאָרשער באַטראַכטען זיי אַלס אומהיסטאָריש, בלויז אַלס נעמען־העלדען (עפּאָנימי) פון משפחות. אָבער דער פאַקט וואָס מיר האָבען פון זיי בלויז דעם נאָמען און אייניגע מאַגערע נאָטיצען איז נאָך קיין גרונד ניט ארויסצוגעבען אַזאַ'ן אורטייל; און דער אומשטאַנד וואָס אויך יפתח איז אַמאָל געשטאַנען אין זייער רייה, און וואָס די דאַטומס, וועלכע ווערען אַנגע־געבען וועגען זיי זיינען עלטער איידער די איבעריגע כראָנאָלאָגיע פון ספר שופטים**), איז גיכער א ראיה פאַר דעם, אז דאָס זיינען היסטאָרישע העלדען פון שבטים, וועלכע האָבען זיך געמאַכט א נאָמען אין די עראָבע־רונגס־מלחמות אין פאַרשידענע צייטען, פּיליכט אויך מעהרערע גלייכצייטיג מיט אַמאָל. נאָר אילון הזבולני און תולע פון פועה קאָנען זיין בלויז לעגענ־דאַרישע געשטאַלטען, מחמת אילון איז דער נאָמען־העלד פון אַן אָרט (שופטים י"ב 12) און תולע איז גלייכצייטיג דער נאָמען פון א משפחה פון שבט יששכר (שופטים י 1; בראשית מ"ו 13). אָבער אַנצונעמען דאָסזעלביגע אויך וועגען יאיר, אבצן און עבדון האָבען מיר קיין גרונט ניט.

וועגען איינעם פון אָט די קליינע שופטים, יאיר, האָבען מיר אויך אַנ־דערע ידיעות, וועלכע ווייזען לויט זייער צוזאַמענהאַנג אויף דער צייט, ביי וועלכער מיר האַלטען. עס ווערט דערצעהלט, אז ער איז אריבערגעגאַנגען דעם ירדן צוזאַמען מיט די משפחות פון מנשה, מכיר און נבח, און צוגענומען טיילען פון גלעד פון די אמורים, וועלכע זיינען געזעסען אין עבר־הירדן (במדבר ל"ב 39-42***). אַזוי ווי די דאָזיגע אונטערנעמונג איז ארויסגעגאַנ־גען פון דער מערב־זייט פון ירדן, האָט עס דעריבער געקאָנט פּאַרקומען נאָר אין דער צייט נאָך יהושע'ס טויט. יאיר ווערט דער גרינדער פון די „חות יאיר“ — די געצעלט־דערפער פון יאיר — א באַצייכענונג, וועלכע גיט קיין אורזאַך ניט צו שטעמפּלען דעם נאָמען־געבער אַלס א ניט־היסטאָרישען נאָ־מען־העלד (עפּאָנימאָס).

---

*) זעה אויבען ז. 257.

**) ביי די „קליינע שופטים“ זיינען די צאָהלען גענויע, בעת ביי די גרויסע שופטים זיינען זיי אומעטום רונדע: פערציג, אכציג אָדער צוואַנציג יאָהר, לויט דעם כראָנאָלאָגישען פּלאַן פון דעם שפּעטערען איבערשרייבער. ת. ש.

***) זעה אויבען ז. 251, 252.

ראובן'ען, וועלכער האט אונטער משה'ן פארנומען דאס שטיק לאנד וואס האט לכתחילה געהערט צו מואב*), איז איצט פאר איהר געווען ווי צוגעפאסט. ס'איז וויכטיג וואס עגלון האט געקאנט מאכען זיין שטיצפונקט אין יריחו, אויף דער מערב־זייט פון ירדן, ביים מזרח־שיפוע פונ'ם אידישען בערגלאנד צוב ירדן צו, אינ'ם הויפטארט, וועלכען די אידען האבען ניט לאנג ערֿאבערט און צעשטערט.

די מדינים.

א באזונדערע סכנה איז אבער פארגעשטאנען דעם צענטראלען טייל פונ'ם לאנד אין מזרח־ און אין מערב־זייט פון ירדן מצד דעם מדבר־שבט פון די מ ד י נ י ם, וועלכע זיינען געווען זעהר רייך אין צאהל. אין משה'ס צייט זיינען די מדינים געזעסען אין גאנצען אדער צום טייל אויפ'ן האלב־אינ־זעל סיני און זיינען געווען נאהנט צו די קינים. איצט אבער, אהן א ספק אונ־טער דעם איינפלוס פון דער אידישער וואנדערונג, האבען די מדינים, הפנים גלייכצייטיג מיט די אידען אדער באלד נאכדעם, זיך א קעהר געטאן קיין צפון. מ'האט פילייכט געוואלט אפפרישען די אלטע פריינדשאפט פון דעם מדבר כדי צו קריגען נעבען די אידען א חלק אינ'ם פרוכטבארען באדען פון גלעד. דאך איז די דאזיגע השערה לגמרי ניט נויטיג: די בעדואינער־שבטים טרייבען זיך ארום אויף א ווייטען געביט, און אויף אנצופאלען רויבען דאס פרוכטבארע, באזעצטע לאנד איז דער אראבער קיינמאל ניט קורץ אין תירוצים. עס ווערט דערצעהלט אין ספר שופטים (ו 1—6), אז די מדינים האבען צוזאמען מיט אנדערע קינדער פון מזרח באדעקט פלוצלונג דאס לאנד. יאהר איין יאהר אויס, קורץ פאר דעם תבואה־שניט, פלעגען זיי קומען מיט זייערע אומצאהליגע קעמלען, פארניכטען די תבואה און אוועקנעמען די סטאדעס.

וויפיעל צייט ס'איז געלעגען צווישען אט די געשעהענישען און די טעג פון ברק און דבורה איז אוממעגליך צו זאגען. צו ווינציג דארף מען אבער ניט שאצען די צווישען־צייט: ווארים פון דער שטארקער ערוואכונג און דער נאציאנאלער פאראייניגונג, וואס האט ארומגענומען די שבטים אין דבורה'ס צייט, איז מעהר ניט געווען פיעל צו שפירען. וואס פאר א נאכווירקונג יענע ערוואכונג האט געמעגט האבען אויף א ווייל — און אזוי לאנג ווי יענע

---

*) זעה אויבען ז. 154, 176.

פון קנז־יהודה פון יהושע'ס צייט. האט שוין אין יענע טעג אפגעהאלטען א נצחון געגען פרעמדע, וועלכע זיינען אריינגעדרונגען אין לאנד. וויפיעל דאס איז היסטאריש, איז שווער מיט זיכערקייט צו באשטימען. מאנכע ווילען זעהן אין עתניאל'ן בלויז אן ערפונדענע לעגענדארישע געשטאלט און זיינע מלחמות געהערען לויט זייער מיינונג צו דעם געביט פון טענדענץ־דיכטונג*). אנדערע ווילען לכל הפחות דערקענען אין זיין געשיכטע א נאכקלאנג פון געוויסע היסטארישע געשעהענישען (שופטים ג 7—10).

אהוד.

פיעל דייטליכער שטעהט אינ'ם ליכט פון דער היסטאריע, כאטש אויך צום טייל באגרינדעט אויף שפעטערע ידיעות, דער העלדישער אויפטו פון אהוד בן־גרא פון שבט בנימין. מיט רמאות, ניט דערוועקענדיג געגען זיך קיין חשד, טויט ער עגלון'ען, דעם קעניג פון מואב, וועלכער האט זיך אריינגעריסען אין דער אידישער געגענד, פיליכט אין פאראייניגונג מיט עמון און עמלק, האט ע־אבערט יריחו און האט צוועלף יאהר נאכאנאנד געהאלטען אונטער שוועירע צינזען די שבטים, וואס זיינען געווען נאהנטע שכנים פון מואב, באזונדערס בנימין און דעם דרום־מזרח־שיפוע פון בארג אפרים. אהוד רופט צוזאמען דעם אידישען חיל פון בארג אפרים און באפרייט מיט דעם א טייל פון די אידישע שבטים פון א שענדליכער קנעכטשאפט. ס'איז היסטאריש דורכאויס וואהרשיינליך, אז נאכדעם ווי מואב איז צו זיך געקומען פון די קלעפ וואס זי האט באקומען אין משה'ס צייט, האט זי איצטער געזוכט צוריק איינצונעמען דאס וואס איז אמאל געווען איהרס. די אפשוואכונג פון

---

*) ערפונדען האט מען די געשטאלט פון עתניאל'ן, לויט הי דאזיגע פארשער, צוליב דעם וואס אין שפעטערע צייטען איז פאר זיי געווען א גרויסער חידוש פארוואס יהודה איז ניט פארטראטען צווישען די שופטים. ס'איז אויך ניט צו פארשטעהען ווי אזוי קנז, אין דרום, קומט צו קעמפען מיט א מלך כושן רשעתים פון ארם. מאנכע אבער בעסערען אויס „ארם" אין „אדום": די דאזיגע צוויי נעמען זיינען אסך מאל פארביטען געווארען אין תנ"ך. עתניאל האט לויט דעם געפיהרט מלחמות מיט אדום, די שכנים פון קנז און כלב. איז אבער א קשיא ווי קומט דא דאס ווארט „נהרים" נאך ארם? סיידען צו זאגען, אז אן איבערשרייבער, וועלכער האט שוין געפונען דעם גרייז „ארם" האט צוגעשטעלט „נהרים" פון זיין אייגענעם שכל. ח. ש.

קעגען די מוטוויליגע רויבער. ארויסגערופען דעם צארן האט א נייער אנפאל פון די מדינים, וועלכע האבען רויבענדיג און מארדענדיג זיך אריינגעריסען אין גליל אזש ביז צום בארג תבור (שופטים ח 18). צווישען די דערמארדעטע געפינען זיך אויך גדעון'ס ברידער. דער הייליגער חוב פון בלוט־נקמה פארבינדט זיך ביי איהם מיט דעם צארן פון'ם פאטריאט. גדעון רופט צוזאמען די מלחמה־פעהיגע מענער פון זיין משפחה אביעזר, דריי הונדערט באוואפענטע אין צאהל. צוריקגעקעהרט פון תבור, לאגערען די פיינדליכע מחנות אין עמק יזרעאל, גדעון מיט זיינע לייט ניט ווייט ביים קוואל ח ר ד. גדעון האט זיך פארלאזען, אז יהוה וועט איהם העלפען. דערצו נאך האט ער זיך אריינגע'גנב'עט ביי נאכט אין פיינדליכען לאגער און האט דארטען אונטערגעהערט ווי איינער דערצעהלט דעם אנדערען א שלעכטען חלום און קריגט א באשייד, אז דאס ווייזט, אז דער לאגער פון די מדינים וועט צעשלאגען ווערען פון גדעון'ען. דאס האט אריינגעגעבען מוט דעם קליינעם אידישען חיל. א געוואגטע אטאקע, וואס איז גלייך אונטערנומען געווארען אין דער טונקעלקייט פון דער נאכט, גיט זיך איין. די פיינדליכע מחנה, דערשראקען פון בלישצענדיגע פאקלען און פון ווילדע מלחמה־געשרייען, ווערט פארטומעלט און צעלויפט אהן אן ארדנונג. לויפענדיג קיין מזרח מוזען די פיינד אריבער דעם ירדן. די וואפענפעהיגע מענער פון אפרים, וועלכע האבען זיך אונטערדעסען מאביליזירט, פארכאפען אבער די אריבערגענג פון ירדן און צוויי שעיד'ס פון די מדינים, עורב און זאב, פאלען דארטען אריין אין זייערע הענט. גלייכצייטיג פארלויפען דעם פיינד דעם וועג ווייטער אין צפון אויך די שבטים נפתלי, אשר און מנשה.

איין טייל פון די אנטרונענע מדינים האט באוויזען זיך אריבערצוכאפען דעם ירדן איידער אפרים איז נאך געקומען אנטייל צו נעמען אין דער מלחמה. אט דעם טייל יאגט גדעון נאך מיט זיין קליינעם חיל. די שטעדט סכות און פנואל אין עבר־הירדן ביים יבוק, איינגעשראקען דורך די פיעלע איבערפאלען פון די מדינים און אפגעוועהנט פון צוזאמענהאנג מיט די אידען אנטזאגען זיך צו געבען ברויט צו זיין אויסגעמאטערטען חיל. גדעון סטראשעט זיי, אז ער וועט זיך מיט זיי שפעטער אפרעכענען, און לויפט שנעל ווייטער

מיט „בעל"), נאר שפעטער האט מען איהם צוגעלעגט אן עהרען־נאמען גדעון, דער „צעהאקער", דער וואס צעשלאגט זיינע פיינד (פון „גדע"). אט די לעצטע מיינונג פארטרעט אויך רודאלף קיטטעל, דער פארפאסער פון די קאפיטלען וועגען דער שופטים־צייט אין אונזער בוך. ח. ש.

נאכווירקונג האט אנגעהאלטען, זיינע די אידען געווים ניט געווען אין קיין סכנה פון אנפאלען — אבער אין דער רוהיגקייט אויף דער אייגענער נחלה און אין דער זארג פאר די אינטערעסען פון שבט געהען פארלארען די גרויסע געדאנקען פון א שענער צייט. די לויזע פארבינדונג צווישען די שבטים, און דערצו נאך דער דוחק אין אנפיהרענדע פערזאנען בריינגען ארויס דעם געפיהל פון שוואכקייט און אפגעלאזענקייט. מנשה און אפרים מיט די שכנות'דיגע שבטים געפינען ניט דעם מוט זיך צו שטעלען אנטקעגען די מחנות בעדואי־נער. קיין בעסערע זאך צו טאן ווייסט מען ניט ווי איבערצולאזען דאס פרייע לאנד פאר די רויבער און אליין אנטרונען צו ווערען אין די בערג. אהין האָ־בען די מחנות רייטער ניט געקאנט אריינדריגגען, און אין ערגסטען פאל האט מען זיך געקאנט באשיצען אין די פעסטונגען פון די פעלזען און אין די פארמאכטע הייהלען פון די בערג.

ירבעל־גדעון.

א שעיך פון דער משפחה אביעזר פון דעם שבט מנשה, וועלכער טראגט צוויי נעמען: ירבעל און אויך גדעון*). וואגט סוף כל סוף זיך צו שטעלען אנט־

*) די געשיכטע פון גדעון'ען געפינט זיך אין שופטים אין צוויי באזונדערע באריכטען, וועלכע זיינען שפעטער פון אן איבערשרייבער צונויפגעפלאכטען גע־ווארען. לויט איין באריכט הייסט דער העלד גדעון, לויט דעם אנדערען ירבעל. לויט איין באריכט הייסען די מלכים פון מדין עורב און זאב (ז 25), לויט דעם אנדע־רען הייסען זיי גאר זבח און צלמנע (ח, 10). לויט איין באריכט ווערען די מדינים צעשלאגען שוין אין מערב־זייט פון ירדן, אין עמק יזרעאל, פון דער פאמיליע אביעזר, און די בני אפרים לאזען זיי דאן ניט אריבערגעהן דעם ירדן; לויט דעם אנדערען באריכט קומט פאר די גאנצע מלחמה אין עבר־הירדן. אט די לעצטע סתירה האט דער צוזאמענשרייבער פון די צוויי באריכטען געזוכט אויסצוגלייכען מיט די ווערטער: „כל הנותרים מכל מחנה בני קדם", וועלכע ער האט אריינגעשטעלט (ח 10). אם בעסטען זעהט זיך די דאפעלטקייט פון דער דערצעהלונג אין ח 4, וואו א נייער באריכט הייבט זיך אן אהן וועלכער שייכות צו דאס פריהעריגע. לויט מאנכע פארשער זיינען דאס צוויי באריכטען וועגען צוויי באזונדערע פערזאנען: ירבעל און גדעון. לויט אנדערע פארשער זיינען דאס צוויי טיילען פון צוויי דער־צעהלונגען וועגען דערזעלביגער פאסירונג, און דער נאמען פונ'ם העלד איז לכתחילה געווען ירבעל (אין יענער צייט האבען אסך אידען געטראגען נעמען פארבונדען

מנשה, און געווים אויך אפרים, באטען איהם אז דאס קעניגטום בירושה*). און ער — אפילו אויב ער האט א ווײלע זיך געקווינקעלט — האט עס דאך סוף כל סוף ניט צוריקגעוויזען**). אט אזוי האט, הגם ניט גאנץ ישראל, אבער דאך דאס הויז יוסף, דער מיטעלפונקט פונ'ם עלטערען פאלק ישראל, באקו־מען א קעניג. פונ'ם עהרען־חלק פון רויב, וואס פאלט איהם צו, שטעלט ער אויף, ווי אנדערע מלכים נאך איהם, זיין קעניגליך הייליגטום אין עפרה. דארטען דינט מען דורכאוים צו יהוה. אבער ס'איז ניט דער יהוה פון משה. אויך אין דעם געהט די שופטים־צייט אויף איהר אייגענעם וועג. אויפ'ן פלאץ פונ'ם גאט, וועמען מ'קאן ניט זעהן און פון וועמען מ'טאר קיין בילד ניט מאכען, קומט א בילד פון יהוה באצויגען מיט גאלד אדער א סימבאל פון איהם, וואס האט געטראגען דעם נאמען „אפוד". עס איז דערפאר קיין חידוש ניט, וואס דער שפעטעריגער איבערשרייבער און איבערארבייטער פון אונזער דערצעהלונג אין ספר שופטים באטראכט דאס אלס אן אפקעהרונג פון גאט מצד גדעון'ען און די אידען פון זיין צייט. פאקטיש איז דאס טאקע געווען, באוואוסטזיניג אדער ניט, א געפעהרליכער טריט צוריק צום כנעני־שען נאטור־דינסט.

א ב י מ ל ך.

אויף לאנג האט זיך גדעון'ס משפחה ניט געקאנט פרעהען מיט דער געוואונענער הערשאפט. נאך גדעון'ס טויט געהט זי שנעל צו גרונט. מיר האבען וועגען דעם א דערצעהלונג, וועלכע געהערט צו די היסטאריש־ווערט־פולסטע פון תנ"ך (שופטים ט). דער סוף פון גדעון'ס הערשאפט קומט פון זיין הארעם. ער האט אזוי פיעל פרויען, אז עס ווערען איהם צוגעשריבען

*) פיליכט מעג מען דרינגען פון די ווערטער „כתאר בני המלך" (ח 18), אז ער האט שוין פריהער געהאט אויב ניט דעם טיטעל, דאך די עהרע פון א קעניג.

**) די פסוקים ח 22, 23, לויט וועלכע גדעון אנטזאגט זיך ענדגילטיג פונ'ם קעניגטום, זיינען צוגעשריבענע פונ'ם שפעטעריגען באארבייטער. אז גדעון האט זיך לחלוטין ניט אנטזאגט פונ'ם טיטעל פון א קעניג, קאן מען זעהן קלאר פון ט 2. מאנכע ברייגגען אויך פאר דעם א ראיה פונ'ם נאמען „אבימלך", „מיין פאטער איז קעניג". עס קאן אבער זיין, אז דאס באציהט זיך אויף גאט, ווי א שטייגער „אביה", מיין פאטער איז יהוה.

צו דרום און צו מזרח ביז צום קאראוואנען־וועג, דעם היינטיגען וועג פאר די עולי־רגל׳ניקעס ביים זוים פון דער סטעפע. ער דערגרייכט דארטען דעם פיינד און נעמט געפאנגען זיינע צוויי מלכים זבח און צלמנע*).

די שטאלצע זיהן פון מדבר גיבען אליין צו, אז זיי האבען דערמארדעט גדעון׳ס ברידער. אפילו אין קייטען זיינען זיי נאך שטאלץ און פריי, און ווילען ניט שטארבען דורך דער האנט פון א איינגעל. ניט קיין אנדערער ווי דער גבור גופא זאל זיי טויטען, ווארים „ווי דער מאן, אזוי זיין קראפט". גענענדיג צוריק אהיים נעמט גדעון נקמה פון סכות און פנואל. די דאזיגע צוויי שטעדט ווערען הארט באשטראפט פאר דער פחדנות און דער בייזוויליגקייט וואס זיי האבען ארויסגעוויזען געגען די קינדער פון זייער אייגען פאלק. א איינגעל פון סכות, וועמען גדעון האט געכאפט אונטערוועגענס, מוז איהם אויפשרייבען די נעמען פון 77 פון די אנגעזעהענסטע לייט פון שטאדט: און גדעון, ערפילענדיג זיין סטראשונאק, דרעשט זייער פלייש מיט די דערנער פון מדבר.

געקרוינט מיט נצחון און מיט א רייכען רויב קעהרט זיך גדעון צוריק אהיים קיין עפרה בראש פון זיינע העלדישע מיטקעמפפער. באמש מיט א קליינעם חיל, דאך איז גדעון אריין אין דער מלחמה ניט פאר זיך און פאר זיין משפחה אליין. דאס וואס ער האט אויפגעטאן איז געווען נוגע אויך אסך אנדערע שבטים: און איז געווים אויך לכתחילה אונטערנומען געווארען פון זייער טובה וועגען. דער פרידליכער אידישער פויער איז איצט געווען געשיצט געגען דעם רויבערישען בעדואין, ישראל איז ווידער געווארען דער האר איז אייגענעם לאנד. ווידער אמאל האט זיך ארויסגעוויזען, וואס אפילו בלויז איין טייל פון דעם יוגענדליכען און קרעפטיגען פאלק ישראל איז געווען ביכולת אויפצוטאן, ווען עס איז נאר געווען ערנסט אנטשלאסען און באוואוסטזיניג אין זיינע אייגענע כוחות. און דער וואס האט געגעבען דעם דאזיגען באוויין צו זיין משפחה און צו דעם הויז פון יוסף איז שוין דערמיט געווען א העלד, און ער פארדינט דעם נאמען אלס גבור אין זיין צייט און פאר די קומענדיגע דורות.

ס׳איז גאנץ פארשטענדליך, אז גדעון ווערט באלוינט מיט עהרע און מיט מאכט: ס׳איז פארשטענדליך, אז מ׳האט אויך אין דער צוקונפט געוואלט גענ־יסען די באשיצונג און דעם שטארקען ארעם פון דעם זיגרייכען גבור.

---

*) עורב און זאב זיינען געווען ניט קיין מלכים, נאר קלענערע אונטערפירשטען.

ליכע יורשים און זיי גיבען איבער אבימלך'ן די שטאדט. פון דער טעמפעל־קאסע פון'ם „בעל ברית" דינגט ער זיך א מחנה זעלנער. ער ציהט מיט זיי קיין עפרה און דערמארדעט דארטען זיינע זיבעציג ברידער „אויף איין שטיין". אבימלך איז דערמיט דער האר ניט בלויז איבער שכם, נאר אויך איבער דער גאנצער מלוכה, וועלכע גדעון האט פאראייניגט אין זיין האנט. דער דערצעהלער פון דעם דאזיגען קאפיטעל רופט איהם אן „הערשער פון ישראל" (ט 22). שכם איז דערפאר פון איצטער אן פאר איהם ניט מעהר דער עיקר. אדרבה, אבימלך קעהרט גאר איצט אום צו שכם דעם רוקען. ער וואוינט אין אן אנדער ארט און לאזט איבער שכם ביי זיין הויפטמאן זבול, וועלכער האט אהן א ספק געשפילט די ראלע פון אבימלך'ס א טרייען דינער.

מ'וועט ניט מאכען קיין טעות ווען מ'וועט אננעמען, אז גראד דאס איז טאקע געווען די סיבה פון דער קנאה־שנאה צווישען שכם און אבימלך'ן. אלס אבימלך'ס היים האט שכם געהאט א רעכט, אז מ'זאל האבען מיט איהר מעהר איינזעהעניש. אנשטאט דעם אבער מיידט גאר אבימלך אוים די האלב־כנעני'שע שטאדט אין אלע דריי יאהר פון זיין הערשאפט, כאטש ער גופא איז א האלבער כנעני, און ער זוכט זיך גאר אוים א אידישע רעזידענץ. אט אזוי איז גראד שכם, וואו אבימלך האט געקאנט האבען דעם בעסטען באדען פאר זיך, יוען ער וואלט נאר קלוג געהאנדעלט, געווארען קעגטיג דער נעסט פון א טיף־געהענדער באוועגונג געגען איהם, אין וועלכער ער איז סוף כל סוף אין גאנצען געפאלען.

פארשידענע אומשטענדען צוזאמען האבען געווירקט אנצוהאלטען און צו פארשטארקען די שלעכטע שטימונג, דעם „בייזען גייסט," וואס אבימלך גופא האט געשאפען דורך זיין אייגענער שולד.

פונ'ם בלוט־באד אין עפרה איז אנטרונען גדעון'ס אינגסטער זוהן יותם. אויפ'ן בארג ג ר ז י ם פארזאמעלט ער די בירגער פון שכם — קענטיג באלד נאכדעם ווי אבימלך איז געווארען קעניג, אבער ניט פריהער איידער ער האט פארלאזען שכם כדי צו פארנעמען דאס איבעריגע פונ'ם גע־ביט פון זיין פאטער'ס ממשלה. אט דא אויף דער פעלז־וואנט שטעהענדיג, דערצעהלט יותם די לייט פון שכם זייער זינד געגען גדעון'ס הויז אין דער פארם פון א קונסטרייכער פאבעל. די אומדאנקבארקייט געגען ירבעל'ן, וועלכער האט אויך זיי געראטעוועט פון מדין, און די דערמארדונג פון זיינע זיהן, אין וועלכע זיי האבען מיט אבימלך'ן געהאט א חלק, וועט ברייגגען מיט זיך יהוה'ס נקמה איבער שכם און איבער אבימלך'ן. אום

זיבעציג זיהן. איינע פון זיי איז אן אריסטאקראטישע כנענ׳עריז פון שכם*). אין שכם לעבט די אלטע כנעני׳שע אדעליגע משפחה פון די „בני חמור**) בשלום מיט די אריינגעדרונגענע אידען.***) זייער גאט, וועלכער האט דאר־טען זיין טעמפעל, איז „אל ברית“, אדער אויך „בעל ברית“, דער האר פון בונד, פיליכט טאקע דער באשיצער פון דעם אפמאך וואס איז געשלאסען געווארען צווישען די כנענים און די בני ישראל אין שכם; גיכער אבער דער שותף פון א בונד צווישען איהם, דעם גאט, און שכם (שופטים ח 33; ט 4, 46). גדעון האט אהן א ספק אריינגענומען די כנענ׳ערין אין זיין הארעם כדי צוצובינדען נעהנטער צו זיין קעניגטום יענע נאר האלב אידישע שטאדט.

ביי גדעון׳ס טויט האט זיך ארויסגעוויזען, אז זיין הערשאפט איז באמת טאקע באטראכט געווארען אלס שבט־קעניגטום, אין יעדען פאל איבער מנשה און אפרים. עס זעהט זיך דא עפעס אזוינס וואס איז ביי קיינעם פון די שופטים ניט געווען צו זעהן. מ׳ווייסט גאר ניט אנדערש ווי נאר אז גדעון׳ס קעניגטום זאל אריבערגעהן בירושה צו זיין פאמיליע. פיליכט האט מען געמיינט, אז דאס קעניגטום זאל אריבערגעהן צום בכור אדער מ׳האט גאר אין גאנצען ניט געהאט קיין באשטימונג מכוח דעם, און ס׳איז דעריבער געווען א מורא, אז עס זאל ניט קומען צו א שטרייט צווישען די ברידער וועגען דער ירושה.

דא קומט צו די כנענים פון שכם מיט א פארשלאג אבימלך, דער העלד פון דעם וויכטיגען היסטארישען פראגמענט אין ספר שופטים, וואס איז אונז געבליבען וועגען יענער צייט. ער איז דער זוהן פון יענער פרוי גדעון׳ס פון שכם. אויף די כנעני׳שע לייט פון שכם מאכט אבימלך׳ס פאר־שלאג אן איינדרוק: „וואס איז בעסער פאר אייך, צי עס זאלען איבער אייך הערשען זיבעציג מאן, אלע זיהן גדעון׳ס, אדער עס זאל הערשען איבער אייך איין מאן? געדענקט אבער, אז איך בין אייער ביין און פלייש“ (ט 2). זיי ווילען בעסער א הערשער פון כנעני׳שען בלוט איידער גדעון׳ס געזעצ־

---

*) עס ווייזט אויס לויט ח 31, אז זי איז געבליבען אין שכם. עס לאזט זיך דערפון דרינגען וועגען יענער פרימיטיווער פארם פון מאן און ווייב לעבען, ביי וועלכער די פרוי בלייבט אינ׳ם הויז פון איהרע עלטערן און די קינדער ווערען צוגערעכענט צו איהר משפחה.

**) שופטים ט 28. זיי ווערען אויך אנגערופען „בעלי שכם“, אלס די גע־יעצליכע אייגענטימער פון שכם.

***) זעה אויבען ז. 237, 238.

בע"ג פון שכם אויף די פארבייציהענדע קאראוואנען. דערמיט האבען זיי אי באפרידיגט זייער לוסט צו רויב, אי געשעדיגט אבימלך'ס ממשלה. אבימלך האט גענומען זיין אויזאך א לאנגע צייט ניט ארויסצוטרעטען געגען שכם. ער האט קיין פארלאנג ניט געהאט נאך מעהר צו פארטשעפען די שטאדט פון זיין געבורט.

צו אן אפענעם אויפשטאנד האט אויף אזא'ן אופן שוין געפעהלט נאר איין טריט. געוויס איז דער „בייזער גייסט" וואס האט געהערשט געגען אבימלך'ן אין שכם געווען צום גרויסען טייל דאס ווערק פון דער דארטיגער אידישער באפעלקערונג. זי שטעהט אהן א ספק אין פארבינדונג מיט דעם איבעריגען הויז פון יוסף, אזוי ווייט ווי עס הערשט די אומצופרידענקייט מיט אבימלך'ס הערשאפט. „אויך יותם האט הפנים זיך דא געמוזט געפינען. דאס וואס ער האט אראפגערופען אין שכם פון בארג האט ער אויך געקאנט פרעדיגען פון די דעכער אין ת ב ץ, ב א ר און אנדערע ערטער. אט אזוי גרייט זיך צו געגען דעם האלב-כנעני'שען אוזורפאטאר אן אלגעמיינע רעאקציע. וועלכע האט איהר מקור אין שכם. ווי נאר אבימלך האט מעהר ניט געהאט דארטען קיין שטיצפונקט, איז געווען אוים מיט זיין געוואלד-הערשאפט.

ס'איז דערפאר געווען זעהר גוט אויסגערעכענט, וואס אבימלך'ס פיינדליכע פארטיי אין שכם, נאכדעם ווי די „בעלי שכם" זיינען שוין געווען געגען איהם, האט איצט צוגעקראגען נייע כוחות פון דרויסען. ווארים זבול, דער „האר פון שטאדט", איז נאך, לכל הפחות לויט'ן נאמען נאך, געווען איבערגעבען אבימלך'ן און איז געווען גרייט מיט זיינע אנהענגער צו פארטיידיגען זיין זאך. עס האט דעריבער געמוזט צוערשט געשאפען ווערען א געגענגעוויכט אין שכם גופא. דאס איז געשעהן דורך דער אידישער מיליטערישער אפטיילונג פון געל בן-עבר און זיינע ברידער, וועלכע איז געקומען אין שכם און האט געוואונען דעם צוטרוי פון דער באפעלקערונג.

באלד האט זיך ארויסגעוויזען צו וואס געל איז געקומען. ביים יום-טוב פון צוזאמענקלייבען די וויינטרויבען זיצען די איינוואוינער פון שכם ביים טעמפעל פון זייער גאט „בעל-ברית" און עסען און טרינקען און הוליענען. ווי הפנים שוין אסך מאל פריהער, שילטען זיי אבימלך'ן. דער וויין ברייננגט ארוים אויפ'ן צונג די אומצופרידענקייט געגען דעם טריילאזען אוזורפאטאר. געל נוצט אוים די געלעגענהייט אויפצובלאזען אין א פלאקער דאס פייער, וואס האט שוין געטליהעט פון פריהער און וויל צווינגען זבול'ן צו אן אנטשיידונג. „ווער איז דען אבימלך", רופט ער אוים, „און ווער איז ירבעל'ס

אויסצומיידען זייער צארן איבער זיינע געוואגטע ווערטער, אנטלויפט יותם געשווינט. אבער דער דארן איז געבליבען שטעקען אין זייער הארץ. וואס שארפער יותם'ס ווערטער זיינען געווען, אלץ טיפער האט דער דארן גע־שטאכען. האט ער דאך צו זיינע שטראף־רייד און צו זיין סטראשונאק נאך צוגעלעגט אלס צוגאב דעם שפאט, וואס זיי האבען אויסגעקליבען פאר א קעניג אבימלך'ן, דעם זוהן פון א דינסט*), פון א פאראכטעטער קעפסווייב, נאר ווייל ער איז זייער קרוב**).

יותם'ס ווערטער, געשליידערט אין פנים פון די כנענים פון שכם, וואל־טען געקאנט קלינגען משונה'דיג. זיי ווערען אבער פארשטענדליך, ווען מ'האלט אין זינען, אז נעבען די כנענים האט אויך געוואוינט אין שכם א רעכטער טייל אידען. זיך ווענדענדיג צו זיי, איז יותם'ס רעדע א קלוגע פראַ־בע אריינצוברענגען א שפאלטונג אין דער איינהייט פון אט די צווייטע עלע־מענטען פון דער באפעלקערונג. דעם אידישען עלעמענט פון שכם האבען יותם'ס רייד געקאנט מאכען אסך נאכצוקלערען — בפרט נאך ווען אבימלך האט שכם גופא פארנאכלעסיגט.

אט אזוי האבעןביידע טיילען פון דער באפעלקערונג פון שכם, וועלכע האבען לכתחילה זיך געהאלטען צוזאמען אן אבימלך'ן, געהאט א גוטען גרונט צו זיין אומצופרידען מיט איהם. עס זיינען נאר וואס דריי יאהר פארגאנ־גען זינט אבימלך איז דורך געוואלד געווארען א קעניג, און די קנאה־שנאה צווישען שכם און אבימלך'ן האט שוין דערגרייכט אזוי ווייט, אז עס האט שוין געהאלטען ביי אן אפענער שפאלטונג. „און גאט האט גע־שיקט א בייזען גייסט, צווישען אבימלך'ן און די הארען פון שכם, און די הארען פון שכם זיינען פאלש געווארען אבימלך'ן." ניט דאגה'נענ־דיג וועגען אבימלך'ן און דער איבעריגער טעריטאריע זיינער, האבען זיי זיך גענומען צו רויבעריי און פלעגען לויערען אויף די וועגען און אנפאלען פון די

---

*) דאס איז לחלוטין קיין ראיה ניט געגען דעם חשוב'ען יחוס פון דער פרוי. דאס איז גיכער א ביטערע איראניע, אין וועלכער עס שפיגעלט זיך אפ דער שטאנדפונקט פונ'ם הערשער־פאלק, די אידען, געגען די כנענים.

**) די בייסענדע איראניע פון יותם'ס פאבעל געגען דאס קעניגטום קאן שטאמען שפעטסטענס פון שאול'ס ערשטער צייט, אויב מיר דארפען איבערהויפט געהן אזוי ווייט צוריק. אונטער דוד'ן האט מען שווערליך געקאנט אזוי רוידען וועגען דעם קעניגטום.

זיינע אנהענגער, לאזט עס וויסען געל׳ן*).ביידע, זבול און געל, קומען ארויס מיט זייערע לייט צום טויער פון שטאדט צוריקצושטויסען די אטאַקע. ביים הארויזאנט ערשיינט אבימלך און דאס פאלק וואס איז מיט איהם. מיט רמאות פיהרט זבול אויס, אז געל זאל מאכען דעם אנפאל. געל האט הפנים מורא פאר אבימלך׳ס גרויסען חיל וואס זעהט זיך קומענדיג; אבער זבול דערמאנט איהם איראניש אן זיין רעדע וואס ער האט געהאלטען אויף דעם יום־טוב. ער גופא מאכט קענטיג דעם אנשטעל, אזוי ווי ער וואלט וועלען בלייבען באוואכען די שטאדט און זי דעקען פון הינטען. אט אזוי מאכט געל דעם אנפאל אין דער שפיץ פון די הארען פון שכם. לאזענדיג זבול׳ן פון הינטען. ער ווערט געשלאגען פון אבימלך׳ן און קעהרט זיך צוריק אין שטאדט אפגעשוואכט און באזיגט. איצט לאזט זבול ארונטערפאלען די מאסקע, ווייזט זיך ארויס אלס אבימלך׳ס פארטיי־מאן און פארטרייבט געל׳ן פון דער שטאדט. אבימלך וואגט ניט צו מאכען אן אטאקע אויף שכם, ווייל ער טרויט ניט זבול׳ס פריינדשאפט. זבול גופא אבער פאלט איצט אלס קרבן פון דער נקמה פון די איינוואוינער פון שכם. זיי ווילען מעהר פון אבימלך׳ן ניט וויסען און מאכען אויך א סוף פון זבול׳ס דאפעלטען שפיל**). ערשט אויף מארגען גיט זיך אבימלך׳ן איין, נאכדעם ווי זבול, וועלכער האט זיין פלאן געקענט, איז באזייטיגט געווארען, איינצונעמען די שטאדט.

פון דאנעט אויס קומט איהם אויך אן גרינג צו באצווינגען די פעסטונג פון שכם. די פעסטונג האט זיך קענטיג געפונען אויסען שטאדט. דערהערענדיג, אז די שטאדט האט זיך אונטערגעגעבען, ראטעווען זיך איהרע איינוואוינער אין דעם טורם פון׳ם טעמפעל פון זייער גאט „אל ברית“. ניט קוקענדיג אויף דעם הייליגען ארט, וועלכען ער האט געהאט צו פארדאנקען דעם יסוד פון זיין הערשאפט, צינדט אבימלך אונטער דעם טעמפעל און טויזענד מענער און פרויען געפינען זייער טויט אין רויך און פלאמען***).

אין שכם גופא איז איצט דער אויפשטאנד באזיגט, אבער דערמיט נאך

*) נאר אזוי איז פארשטענדליך, וואס געל קומט ארויס נאך איידער אבימלך באווייזט זיך. אנדערש ניט סיידען זבול האט איהם געלאזט וויסען.

**) ער פאלט ניט אין קאמף געגען אבימלך׳ן, נאר ער קומט אום דורך דער באפעלקערונג. דעריבער שטעהט אין פסוק 42 „העם“ אהן זבול.

***) פונקט ווי אבימלך פיהרט זיך נאך אויך אויף דער סולטאן סאלאדין אין גליל ביי דער באלאגערונג פון שטעדט.

זוהן, אז מיר זאלען איהם דינען? איז ער ניט א שכם'ער און איז ניט זבול זיין באאמטער? טא זאלען איהם דינען די לייט פון חמור, דעם פאטער פון שכם*) — צו־וואס אבער זאלען מ י ר איהם דינען?"**). דאס „מיר" איז געווים ארויסגערעדט מיט באטאנונג. געל רעדט אלס איד אונטער דעם בייפאל פון דער אידיש געזונענער מעהרהייט. נאר אין אזא פאל האט ער זיך געקאנט ערלויבען צו ריידען מיט דער שפראך. די דאזיגע שפראך האט אבער הפנים געהאט איהר ווירקונג.

א העכסט צווייזייטיגע ראלע שפילט אין דעם גאנצען ענין — איצט נאך מעהר ווי פריהער — אבימלך'ס שטאדט־הויפטמאן פון שכם, זבול. עס ווייזט אוים, אז בשעת די שטימונג אין דער שטאדט האט זיך שטארק א קעהר געטאן געגען אבימלך'ן האט זיך אויך זבול עפעס ווי איבערגעקוליעט. און אז געל איז געקומען און האט אריינגענומען אין האנט די באוועגונג געגען אבימלך'ן, איז זבול געווען פריינדליך צו איהם און האט מיט איהם מיטגעהאלטען אויפ'ן יום־טוב, בשעת דאס פאלק האט געשאלטען אבימלך'ן. נאכהער אבער, שפילענדיג א דאפעלטע ראלע, לאזט ער אבימלך'ן וויסען וועגען אלצדינג און פאדערט איהם אויף צו מאכען א פלוצליכען איבערפאל אויף דער שטאדט. איהם האט ניט געקימערט וואס מ'האט געלעסטערט דעם קעניג, נאר וואס מ'האט פון איהם גופא חוזק געמאכט.

אויף זבול'ס באריכט קומט אבימלך ביי נאכט געגען שכם און לעגט זיך לויערען. זבול, זיך נאך אנגעבענדיג אויך איצט אלס פריינד פון געל און

---

*) דאס הייסט דער אדעל פון שכם. פארגלייך בראשית ל"ד.

**) דער טעקסט פון דער מסורה איז דא אומפארשטענדליך. עס זיינען פאראן אסך השערות ווי איהם אויסצובעסערען. לויט ר. קיטטעל דארף מען דא לעזען: „מי אבימלך ומי בן ירבעל כי נעבדנו? הלא שכם וזבול פקידו? יעבדוהו אנשי חמור אבי שכם ומדוע נעבדנו אנחנו?" מחמת קיטטעל האלט זיך ביי דער מיינונג, אז געל פארטרעט די אידען פון שכם. מאנכע פארשער אבער האלטען פארקעהרט, אז געל פארטרעט די כנענים. זיי לאזען דעריבער דעם פסוק אומבאריהרט און לעזען בלויז דאס ווארט „עבדו" מיט א קמץ אונטער'ן עין אנשטאט ווי אין דער מסורה מיט א חירק. די איבערזעצונג פונ'ם פסוק קומט ארוים לויט דעם: „ווער איז אבימלך און ווער איז שכם, אז מיר זאלען איהם דינען? האבען ניט ירבעל'ס זוהן און זיין באאמטער זבול געדינט די לייט פון חמור דעם פאטער פון שכם? טא פארוואס זאלען מיר איהם דינען?"
ח. ש.

אויף דער סביבה. פונדעסטוועגען איז עס ניט אויסגעשלאָסען, אז אין יפתח׳ן ווירקט גדעון׳סביישפיל*).

יפתח׳ס פערזענליכקייט איז אין אונזערע היינטיגע באריכטען ארומגע־רינגעלט מיט א געוויסער טונקעלקייט. מיר ווייסען ווייניג פון וואנעט ער קומט און וואס עס איז מיט איהם געשעהן. אין דער היינטיגער דערצעהלונג זיי־נען אזוי שטארק דורכגעמישט פארשידענע פאסירונגען, אז עס איז זעהר שווער נאך צו דערקענען וואס דא איז באמת פארגעקומען**). ס׳איז דער־פאר קיין חידוש ניט וואס מאנכע פארשער האבען דערקלערט די גאנצע גע־שטאלט יפתח׳ס אלס א לעגענדע, אדער בעסער אלס א מיטוס. דער בעסטער סמך אויף וואס זיי שטעלען זיך איז די אפפערונג פון זיין טאכטער און דער טרויער פון די אידישע טעכטער אויף איהר טויט פיער טעג אין יאהר***). אבער יפתח׳ס נצחון איבער די עמונים, וועלכע זיינען שפעטער אזוי פיעל מאל געשטאנען פיינדליך צו די אידען, און דאס וואס ער איז שוין פריהער

---

*) אויך אין אט דעם פרט האנדעלט עס זיך בלויז וועגען א וואהרשיינ־ליכקייט.

**) א חוץ אסך אנדערע סתירות אין דער מעשה פון יפתח׳ן, זיינען אין איהר דורכגעמישט צוויי נוסחאות פון זיין מלחמה. לויט איין נוסח קעמפט ער געגען עמון, לויט דעם אנדערען געגען מואב. יפתח פיהרט יעדענפאלס זיינע פאר־האנדלונגען מיט דעם מלך פון מואב, ניט מיט דעם מלך פון עמון. דאס זעהט זיך קלאר אין פסוק 18, וואו די באציהונג איז אויסשליסליך צו מואב. אויך „כמוש“ איז דער פאלקס־גאט פון מואב (פסוק 24; פארגלייך במדבר כ״א 29).

ח. ש.

***) עס זיינען פאראן א סך געטער און האלב־געטער, אורשפרינגליך גאטהייטען פון דער פלאנצען־וועלט, וואס זייער טויט איז באזונגען און באקלאגט געווארען אין טרויער־ימים־טובים: ביי די עגיפטער אזירים, ביי די באביליאנער תמוז, ביי די פעניקיער אדאָנים, ביי די אראמעער הדד־רימון. מיר ווייסען פון תנ״ך, אז אזוינע טרויער־טעג נאך דעם טויט פון א גאט זיינען אויך באקאנט געווען ביי די אידען. יחזקאל, למשל, שילדערט ווי די אידישע פרויען זיצען אין טויער פון בית המקדש אין ירושלים און באוויינען דעם גאט תמוז (ח 14). אין זכריה ווערט דערמאנט וועגען א קלאג אין דעם טאל פון מגידו אויף דעם טויט פון (דעם אראמעאישען גאט) הדד־רימון (י״ב 11). נעבען די מענליכע גאטהייטען האבען זיך אויך גע־פונען ווייבליכע, וועלכע זיינען אלע יאהר געשטארבען און באוויינט געווארען.

לאנג ניט אונטערדריקט, אדרבה. ער פארשפרייט זיך נאך ווייטער. אבער פון דער נעכסטער שטאדט, וועלכע אבימלך וויל שטראפען אויף אן עהנליכען אופן, קומט דער סוף צו זיין ממשלה. תבץ, אן ארט איינינע שטונדען פון שכם, וואס ער אטאקירט גלייך נאכדעם ווי שכם איז געפאלען, פאלט אויך. אזוי ווי שכם, אין זיינע הענט. אבער אויך דא שטעלט זיך די פעסטונג אנט־קעגען. מענער און ווייבער ראטעווען זיך דארטען. אזוי ווי עס האט זיך איהם אין שכם איינגעגעבען, וויל אבימלך אויך דא אונטערצינדען דעם טורם. שטע־הענדיג פאר דער פארשלאסענער טיר, ווערט ער געטראפען פון א מיהל־שטיין, וואס א פרוי האט איהם אראפגעשליידערט אויפ'ן קאפ. כדי עס זאל ניט הייסען, אז ער איז געפאלען דורך דער האנט פון א פרוי, מוז זיין וואר־פענטרעגער איהם טויטען.

5.

יפתח און שמשון.

גדעון'ס שבט־קעניגטום פון מנשה, דער ערשטער פרואוו וואס איז אונז באקאנט אויפצושטעלען א מלוכה אין ישראל, איז מיט אבימלך'ס טויט גע־קומען צו א פלוצליכען סוף. אם ווענינסטען ווייסען מיר ניט ווער ס'איז גע־ווען דער יורש פון אבימלך'ס קעניגליכער ממשלה. און מ'קאן זיך משער זיין, אז אויך יותם אדער עפעס אן אנדערער, וועלכער איז געבליבען פון גדעון'ס הויז, האט ניט פארנומען זיין פלאץ: א'ניט וואלט זיך דערהאלטען עפעס א ידיעה וועגען דעם. אבער פון אבימלך'ס טויט אן ביז צו די טעג פון עלי און שמואל איז דער שיקזאל פון אידישען פאלק איינגעוויקעלט אין א טונ־קעלקייט. דאס איז א קלארע ראיה, אז די געשיכטע פון פאלק ישראל געהט פון איצטער אן ווידער פאנאנדער אין א זונדערלעבען פון די איינצעלנע שבטים, אהן וואסערע וויכטיגע אויפטואונגען.

נאר צוויי געשטאלטען הייבען זיך עטוואס ארויס פון דער נעבעלדיגער טונקעלקייט, וועלכע וויקעלט איין די צייט נאך גדעון און אבימלך: י פ ת ח און ש מ ש ו ן. אבער קיינע פון די דאזיגע צוויי געשטאלטען. שמשון נאך ווייניגער ווי יפתח, שטעהט ניט אויף אזוי דייטליך אין ליכט פון דער געשיכטע, אז עס זאל א שטיינער פאלען פון זיי א קלארער שטראהל

די עמונים, די פיינד פון די אידען אין מזרח־זייט פון ירדן, שטילט איין די קינדער פון אפרים, וועלכע זיינען געקומען זיך קריגען מיט איהם, און אלס לויז דערפאר ווערט ער באשטימט פאר דעם שעיך פונ׳ם שבט. אלס אזא האט ער געמוזט זיצען אין מצפה גלעד. אט דא, ווייזט אויס, איז דאס פירשטענ־טום פון גלעד באנייט געווארען. זיין הערשאפט האט אבער געררייצט די שכנים פון דרום, די מואבים. זיי האבען כלומר׳שט א טענה, אז צו זיי גע־הערט דאס גאנצע לאנד אויף דער מזרח־זייט פון ירדן ביז׳ן יבוק. א נייער קריג אויף דעם באדען פון מואב אנטשיידט אויף יפתח׳ס זייט, ביז סוף כל סוף, זיך צוריקקעהרענדיג אהיים אלס זיגער, ברייננגט ער אז אומגליק אויף זיך גופא און זיין איינציג קינד. א טרויער־פעסט, וואס די אידישע טעכ־טער האלטען אפ יעדעס יאהר — כאטש לכתחילה פיליכט פון א גאנץ אנ־דערען כאראקטער — האלט אויף אין זכרון פון די שפעטעריגע אידישע דורות יפתח׳ס העלדישקייט און זיין אומגליק.

פון א גאנץ אנדערען זארט איז די צווייטע געשטאלט פון דער ראזי־גער צייט, די פון שמשון׳ען. אויב מיר זעהען אין יפתח׳ן א היסטארישע ערשיינונג אויף א לעגענדארישען הינטערגרונט, שוועבט אבער שמשון אומזיכער ארום צווישען מיטוס, לעגענדע און געשיכטע, אזוי אז מ׳קאן גאר ניט זאגען וואוהין ער געהערט.

שמשון׳ס נאמען, כיון מען צוגעבען, איז א גוטער סמך אויסצוטייטשען מיטאלאגיש די גאנצע געשיכטע וועגען איהם*). אויך די לאנגע האר פון דעם גבור אלס דער מקור פון זיין כוח דערמאנט ניט ווילענדיג אן די שטראהלען פון העליאס, דעם זון־גאט. און מאנכע פון זיינע גבורות דערמאנען אן הער־קולעס׳ן. אבער אסך אנדערע שטריכען פון דער געשיכטע, וועלכע מ׳האט אויסגעטייטשט אויף אן עהנליכען אופן, לאזען זיך פארשטעהן פיעל נאטיר־ליכער און פשוט׳ער אלס לאקאלע לעגענדע און אויך אלס פאלקסטימליכע וויציגע מעשה׳לע.

---

*) שמישון — מאן פון דער זון (שמש). אביסעל שווערער איז שוין צו דער־קלערען דלילה פון „לילה“, נאכט. מ׳דארף אבער אויף יעדען פאל ניט פארגעסען, אז גאנץ נאהענט צו שמשון׳ס היים אין מערב־יהודה ניט וויט פון ירושלים גע־פינט זיך אויך „בית־שמש“, הויז פון דער זון. א נאמען וואס קאן פשוט באדייטען, אז מ׳האט אין דער דאזיגער געגענד געדינט צו שמש, דעם גאט פון דער זון. אין דער צייט פון רעמסס דעם צווייטען קומט אויך פאר שמשון אלס נאמען פון אן ארט אין א געגענד פון פאלעסטינא.

געגויט געוועז צו אנטלויפעז: זייז אומבאשטענדיג לעבעז איז דער סטעפּע וואס דערמאָנט אונז אז דוד׳ן: אויך דער אופן ווי אזוי ער איז גערופעז גע־ווארעז פון זיינע מקורבים אלס איינציגער העלפער איז דעם מאָמענט פון געפאהר: אט דאס זיינעז אלץ שטריכעז, וועלכע טראגעז דורכאויס דעם כא־ראקטער פון יענער צייט און פון די פּאסירונגעז וואס זיינעז דאמאָלסט באמת פארגעקומעז. מ׳מוז זיך דעריבער ערנסט באטראכטעז איידער מעז פאר־ווארפט די מעשה פון יפתח׳ן אלס ניט־היסטאָריש צוליב דער לעגענדארישער איינקליידונג, וואס זי האָט שפּעטער באקומעז.

זעהר אייגענארטיג און זיכער פון יעדעז חשד פון טענדענציעזער דיכטונג איז אויך יפתח׳ס שטרייט מיט דעם שבט אפרים און די סצענע פון „שבלת" און „סבלת". אפילו די מאָוים׳דיגע צאָהל פון 42 טויזענד פון אפרים וואס זיינעז געפאלעז אלס קרבן פון „שבלת" קאן אויך ניט אפּשוואכעז די היסטאָרישע עכטקייט דערפון. נאָך א קנאפּערע ראיה געגעז דעם איז דאס וואס מיר געפינעז א פּאראלעל דערפון איז דער געשיכטע וועגעז גדעון׳עז. אויב איינע פון דיביידע עפּיזאָדעז איז בלויז א לעגענדע, דאן איז עס גיכער יענע איידער די, וועלכע ווערט אט דא דערצעהלט ביי יפתח׳ן.

אם ווענינסטעז אבער ווערט מען גענייגט זיין אויפצוגעבעז די היסטאָרי־שע עכטקייט פון יפתח׳ס משונה׳דיגעז נדר און קרבן. מאנכע ווילעז דאָס פארבינדעז מיט דער מעשה ווי די געטין אישטאר געהט איז דער אונטער־וועלט. מיר זיינעז אבער לגמרי ניט זיכער, אויב די דאזיגע געטער־געשיכטע איז דאמאָלסט שוין געוועז באקאנט צווישען די אידען. פּארקעהרט ווידער זיי־נען דאמאָלסט די מנהגים פון לעבען געוועז זעהר ווילד, בפרט נאָך ביי דעם געוועזענעם פּיהרער פון א באנדע איז מדבר.

אבער כאָטש עס בלייבט טונקעל יפתח׳ס אפּשטאמונג און פּערזענליכ־קייט און ס׳איז אונז אומבאקאנט די גענויע סיבה פון זיין מלחמה מיט עמון און ווי זי איז צוגעגאנגען: כאָטש מיר קענען מיט ווייניג זיכערקייט ארויסדרינגען די צייט גופא פון זיין אויפטריט בלויז פון דעם פּלאץ וואס ער פארנעמט איז ספר שופטים: דאָך קאנען מיר אננעמען אלס וואהרשיינליך, אז נאָכדעם ווי מ׳האָט איהם ארויסגעטריבען פון גלעד, רופט מען איהם פון דער פרעמד אהיים און מ׳קלייבט איהם אויס אלס פּיהרער. ער צעשלאָגט דאן

אין מאַנכע אידישע געגענדען האָט, ווי עס ווייזט אויס, דעם אָרט פון דער געטער־ליבער פיגור פארנומען אַ מענשליכע, די טאָכטער פון דעם גבור פון גלעד.

ח. ש.

צווייטע אפטיילונג.

דאס אידישע לעבען אין דער פאר־קעניגליכער צייט

1. דזש. פ. מק'קורדי

סאָציאל־עקאָנאָמישע צושטענדען.

ש ב ט, ק ל א ן (א ל ף), מ ש פ ח ה, ב י ת ־ א ב, ב י ת.

כדי צו פארשטעהן דאס אידישע לעבען אין דער סאמע עלטסטער צייט מוזען מיר קודם כל אביסעל באקאנט ווערען מיט דער טערמינאלאגיע און דעם כאראקטער פון דער דאמאלסדיגער אידישער געזעלשאפט.

אלס באצייכענונג פאר די איינצעלנע „שטאמען" פונ'ם פאלק געפינען מיר אין תנ"ך צוויי ווערטער: „שבט" און „מטה". ביידע ווערטער האבען דיזעלביגע באדייטונג, א חוץ וואס „שבט" ווערט אפטמאל אויך געברויכט פאר די הויפט־אפטיילונגען פונ'ם שטאם (במדבר ד 18; שופטים כ 12; שמואל א, ט 21). פאר דעם שבט אבער און אלס פארבאדינג פון איהם קומט דער „קלאן" ארער ווי דאס ווערט אנגערופען אין תנ"ך „אלף"*). דיזעלביגע ארגאניזאציע ווערט אויך אפט באצייכענט אלס „משפחה". משפחה איז אבער געוועהנליך די באצייכענונג פאר א נידעריגערער סאציאלער אפטיילונג, פאר דער פאמיליען־גרופע. די דאזיגע פאמיליען־גרופע איז אן אונטער־אפ־

*) דער פיהרער אדער פארשטעהער פונ'ם קלאן הייסט דערפאר „אלוף". ס'איז אינטערעסאנט צו באמערקען, אז ווען די קלאנס פון די אדומים זיינען געווארען איינגעוואוינער פון שטעדט, איז דער „אלוף" געווארען א „מלך" (בראשית ל"ו).

דערביי מוז מען אבער האלטן אין זינען, אז ליטעראַריש באטראכט שטאמט די געשיכטע פון שמשון'ען פון א פאַרהעלטענישמעסיג אַלטער צייט*). אויב עס לעגט זיך ניט אויפ'ן שכל, אז אין דער אויסוואנדערונג קיין ליש האט אנטייל גענומען דער גאנצער שבט דן**) : אויב אויסערדעם ווייזען זיך נאך סימנים, אז די פלשתים, וועלכע האבען אונטערדעסען אריינ־געוואַנדערט אין דער געגענד ביים ים־ברעג, זיינען ביסלעכווייז אַלץ שטאר־קער געוואָרען : דאן איז עס זעהר א וואהרשיינליכע סברא, אז די אידישע שבטים אין דער שכונה האבען זיך מיט זיי צוזאמענגעשטויסען אין דער לעצטער צייט פאר שאול'ן.

פון דער צייט פון די ערשטע צוזאמענשטויסען צווישען די אידען און די פלשתים איז געבליבען די פאלקסטימליכע העלדען־געשטאלט פון שבט דן. דאס פאלק האט זיך דערצעהלט כל'ערליי גבורות פונ'ם העלד, און באלד האבען זיך ארומגעשפונען ארום איהם אין א רייכפארביגען געוועב פארשי־דענע מעשה'לעך וועגען אלערליי שטוקעס, וואס מ'האט דא און דארטען אפ־געטאן די פלשתים אדער וואס איז לכל הפחות געווען א יושר זיי אפצוטאן. מיט דער צייט האט זיך אריינגעמישט דערין א היימיש רעליגיעזער און א פרעמדער מיטאלאגישער עלעמענט. דער גבור איז אזוי געבראכט געוואָרען אין א נאהנטער שייכות צו דעם זון־מיטוס, וועלכער איז אריינגעדרונגען פון דרויסען און איז ווייניג פארשטאנען געוואָרען. פון דעם דאזיגען זון־מיטוס האט ער אפילו געמעגט קריגען דעם נאמען שמשון. און אלס געגענגעוויכט ווערען איהם שפעטער צוגעלעגט די שטריכען פון דעם אידישען נזיר.

---

*) „ובעת ההיא פלשתים מושלים בישראל" (י"ד 4) איז צוגעזעצט געוואָרען אין א שפעטערער צייט. הוספות זיינען אויך ט"ו 20 און ט"ז 31.

**) זעה אויבען ז. 260, 261.

ביגען קלאן. באזונדערע קלאנס קענען בלייבען אין דעם שבט א לענגערע צייט. שותפות'ע קרובה'שאפט פארנעמט א נעבען־פלאץ און איז אפט גאר א זייטיגע זאך. דאָס נאָמאדישע לעבען באגינסטיגט דעם קלאן; דאָס האלב־נאָמאדישע אָדער דאָס פריה באזעסענע לעבען באגינסטיגט דעם שבט. בכלל מוז מען געדענקען, אז אַט די סאָציאלע און פּאָליטישע אָרגאניזאציע איז אין א באשטענדיגען, פליסיגען צושטאנד, אז זי האלט זיך כסדר אין אויסציהען און איינציהען, אין ענדערען איהר וואוין־פּלאץ, אין אריינכעמען אין זיך און ארויסלאזען פון זיך פאמיליען אָדער יחידים, אנהאלטענדיג פון דעסט־וועגען צו דערזעלביגער צייט איהר גאנצקייט און איינהייטליכקייט.

דער קלאן, אָדער זיין פאַרגרעסערונג, דער שבט, איז אבער געווען ניט בלויז אינערליך צונויפגעקניפּט, נאָר ער איז אויך געווען א פאראייניגונג גע־גען פרעמדע. די דאָזיגע פרעמדע, צי זיי זיינען געווען אָרגאניזירט אין עהנלי־כע שבטים־פאַרבאנדען, צי זיי האבען געלעבט אלס „נע־ונד'ניקעס," זיינען באטראכט געוואָרען אלס נאַטירליכע שונאים. פּראַקטיש האָט אַט די פאַר־בינדונג צו אַטאַקירען און זיך צו פאַרטיידיגען, וועלכע האָט אזוי פעסט צו־זאמענגעהאלטען דעם קלאן און דעם שבט, זיך אויסגעדריקט אין דעם גע־זעץ פון „בלוט־נקמה". וואס איז געווען אלגעמיין ביי די סעמיטען, ביי די אלטע העלענישע פעלקער און בכלל אין יעדער פרימיטיווער געזעלשאַפט.

נאָכדעם ווי מיר ווייסען שוין וואָס דאָס איז דער שבט, דער אלף (קלאן) און די משפחה (פאמיליען־גרופּע), קענען מיר איצט באטראַכטען דעם „בית־אב", די איינצעלנע פאמיליע, די „פאמיליע" אין מאָדערנעם זין פון'ם וואָרט. זי באשטעהט פון די פּערזאָנען וואָס זיינען אם נעהנטסטען פארבונדען אין בלוט: פון א פאַטער, א מוטער אָדער מוטערס (אין אן אויסנאַמס־פאַל ווען איינער הייראַט מעהרערע פרויען) און זייערע קינדער (בראשית כ"ד 38, 40). א „הויז" אבער, אָדער א הויזהאלטונג („בית" אַהז „אב"), נעמט אריין אין זיך אויך די קנעכט און דינער פון דער הויז־ווירטשאַפט און שטעהט אונטער'ן קאָנטראָל פון דעם הויז־פאַטער, אָדער דעם אַפּיטראָפּוס, וועלכער איז, געוועהנליך, אבער ער מוז ניט דוקא זיין, דער פאַטער פון די בלוט־פאַרוואַנדטע פון'ם הויז. די פאמיליע (בית אב) איז א סאָציאלע אינסטיטו־ציע וואס האָט זיך אומעטום געמוזט אנטוויקלען פון זיך אליין דורך די קינ־דער'ס דירעקטע אָפּשטאַמונג פון די עלטערן; דאָס „הויז" אבער (בית) איז א צוגעבונדענער באַגלייטער פון דער פאמיליע, איז ארויסגעוואַקסען דורך דעם דרוק פון פּראַקטישע באַדערפעניששען און איז ניט קיין סאָציאלע אינס־

טיילונג פונ'ם קלאן אדער „אלף" און זי באשטעהט פון די אינדיווידועלע פאמיליעס אדער „הייזער פון פאטערס" („בית אב").

מיר מוזען שטארק אונטערשיידען צווישען דער פאמיליען־גרופע און דעם קלאן. א פאמיליען־גרופע אנטהאלט אין זיך פארשידענע שטופעס פון קרובה'שאפט און דאס איז דער יסוד איהרער. אין דעם קלאן אבער איז קרובה'שאפט ניט שטארק וויכטיג, אדער זי פארנעמט לכל הפחות א צווייטען פלאץ. ס'איז בכלל ניט מעהר ווי אנגענומען, אז עס איז דא קריבה'שאפט אינ'ם קלאן, ווארים באמת ווערט דער קלאן צוזאמענגעהאלטען דורך די פארבינדונגען פון מנהגים און גלויבען. א קלאן, אין היפוך צו דער פאמיליען־גרופע, נעמט דערפאר אריין אויך מענשען פון דרויסען. זיי ווערען אסימילירט און מ'ווערט אן, אז זיי זיינען קרובים פון די איבעריגע קלאן־לייט.

דער קלאן איז געווען דער צענטער און דער יסוד פון דער אידישער געזעלשאפט, בשעת די אידען זיינען אריינגעקומען אין כנען. דער בולט'סטער צייכען פונ'ם קלאן איז נאטירליך קרובה'שאפט פון בלוט, צי דאס איז טאקע א פאקט אדער מ'נעמט עס בלויז אן. אבער עס זיינען פאראן נאך אנדערע כאראקטעריסטישע סימנים, וועלכע זיינען ניט אזוי בולט פאר אונז. מאדערנע מענשען. יעדער קלאן אדער שבט האט געהאט זיין באזונדערע גאטהייט און די פארבינדונג פון נאטירליכער קרובה'שאפט צווישען די מיטגלידער איז פארשטארקט געווארען דורך דעם באוואוסטזיין, אז זיי זיינען אלע צוזאמען די קינדער פון איין גאט, מיט וועמען זיי האבען זיך געטיילט דאס פלייש פונ'ם קרבן. אלס צוגאב זיינען נאך ציגעקומען רעליגיעזע צערעמאניעס, עפענטליכע און הויזליכע, וואס זיינען געווען סימנים פון צוגעהערינגקייט צו א קלאן אדער א שבט: אויך געזעלשאפטליכע מנהגים. וועלכע האבען פארמעל אפילו ניט קיין רעליגיעזען כאראקטער, אבער אין וועלכע עס איז דאך געלעגען א רעליגיעזע הייליגקייט, מחמת ביי די פעלקער פון אלטען מזרח האט מען ניט פאנאנדערגעשיידט צווישען רעליגיעזע און וועלטליכע ענינים.

דאס פארהעלטעניש צווישען קלאן און שבט איז גאנץ פשוט. דער שבט איז א פאראייניגונג פון קלאנס. א שבט קאן ארויסקומען דערפון וואס א קלאן וואקסט און צעשפאלט זיך אין מעהרערע אונטער־קלאנס. זעהר אפט איז דער שבט א פאראייניגונג פון קלאנס, וועלכע זיינען צוזאמענגעקומען דורך א געגענזייטיגער צושטימונג און האבען זיך אסימילירט אין מנהגים און אין קולט. די פאראייניגונג איז אבער לויזער איידער צווישען מיטגלידער פון דעמזעל־

אבער אונטערשיידען צווישען דעם צושטאַנד פון דער באפעלקערונג אלס טוואס גאנצעס און יענעם קלענערען, און ווייניגער איינפלוסרייכען טייל איהרען, וואס האט ביז׳ן סוף זיך געהאלטען ביי די אינסטיטוציעס און די מנהגים פון מדבר. ס׳איז ניט נויטיג זיך אַפצוגעבען ספעציעל מיט אַט דעם עלעמענט, כדי צו שטודירען די אידישע געזעלשאַפט אין דער אלטער צייט, א חוץ אלס אילוסטראַציע פון פרימיטיווע מנהגים. בנוגע צו דעם היסטאָרי־שען פאלק ישראל מעגען מיר באצייכענען אלס קלאָרען שיידונגס־פונקט אין סאציאלען אזוי גוט ווי אין פאָליטישען פראַגרעס די צייט פון דער גרינדונג פון דער מלוכה. פאר דער דאָזיגער עפאָכע מעג דער צושטאנד פון די אידען אין פאלעסטינא כאראקטעריזירט ווערען אלס האלב־נאָמאדיש. ריידענדיג נענוי, באצייכענט די גרינדונג פון דער מלוכה דעם גרעניץ פון דער אויבען אנגעוויזענער אריבערגאנגס־פעריאדע. די טענדענצען און באוועגונגען וועל־כע האבען געפיהרט צו דער באפעסטיגונג און פארוויקלונג פון דעם געזעל־שאַפטליכען געבוי, האבען זיך גיך פארמעהרט באלד ווי ס׳איז אויפגע־שטעלט געווארען א צענטראלע ממשלה.

וואסערע פאקטען האבען מיר כדי צו באשטימען דעם כאראקטער פון דער אידישער געזעלשאפט און איהר לאנגזאמע אנטוויקלונג אין פארלויף פון אט דער אריבערגאנגס־צייט? כאטש ס׳איז אונז ניט געבליבען קיין דירעקטע שילדערונג פון די אופנים פון לעבען און די מנהגים פון יענער צייט, האבען מיר אבער פאר דעם א צווייפאכע אילוסטראציע, וואס קיין בעסערע קאן מען זיך גאר ניט ווינשען. מיר האבען פון איין זייט די צופע־ליגע נאָטיצען פון די היסטאָריע־ביכער, באזונדערס פון שופטים און שמואל; פון דער אנדערער זייט האבען מיר די געזעצען און פארשריפטען, וועלכע זייגען געשאַפען געווארען אלס וועג־ווייזער פאר׳ן פאלק אין דער ערשטער צייט, ווען עס האט זיך באזעצט אין לאנד. דאס ערשטע באלייכט פון דרויסען, דאס אנדערע פון אינווענייג.

ווען מיר גיבען נאר א קוק אין דעם אלטען געזעצבוך וואס ווערט אנגע־רופען „דאס בוך פונ׳ם בונד“ („ספר הברית“, שמות כ 23—כ״ג 13), זע־הען מיר גלייך, אז עס איז באשטימט פאר א פאלק וואס איז שוין ארויסגע־וואקסען, אבער ניט שטארק ווייט, פון דער מדרגה פון א פאסטוכער־לעבענס־שטעדט ווערען דארטען קיינמאל ניט דערמאנט*), און ניט איין געזעץ אין

*) „מקום“ אין „ושמתי לך מקום לנוס שמה“ (כ״א 13) באדייט א הייליג־

טיטוציע ווי די פאמיליע, נאר אז ארמיניסטראטיווע אדער פאליטישע איינ־הייט. ווי דער קלאן צו דער פאמיליע־גרופע אזוי שטעהט די „הויז־האלטונג“ צו דער איינצעלנער פאמיליע.

ד ע ר א ר י ב ע ר ג א נ ג צ ו א ב א ז ע ס ע נ ע ם ל ע ב ע ן.

מיט אט דער סאציאלער ארגאניזאציע זיינען די אידישע שבטים אריינ־געקומען אין כנען און האבען אנגעהויבען אריבערצוגעהן פונ׳ם נאמאדישען צו א באזעסענעם לעבען.

מיר מוזען זיך היטען פון דעם טעות, אז דער דאזיגער אריבערגאנג צו א באזעסענעם לעבען איז געווען קורץ און שנעל. ס׳איז פונקט פארקעהרט. מען מעג אננעמען כמעט פאר געווים, אז די אריבערגאנגס־שטופע האט זיך געצויגען אן אומבאשטימטע לאנגע צייט. מאנכע טיילען פון דער באפעלקע־רונג זיינען קיינמאל ניט אין גאנצען ארויסגעגאנגען פונ׳ם נאמאדישען צו־שטאנד. ביז׳ן סאמע ענד פון דער מלוכה געפינען מיר איינוואוינער פון געצעלטען, לעבענדיג אין באזונדערע קיבוצים צווישען די אידען, זינט די לעצטע האבען אנגעהויבען זיך צו באזעצען אינ׳ם לאנד (ירמיה ל״ה). גרע־סערע און קלענערע קיבוצים פון פאסטוכער זיינען געווען צעשפרייט איבער ווייטע נעגענדען, ניט בלויז אין מזרח־זייט פון ירדן, וואו זיי זיינען געווען דער הערשענדער טיפ, נאר אויך אין כנען גופא, באזונדערס אין דער טע־ריטאריע פון יהודה. אפילו דארטען וואו די דאזיגע קיבוצים זיינען געווען ארום פעסטע צענטערם, האבען אלץ געהערשט די מנהגים און די טראדיציעס פון דעם נאמאד. דאס אלטע געזעץ פון בלוט־נקמה איז שווער געווען בטל צו מאכען (שמות כ״א 23). מ׳האט נאך פראקטיצירט אט דאס געזעץ נאהנט ארום ירושלים אין דער ערשטער צייט פון דער מלוכה (שמואל ב, י״ד 7). ווי איינגעווארצעלט עס זיינען געווען אין אידישען לעבען די אוראלטע סא־ציאלע אינסטיטוציעס, איז צו זעהן פון די פאלקס־ווערטליך. „צו דיינע גע־צעלטען, ישראל!“ איז געווען די לאזונג פאר אן אויפשטאנד אין צייטען, ווען מ׳האט לאנג שוין געהאט אויפגעגעבען דעם לאגער אלס א צענטער פון נאציאנאלען לעבען (שמואל ב, כ 1; מלכים א, י״ב 16). אין חזקיה׳ס צייט (ישעיה ל״ג 20) און אפילו ביים סוף פון גלות בבל (ישעיה מ״ד 2) איז דער געצעלט נאך אלץ דער סימבאל פון דער אידישער געזעלשאפט.

מ׳קאן קיינמאל ניט צו הויך אפשאצען אט דאס עקשנות׳דיגע האל־טען זיך ביים נאמאדישען גייסט און ביי די נאמאדישע מנהגים. מען מוז

צייטען אָן. דער פונקט וואס מ׳דארף דאָ האלטען אין זינען איז, אז אלע אנדערע בהמות, א חוץ אָקסען, אייזלען און שאף, זיינען ניט געווען וויכטיג פאר א געזעלשאפט, וועלכע איז געווען אזוי דורך און דורך אגריקולטורעל. אנדערע געזעצען אין אָט דעם געזעצבוך, וועלכע זיינען כאראקטעריסטיש פאר דער געזעלשאפט וואו זיי זיינען אָנגעווענדט געוואָרען, זיינען בנוגע צו דער באשיצונג (כ״ב 5) און באארבייטונג (כ״ג 10) פון פעלדער און וויינגערטנער. אבער אומעטום לאָזען זיך זעהן געבליבענע שפורען פיי פאסטוכער־לעבען, וועלכע זיינען ניט אזוי גיך אָפּגעווישט געוואָרען.

וואָס דאָ איז ביז איצט געזאָגט געוואָרען, איז גענוג אָנצודייטען לכל הפחות דעם אלגעמיינעם צושטאַנד פון פאלק אסך יאָהרצעהנדליגער נאָכדעם ווי עס האָט זיך באזעצט אין לאנד. אין א ברייטערען זין האָט דער דאָזיגער האלב־נאמאדישער, האלב־אגריקולטורעלער טיפּ פון געזעלשאפט געהערשט דורך דער גאנצער פעריאָדע פון די שופטים. עס האָט גאר אנדערש ניט געקאָנט זיין. ניט איין דור און ניט צוויי דורות האָבען געקאָנט מאכען פון פאסטוכער — האנטווערקער און סוחרים און פון געצעלט־איינוואוינער שטעדט־בויער. די גאנצע אטמאָספערע פון די דאָקומענטען פון יענער צייט איז פול אָנגעזאפּט מיט דעם לעבען פון פאסטוכער און פויערים. דבורה׳ס געזאַנג שטעלט פאָר דיזעלביגע סאציאלע באדינגונגען אין לעבעדיגע פאָעטישע בילדער. די אידישע פיהרער זיינען געווען ביז צו דער נייער תקופה אונטער דוד׳ן פונ׳ם לאנד אדער איינוואוינער פון דערפער. דוד גופא איז געווען דער לעצטער פון יענעם באריהמטען אידישען אדעל. ס׳איז דער לאנד־איינגענטימער, וועלכער זאגט א דעה אין דער דאָזיגער דעמאָקראטיע. דער מאַן פון מאכט און רייכטום*). ווי אנדערש איז דאָס אבער געוואָרען אונטער דער הערשאפט פון די מלכים, ווען אָט דער זעלביגער לאנד־איינגענטימער, דער ערשטער צווישען זיינע גלייכע, איז געוואָרען א מיטגליד פון דעם נייעם אדעל! ער האָט זיך שנעל אנטוויקעלט אין דעם זשעדנעם, אונטערדריקענדען לאנד־פארכאפּער, וועלכער וואוינט אין שטאָדט און מאכט דעם קליינעם לאנד־איינגענטימער, דעם פויער, פאר זיין קנעכט, און גראבט דערמיט אונטער דעם יסוד פון אידישען לעבען.

---

*) „חיל“, דאָס העברעאישע וואָרט פאר רייכקייט, באדייט אויך פעהיגקייט און מאָראלישע חשיבות. אָט דיביידע השגות זיינען אָפט פאראייניגט אין דער באשרייבונג פון חעם כאראַקטער פון אַ מענשען („איש חיל“).

דארטען פאראן וואס זאל עפעס האבען א שייכות צו די באדינגונגען פון לע־בען אין שטעדט מיט א מויער ארום. פון דער אנדערער זייט באציהען זיך די מעהרסטע געזעצען אויף אגריקולטורעלע באדינגונגען. די דערקלערונג פאר דעם איז גאנץ פשוט. א געוויסע צייט נאך דער אלגעמיינער ארייגדרינגונג אין לאנד האבען די אידען ניט געוואוינט אין קיין שטעדט, לכל הפחות ניט אין א גרויסער צאהל. אין דער ערשטער צייט ווען זיי האבען זיך באזעצט אין לאנד האבען זיי אפילו ניט געוואוינט אין יענע ווענינע שטעדט, וועלכע עס האט זיך זיי איינגעגעבען צו ערֹאבערען, מחמת זיי זיינען ניט געווען צוגע־פאסט און ניט געווען גענייגט צו אזא לעבען. עס זיינען געווען צווישען זיי וועניג פון דעם קאמערציעלען און אינדוסטריעלען קלאס. זיי האבען פאר־נומען פלאנצערייען און מאיאנטקעס, וועלכע האבען אמאל געהערט צו די עלטערע איינוואוינער פונ'ם לאנד. זיי האבען זיי באארבייט דורך שקלא־פען, פון וועלכע די מעהרסטע זיינען געווען אונטעריאכטע כנענים. וויינ־גערטנער, הויפען פון איילבערט־בוימער, פעלדער פון גערשטען און ווייץ האט מען אומעטום געהאט ביי דער האנט. פאר די סטאדעס וואס זיי האבען מיט־געבראכט מיט זיך האבען זיי געפונען גענוג פאשע; זיי האבען אויך ניט באדארפט געברויכען קיין סך פון זיי פאר ערד־ארבייט, ווייל די אקסען און די אייזלען און די שאף פון זייערע שקלאפען זיינען געווארען זייער אייגענטום צוזאמען מיט די פריהעריגע באלעבאטים. דער פראמינענטער פלאץ וואס די דאזיגע בהמות פארנעמען אין דער עלטערער געזעצגעבונג לאזט זיך לייכט באמערקען. דאסגלייכען איז כדאי צו באמערקען וואס דארטען ווערט לחלוטין ניט דערמאנט קיין פערד און קיין קעמעל. עס הייסט ניט, אז די איינוואוינער פון כנען זיינען ניט געווען באקאנט מיט אט די בהמות. אהן דעם קעמעל האט מען ניט געקאנט האבען קיין פארבינדונג מיט דעם מדבר און מיט די לענדער הינטער'ן מדבר. דאס פערד האבען די אידען געוויס ניט געברויכט אין די עלטערע צייטען ניט אין אגריקולטור, אויך ניט צום רייטען און וואהרשיינליך אפילו ניט אין מלחמה. דאך קענען מיר ניט אננעמען, אז דאס פערד איז געווען לגמרי אומבאקאנט אין כנען, וואו דאס איז געווען אין געברויך פאר מיליטערישע צוועקען שוין פון די עגיפטישע

גער אָרט (זעה מלכים א, א 50; ב 28) און האָט ניט צו טאָן מיט די „ערי מקלט“. די לעצטע זיינען ערשט געשאפען געווארען אין יאשיהו'ס צייט, אלס „במקום“ פאר די פראָווינציעלע מזבחות, וועלכע מ'האָט דעמאָלט אפגעשאפט.

אונבאדינגט נויטיג פאר א באזעסען לעבען אין כנען, צי אגריקולטורעל,
קאמערציעל אדער אינדוסטריעל. די נאכט־וועכטער אין די אפענע דערפער
זיינען כעהר ניט געווען קיין גענוגענדע באשיצונג פאר דאס אייגענטום פון
דער באפעלקערונג. מיר געפינען דעריבער די לאנד־אייגענטימער און די לאנד־
ארבייטער אין דער שפעטערער צייט פון די שופטים שוין וואוינענדיג אין
שטעדטלעך (רות ב 4 ; שופטים י"ט 16 ; שמואל א, י 26). בעת א גרויס־
שטעדטיש לעבען איז געווען אומבאקאנט, איז אבער דאס שטעדטעל געווען
דער נארמאלער וואוינונגס־פלאץ אין דער צייט נאך דער אריבערגאנגס־
פעריאדע. אלס כלל האט יעדערער געהערט צו דער אדער צו יענער שטאדט.
דורך די אומשטענדען פון מלחמה און די געפאהרען אטאקירט צו ווערען פון
רויבער־באנדעס זיינען די דערפער שנעל געווארען ארומגערינגעלט מיט מויי־
ערן ; דאס הייסט : זיי זיינען געווארען שטעדט. אפט זיינען שטעדט אויפ־
געקומען צוליב זייער גינסטיגער לאגע ביי א קוואל, אין א וואלד אדער אויף
א בארג וואס לאזט זיך לייכט באשיצען.

די אויסערליכע שטריכען פון דעם ספעציעלען לעבען פון דער אי־
דישער שטאדט קענען מיר היינט ניט רעפראדוצירען, אבער מאנכע אינטע־
רעסאנטע פונקטען ווייסען מיר אויף געוויס. מיר מעגען זאגען, למשל, אז
א חוץ פאר דעם צוועק פון מלחמה, אדער פאר נאציאנאלע אדער שבט־
ימים־טובים און פאר צוזאמענקומונגען פון עולי־רגל'ניקעס, איז די שטאדט
געווען דער אויסשליסליכער פארזאמלונגס־פונקט פון איהר אייגענער עדה.
אזוי ווי דאס שטאדטישע און דארפישע לעבען איז געוואקסען אלץ מעהר און
מעהר, איז די פאמיליע פון איין זייט און דער שבט אדער אפילו דער קלאן
פון דער אנדערער זייט געווארען אלץ שוואכער און שוואכער. די איינוואוי־
נער פון א שטאדט האבען, מעגליך, געקאנט זיין אלע אדער כמעט אלע פון
זעלביגען שבט : זיי זיינען אבער שווערליך געווען אלע פון דעמזעלביגען קלאן
אדער פון דערזעלביגער משפחה (שמואל א, כ 6). זייערע רעליגיעזע פאר־
זאמלונגען, א חוץ ביי גרויסע געלעגענהייטען, האבען זיי אפגעהאלטען אליין
מעהר און מעהר באזונדער. זייער ארבייט, צי קאמערציעל צי אינדוסטריעל,
איז אסך מעהר געווארען ספעציאליזירט. צעכען פון האנטווערקער זיינען צו־
געקומען אין די גרעסערע שטעדט, א שטייגער ווי מאכערס פון געצייג פאר
לאנדארבייט, סטאלערס, מולערס, שטיינשניידערס. אין יעדען הויז האט מען
זיך איינגעשאפט א האנטמיהל, אבער אפט זיינען גרעסערע מיהלען, געטריבען
דורך אייזלען, געברויכט געווארען פאר גאנצע שכונות. ערד־ארבייטער, פריי־
ער כמעט אומבאקאנט, זיינען איצט געווען דער הערשענדער טיפ פון אר־

ער וואוקס פון שטאדטישען לעב

ביז דער צייט פון דער מלוכה האבען די אידען ניט געוואוסט פון קיין לעבען אין גרויסע שטעדט. מיר זיינען באקאנט פון די היסטאריע־ביכער מיט שילה, בית־אל, גלגל, רמה, גבעה. זיי זיינען אבער אלע געווען ניט מעהר ווי אומבאדייטענדע שטעדט. זיי זיינען, נאטירליך, געווען באשיצט מיט מויערן און טויערן, אבער דאס זיינען ניט געווען די היסטארישע פעסטונגען וואס זיינען אונז באקאנט פון די אויפשריפטען פון טהוטמאס דעם דריטען, פון די אמארנא־טאוולען, פון די מאנומענטען פון רעמסס דעם צווייטען און זיי געפינען זיך אפילו ניט צווישען די וואס שטעהען אויסגערעכענט אין די ליסטען פון יהושע און שופטים. מיר מוזען אננעמען, אז יענע שטעדט, וואס די אידען האבען איינגענומען דורך דער פאראייניגטער אטאקע אין דער ערשטער שטופע פון דער אריינדרינגונג, זיינען זעהר לאנגזאם ווידער אויפגעבויט געווארען. מיט יענע שטעדט וואס זיינען געבליבען ניט עראבערט האט מען כסדר געפיהרט לאקאלע מלחמות, מיט דעם רעזולטאט וואס אסך פון זיי זיינען סוף־כל־סוף געווארען ציגזבאר (שופטים א). און די איבעריגע זיינען איבערהויפט ניט אונטערווארפען געווארען ביז דער צייט פון דער מלוכה. שכם שפילט א פראמינענטע ראלע; אבער זי איז דאמאלסט געווען א כנעני'שע שטאדט. די מעהרסטע שטעדט פון כנען זיינען באמת פון דאס נייע איבערגעמאכט געווארען. די וואס זיינען צעשטערט געווארען זיינען אויסערליך באנייט געווארען. די וואס זיינען געבליבען האבען באקומען א נייע געשטאלט לויט דעם כאראקטער פון זייער באפעלקערונג. פאר די אידען איז געבליבען נאר איין ברירה: זיך צוצופאסען. אפילו די שטעדט וואס זיי האבען געפינען פארטיגע האבען זיי אין אנהויב ניט געקאנט אויסנוצען. די אידישע שטאדט, ניט ווענינער ווי די כנעני'שע, זיינען געווען אן אינסטיטוציע, א זאך וואס איז געוואקסען און האט זיך אנטוויקעלט. אפילו דער טויער, דער וויכטיגסטער ארט פון שטאדט (רות ד 1), האט קיין באדייטונג ניט געהאט פאר דער אידישער געזעלשאפט אין די ערשטע יאהרען פון דער באזעצונג. דעם ראט האט מען נאך אפגעהאלטען פאר דעם געצעלט פון'ם פיהרער פון דעם שבט אדער פון דער משפחה.

אבער די אנטוויקלונג פון א שטאדטישען לעבען איז געווען אומפארמיידליך. באפעסטיגטע, אדער לכל הפחות באשיצטע שטעדט, זיינען געווען

זקנים, שופטים, כּהנים.

איינס פון די וויכטיגסטע באַדערפענישען אין יענער צייט איז געווען אַ געדרעכטער משפּט. לאָמיר דערפאַר אַ קוק טאָן אויף דעם צושטאַנד פון משפּט אין דעם נייעם בירגערליכען לעבען.

אויפ'ן ערשטען פּלאַץ קומען דאָ די „זקנים". די אַלטע פאָרשטעהער פון די משפּחות און די קלאַנס אונטער דער שבטים־אָרדנונג. די דאָזיגע באַאַמטע זיינען געבליבען ווייטער אונטער די נייע באַדינגונגען פון לאָקאַלער פאַרוואַלטונג. זייער יוריסדיקציע האָט נאַטירליך אַרומגענומען פאַמיליען־ענינים: שטרייטיגקייטען אין מאַן־און־ווייב־לעבען (דברים כ"ב 15), ירושות, צעטיילונג פון אייגענטום, די באַשטימונג פון דעם „גואל" אָדער דעם אויפ־האַלטער פון דער פאַמיליע (רות ד), די אויסגלייכונג פון בלוט־נקמה (דברים י"ט 12). זיי האָבען אויך פאַרטראָטען די שטאָדט אין שטרייטיגקייטען מיט אַנדערע שטעדט בנוגע צו טראָגען די אחריות פאַר פאַרברעכענס, אומגליקען און דאַסגלייכען (דברים כ"א).

די נעכסטע נאָך די „זקנים" זיינען געווען די „שופטים". לכתחילה זיינען זיי בלי ספק באַשטימט געוואָרען אַלס פּשרה־מאַכער. זיי זיינען ניט קיין כאַראַקטעריסטישע אינסטיטוציע פון בירגער־ליכען לעבען אַלס היפּוך צום נאָמאַדישען, וואָרים די בעדואינער האָבען זייערע קאַדי'ס פּונקט ווי זייערע שעיך'ס. זיי זיינען נאַטירליך אַליז מעהר און מעהר געקומען אין פאָדערגרונט, ווען עס זיינען אויפגעקומען נייע זאַרטען פאַלען, פאַר וועלכע דער געזעץ פון דעם שבט אָדער דער משפּחה האָט ניט געהאַט געזאָרגט. פאַלען, למשל, ווי די וועלכע ווערען באַהאַנדעלט אין „ספר הברית". האָבען געמוזט ברייגנגען פּלאַנטערס, פאַר וועלכע מ'האָט ניט געקאָנט געפינען קיין פּרעצעדענט. און ס'איז וויכטיג וואָס דער נאָמען „שופט" קומט ניט פאַר אין יענעם אַלטען געזעצבוך. דאָס איז די פונקציע פאַראויסגעצייכענט אין דעם אויסדרוק „פּלילים" (שמות כ"א 22), עס הייסט „בוררים". צו ווענדען מ'פּלעגט מאַכען אַן אַפּעלאַציע אין אַ ספּעציע־לען שווערען פאַל. די שופטים האָבען לויט דעם געהאַט צו טאָן מיט צוויי־ערליי זאַכען. זיי האָבען געהאַט צו פאַרהאַנדלען אַפּעלאַציעס געגען דעם גע־וועהנליכען פּסק־דין פון די זקנים ביים טויער פון שטאָדט; זיי האָבען אויך געהאַט צו פאַרהאַנדלען נייע פאַלען וואָס זיינען אויפגעקומען און פעסטצו־שטעלען פאַר זיי פּרעצעדענטען. בדרך כּלל זיינען אָט די שופטים בלי ספק

ביימס־לייט. זיי האבן זיך פאנאנדערגעצווייגט אין מעהרערע קלאסן. דאס פאלק, אין גאנצן גענומען, איז איצט געווען פארנומען מיט׳ן זען תבואה און פלאקס און האמף פונקט ווי מיט׳ן האדעווען בהמות. אויסערדעם האט מען נאך געהאט צו באזארגן דעם ווײנשטאק, דעם פייגנבוים און דעם אייל־בערטבוים, וועלכע האבן פארגעשטעלט אין א גרויסער מאס די פראדוקטי־וויטעט פון פאלעסטינא. די שמידן און מעטאל־גיסערס, די טעפערס און וועבערס, אום מיטצוהאלטן מיט די פאדערונגען פון דער נייער קאמפלי־צירטער געזעלשאפט, האבן זיך איצט אנטוויקעלט אין קינסטלער. דער בלא־זאק פון שמיד, דער ראד פון טעפער און דער שטוהל פון וועבער זיינען גע־ווארן די לערען־שולן פאר דער פעהיגער יוגענד, וועלכע האט אמאל אין די פריערע, איינפאכערע צייטן ניט געהאט קיין געלעגענהייט זיך צו לער־נען קיין זאך א חוץ ווי צו געברויכן דעם בויגן, דעם שליידערהאלץ און דעם שפיז.

ס׳איז קלאר איינצוזעהן, אז אויף אזא׳ן אופן און דורך אזוינע טענ־דענצן האט די אידישע געזעלשאפט לאנגזאם דורכגעמאכט א רעוואלוציע. די ענדערונג פון א שבטים־לעבן אין א בירגערליכען איז, געזעלשאפטליך, גע־ווען ראדיקאלער און דייטליכער איידער די באוועגונג, וועלכע האט שפעטער ארויסגעבראכט די מלוכה. די מלוכה האט געענדערט די דרויסענדיגע זייט פון דער געזעלשאפט דערמיט וואס זי האט געגעבן א שותפות׳ע ריכטונג און א שותפות׳ען ציל צו א גאנצער צאהל פון קיבוצים, וועלכע זיינען פריי־הער ניט געווען פעהיג צו האנדלען פאראייניגט. אבער די פריהער דער־מאנטע ענדערונג איז געווען אן אינעווענינגסטע רעוואלוציע. זי האט געשא־פען די קיבוצים גופא און האט אויף אלעמאל באשטימט דעם הערשענדען טיפ פון סאציאלען לעבן אין ישראל.

זוכענדיג תופס צו זיין אט די אומגעשטאלטונג האבן מיר זיך ביז איצט אפגעגעבן ספעציעל מיט די פארמען פונ׳ם נייעם אופן פון לעבן אין שטעדט. מיר מוזען איצט משלים זיין דעם טייל פון אונזער איבערבליק אנדייטענדיג, אז די פראצעסן ,דורך וועלכע דער נייער טיפ פון געזעל־שאפט האט זיך ארויסגעוויקעלט, האבן ארויסגעבראכט, ניט קוקענדיג אויף זייערע נוצען, א צושטאנד וואס איז געווען ניט ווייט פון אנארכיע. און וואס האט געקאנט געהאלפען ווערען נאר אויב דער יחיד און די געמיינדע הא־בען סוף כל סוף זיך אונטערגעגעבן אונטער דער צענטראלער הערשאפט.

ווען מיר געהען נאָך איהם נאָך ארום זיין נחלה זייגען מיר איבערראשט צו זעהן ווי גוט ער קען יעדען פון זיינע קנעכט און שפחות. זיי ווערען באַ־טראכט און מ׳טרויט זיך אַז זיי אַז אזוי ווי זיי וואלטען געווען מיטגלידער פון זיין אייגענער פאמיליע. מאנכע פון זיי זיינען אידען פון דער נאָהנטער שכונה. מיט איינער פון זיינע דינסטען, די טאָכטער פון זיינעם אַ גוטען פריינד אַ „יורד", האָט זיין עלטסטער זוהן חתונה געהאַט. אבער די מעהרסטע קנעכט זיינע שטאַמען פון די כנענים. זייער שיקזאַל, אדער לכל הפחות דער שיקזאַל פון זייערע עלטערן, איז אין אַנהויב געווען זעהר אַ שווערער. אמאָל זיינען זיי גופא געווען די באַלעבאַטים פון גאָר דעם לאַנד ארום; און אַז זיי האָבען עס ניט געוואָלט לאָזען צונעמען פון זיך, האָט מען זייער פאַר־שקלאַפונג געמאַכט שטרענגער. די מלחמות בשעת דעם אריינדרינגען, און אפילו די שטרייטיגקייטען און קאַמפען נאָכהער, זיינען שוין איצט אַ זאַך פון דער פאַרגאַנגענהייט, און דער חילוק צווישען די אידישע און די כנעני׳שע קנעכט איז מעהר אַ זאַך פון סענטימענט איידער פאַקטיש. אפילו דער חילוק האָט שוין אויך אין פאַרשווינדען דורך דער פאַראייניגענדער השפעה פון דער צייט, פון דעם לאַנד, און פון דער הערשענדער רעליגיאָן. דער שקלאַפען־האַלטער מאַכט איצט יעדענפאַלס אַ קליינעם חילוק צווישען די צוויי קלאַסען פון זיינע קנעכט. די מעהרסטע פון זיי ווערען איצט גע־רעכענט אַלס הויז־געבאָרענע, ווייל זיי האָבען בלויז אַ ווייטע אפשטאַמונג פון די כנענים. זייערע טאַטעס אדער זיידעס זיינען שוין געווען נאַטוראַ־ליזירטע אידען. אַלע זיינע קנעכט גיט ער די ברירה ארויסצוגעהן פריי נאָכ׳ן אפדינען זעקס יאָהר. זיי ווערען אַלע צוגעלאָזען מיט גלייכע רעכטען צו די רעליגיעזע פריווילעגיעס און צערעמאָניעס פון דער פאַמיליע. דאָס העלפט צו מאַכען כנען פאַר „יהוה׳ס לאַנד" און עס גרייט צו דעם וועג פאַר דער פרייהייט און טאָלעראַנץ וואָס די מענשהייט האָט געלערענט פון ישראל׳ס תורה.

איבער יעדער אפטיילונג פון דער ארבייט פון זיין נחלה איז געשטעלט אַ קאָמפעטענטער קנעכט. אין דער פריה געהט דער האר ארום צו באַקוקען ווי אַלץ פאראַגרעסירט. מיר ווייסען ווי ער רעדט צו די שניטערס אין שניט־צייט. נאָכדעם ווי ער שמועסט זיך דורך אַ ווײַלע מיט דעם שעף פון דער גרופּע, געהט ער ארום צווישען די ארבייטער גופא, באַגריסענדיג זיי מיט דער ברכה: „יהוה זאָל זיין מיט אייך!" און זיי ענטפערען אָפּ האַרציג: „יהוה זאָל דיך בענטשען!" (רות ב 4). וואווינענדיג אין אַ קליין שטעדטיל, וואו עס זיינען נאָך ניטאָ קיין צעכען פון האַנטווערקער, אַ חוץ פיליכט

גענומען געווארען פון דער קעניגשאפט פון די זקנים פון שטאדט. און איז דער צייט פון דער פולקומענער ארגאניזאציע פון דער מלוכה — פון די „שרים", די פירשטען, אדער שעפס פון גרעסערע אדער קלענערע מיליטערישע אדער פינאנץ־אפטיילונגען. מיט דער ווייטעריגער אנטוויקלונג פון דער מלוכה זיינען די שופטים נאטירליך געווארען וויכטיגער אין פארגלייך מיט די זקנים און האבען געשפילט א גרויסע ראלע אין דער סאציאלער און מאראלישער געשיכטע פון דער נאציאן.

א דריטער זארט ריכטער זיינען געווען די כהנים. דעם כהן'ס אנווייזונגען האבען געהייסען „תורה" און אפעלירען צום כהן האט געהייסען „קומען פאר גאט" (שמות כ 6 : כ"א 8). אזוי ווי לכתחילה האט יעדע פאמיליען־גרופע געהאט איהר אייגענעם כהן, פלעגט מען דעריבער קומען צו איהם נאך באלייכטונג איבער שווערע ענינים, ניט אזוי פיעל אויסצוגלייכען מחלוקות, ווי צו ווערען אויסגעפינען דעם וועג וואס מ'זאל באטרעטען און די מעשים וואס מ'זאל טאן.

דער נייער אידישער בירגער אין פאלעסטינא.

א קלערערען באגריף וועגען מאנכע זייטען פון'ם סאציאלען און בירגערליכען לעבען קענען מיר באקומען ווען מיר ווען א בליק טאן אויף דער היים און דעם מאיאנטיק פון א אידען אין דער שפעטערער פעריאדע פון דער שופטים־צייט.

מיר נעמען א רייכען אידישען לאנד־אייגענטימער אינ'ם צענטראלען טייל פון פאלעסטינא. זיין היים ליגט אינעוויינינג פון דעם שטאדט־מויער, און די שטאדט איז דער קרייז פון זיין געזעלשאפטליכען לעבען. אט דא וואוינען אויך זיינע דינער און קנעכט, א חוץ די וואס זיינען באשעפטיגט מיט די סטאדעס אויף דער פאשע אדער מיט די פרוכט־בוימער. פאר זיי האט ער אויפגעשטעלט ביידלעך, אין וועלכע זיי פארברייננגען די נאכט כאוואפעוט געגען אנפאלען. דער דאזיגער לאנד־אייגענטימער איז אזוי רייך, אז ער איז בכוח אנצושטעלען א לוי אלס כהן פון זיין „הויז".

לאמיר איצט נאכפאלגען דער באשעפטיגונג פון דעם דאזיגען אידישען בירגער אין פאלעסטינא. דעם פריהמארגען פון זיין באשעפטיגטען טאג איז ער פארנומען, געבענדיג השגחה אויף זיין הויז־האלטונג און זיין אייגענטום.

אויך אַפּט אַ כעס אויף איהם, ווען מען איז ניט צופרידען מיט זיין פּסק־דין ביי אַ משפּט. דערצו געפינען זיך נאָך לאָקאַלע כהנים, וועלכע עהרליך אָדער ניט עהרליך, זיינען גרייט צו געבען אַן אָראַקעל וואָס שטימט ניט מיט זיין אומפּאַרטייאישען פּסק־דין. מיר קענען זיך פאָרשטעלען, אַז דער דאָזיגער זקן און שופט טרעפט זיך מיט שמואל'ן. ביידע פּאַטריאָטען שמועסען זיך דורך אין אַלגעמיין וועגען דעם מצב פון אידישען לעבען און ביידע קומען זיי צום באַשלוס, אַז אַ „שופט" מוז באַלד איינגעזעצט ווערען מיט פולער מאַכט איבער'ן גאַנצען פאָלק. ביידע דערלעבען זיי נאָך צו זעהן די גרינדונג פון דער מלוכה.

2. ר. קיטעל

קולטור און גייסטיגעס לעבען. זיטען און ליטעראַטור.

דער איבערגאַנג גופא צו ערד־אַרבייט און אַ באַזעסענעם לעבען מאַכט אַ פאָלק מעהר מסוגל פאַר דאָס, וואָס מיר רופען קולטור. דער בעדואין קען ניט דאָס וואָרט אַרבייט. ניט ער באַדאַרף קיין זאַך און ניט ער האָט עס: דאָס איז זיין שטאָלץ, און דערפאַר פיהלט ער זיך ניט אָרים. אָבער איין זאַך קען ער ניט: די ברכה פון אַרבייט און דאָס גליק פון פלייסיגקייט. אויך דער האַלבער נאָמאַד, אפילו ווען אַרבייט איז איהם שוין ניט פרעמד, האַלט ער אָבער ניט שטאַרק דערפון. דער פּויער אָבער, פון ערשטען טאָג אַז ווען ער באַאַרבייט זיין פעלד, ווייסט וואָס דאָס הייסט אַרבייט. דער וואַנדערענדיגער פּאַסטוך אָדער קעמעל־רייטער קען נאָך וועניגער די ברכה פון פרידען. דאָס אַרומטרייבען זיך אין דער ווייטער סטעפּע און דאָס אַרומוואַנדערען מיט די סטאַדעס ברייננט אַהן אַן אויפהער צו קריג און רייסערייען: דער אמת'ער בעדואין לעבט אין אַ גרויסער מאָס דירעקט פון כאַפּען און ראַ־בעווען. דער פּויער, פּאַרקעהרט, ווייסט, אַז אַהן פרידען קען ער ניט געניסען די פרוכט פון זיין אַרבייט. דער נייער סדר פון לעבען האָט דערפאַר מיטגע־בראַכט מיט זיך פאַר די אידען זעהר וויכטיגע רעזולטאַטען. דאָס פאַר־שטענדעניש פאַר געוויסע גייסטיגע גיטער, וועלכע מאַכען ערשט פול דאָס לעבען, האָט איבערהויפּט ערשט געקאָנט אויפקומען ביי זיי אין כנען. דערצו נאָך ברייננט מיט זיך דאָס וואוינען אין הייזער און שטעדט — האַנט־

שמידען און בוירייסטער, מוז זיין אייגענע פאמיליע, זיינע קינדער און זיינע קנעכט, פארזארגען אלע באדערפעניששען פון דער באלעבאטישקייט פונ׳ם הויז. דער באלעבאס מוז דעריבער זיין א ידען אין אלע מלאכות, כדי קאמ־פעטענט אכטונג צו געבען ווי מען מאכט אלערליי געצייג פאר דער לאנד־ווירטשאפט און מעבעל און כלים פאר דאס הויז, ווי מ׳בויט פעסטע שפייכ־לערס, אדער רעזערוואוארס און אפצוגען פאר דאס וואסער.

ניט וועניגער וויכטיג איז די ארבייט וואס עס האבען אפצוטאן די פרויען פונ׳ם הויז — דאס צוגרייטען שפייז און מאהלצייטען, אין וואס ס׳איז אריינגערעכענט דאס מאהלען יעדען טאג מיט דער האנט־מיהל און דאס שעפען וואסער פון ברונים, שפינען, וועבען און מאכען די געוועהנליכע בגדים, און אויפפאסען די חדרים וואו מ׳וואוינט. פונקט ווי דער באַ־לעבאס פון הויז גיט השגחה אויף דער ארבייט פון די קנעכט, אזוי קאנטרא־לירט די באלעבאסטע, די „גברת הבית", די מעהר הייזליכע ארבייטען פון די דינסטען. זי גופא האט קנעכט, וועלכע זיינען אין א געוויסען זינען איהרע אייגענע; אבער סוף כל סוף זיינען זיי אלע, פונקט ווי די ווייב און די קינדער גופא, דאס אייגענטום פון דעם ראש פון הויז.

די עפענטליכע טעטיגקייט פון דעם דאזיגען אידען איז אט דער צייט איז ניט וועניגער ווערט צו באמערקען. אזוי ווי די ארבייט אויף זיין נחלה הייבט זיך שוין אן ווי נאר עס שפּראצט אויף טאג, איז עס נאך גאנץ פריה ווען ער פארלאזט זיינע פעלדער און געהט צום טויער פון שטאדט צו פארנעמען זיין ארט צווישען די „זקנים". אין אט די ניט־באשטענדיגע צייטען ליגט א שווע־רע ארבייט אויף די בירגערליכע באאמטע. שטרייטיגקייטען וועגען צונעמען איינער דעם אנדערען׳ס, וועגען אפמאכען פון פארקויף און אויסטויש, גרע־ניצען פון נחלאות, דאס רעכט אויף אייגענטום, הלואות און משכנות, ירושות, די באשיצונג פון אלמנות און יתומים, די אויסקלייבונג פון א „גואל" — אט די אלע ענינים האלט מען כסדר איז פארברייגגען פאר דעם דאזיגען פרימיטיווען שטוהל פון משפט. צו די שטרייטער פון שטאדט גופא קומען נאך צו בעלי־מחלוקות פון לאנד ארום. אלס צוגאב צו די דאזיגע ענינים, וועלכע געהערען צום נארמאלען גאנג פונ׳ם לעבען אין דער גע־גענד, קענען נאך פארקומען אסך אנדערע זאכען צוליב אלטע שבט־מנהגים. די חקירה ודרישה פון צוויי שטרייטענדע פארטייען מעג, למשל, אונטער־בראכען ווערען דורך דעם לארעמדיגען געשריי פון א „גואל הדם", א זאך וואס מוז אויפ׳ן שטעל אויפגענומען ווערען. דער „זקן" וועלכען מיר באַ־שרייבען דא איז אויך א שופט. מ׳גיט איהם דערפאר אפ כבוד, אבער מ׳טראגט

די אַנטערעקונגען פון פעניקיען ווערען אַן אייגענטום פון די אידען דורך דעם לעבהאַפטען האַנדעלס־פאַרקעהר: און די קולטור־אוצרות פון כנען — דורך דאָס וואוינען איינע ביי די אַנדערע. נאָך מעהר ווערט דאָס אייגענטום פון די אידען דאָס וואָס די פעניקיער און די כנענים האָבען אריבערגענומען אין קונסט און קולטור פון מעסאָפּאָטאַמיען און עגיפּטען. דער אידישער האָריזאָנט ווערט ווייטער און ברייטער. עס עפענען זיך איצט פאַר איהם קענטעניסען און אינטערעסען און אויך באַדערפעניסען און געניסען, וועלכע זיינען ביז אָהער פרעמד געווען דעם פאַרהאַרעוועטען מדבר־פאָלק. מ׳האָט זיך געמעגט וועהרען קעגען איינצעלנע אויסוואוקסען: מ׳האָט געמעגט אין מאַנכע קרייזען, ווי שפּעטער, אַזוי אפשר שוין איצט, קוקען מיט פאַראַכטונג אויף דעם לוקסוס און די הפקרות פון די כנעני׳שע שטעדט — אין תוך אָבער איז אויך דאָ, ווי אין פיעל אַנדערע ביישפּילען, דער זיגער מיט׳ן שווערד באַלד געלעגען גייסטיג צו די פיס פון באַזיגטען.

אָבער ניט קוקענדיג אויף דער לאַנגזאַמער פאַרפיינערונג פון דער האַלטונג און די מנהגים פון לעבען, בלייבען די אידען בכלל נאָך אַלץ ביי אַסך רויהע, ווילדע זיטען. קריג און רייסערייען פילען אויס אַ רעכטען טייל פון דער צייט. מ׳דאַרף אָבער דערביי ניט פאַרגעסען, אַז אונזער מאַגערע טראַדיציע גיט אונז אַסך קריגס־בילדער, אָבער היפּט אריבער די צייטען פון פרידען. דאָס ארויסגעהן צו כאַפּען רויב, אפילו ווען דאָס קאָן טרעפען גאָר אומשולדיגע און אָפטמאָל אפילו די קינדער פון אייגענעם פאָלק, ווערט פון קיינעם ניט געטאַדעלט (שופטים י״ח: בראשית מ״ט 27). דאָס אַוועקרויבען מיידלעך אין אייגענעם לאַנד ווערט באַטראַכט אַלס אַן ערלויבטע נויטווענדיגקייט (שופטים כ״א). שטאַרק פאַראורטיילט ווערען נאָר אַן אָפענע בגידה און דאָס ברעכען פונ׳ם גאַסט־רעכט (שופטים ט: י״ט). אָרום און אָרום הערשט שטאַרק דאָס פויסט־רעכט: און דער צושטאַנד פון רעכט איז נאָך לאַנג נעבויט אויף דער בלוט־נקמה. צו דערמאָרדען דעם פיינד איז ערלויבט אפילו ווען יענער האָט קיין חשד ניט און ווייסט ניט זיך צו וועהרען. אהוד און יעל ווערען געריהמט פאַר אַזאַ מאָרד. כדי מקיים צו זיין אַ נדר שרעקט מען זיך ניט צוריק אפילו פון מענשען־אָפּפער. אויך די אָפּפערונג פון די בכורים איז, ווי עס ווייזט אויס, אָפטמאָל פאָרגעקומען.

נאַטירליך איז דאָס בלויז איין זייט פון בילד. די כנענים האָבען אָהן ספק געהאַט אַלס יסוד פון זייער קולטור און זייער מלוכה׳ לעבען אַן אָ ר ד־ נ ו נ ג פ ו ן מ ש פ ט: דאָס האָט געמעגט זיין אַמוראַבי׳ס רעכט פון

ווערק און מסחר. זאכען מיט וועלכע דער וואנדערענדיגער פאסטוך האט א מגע־ומשא בלויז פון אויבען אויף. האנטווערק און האנדעל ווידער ברייננען מיט זיך די התחלה פון קונסט און מאכען פיינער די זיטען. נאטירליך גע־פינען זיך פון דעם איצט בלויז די ערשטע אנהויבען.

דאס וואוינען נאהנט צוזאמען, און אפט געגוג אויך דאס לעבען בשלום מיט די געוועזענע באלעבאטים פון לאנד האט געמוזט האבען א השפעה אויף אויף דאס אלגעמיינע און גייסטיגע לעבען פון די אידען. יישראל האט אי־בערגענומען די ירושה פון אסך א רייכערער און אנטוויקעלטערער קולטור ווי זיין אייגענע ביז דעמאלט. שוין דער תנ״ך ווייזט אונז דאס אן, ווען ער רעדט פון די פעסטע, ארומגעמוירעטע שטעדט פון די כנענים און זייער העכערער קריגס־קונסט. די אייזערנע רייטוועגען ווערען דערמאנט עפעס מיט א מורא׳דיגען גרויל.*) אין דעם פרט האבען די אויסגראבונגען באשטעטיגט אין אלע פונקטען די מיטטיילונגען פון תנ״ך און האבען אויס־סערדעם זיי געמאכט גאנצער און פולער. וואס די אידען האבען דא געפונען, האט בשום אופן ניט געקאנט פארבייגעהן, ניט לאזענדיג קיין שפור הינטער זיך. די פלייסיגקייט אין קונסט און

*) זעה אויבען ז. 234. לויט שופטים א 19 (רכב ברזל) האָבען די כנענים שוין דאמאָלסט זיך געמוזט געפינען אין דער אייזען־צייט. אין אַ גרעסערער מאָס גע־פינט זיך אייזען אין תענך און, באזונדערס, אין מגידו, ערשט אין דער מיטעלס־טער צייט פון דער אידישער מלוכה. אין אַ קלענערער מאָס קומט עס פאר אין מגידו שוין לאַנג פריהער. על־פי השערה האָט מען עס דאָרטען געקענט שוין אין דער שופטים־צייט, נעבען קרעמען־זויערע און בראנז. דאָס איז אין איינקלאנג מיט דעם פאקט, וואָס אין עגיפטען איז עס שוין לאנג געווען באקאנט. ווי באוואוסט האָט אויך דער האלב־אינזעל סיני צוגעשטעלט אייזען שוין אין דער אַלטער צייט. וואָס מ׳קאן פיליכט פארבינדען מיט דעם נאָמען פון די קינים („קין“ באדייט א שמיד). פונקט אַזוי האָט אויך דער לבנון געהאַט אייזען, און שוין טהוטמאס דער דריטער האָט געבראכט פון דאָרטען אייזען. לויט דעם אַלעמען איז קיין ספק ניט, אַז די כנענים האָבען נעבען בראנז שוין געהאַט אייזען, און אַז זיי האָבען זייערע רייטוועגען דאמאָלסט שוין באשלאָגען מיט אייזען. אין דוד׳ס צייט ווערט אייזען דעריבער שוין דערמאָנט, לכל הפחות פאר געצייג, אלס אַ גאַנגבארע זאך (שמואל ב, י״ב 31). פארגלייך אויך דעם נאָמען ברזלי (אייזען־מאַן) אונטער דוד׳ן.

געברויכט א נייעם אופן פון שרייבען*), די בוכשטאבען־שריפט, אדער גענוי־ער די קאנזאנאנטען־שריפט. דעם פרינציפ פון קלאנג־צייכענס, וועלכער איז שוין באקאנט געווען צו די עגיפטער פון דער אלטער צייט, אבער איז פון זיי ניט דורכגעפיהרט געוואָרען, האט מען דאָ דערקענט אין זיין גאנצער באדיי־טונג. די דאָזיגע שריפט איז אויפגעקומען אלס קאָנזאָנאנטען־שריפט אויפ'ן סעמיטישען באדען און האט פון דאנעט זיך איינגעבירגערט אין דער גריכיש־רוימישער קולטור־וועלט — פאר איהר און פאר אונזער קולטור האט זי גע־האט א באדייטונג וועלכע מ'קאָן גאָר ניט אויסרעכענען. אויב מ'וואלט גע־קאָנט גלויבען די ידיעה, אז ירבעל־גדעון האט דורך א צופעליג געכאפטען יונגען מאן פון סכות זיך געלאזט איפשרייבען די 77 נעמען פון די פיהרער פון שטאדט (שופטים ח 14), וואלט מען דאן פון דעם פאקט שוין געקאנט דרינגען אויף דער אלגעמיינער פארשפרייטונג פון דער שרייב־קונסט. נאטירליך וואלט אזא פארשפרייטונג מעגליך געווען נאָר ווען אט די קונסט איז פאראיינפאכט געוואָרען דורך דער קאָנזאָנאנטען־שריפט. אויב דער דאָזי־גער נייער אופן פון שרייבען איז ניט ערפונדען געוואָרען אין סיריען, ווי מען איז ביז אהער גענייגט געווען צו גלויבען, נאָר ער שטאמט פון באבי־לאניען אדער ציפערן, דאן באשטעהט נאָך אלץ די גרעסערע וואהרשיינ־ליכקייט, אז ער איז דורך די כנענים פון דארטען איינגעפיהרט געוואָרען**) און איבערגעגעבען געוואָרען צו די אידען, איידער מ'זאָל אננעמען אומגע־קעהרט.

דער פועל יוצא פון דער נייער שריפט איז על־פי השערה די התחלה פון אן אמת'ער געשריבענער ליטעראטור. איצט ווערען אויף שריפט געבראכט די

---

*) דאָס עלטסטע מאָנומענט אויף דעם באדען פון פאלעסטינא איז נאָך אַלץ דער שטיין פון מישע מלך מואב (840). אָבער ער ווייזט שוין אויף אַ לענגערער אי־בונג אין דער שריפט.

**) ווען דאָס האָט געקאָנט געשעהן לאָזט זיך לויט די אמארנא־טאָוולען און לויט די אין פאלעסטינא גופא צו זיי געפונענע געגענשטיקער אומגעפעהר באַשטימען. נאַטירליך נאָר אויף אַרויף. וואָרים אין אַט די טאָוולען ווערט נאָך געברויכט די באבילאנישע שריפט פון די פלעקלעך אפילו אין העברעאיש־כנעני'שע ווער־טער. דעם גרעניץ אויף אונטען קאָן מען זיך בלויז משער זיין (ארוב 1100). א לאַנגע צייט האָבען ביידע אופנים פון שרייבען יעדענפאלס עקסיסטירט אייגער ביי דעם אַנדערען. אינטערעסאנט איז דער פאקט, אַז נאָך ישעיה (ח 1) רעדט פון א מענשליכער שריפט (בחרט אנוש) און פון דער אַנדערער זייט זייגען די לוחות

די צייטען פון דער אלטער באבילאנישער הערשאפט אדער אז עגיפטיש רעכט פון דער עגיפטישער איבער־ממשלה. אויך די אידען, ווען זיי האבען געהאט פירשטען און אדעליגע, זקנים און שופטים, ווען זיי האבען אנגעהויבען זיך אפצוגעבען מיט לאנד־ווירטשאפט, האנט־ווערק און מסחר, האבען אהן אזא רעכט־ארדנונג ניט געקאנט אויסקומען. זוי אין אסך אנדערע פאלען, האט מען על־פי השערה אויך דא געליהען פון די כנענים. דאס אלטע אידישע פאלקס־געזעץ, דער אזויגערופענער „ספר הברית", מאכט דורכאויס דעם איינ־דרוק, ווי עס וואלט אריבערגענומען געווארען פון די כנענים און לויט דער השפעה פון משה'ן צורעכט געמאכט און צוגעפאסט געווארען צו דער רעלי־גיאן פון יהוה. דאס דאזיגע געזעצבוך רעגולירט די רעכטען פון שקלאפען, פערזאנען און זאכען פון דער פאר־קעניגליכער צייט און גיט אונז א בילד פון די וויכטיגסטע קולט־געזעצען פון איינצעלנע הייליגטימער. מיר קוקען דארטען אריין אין גוט דורכגעטראכטע רעכטס־פארהעלטענישען, וועלכע אטעמען אין א גרויסער מאס מיט דעם גייסט פון מילדקייט אין וועלכע זו־כען אפצושאפען, ווי ווייט מעגליך, דאס פויסט־רעכט און די בלוט־נקמה: בנוגע צו דער צוזאמענזעצונג פונ'ם געריכט, דעם גאנג פון דעם משפט און דעם ברייננגען א זאך „פאר גאט", האבען מיר דא צו טאן מיט שוין לאנג איינגעווארצעלטע מנהגים.

דער וויכטיגסטער קולטור־אוצר איז אהן א ספק די שריפט. ווען און אין וועלכער פארם די שריפט איז בכלל געקומען צו די אידען, זיינען מיר ניט ביכולת צו זאגען. איז משה, ווי איך גלויב, א היסטארישע פערזאן און איז געווען אין עגיפטען, האט ער דארט אויך געוויס געלערענט דעם עגיפטישען אופן פון שרייבען. פונקט אזוי ווייסען מיר אויך דורך די אמארנא־בריף און זינט עטליכע יאהר אויך דורך די בריף וואס מ'האט געפונען אין תענך, אז שפעטסטענס זינט דעם 15טען יאהרהונדערט האט מען אין כנען אסך גע־שריבען אין דעם כתב פון די פלעקלער, און אז אויך היימישע קליינע פירש־טען האבען געפיהרט זייער קארעספאנדענץ אין דער דאזיגער שריפט. די אי־דען האבען בכן פון אנהויב אן זיך געקאנט באנוצען אין כנען מיט אט דער שריפט און די אידישע פירשטען פון די שבטים ווי אויך די אידישע סוחרים האבען דאס בלי ספק אויך געטאן. ארכיוועו איז דער פארם פון ליים־קאס־טענס, ווי מ'האט זיי אין אסך שטעלען אויסגעגראבען, האבען, פונקט ווי אין תענך און אנדערשוואו, זיך אויך געקאנט געפינען אין שכם און אין עפרה.

אבער מיר ווייסען אויך, אז אין פאלעסטינא האט מען שוין גאנץ פריה

יהוה, און זיי פיהרען עס אוועק קיין ליש אלס היילינטום פון זייער איי־גענעם גאט. אפילו אין דער האלב־כנעני׳שער שכם דינען די אידען וואס וואוינען דארטען צו יהוה. אין אלטע שטיקער פון תנ"ך געפינען מיר ניט קיין איינציגען פאל, וואו ברייטע אידישע קרייזען זאלען דינען פרעמדע געטער אדער מ׳זאל אפען פארלייקענען יהוה.

אבער די אינגערע טיילען פון ספר שופטים, וועלכע זיינען צוגעשריבען געווארען אין א שפעטערער צייט, דערצעהלען יא, אז די אידען האבען זיך אפגעקעהרט פון יהוה און געדינט צו די כנעני׳שע געטער*). ס׳איז דערביי וויכטיג צו באמערקען, אז די ידיעות זיינען אויסשליסליך באשרענקט אויף די דאזיגע שפעטערע הוספות, און דערצו ווערען זיי געגעבען אהן וואסערע ממשות׳דיגע פאקטען. עס לעגט זיך דערפאר אויפ׳ן שכל, אז אין יענע נאכ־ריכטען ווערט אויסגעדריקט דאס אורטייל פון דער שפעטעריגער צייט אי־בער ערשיינונגען, וועלכע זיינען טאקע באמת פארגעקומען אין דער שופטים־צייט. די דאזיגע ערשיינונגען האבען אבער ניט באדייט, אז מ׳האט זיך עפענטליך אפגעקערט פון יהוה, נאר אז מען איז בשום אופן ניט געווען אין איינקלאנג מיט דעם ריינעם דינסט פון יהוה.

אט דאס איז דער אופן ווי מ׳האט געדינט גאט אין דער שופטים־צייט, אזוי ווייט ווי מיר זיינען ביכולת זיך צו מאכען דערפון א בילד. יהוה איז טאקע דער גאט פון ישראל. עס דינען צו איהם קענטיג די פיהרענדע פערזענליכקייטען, און מיר דארפען אננעמען דאסזעלביגע אויך פון דעם פאלק אין גאנצען. אבער די נאהנטע מגע־ומשא מיט די כנענים האט אויך אויף דעם געביט פון רעליגיאן ניט געקאנט בלייבען אהן א ווירקונג. דער יהוה, וואס די אידען האבען פון מדבר געבראכט, האט, ווי עס לאזט זיך לייכט באגרייפען, ניט געהאט לכתחילה קיין שייכות צו דער ערד־ארבייט און צום באזעסענעם לעבען, צו וועלכען מ׳האט זיך איצט איבערגעגעבען. געוויס וואלט זיך געלאזט געפינען די פארבינדונג צווישען דעם יהוה, וועמען די אי־דען האבען געדינט אין מדבר, און דעם וועמען זיי האבען געזאלט דינען אין כנען. אבער אנשטאט צו זוכען אזא פארבינדונג, האט די רעליגיאן זיך אויס־געקליבען דעם פשוט׳ערען וועג פון אריבערנעמען א פרעמד פארמעגען. פונקט ווי מ׳האט זיך איינגעוועהנט אריבערצונעמען פון די ביז איצטיגע באלעבא־טים פונ׳ם לאנד די פארמען פון לעבען אויפ׳ן לאנד, די קונסט פון באארביי־

*) שופטים ב, 11; ג 5; י 6; ח 33. פארגלייך ירמיה ב; ז; יחזקאל ט"ז; כ; כ"ג.

ערשטע העלדען־געזאנגען*) און די עלטסטע געזעצען וואס מ'האט מייחס גע־ווען צו משה'ן**). פילייכט אויך שוין איינינע העלדען־מעשיות. ווי א שטיי־גער די מעשות וועגען ירבעל און אבימלך — כאטש דער היינטיגער נוסח איז אביסעל אינגער — א פארשפרעכענדער אנהויב פון א רייכער ליטעראטור, וועלכע האט יאהרטויזענדער איבערגעלעבט.

3. ר. קיטעל

רעליגיאָן און קולטור

א פראגע פון העכסטער וויכטיגקייט איז: צי זיינען די אידען אויך אין זייער רעליגיעזען לעבען און דענקען געוואָרען פון זיגער איבער די כנענים באזיגטע? דער ענטפער אויף דער פראגע איז גלייכצייטיג יא און ניין.

1. ווי ווייט מיר קאָנען זעהן האבען די אידען זיך געהאלטען פעסט אַן דעם גאט וואס משה האט זיי געבראכט. דבורה'ס ליד איז א באגייסטערטע הימנע אויף יהוה אלס דעם גאט, וואס אין זיין נאמען אין פאר זיין פאלק זיינען די שבטים פון ישראל געגאנגען אין קאמף און ער האט זיי דערפאר געהאָלפען באזיגען זייערע פיינד. ירבעל־גדעון, יפתח, שמשון — אזוי ווייט ווי די ביידע לעצטע מעגען באטראכט ווערען אלס היסטאריש — דינען דעם גאט יהוה. די קינדער פון דן געפינען אויפ'ן בארג אפרים א הייליגטום פון

געשריבען געווען מיט אַ געטליכער שריפט (שמות ל"ב 16). אויב מ'מעג דערפון ארויסדרינגען, אז אויך ביי די אידען האָט עקסיסטירט דער היפוך צווישען א פריסטערליכער שריפט און פאָלקס־שריפט. דאן קאָן מען אננעמען די השערה (פון ווינקלער), אז טעמפעל־ און רעכטס־דאקומענטען זיינען נאָך אַ לאַנגע צייט געשריבען געוואָרען מיט דער שריפט פון די פלעקלער. דאָך אָבער דארף מען נאָך וואַרטען אויף וויכטיגערע ראיות.

*) יעדענפאלס „ותשר דבורה" (שופטים ה) און על־פי השערת שטיקער פון די אַלטע לידער־ביכער פון יהושע י 12 און שמואל ב, א 18: קענטיג אויך טייזלען פון בראשית מ"ט און נאָך אַנדערע.

**) באַזונדערס דער „ספר הברית" (שמות כ 23 — כ"ג 13).

איצטיגע געטעהטער סאלאטען און וועלכען מ'לעבט, געפינט מען נאך אזא
גרויסען חילוק, או מ'זאל זיי נים קאנען האלטען פאר גלייך און רופען יהוה
דעם בעל פון ישראל. די אידען בעהען דערמיט גיט אריבער צום פאליטע־
איזם, אבער זיי מאכען אזא פארבינדונג צווישען יהוה און בעל, וועלכע
ברענגט זיי צום נעהנטער פון בעל נאטור־רעליגיאן.

2. די רעזולטאטען דערפון האבען באלד געמוזט זיך באווייזען. די
כנענים האבען פון אלטע צייטען אן געדינט זייערע געטער אויף הויכע פלעצ־
צער (במות), וועלכע זיי האבען געהאלטען פאר הייליג, מחמת זיי האבען
געגלויבט, אז די דאזיגע פלעצער זיינען נעהנטער צו גאט, אדער פיליבט אז
זיי זיינען פשוט די וואוינונגען פון געטער. ווען די אידען זיינען געווארען די
באלעבאטים פון'ם לאנד, אזוי האבען זיי גלייך אויסגעלערענט צו מאכען
יהוה פאר א מקורב צום כנעני'שען בעל. האבען זיי אויך אפגע'ירש'נט די
דאזיגע הייליגע פלעצער: בית־אל, באר־שבע, שכם, גלגל, פנואל, רמה, מצפה
און מאנכע אנדערע ערטער געווען באלד אויך הייליג פאר די אידען, ווי זיי
זיינען עס פריהער געווען פאר די כנענים. אז איזו מיל פון אט די הייליגע
ערטער זיינען פארבונדען בי מעשיות פון די אבות, איז א קלארע ראיה פאך
דעם, אז די ערטער זיינען שוין גאנץ פריה געווארען פאפולער ביי די אידען
און זיינען געשטעלט געווארען אין'ם דינסט פון דער רעליגיאן פון יהוה.
ס'איז דא א יסוד אנצונעמען, אז די אהינגעקומענע אידען האבען נאך גע־
פונען אין'ם לאנד די הייליגע פלעצער מיט אייגעגראבענע שיסלען
וועלכע שטאמען נאך פון די פאר־סעמיטישע איינוואוינער. דער קרבן צו גאט
ווערט אויך ווי בלויז אוועקגעשטעלט*) בא באלד אבער האבען די אידען,
ווי עס ווייזט אויס, פארלאזען די דאזיגע פרימיטיווע פארם פון דינען צו
גאט און האבען אנגענומען דעם מנהג פון דינען צו גאט דורך פייער־
אפפער, וואס האט זיך אליין מעהר פארשפרייט אין כנען. עס האט זיך זיי גע־
דופט, אז אט די פארם פאסט זיך בעסער צום מהות פון יהוה, וועמען זיי
האבען געבראכט פון מדבר.

*) פארגלייכט דערצו'ם אין מנוח'ס קרבן אין שופטים ו' און י"ג. דארטען
זעהען מיר דעם איבערגאנג פון דער פרימיטיווע פארם פון אוועקשטעלען דעם
קרבן אויפ'ן פעלז צו דער העכערער פארם פון א פייער־אפפער. דער דאזיגער
איבערגאנג ווערט האלטען צוגעשריבען צו יהוה גופא. גדעון און מנוח שטעלען
נאך אוועק דעם קרבן, אבער יהוה'ס מלאך פארצעהרט עס מיט א פלאם און ווייזט
זיי דערמיט דעם ריכטיגען אופן ווי מקריב צו זיין א קרבן.

טען די פעלדער און די גערטנער. די פראקטיצירונג פון האנט-ווערק און אלערליי קולטור-אוצרות. אזוי האט מען פון זיי אויך געלערנט איז הלכות גאט-דינסט; מ'האט אריבערגענומען די פארמען פון קולט און עיקר אזוי ווי מ'האט זיי געפונען אין בנען. דער אופן פון גאט-דינסט ווי ער איז געווען איינגעווארצעלט דארטען אין לאנד האט דאס לייכט געמאכט.

די געטער פון די בנענים, ווי עס איז באקאנט, זיינען די „בעלים“, די „הארען“ פונ'ם לאנד אדער פון איינצעלנע געגענדען. וואס ברענגען פרוכטבארקייט און גערטענייש. זיי גופא הענגען דערפאר ענג צו-זאמען מיט דעם לאנד און זיינע ערטער און מיט דער פרוכט. וועלכע דאס לאנד ברענגט ארוים. די רעליגיאן פון די כנענים איז אויף אזא'ן אופן ענג צוזאמענגעוואקסען מיט דעם לאנד און מיט דעם געוואוקס פונ'ם לאנד. און עס איז בעצם זעהר נאטירליך, וואס די אידישע פאלקס-רעליגיאן האט צוזאמען מיט דעם לאנד און מיט דעם אופן ווי אזוי דאס לאנד ווערט באארבייט און אויסגענוצט, אויך אריבערגענומען דעם דינסט צו די מהות'ן און כוחות, געמען די איינוואוינער פון לאנד האבען געדאנקט פאר דער ברכה און גערעטעניש: יהוה און בעל ווערען צוזאמענגעמישט, י ה ו ה ווערט פון אויבען אויף א ב ע ל. איז עס פון איין זייט זעהר וויכטיג, וואס אין די עלטערע שטיקער פון תנ"ך ווערט אין ערגיץ ניט דערצעהלט, אז וויי-טערע אידישע קרייזען זאלען זיין אריבערגעגאנגען צו די דאזיגע כנעני'שע געטער, אבער פון דער אנדערער זייט ווארפט א ליכט אויף די רעליגיעזע צו-שטענדען פון אונזער צייט דער אומשטאנד, וואס די באציהונגען צו בעל הייבען אן שפילען א ראלע אין די אייגען-נעמען צווישען אידען.*) די שפע-טערע אידישע באטראכטונג פון געשיכטע האט שוין אין דעם אנערקענט א פארמעלע אוועקקעהרונג פון יהוה און האט דעריבער אזעלכע נעמען באזייטיגט אדער געענדערט. אפילו אויב זי איז אויף אזוי ווייט געווען אומגע-רעכט, איז אבער על-כל-פנים שוין דערין געלעגען א פריינדשאפטליכע שכנות'דיגע דערנעהנטערונג צו דעם כנעני'שען אופן פון גאט-דינסט. דער נאמען יובל (יהוה-בעל) איז פיליכט כאראקטעריסטיש פאר דאס גאנצע פארהעלטעניש. מ'דינט טאקע צו יהוה — ער איז דאך דער גאט פון ישראל —: אבער צווישען איהם און די געטער פון די שכנים ארום, די ביו-

*) פארגלייך ירבעל, יובל (יו-בעל); שפעטער מריבעל (מפיבשת) און איש-בעל (איש-בשת); אויך בעלידע (פארגלייך דברי הימים א, י"ד 7 און שמואל ב, ה 16).

לכבוד דעם בעל, זאל איצטער געהאלטען ווערען לכבוד יהוה*). מיט ביכורים און רייכע געשאנקען דאנקט דער פויער יהוה, און מיט פרעהליכע מאהלצייטען, מיט יובעל און יום־טוב'דיגע טענץ פרעהט מען זיך פאר איהם. אפילו די רווישענדע, אויסגעלאסענע הולאנקעס, פארבונדען מיט שענדליכער פראסטיטוציע, מיט וועלכע די כנעני'שע נאטור־גאטהייט ווערט געפייערט אלס געטין פון פרוכטבארקייט, ווערען אויך אפטמאל אריבערגעטראגען אויף יהוה און זיין הייליגען ארט.

אבער דערמיט זיינען מיר שוין אריינגעטראטען אין דעם געביט פון דער נידעריגער פאלקס־רעליגיאן. מ'מעג אננעמען אלס אויסער צווייפעל, אז די צולעצט דערמאנטע אויסוואוקסען האבען ניט געפונען קיין אריינגאנג אין דער אפיציעלער רעליגיאן פון יהוה, אפילו וואו זי האט מיטגעמאכט דעם כנעני'זירונגס־פראצעס אין דעם אופן פון יהוה־דינסט. די מאסע פון פאלק אבער, ווייזט עס אויס, האט זיך אין דעם געהאט שטארק אריינגעלאזען. מיר זיינען ניט זיכער, אויב שוין אין דער שופטים־צייט, אבער מיר האבען שוין על־כל־פנים די פארבינדונגען פאר דעם. ווארים אסך אנדערע זאכען וואס געהערען צו דעם דאזיגען געביט האט די פאלקס־רעליגיאן שוין איצט אריבערגענומען. ווי מ'קאן זיך משער זיין לויט די באריכטען פון תנ"ך אין צוזאמענהאנג מיט די אויסגראבונגען אין פאלעסטינא, אהער געהערט קודם כל די פארשטעלונג פון דער גאטהייט אין א בילד, הגם, ווי מיר קאנען זעהן ביז איצט, ניט אין קיין אמת'ען בילד פון יהוה**), אבער דאך

---

*) פארגלייך שופטים ט 27 מיט שמואל א, א. ס'איז דערזעלביגער יום־טוב.

**) ס'איז וויכטיג צו באמערקען, אז צווישען דער מאסע בילדליכע פארשטעלונגען פון גאטהייטען וואס מ'האט אויסגעגראבען אין פאלעסטינא זיינען אפילו פאראן אסך עשתרת'ן, אבער קיין איין בילד ניט פון בעל. מ'מעג דערפון דרינגען, אז אויך ביי די כנענים איז ניט געווען, אדער לכל הפחות ניט געווען פארשפרייט, דער מנהג פון פארשטעלען דעם בעל אין א בילד. אויך די מעהרסטע אויסגעגראבענע בילדער פון דער עשתרת (קליינע סטאטועלעך, וועלכע זעהען אויס צוליב זייער קליינקייט גיכער אלס הויז־געטינס איידער אלס געטינס פון עפענטליכען קולט) טראגען ענטוועדער א באבילאנישען אדער אן עגיפטישען כאראקטער (אישטאר און האטהאר) און זעהען גאר ניט אויס צו זיין היימיש אין כנען. עס לעגט זיך דעריבער אויפ'ן שכל, אז פאר'ן עפענטליכען קולט האבען די כנענים ניט געהאט קיין בילד ניט פונ'ם בעל און ניט פון דער עשתרת.

עס קומען צו הייליגע בוימער נאָהנט צו דער במה אדער אויפ'ן פרייען פעלד, איינצעלנע אדער אין גרופען*), אויך הייליגע קוואלען. אמאָל זיינען עס געווען די ערטער פון איינענע גאָטהייטען, שפּעטער אבער ווערען זיי אלץ מעהר און מעהר באַטראַכט אלס ערטער וואו דער גאָט פון דער נעהנטסטער במה האָט זיך אמאָל ביי א געלעגענהייט אנטפּלעקט. דאסזעלביגע איז אויך מיט שטיינער וואס ווארפען זיך אין די אויגען מיט זייער געשטאַלט. באַזונדערס אבער זיינען מיט די כנעני'שע במות שטאַרק פארבונדען די מ צ ב ו ת. לכתחילה זיינען דאָס געווען הפקר'ע, גרויסע פעלד־שטיי־נער. וועלכע זיינען „אויפגעשטעלט" געוואָרען. עס הייסט: מיט דער שפּי־ציגער זייט אין דער הויך, און געזאַלבט געוואָרען אלס ערדישע וואוינונג פון דער אומזיכטבארער גאָטהייט מיט אויל און מיט בלוט פון קרבנות. שפּעטער, ווי עס ווייזט אויס, זיינען עס געווען קינסטליך געמאכטע זיילען, וועלכע זיינען קענטיג געשטאַנען נאָהנט צו א מזבח**). נעבען דער מצבה שטעהט אָפט נאָך די א ש ר ה, אָ פשוט'ער שטאַם פון א בוים אדער א סלופּ ארייננעשטעקט אין דר'ערד. ביי די כנענים איז עס געווען דער סימבאָל פון זייער ווייבליכער גאָטהייט, דער געטין פון פרוכטבארקייט; ביי די אידען האָט דאָס, נאַטירליך, געהאַט א שייכות צו יהוה. מיט דער צייט קומט נאָך צו דער מזבח, אין פארשידענע פארמען: אלס א מזבח פון ערד אדער שטיי־נער, אלס איינפאכער טיש פאר גאָט, אדער אלס גרעסערער שלאַכט־טיש, אייך אלס רויכער־טיש. דערזעלביגער הייליגער אָרט קאָן אויך האָבען אסך מזבחות. עס פעהלען אויך ניט קיין ערטער צו עסען, אונטער'ן פרייען הימעל אָדער אין האַלען, און עס זיינען אפילו דאָ חדרים צום שלאָפען פאר די, וואס ווילען דאָרטען צוברייננען די נאכט און ווארטען אויף אָראַקעלס און חלומות***). ס'איז בעצם אלצדינג אזוי ווי פריהער, נאָר וואו אמאָל האָט בעל געהאַט די שליטה, האָט עס איצט יהוה. ער, יהוה, גיט קאָרן, ווייַן און אויל, פלאַקס און וואָל. ס'איז דעריבער זעלבסטפארשטענדליך, אז דער גרוי־סער יעהרליכער דאנק־יום־טוב, וואס פלעגט נעהאַלטען ווערען אין הערבסט

---

*) אַזאַ בוים (אלון מורה) איז, צום ביישפּיל, געשטאַנען נעבען שכם. בראשית י"ב 6; שופטים ט, 6, 37; בראשית ל"ה 4; יהושע כ"ד 26; דברים י"א 30. פארגלייך אויך „תמר דבורה", שופטים ד 5.

**) דעם זיכערסטען און שענסטען ביישפּיל דערפון האָבען מיר איצט אין אַן אויסגראַבונג אין גזר.

***) זעה שמואל א, ג 3; כ"א 8; מלכים א, ג 5.

פּסח. אַז דער אפוד האָט געהאַט אַ נאָענטע שייכות צו דעם אָראַקעל־פּנים כהן, בֿדאַרף איהם דעריבער אַם בעסטען דערקלערען אַלס אַן אָראַקעל־אַפּאַ־ראַט. גדעון שטעלט אַוועק אַ גאָלדענעם אפוד אין זיין הייליגטום אין עפרה; און אין אפוד און תרפים ווערען אויך דערמאָנט אין אַ שפּעטערער טראַדיציע אין אַ נאָהענטער שייכות צו דעם הייליגטום פון דן*).

ס'איז דעריבער קיין חידוש ניט, וואָס אויסער די שוין דערמאָנטע פאַרבלאַנדזשענישען געפינען מיר דאָמאָלסט ביי די אידען שפּורען פון פרעמדע און משונה'דיגע מנהגים פון קולט. אַלס ערשטעס מוז דאָ דערמאָנט ווערען דאָס מענשען־אָפּפער. די אויסגראָבונגען לאָזען ניט איבער דעם מינדעסטען ספק, וועגען דעם, אַז דער מנהג פון קינדער־אָפּפער און אויך פון בוי־אָפּפער האָט געהערשט אין כנען. דאָס ערשטע אַלס הייליגונג פון די ערשטגעבאָרענע צו אַ גאָטהייט, דאָס לעצטע כדי איהר צו ווידמען דעם אָרט פון אַ נייעם בנין און צו באַהיטען דאָס הויז פון אַן אומגליק. דורכ'ן איינמויערען פון אַן אָפּפער אין פונדאַמענט ווערט דאָס הויז געשטעלט אונטער דעם שוץ פון דעם מת, וועלכער האַלט זיך אויף אַלס באַשיצענדער גאָט אין בוישטיבעל פון דער טיר אָדער אונטער'ן שוועל**).

אונטער די דאָזיגע אומשטענדען קריגען נאַטירליך אויך אַ סך שטעלען אין תנ"ך אַ נייע באַלייכטונג. ווען אברהם ווערט באַפוילען צו אָפּפערן זיין זוהן יצחק'ן און ער אָפּפערט נאָכהער אַלס „במקום“ אַ ווידער, איז עס דאָך קלאָר, אַז אין דער צייט פון'ם פאַרפאַסער האָט מען ערנסט באַטראַכט די פראַגע, אויב מענשען־אָפּפער זיינען געפעלליג צו גאָט. דער ענטפער איז געווען, אַז ניין; אָבער אין אַ פריהערדיגער צייט האָט מען אויך אָפטמאָל געענטפערט מיט „יאָ“. אַז אין דער שופטים־צייט האָט מען נאָך געענטפערט

*) לויט אַן עלטערען נוסח איז עס געווען אַ „פסל ומסכה“, לויט אַן אַנדערען נוסח אַן „אפוד ותרפים“. זעה שופטים י"ז 4, 5; י"ח 14, 17, 18, 20. אַז דער אפוד איז געווען פאַרבונדען מיט דעם אָראַקעל קען מען זעהן דייטליך פון שמואל א, כ"ג 9.

**) דער מנהג פון בוי־אָפּפער איז געווען פאַרשפּרייט אויך באַבילאָניען און אויך אין כנען. אין די אויסגראָבונגען אין גזר און מגידו האָט מען געפונען אַסך טויטע קערפּערס (פון דערוואַקסענע און פון קינדער) איינגעלעגט אונטער די ווענט אָדער אונטער'ן טוהער. מאַנכע מבארים זעהען אַ רמז אויף דעם אין פסוק 34 אין מלכים א, ט"ז אַלס בוי־אָפּפער. אָבער די דאָזיגע אויסטייטשונג איז נישט זיכער.

אַלס אַ סימבאָל פון איהם אין דעם בילד פון אַן אָקס*). אַלס אַזאַ סימבאָל פלעגען מיר זיך אויך פאָרשטעלען דאָס בילד פון דן וואָס די וואַנדערנדע „בני דן" האָבען מיטגענומען מיט זיך אויף דעם באַרג אפרים צוזאַמען מיט דעם כהן**). דאָסזעלביגע קאָן אויך געזאָגט ווערען וועגען די „שניצבילדער" („פסילים") ביים שטיין־קרייז („גלגל") פון ירדן, וועלכע אהוד זוכט אויף כדי צו זאָגען עגלון'ען, אַז ער האָט בלומר'שט פאַר איהם אַן אָראַקעל***). נאַטירליך האָט מען דאַמאַלסט אויך אריבערגענומען אַלערליי בילדער פון אונטערגעטער, וועלכע די כנענים גופא האָבען געליהען פון פרעמדע רעליגיאָנען; און אויך אַלערליי סימבאָלען און עמבלעמען, וועלכע האָבען פונקט ווי יענע פרעמדע בילדער, געדינט פאַר דעם פריוואַטען קולט ביי זיך אין הויז און פאַר אַלערהאַנט כישוף און אָבערגלויבען. צו אָט דער גרופּע מען אויך צורעכענען דעם „אפוד" און די „תרפים", פון וועלכע מיר האָבען נאָך ביז היינט ניט קיין גענויע באַשרייבונג. נאָר אויף אַזויפיעל וויסען מיר זי-

*) בילדער פון אָקסען האָט מען געפונען אַסך אין די אויסגראָבונגען אין חיות ווי מיר וויסען פון תנ"ך, אַז יהוה איז געווען גערעכנט אַנדערש, דעם דאָזיגען בילד, לעגט עס זיך דערנעבען אויפ'ן שכל, אַז דאָס איז געווען אַ בילד פון בעל אַלס גאָט פון פרוכטבאַרקייט. די אידען האָבען בעסטימט אויך דאָס אַריבערגעטראָגען אויף יהוה. מיר וויסען אָבער דעם פאַקט, אַז אין אשור און בבל ערשיינט דער אָקס אַלס סימבאָל (דער גאָט שטעהט אויף איהם), פונ'ם געוויטער־גאָט רימון־הדד, אויך אַז אין ארם האָט דערזעלביגער גאָט דעם סימבאָל פון אַן אָקס. ס'איז העכסט אַסך וואַהרשיינליכער, אַז דער אָקס איז בלויז געווען דער סימבאָל, ניט דאָס בילד, פון דעם דאָזיגען גאָט. אַלס וועטער־גאָט און דערמיט אַלס גאָט פון וואַקסען (מיט אָט דער באַשטימונג זיינער וועט אויך צוזאַמענהענגען דער אָקס) איז ער אויך וויכטיג פאַר דעם כנעני'שען און אידישען פויער. דאָ טרעט ער אויף אין כנען, אַזוי ווייט ווי מיר זעהען, נאָר אין אַ סימבאָל, ניט אין אַ מענשליכער געשטאַלט. ביי די אידען איז יעדענפאַלס דאָס גאָלדענע קאַלב געווען דער סימבאָל פון יהוה אַלס דער בעל פונ'ם לאַנד.

**) דאָס קאָן מען אַרויסדרינגען פון דעם אומשטאַנד, וואָס ירבעם בן נבט האָט אויפגעשטעלט אין דן אַ גאָלדען קאַלב. ער האָט הפנים אָנגעקניפּט אַן דעם אַלטען קולט.

***) שופטים ג 19. דער קירכענ־היסטאָריקער יוזעביוס (און פערטען הונדערט נאָך דער קריסטליכער צייט) ווייסט נאָך פון אַ געצענבילד אין דעם דאָזיגען אָרט.

דאָ אזוי נאָהענט צו בעל, אַז דער גאַנצער חילוק צווישען זיי ליגט נאָר אין נאָמען, און פאַר אַסך פון פאָלק איז געווען דער נאַטירליכער פועל יוצא דאָס פאַרזינקען אין דער כנעני'שער נאַטור־רעליגיאָן. און עס איז פאַר זיי פאַר־לאָרען געגאַנגען די ירושה פון די אבות.

3. פון וואָס פאַר אַ זאָרט איז אָבער געווען די אַ פּ י צ י ע ל ע ר ע ל י ג י אָ ן פון ישראל? געוויס זיינען אַפּט ניטאָ קיין געשטעלטע גרעניצען. דאָך לאָזט זיך אַרויסטראַגען אַן איינדרוק וועגען דעם, ווען מיר באַטראַכטען אַלס פאַרטרעטער פון דער אַפּיציעלער רעליגיאָן יענע עלעמענ־טען, וועלכע האַלטען אין האַנט די פיהרערשאַפט פונ'ם פאָלק אָדער פון וויכ־טיגע טיילען זיינע. דער אַרט פון קולט איז די „במה". ווי זי איז אויבען באַ־שריבען געוואָרען, פאַרזאָרגט מיט אַ „מצבה" און אַן „אשרה", מיט אַ מזבח אָדער מזבחות, רייך באַשאַנקען מיט קרבנות און שטאַרק באַזוכט אין די ימים־טובים. פּיליכט האָט דער קולט־אָרט שוין איצט אין מאַנכע שטעלען אַ גע־בויטען טעמפּעל, ווי באַלד נאָכהער אין שילה, און שוין איצט ביי די כנענים אין שכם. זיין וויכטיגסטען אָרט האָט יהוה אין דער דאָזיגער צייט אין שילה. אַ צווייטען אָרט פון אַ באַזונדערען ראַנג אין בית־אל (שופטים ב, 1; כ 26). דער גאָט וועמען מ'דינט איז יהוה. אָבער אַלס דער גאָט וואָס גיט זיין ברכה אינ'ם לאַנד און מ'דינט איהם אין די פאָרמען פון דעם בעל, וועלכער האָט פריהער דיזעלבינע ראָלע פאַרטראָטען — נאָר די דאָזינע פאָרמען האָ־בען ניט די גראָבע אויסוואוקסען פון דער פאָלקס־רעליגיאָן. אָבער ער איז דער האַר פונ'ם לאַנד אין וויל, אַז מ'זאָל איהם דינען מיט דער פּרוכט פונ'ם לאַנד.

אויך דערמיט איז געמאַכט אַ וואַיטער שריט צו דער כנעני'זירונג פון דער רעליגיאָן פון יהוה. פאַקטיש איז אַפּילו בלויז אַריבערגענומען געוואָרען די פאָרם פון קולט, דער אינהאַלט באַציהט זיך אויף יהוה און נאָר אויף איהם אַליין. אָבער אויך פאַר יענעם אינהאַלט איז ניט קיין קליינע סכנה פאַרגעשטאַנען. יהוה האָט אויך אָט דאָ געקאָנט לייכט פאַרביטען ווערען מיט דעם היידנישען בעל. דער עיקר אָבער איז פאַר דער אַפּיציעלער רעליגיאָן אויך שווער געווען איינצוהאַלטען דעם גרעניץ וואָס זי האָט זיך געשטעלט. דאָס אַריינדרינגען פון דער נאַטור־רעליגיאָן אין איינצעלנע מנהגים פון קולט, מעהר ווי אַלץ די רעליגיעזע פּראָסטיטוציע און דאָס דינען צו יהוה אין אַ בילד, איז שווער געווען צוריקצוהאַלטען. נאָך שווערער איז געווען מעכב צו זיין, אַז די הייליגע האַנדלונג פון קולט זאָל ניט ווערען קיין מעכאַנישע זאַך, ווי אין דער נאַטור־רעליגיאָן. וואָרים עס ליגט אין דעם עצם איהרען צו־

אפטמאל יא, קאן מען ארויסדרינגען פון דער געשיכטע וועגן יפתח'ן. אפילו אויב די דאזיגע געשיכטע גופא איז ניט קיין פאקט, איז אבער מיט דעם טרויער וואס איז פארבונדען מיט דער אפפערונג פון יפתח'ס טאכטער די דאזיגע געשיכטע כאראקטעריסטיש פאר דאס וואס פלעגט אפטמאל פארקומען איז גלעד אין דער פאר־קעניגליכער צייט. עהנליך ווי ס'איז געווען דער פאל אסך שפעטער אין מואב (מלכים ב. ג 27). דאסגלייכען מוזען מיר ארויסדרינגען פון דעם אומשטאנד, וואס אין דעם אלטען פאלקס־רעכט פון דער שופטים־צייט געפינט זיך א זאץ, אז דער בכור פון די זיהן געהערט צו יהוה (שמות כ"ב 28), אז אויב דער „פדיון הבן“ איז שוין אפילו געווען דאמאלסט אן אלטער מנהג, דאך פלעגט די אפפערונג פון דעם בכור נגד אפטמאל פאקטיש פארקומען אין דער ערשטער צייט אין כנען: אדער פיליכט איז דאס אן ערינערונג פון נאך אן עלטערער צייט. יעדענפאלס מוזען מיר דרינגען אויף אן עלטערען מנהג, ווען מיר נעמען עס אין צוזאמענהאנג מיט די רעזולטאטען פון די אויסגראבונגען און מיט געוויסע שטעלען אין תנ"ך פון א שפעטעריגער צייט. ווען מיר לעגען נאך צו דעם פאקט, אז אין די מנהגים פון קבורה און טרויער אין תנ"ך, באזונדערס אין דער באשווערונג און אנרופונג פון די רוחות פון די מתים אלס געטליכע מהות'ן*), לאזט זיך דורכקוקען דאס דינען צו די מתים, האבען מיר דאן אלע הויפט־שטריכען פון דער פאלקס־רעליגיאן פון יענער צייט.

דער איבערבליק קאן אונז ווייזען, אז בנוגע דער פאלקס־רעליגיאן קאן מען אויף יעדען אופן אפ'פסק'ענען, אז אויסער דעם נאמען פון גאט, וואס איז ביי אידען, ווי ווייט מיר קאנען זעהן, אלעמאל געבליבען יהוה, האט מען אריבערגענומען פון די שכנים ארום אלצדינג וואס איז נאר געווען אריבערצונעמען. געוויס איז ניט צו אונטערשאצען דאס פעסטהאלטען זיך ביים נאמען יהוה. ס'איז פארט געווען יהוה, צו וועמען דאס פאלק האט געדינט אזוי ווייט ווי עס האט זיך באוואוסטזיניג אונטערשיידט פון די כנענים. און מ'האט געהאלטען יהוה העכער ווי אלע אנדערע געטער, ווי דער נאמען מיכה אין שופטים י"ז באווייזט (מיכה — מי כיה, ווער איז גלייך צו יהוה!). אבער דערמיט איז פאר א גרויסען טייל פון פאלק געווען אויסגעשעפט דער גאנצער אונטערשייד צווישען דעם יהוה־דינסט און דעם כנעני'שען געצענדינסט. די פאלקס־רעליגיאן ווערט דעריבער אם בעסטען כאראקטעריזירט ווען מיר רופען זי א כמעט פולע כנעני'זירונג פון דער רעליגיאן פון יהוה. יהוה איז

*) זעה שמואל א, כ"ח 13 („אלהים ראיתי עולים מן הארץ“).

[illegible] אינגעבונדן מיט די וויכטיגסטע טראדיציעס פון משה'ס צייט. אלס [illegible] שילה געהאט כהנים מיט א יחוס פון משה'ס צייטן (שמואל א, ב, 27) [illegible]

שילה איז בכן געווען פארבונדן מיט דער גרויסער פארגאנגענהייט [illegible] אז ניט אלע אידישע קרייזן [illegible] פון אלטען נאמא- [illegible] צום [illegible] און [illegible] האבען עס [illegible] [illegible] צום [illegible] [illegible] אין [illegible] [illegible] אין געצעלטען [illegible] קינים (שופטים ד, 11; ה, 24) [illegible] משפחות האבען גע- [illegible] [illegible] פון דעם [illegible] די פויערים [illegible] שוין [illegible] צו [illegible] משה'ס צייט [illegible] [illegible] שילה [illegible] עס האט ניט [illegible] [illegible] און קיין [illegible] עס האט אויך [illegible] די מעשיות [illegible] אבות. [illegible]

ביי דער זייט פון די כהנים אין שילה שטעהען ווייטע קרייזען פון [illegible] אבער [illegible] אייניג [illegible] כהנים [illegible] פון משה'ס צייט. [illegible] דער [illegible] און ווי- [illegible] פון יהוה, דאס זיינען די [illegible] מיט דעבט [illegible] א נביאה און [illegible] אפרים (שופטים א 5). [illegible] באלייכט פאר [illegible] פון דער צייט מיט א העלען ליכטשיין. [illegible] אז דער [illegible] ניט בלויז צו פאראיינ- [illegible] פון יהוה, דאס הייסט: ארום דער [illegible] דער [illegible] אויך אנצו- [illegible] משה'ס [illegible] אפשר נאך [illegible] שילה [illegible] און ער האלט

צושרייבען דעם קרבן און דעם קולט אליין, די קראפט צו ווירקען אויף דער גאטהייט, נישט פאדערענדיג דערביי קיין זאך פון דעם, וועלכער ברענגט דעם קרבן און נעמט אנטייל אין'ם קולט.

אט די לעצטע געפאהר האט מען ריכטיג דערשפירט ערשט פיעל שפּעטער; אבער די ווירקונגען פון דער ערשטער געפאהר זעהען מיר שוין איצט אין איינצעלנע, באזונדערע פאלען. אט דא געהערט [illegible] מעהר [illegible] אלע [illegible] וואס מ'זאל נים פארשטעהן אונטער זיין אפוד*) האט ער על־כל־פנים [illegible] פון ספר שופטים מיט דעם אריינגענומען פון דער בנען'שער פאלקס־רעליגיאן אין דעם אידישען קולט עפּעס [illegible] פון וואס מ'האט גיין אהער נים געהערט [illegible] און א [illegible] אין דער גאנצער אידישער טינגל פון שכם געהען [illegible] מיט דעם געלערנטען [illegible] הפּנים צוגעמען [illegible] פון שכם דעם בעל־ברית"**) פילייכט [illegible] געוועזען איינע שאפטען האבען [illegible] איהם געשטעלט צו יהוה אנדערע [illegible] מ'האט [illegible] אנדערש נים אנ־טונגלען [illegible] געמען אין דעם [illegible] פון [illegible] און [illegible] קנדער פון [illegible] צו [illegible] א [illegible] האט ער אין [illegible] נעהאנדעלט [illegible] פון [illegible] אויסצולעגען [illegible] וואס זיי האבען [illegible]

4. אבער [illegible] דעם עלעמען [illegible] האבען [illegible] פאר [illegible] אין די [illegible] [illegible] אין [illegible] אנ־בערע [illegible] האט [illegible] פון הייליגטום איז [illegible] א [illegible] שילה, שוין דורך דעם אליין וואס דארטען האט זיך געפונען דער ארון פון יהוה, וועלכער איז געווען הייליג [illegible] פון משה'ס [illegible] וואס פאר א [illegible] מ'זאל נים האבען געגעבען [illegible] אבער [illegible] ער האט נים [illegible] בגלל פון [illegible] דער [illegible] פון א [illegible] נים און דער [illegible] פון [illegible] מ'האט [illegible] באטראכט און פארשטעהן [illegible] א [illegible] האם הייליגטום אין שילה האט [illegible] גאט [illegible] א [illegible] האט אבער [illegible] מעהר [illegible] אפילו פון [illegible] האבען [illegible] מיט [illegible] האבען איצט [illegible] פון א [illegible] אנדערע [illegible] פון אלטערטום שילה האט

פונדעסטוועגען וואלט דאס בילד ניט ארויסקומען גאנץ, ווען מיר זא־לען ניט דערמאָנען אויך דעם באבילאנישען איינפלוס. וואס האָט אהן ספק דאן געווירקט. פון דעם אומשטאַנד, וואס נאָך גאר א קורצע צייט פריהער האָט מען אין כנען געשריבען אין דער באבילאנישער שפּראַך, ווייזט אויף א שטארקען, גייסטיגען איינפלוס אויך נאָך אין דער שופטים־צייט. די אויס־גראַבונגען אין פּאלעסטינא באשטעטיגען דעם דאָזיגען איינפלוס אויף דעם וועלטליכען ווי אויך אויף דעם רעליגיעזען געביט. דער רעליגיעזער איינפלוס איז אבער שווערליך געווען א דירעקטער. נאָר גיכער, אן אומדירעקטער. אז די באבילאנישע געטער־געשיכטען זיינען לאנג שוין געווען באקאנט אין כנען, מו־זען מיר אננעמען אלס פאַקט. די אידען זיינען הפּנים איצט באקאנט געוואָרען מיט זיי אין דער פאָרם, אין וועלכער די כנענים האבען זיי געקענט. על־פּי השערה הייבט זיך שוין איצט אן יענער לייטערונג־פּראצעס זייערער, פון וועלכען זיי קומען נאָכהער ארויס אלס פולווערטיגע באשטאַנדטיילען פון דער אידישער רעליגיאָן.

זיך דערפאר אויך ניט אויף אויף קיינער פון די במות. אום מיטצוקעמפען מיט דעם אידישען חיל קומט ער פון שעיר, טרעט ארויס פון די פעלדער פון אדום. דאס לאזט ניט איבער קיין ספק ווי אזוי דבורה דענקט און וואו זי זוכט איהר רעליגיעזע פארבינדונג.

איצט פארשטעהען מיר אויך פארוואס יעל, די פרוי פון חבר הקיני, איז אזוי ליב דעם ליד פון דבורה, און פארוואס יהודה, כאטש ער שטעהט אן א זייט, ווערט געשאנעוועט. מיר האבען שוין פריהער געזעהן, אז גראד אין יהודה און אין די שבטים און קרייזען וואס זיינען געשטאנען נאהנט צו איהם האט מען דעם אריבערגאנג צו א באזעסענעם לעבען געהאט דורכגע־מאכט נאר טיילווייז. דא איז דעריבער געווען א בעסערע היים פאר די אי־דישע טראדיציעס פון דער מדבר־צייט. מ'קאן פארשטעהן פון זיך אליין, אז ביי די שיכטען אין דרום, וועלכע האבען נאך געלעבט אלס וואנדערענדיגע פאסטוכער, איז ניט געווען קיין שום אינטערעס צום כנעני'שען בעל. די פארבינדונג מיט דער פארגאנגענהייט, דער פראטעסט געגען די נייע איינ־פיהרונגען איז געווען א באנד וואס האט פארבונדען דבורה'ן מיט יהודה, און דאס איז הפנים געווען שטארקער איידער די אומצופרידענקייט מיט יהודה'ס בלייבען פון ווייטען, בפרט נאך ווען זיין שטעהן פון ווייטען האט געהאט א רעליגיעזען גרונט. ווארים גראד דער אונטערשיד אין דער רעליגיאן האט קענטיג געבראכט יהודה אלץ מעהר און מעהר אויך אין א פאליטישען היפוך צו ישראל.

אט אזוי פאראייניגען זיך אלע איינצעלנע שטריכען אין א גאנצען בילד. מיר זעהען, אז צוגלייך מיט דער שטארקער, טיילווייז שטארקסטער כנעני'זירונג פון דער רעליגיאן פון יהוה אינ'ם לאנד, באזונדערס אין דער פאלקס־רעליגיאן, און זאגאר ביז טיף אריין אין די קרייזען פון די בארופענע פארטרעטער פון דער נאציאן, האט אבער דאך ניט געפעהלט אויך קיין שטארקער פ ר א ט ע ס ט געגען אט דעם גאנג פון דער אנטוויקלונג. מיר זעהען אויך, אז די טראדיציעס פון משה'ן, וועלכע האבען געפאדערט, אז מ'זאל האלטען די רעליגיאן ריין פון כנעני'שע עלעמענטען, האבען געפונען זייער קרעפטיגע פארטרעטונג מעהר ווי אין איין פונקט פונ'ם לאנד. באזונדערס האט שילה, ווי עס ווייזט אויס, אויפגעהאלטען טריי די טראדיציעס פון משה'ס צייט. אויב שילה איז שוין אין דער שופטים־צייט געווען דער מי־טעלפונקט פון א בילדלאזען קולט פון יהוה, ווענינ באריהרט פון כנעני'שע עלעמענטען, דאן ווערט אויך דערקלערט פון וואנעט שמואל האט באקומען די השפעה צו זיין שפעטערער טעטיגקייט אין אט דער ריכטונג.

ביבליאָגראַפיע.

געבענדיג ווייטער אַ ביבליאָגראַפיע פון די פּראָפעסער און ביכער, וואָס זיינען באַנוצט געוואָרען אין אונזער ווערק, ווילען מיר באַמערקען, אַז די אַרבייט איז ניט געווען קיין בוכשטעבליכע איבערזעצונג און אויך ניט קיין קאָמפּילאַציע. זיך האַלטענדיג אַן גייסט פון יעדען פּראָפעסער, האָבען מיר זיך אָבער גענומען אַלע פריי־הייטען, וואָס זיינען נויטיג פאַר אַזאַ ווערק אין אידיש, אין אויסוואַהל און אין פאָרם.

Benzinger, I., Hebraeische Archaeologie. 2te Aufl. 1907.

Kent, Ch. F., a History of the Hebrew People, 1896.

Kittel, R., Geschichte der Hebraeer, 1888.

Kittel, R., Geschichte des Volkes Israel, 2te Aufl., I Band, 1912.

Kittel, R., Geschichte des Volkes Israel, 2te Aufl., II Band, 1909.

Loehr, M., Israel's Kulturentwicklung, 1911.

McCurdy, J., History, Prophecy and the Monuments, 1914.

חיים שויס

די גרויסע יודישע געשיכטע

Himy Shois

The big Jewish History

The big Jewish history

by

Hymie Shois

LIBRARY
Jewish Home for the Aged